

ilâhiyât 1282

© MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

Câhiliye Döneminde Mekke

-Ticarî Bir Merkeze Dönüşme Süreci, Unsurları ve Etkileri-

Dr. Furkan ÇELEBİ

ISBN 978-625-6254-07-7

1. Baskı: Temmuz 2024

Sertifika No: 44396

Mizanpaj ve Uygulama: TAVOOS

Kapak: TAVOOS

Baskı: Sonçağ Yay. Mat. Rek. San. Tic. Ltd. Şti.

Matbaa Sertifika No: 47865

ilâhiyât

Fora İş Merkezi, 1354. Cadde No: 138/5, 06378

Ostim/Ankara

Tel: (0312) 439 01 69

www.ilahiyatyayin.com

editor@ilahiyatyayin.com

satis@ilahiyatyayin.com

www.instagram.com/ilahiyatyayin

CÂHİLİYE DÖNEMİNDE MEKKE

TİCARÎ BİR MERKEZE DÖNÜŞME SÜRECİ,
UNSURLARI VE ETKİLERİ

Dr. Furkan ÇELEBİ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	11
ÖNSÖZ	13
GİRİŞ	15
I. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI	15
II. ARAŞTIRMANIN METODU	18
III. KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR	22
A. Klasik Kaynaklar	22
1. Genel Tarih Eserleri	22
2. Siyer ve Meğâzî	24
3. Şehir Tarihleri	25
4. Tabakat, Teracim ve Ensab	26
5. Coğrafya	27
6. Edebiyat, Ansiklopedik Eserler ve Sözlükler	28
7. Tefsir	30
8. Hadis	30
B. İkincil Kaynaklar	31
IV. COĞRAFÎ VE İKTİSADÎ AÇIDAN ARABİSTAN	40
A. Coğrafi Yapı	40
B. İktisadî Yapı	45
V. KUREYŞ ÖNCESİ MEKKE	55
A. Mekke Şehri Hakkında Genel Bilgiler	55
B. Cürhümlüler ve Huzâhılar Döneminde Mekke	59

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM ÖNCESİ DÖNEMDE MEKKE'NİN TİCARİ

BİR MERKEZE DÖNÜŞMESİNİ SAĞLAYAN ETKENLER	67
1.1. Mekke'nin Coğrafi Yapısı ve Jeopolitik Konumu	71
1.2. Kâbe ve Hac	75
1.3. Kusay b. Kilâb'ın Mekke'de hâkimiyet kurması	86
1.3.1. Dârünnedve ve İhdâs Edilen Diğer Görevler	91
1.4. İlâf (الإيلاف)	98
1.5. Bizans-Sâsânî Çekişmesi	119
1.5.1. Savaşlar ve Ana Ticaret Yollarının Tıkanması	120
1.5.2. Alternatif Yol Arayışları: Kızıldeniz ve Batı Arabistan Sahil Yolu	130
1.6. Yemen'in Arabistan Üzerindeki Egemenliğini Kaybetmesi	143
1.7. Fil Vak'ası ve Hums Sisteminin Tesisi	151
1.8. Ficâr Savaşları (الفجار)	159
1.9. Yol Güvenliğinin Temin Edilmesi ve Hilfler	165
1.10. Haram Aylar (الأشهر الحرم)	172
1.11. Nesî (النسيء)	176
1.12. Ticaret İçin Mekke'ye Yerleşen Yabancıların Varlığı	184
1.13. Ticarî Ortaklıklar	187
1.14. Kureyşlilerin Ticarî Yetenekleri	190

İKİNCİ BÖLÜM

MEKKE TİCARETİNİN UNSURLARI	199
2.1. Kureyş Kervanlarının Ticaret Yolları	200
2.2. Ticaret Vasıtası Olarak Deve	208
2.3. Kureyş Kervanlarının Taşıdığı Ürünler	213
2.3.1. İtriyyat	216
2.3.2. Baharat	224
2.3.3. Altın ve Gümüş	227
2.3.4. Değerli Taşlar	229
2.3.5. İpek	231
2.3.6. Deri ve Dokumacılık Ürünleri	232

2.3.7. Gıda Maddeleri	236
2.3.8. Savaş Aletleri	238
2.3.9. Canlı Varlıklar	239
2.4. Kureyş ve Finansal Pratikleri	241
2.4.1. Kullanılan Paralar	242
2.4.2. Ölçü ve Tartı	247
2.4.3. Vergiler	250
2.4.4. Alışveriş Çeşitleri	252
2.4.5. Faiz	254
2.5. Mekke'nin Ticaret Ağı: Diğer Yerleşim Yerleriyle	
Ticarî İlişkiler	258
2.5.1. Taif	258
2.5.2. Yesrib	260
2.5.3. Hayber	262
2.5.4. Bilâdüşşam	263
2.5.5. Mısır	265
2.5.6. Irak	266
2.5.7. Yemen	269
2.5.8. Habeşistan	272

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUREYŞ KABİLESİ'NİN İSLÂM'A MUHALEFETİNDE

MEKKE TİCARETİNİN ROLÜ	275
3.1. Kureyş İçin Ticaretin Anlam ve Önemi	278
3.2. Kureyş Kabilesinde Bölünme ve Mekke Ticareti	284
3.2.1. Mekke Ticareti Bağlamında Ahlâf-Mutayyebûn	
Ayrışması	286
3.3. Ticaretin Neticelerinden Biri Olarak Tabakalaşma ve	
Servet Terâkümü	297
3.3.1. Kureyş'in Üst Tabakası: Mele'i Kureyş ve	
Mütrefûn	297
3.3.2. Servet Terâkümü ve Yansımaları	304
3.4. Kureyş'in İslâm'a Muhalefet Etmesinin Sebepleri	312
3.4.1. Muhalefetin Siyasî, Dinî ve Sosyal Gerekçeleri	315

3.4.2. Muhalefetin İktisadî/Ticarî Sebepleri	325
3.4.2.1. Kâbe, Putperestlik ve Kureyş	326
3.4.2.2. Ekonomik Çıkarların Kılıfı Olarak Paganizm ve Atalar Kültü	331
3.5. İslâm'ın Yükselişi ve Mekke Ticaretinin Gerileyişi	338
SONUÇ	349
KAYNAKÇA	359

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Bedir Savaşının yapıldığı dönemde Bizans Kralı olan Herakleios (610-641) döneminde darbedilmiş 4.48 gr. ağırlığındaki bir dinar.	114
Şekil 2. Yaz ve Kış Musonlarının Yönünü Gösteren Görsel	117
Şekil 3. İpek Yolu ile Basra Körfezi Yolu (Baharat Yolu)'nu gösteren görsel.	129
Şekil 4. İpek Yolu, Basra Körfezi Yolu ve Kızıldeniz Yolu'nu gösteren görsel.	132
Şekil 5. Batı Arabistan Ticaret Yolu'nu gösteren bir harita.	138
Şekil 6. Petra'dan ikiye ayrılan yolu gösteren harita.	139
Şekil 7. Habeş (Aksum) Krallığını gösteren bir görsel	147
Şekil 8. Arap Kabilelerinin Yerleşim Yerleri.	169
Şekil 9. Batı Yolu'nu gösteren bir görsel.	203
Şekil 10. Mekke'den geçen ticaret yolları.	204
Şekil 11. Arabistan'da kullanılan ticaret yolları.	206
Şekil 12. Güney Arabistan menşeli, M.Ö. I. bin yıla nispet edilen buhurdanlık.	218
Şekil 13. Şimdiye kadar tespit edilebilen, Hz. Peygamber'in isminin geçtiği en eski dirhem.	246
Şekil 14. 692-694 yıllarına tarihlendirilen, üzerinde Hz. Peygamber'in isminin geçtiği Roma dinarı.	246
Şekil 15. Yemen'de bulunan altından bir boğa başı.	270

KISALTMALAR

b.	: İbn (oğlu)
bkz.	: Bakınız
bnt.	: Binti (kızı)
Çev.	: Çeviren
d.	: Doğum
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
İA	: MEB İslam Ansiklopedisi
İsam	: İslam Araştırmaları Merkezi
M.Ö.	: Milattan Önce
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
ra	: Radiyallâhu ‘Anh
sas	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
ss.	: Sayfa sayısı
Thk.	: Tahkîk
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
ty.	: Tarih yok
vb.	: ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
yy.	: Yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Şehirler, medeniyet tarihinin merkezi birimleridir. Ele alınacak bir medeniyetin, şehirler üzerinden hakikate yakın bir panoramasını çıkarmak mümkündür. Câhiliye dönemi söz konusu olduğunda, o dönemin zihniyetini anlamak için ele alınması gereken şehirlerin başında Mekke gelmektedir. Aynı zamanda Mekke; İslâm'ın doğuşuna tanıklık eden, kabileci/sınıfçı/statükocu bir eski ile hayat fışkıran bir yeninin de karşılaşma alanıdır. Yeni olan davetin mübelliği, hayatının büyük bir bölümünü bu şehirde geçirmiştir. Hal böyle olunca, Mekke şehri hakkında yapılacak araştırmaların hem Câhiliye dönemi hem de İslâmî dönemi anlamada pek çok noktada katkıları sağlayacağı muhakkaktır. Mekke şehri hakkında yapılan araştırmaların sayısı arttıkça, genel kapsamlı çalışmaların yerini spesifik alanlara odaklanan incelemelerin alması da kaçınılmaz bir durumdur. Bu sebeple araştırmamız, Mekke'nin ticaretini odak noktasına almakta ve müstakil olarak bu alana yoğunlaşmaktadır. Bu haliyle çalışmanın bütünü göz önüne alındığında, müteahhir Câhiliye ve siyerin Mekke döneminin, Kureyş Sûresi'nde temas edilen Mekke ticareti üzerinden okunmaya çalışıldığı söylenebilir.

Bu çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde Arabistan'ın coğrafi ve iktisadî yapısı hak-

kinda bilgiler verilmiş ve Mekke'nin Kureyş öncesi durumuna temas edilmiştir. Araştırmanın birinci bölümü Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşme sürecini ele almaktadır. Kusay b. Kilâb'ın milâdî 440 senesinde Mekke'yi ele geçirerek Kureyş kabilesini şehre yerleştirmesinden başlanarak 610 yılına kadar devam eden süreç, Mekke ticareti üzerinden ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde Mekke ticaretinin unsurları değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise yaklaşık bir buçuk asırda ilerletilen Mekke ticaretinin, tam da zirve dönemlerini yaşadığı esnada, tebliğ edilmeye başlanan İslâm davetine yönelik pozisyon alma sürecini nasıl şekillendirdiği ele alınmıştır.

Konunun seçiminde ve hazırlanmasında desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen muhterem danışman hocam Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ'e teşekkürü bir borç bilirim. Savunma jürisinde yer alarak eleştiri ve fikirleriyle çalışmanın olgunlaşmasına katkıda bulunan Prof. Dr. Mustafa Ağırman, Prof. Dr. İsmail Altun, Prof. Dr. Hanifi Şahin ve Dr. Öğr. Üyesi Yakup Akyürek hocalarıma da en kalbi minnetlerimi sunarım. Araştırmanın çeşitli safhalarında görüş ve önerilerinden istifade ettiğim Muhammed Emin Yıldırım, Prof. Dr. Adnan Demircan, Prof. Dr. Mehmet Dalkılıç, Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Gökalp ve Dr. Öğr. Üyesi Ahmet İğdi hocalarımı da burada ismen zikretmek isterim. Dr. Öğr. Üyesi Recep Yılmaz ise hususi bir teşekkür hak ediyor. Çünkü çalışma için hazırladığı görseller, metnin anlaşılmasında önemli kolaylıklar sağladı.

Son olarak, haklarını hiçbir zaman ödeyemeyeceğim anneme ve babama; dualarını ve yardımını her daim hissettiğim sevgili eşime minnettarım. Çalışma ile beraber büyüyen oğlum Muhammed Said'i ise bu süreçte zaman zaman ihmal ettim. Fakat bunu telafi edebileceğimi umuyorum.

Sa'y-u gayret bizden, tevîk Cenâb-ı Allah'tandır.

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Hız. Peygamber'in doğduğu ve nübüvvetten önce 40 yıl, nübüvvetten sonra da 13 senesini geçirdiği şehir olan Mekke; çölün ortasında bir mekân olmasına rağmen, eriştiği ticarî konumu ile zengin elit bir sınıfın oluşmasına imkân sağlamıştır. Kur'ân'ı Kerîm'in muhataplarına yönelik pek çok mesajını ticarî terimlerle ifade etmesi, ticaretin o dönem için Mekke halkı nezdinde sahip olduğu konumu göstermesi açısından önemlidir. Ne var ki Arabistan gibi çöllerle kaplı, tarıma ve hayvancılığa çoğunlukla elverişli olmayan bir bölgede bulunan Mekke'nin bu ticarî konumunu hangi aşamalardan geçerek kazandığı izaha muhtaçtır. Dahası, bu ticarî faaliyetlerin yol açtığı ekonomik refahın Kureyş'in İslâm'a muhalefetteki rolünü ve onların zengin üst tabakasının ekonomik çıkarları doğrultusunda yeni davete nasıl tepki verdiklerinin tespiti edilmesi de önemlidir.

Çağdaş dönemde yazılmış pek çok siyer eserinde "Mekke'nin ticarî bir merkez olduğu" ifade edilmektedir. Fakat bu ticarî merkez oluşun süreci, unsurları ve etkileri yüksek lisans veya doktora düzeyinde bir çalışmaya konu olmamıştır. Bu konunun etraflıca ortaya konulması, siyerin Mekke ve Medine dönemiyle alakalı pek çok meselesinin daha sağlam bir zeminde

anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Ahlâf-mutayyebûn, nesî, haram aylar, Hilfû'l-fudûl, hilf anlaşmaları, Kureyş'in muhalefet tavrı, Habeşistan'a hicret, Hz. Peygamber'in seferleri, Bedir Savaşı, Hudeybiye Antlaşması gibi siyer konularına ilaveten; Hilafetin Kureyşiliği gibi sonraki dönemlere ait pek çok mesele bile doğrudan veya dolaylı olarak Mekke ticaretiyle irtibatlıdır. Hal böyle olunca, Mekke ticaretinin müstakil bir çalışma ile ele alınması önem arz etmektedir.

İslâm'ın nâzil olduğu vasat olan Câhiliye dönemi ile ilgili çalışmalar, İslâm'ın ve onun getirdiği mesajların anlaşılmasında mühim bir rol üstlenmektedir. Hz. Peygamber'in nasıl bir dönüşüm yaptığının anlaşılabilmesi, içinden çıktığı toplumun tarihsel sürecini ve temel parametrelerini bilmekle mümkündür. Kureyşliler, yaklaşık bir buçuk asırlık süre zarfında şehirlerini Arabistan'ın en önemli ticarî merkezlerinden biri haline dönüştürmüşlerdir. Onların, günümüzde görüldüğü üzere, insanî ilişkilerinin iktisada indirgendiği, kârın maksimizasyonun esas alındığı bir sosyal yapı kurdukları söylenebilir. Dolayısıyla İslâm'ın ortaya koyduğu "halife insan" merkezli iktisadî yapının bihakkın anlaşılması, söz konusu tarihsel vasatın ortaya konulmasıyla yakından ilişkilidir. Diğer açıdan siyer araştırmalarının bütünlüklü bir bakış açısıyla ele alınması ve ortaya konması Hz. Peygamber döneminin ve siyerinin daha da anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.¹

Bu çalışmada, Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşme süreciyle ilgili ilk bakışta birbirleriyle ilişkisi yokmuş gibi görünen dağınık parçaların bir araya getirilmesi ve birbirleriyle irtibatlarının sağlanması yoluyla yeni bir yorum getirilmiş-

¹ Yakın tarihte Endülüs siyer mirası üzerine yapılan bir araştırmada bunun ortaya konulması da kayda değerdir. Bkz. Yakup Akyürek, *Siyer Edebiyatı: Endülüs, Siyer Yayınları*, İstanbul 2023.

tir. Bundan da öte, çalışmada, her biri daha önce müstakil olarak ele alınmış veya alınabilecek konuların birbiriyle ilişkilendirilerek ele alınmasının; Câhiliye'nin son asrı ile Hz. Peygamber döneminde meydana gelen pek çok sosyo-ekonomik hâdisenin arka planını görme fırsatı sunacağı düşünülmüştür. Bu haliyle çalışmanın; hem Câhiliye hem de İslâmî dönemde Arabistan'da ve Mekke'de meydana gelen hâdiselerin donuk, kısır ve durağan bir tarihsel zeminde değil; bilakis aktif ve dinamik bir süreçte meydana geldikleri konusunda farkındalık oluşturması hedeflenmiştir.

Ekonomi, insan hayatında önemli bir alanı teşkil eder. İnsanın inanç, düşünce ve davranışları ile ekonomi arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Ticaret ise ekonominin önemli faaliyet alanlarından biridir. Hz. Peygamber'in İslâm'ı tebliğe başladığı dönemde Mekke, ticarî anlamda Arabistan Yarımadası'nda tebârüz etmiş en önemli şehirlerden birisiydi. Bu açıdan çalışma, Mekke şehrinin söz konusu dönemdeki ticaretini çeşitli yönlerden incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın üç ana hedefi bulunmaktadır. Hedeflerin her biri ilgili olduğu bölümün başında detaylandırılmış olmakla birlikte, aşağıda birer cümle ile ifade edilmiştir.

Çalışmanın ana hedefleri şunlardır;

1- Mekke'nin İslâm öncesi dönemde ticarî bir merkeze dönüşme sürecini, rivayetlerin imkân verdiği ölçüde ve kronolojiye bağlı kalarak ortaya koymak.

2- Mekke ticaretinin unsurlarını ve ticaret ağını belirlemek.

3- İslâm davetine olumsuz cevap vermekle kalmayıp en şiddetli muhalefeti sergileyen Kureyş ileri gelenlerinin bu tavırında, Mekke'nin ticarî bir merkez oluşunun ne ölçüde etkili olduğunu tespit etmek.

II. ARAŞTIRMANIN METODU

Edward Hallett Carr *Tarih Nedir?* isimli eserinde, tarihçinin durmadan “niçin” sorusunu sorduğunu söyler.² Ele aldığı olayın neden o şekilde gerçekleştiğini ortaya koymak isteyen tarihçi, genel olarak aynı olaya birkaç neden birden gösterir. Çünkü tarih alanında tek nedenden söz edilemeyeceği; tarihsel olayların çok nedenli olduğu düşüncesi genel bir ilke olarak benimsenmektedir. Konuyla ilgili tespit edilen nedenleri ard arda zikretmekle de olay tespit edilmiş olmaz. Tespit edilen nedenlerin belirli bir düzene göre sınıflandırılması, birbirleriyle olan ilişkilerinin ortaya konulması, hatta sebepler içerisinde hangisinin nihai kertede en son neden, bütün nedenlerin nedeni olduğu gibi hususların göz önünde bulundurulması gerekir.³ Sınıflamadaki her bir nedenin olaydaki yerini ve etkisini belirlemek ile olay ancak gerçek anlamda ortaya konulabilecektir.

Yukarıdaki paragraf, çalışma boyunca takip edilecek temel usulü ifade etmektedir. Bu noktada, konuyla ilgili rivayetlerin olduğu gibi aktarılması yerine parçalar arasındaki ilişkilerin ortaya çıkarılması ve her bir parçanın bir öncekiyle bağlantısının tespit edilmesi gerekmektedir. Klasik tarih kaynaklarında genellikle olaylar arasında bağlantılar kurulmadan hâdisenin olduğu gibi aktarıldığı bilinmektedir. Bilinçli olarak yapıldığı bilinen⁴ bu yöntem ile tarihsel hâdiselerin değişmeden sonraki nesle aktarılması amaçlanmaktadır. Günümüzde tarihsel hâdiselerin izole bir şekilde ele alınamayacağı ve her bir olayın bir önceki olayla bağlantılı olduğu fikri yaygınlık kazanmıştır.

² Edward Hallet Carr, *Tarih Nedir?* (22. Baskı), (Çev. Misket Gizem Gürtürk), İletişim Yayınları, İstanbul 2018, 145.

³ Ayhan Bıçak, *Tarih Felsefesi* (2. Baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, 174; Carr, *Tarih Nedir?*, 148.

⁴ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö. 310/923), *Târîhü't-Taberî Târîhü'r-Rûsûl ve'l-Mülûk I-XI* (2. Baskı), Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim, Dârü'l-Me'ârif bi Mısır, yy., ty., 1/7-8.

Bu bağlamda, tarihsel olguların aralarındaki etkileşimi ve bağlantıyı ortaya çıkarmak, tarih araştırmalarının temel hedeflerinden biri haline gelmiştir. Bu amaçla, bir olayın sebeplerini inceleyen o olayın öncesinde ve sonrasında meydana gelen diğer olayları da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu araştırma da bu temel prensip doğrultusunda hazırlanmıştır. Tıpkı tarihsel olayların tek nedene indirgenememesi gibi, karmaşık bir varlık olan insanın davranışlarının da aynı anda birkaç güdüden kaynaklanabileceği⁵ sürekli olarak hatırd tutulmuştur. Bu durumda Kureyş muhalefeti üzerinde durulurken iktisat dışındaki muhalefet sebepleri de göz önünde bulundurulmuş; bununla beraber iktisadî etkenlerin ne ölçüde etkili olmuş olabileceği de tespit edilmeye çalışılmıştır.

Birçok alanda olduğu gibi tarih ilminde de zaman içerisinde farklı telakkilerin ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim içinde bulunduğumuz son 100-150 yıllık süre zarfında tarihçilerin ilgileri değişmiş, siyasî tarihçiliği önceleyen bir tarihçilik anlayışı yerine artık tarihin temelindeki maddi alanlar üzerinde daha fazla mesai harcanmaya başlanmış; siyasî, iktisadî, içtimaî ve kültürel alanların hepsini kapsayan bir sosyal tarihçilik anlayışı oluşmuştur.⁶ Söz konusu alanların bir bütün olarak ve detaylıca ele alınması ulaşılan neticelerin daha sağlıklı bir zeminde anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.⁷

Siyasî hadiselerin klasik tarih eserlerinde öncelenmiş olması⁸ ve klasik tarihçilerin hayatın normal akışı içerisinde cereyan

⁵ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı Psikolojisinin Temel Kavramları* (41. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul 2021, 279.

⁶ Jeremy Black –Donald M. Macrailld, *Tarih Çalışmak*, (Çev. Nuray Bozbora), Yayınodası, Ankara 2016, 51.

⁷ Hanifi Şahin, “İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 2011, 48.

⁸ “Tarih geçmiş siyasettir ve siyaset şimdiki tarihtir.” Black – Macrailld, *Tarih Çalışmak*, 53.

eden doğal hâdiseler yerine genellikle istisnaları ifade eden meseleleri kitaplarına almaları,⁹ çağdaş araştırmacıların çeşitli zorluklar yaşamalarını beraberinde getirmiştir. Siyaset merkezli tarih anlatısı sebebiyle eski ve ortaçağa ait kayıtların “boşluklarla delik deşik olması”ı,¹⁰ çağdaş tarihçilerin ihtiyaç duydukları bilgileri genellikle satırlardan ziyade satır aralarında aramasını zorunlu hale getirmiştir. Esasen Hz. Peygamber dönemiyle ilgili olarak da bu minvalde bir tespit yapılabilir. İnsanın ve toplumun ve ayrıca devletin ihtiyaçlarına binaen inanç ve İslam hukukuna dair kayıtların genel anlatıyı oluşturması, iktisada dair meselelerin İslâmî kaynaklarda da dağınık halde bulunması sonucunu doğurmuştur. İslâmî kaynakların içinde bulunan şartların tahlil ve değerlendirmelerini nadiren ve dolyalı yoldan yaptıkları da ifade edilmektedir.¹¹ Kısacası teşekkül dönemi İslam bilginleri rivayetleri tedvin ve tasnif etmişler, gerekli değerlendirmeleri ve yorumları bir açıdan sonraki nesillere bırakmışlardır.

Müstakil bir disiplin olarak ancak sanayi kapitalizmi döneminde ortaya çıkan¹² ekonomiye dair bilgiler temel kaynaklarda dağınık halde bulunmaktadır. Tarihçi, dağınık parçaları birleştirmek ve aralardaki boşlukları doldurmakla aslında bir kurgu ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Başka bir değişle tarihçi elde ettiği verileri analiz ederek bulgulara ulaşmaktadır. Richard Evans’ın bu durumu betimleyişi burada zikredilmeye değerdir:

“Tarihsel anlatıların çoğu tarihsel geçmişe ilişkin ve tarihçinin

⁹ Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-* (2. Baskı), Klasik Yayınları, İstanbul 2017, 13.

¹⁰ Carr, *Tarih Nedir?*, 64.

¹¹ Cengiz Kallek, *Sosyal Servet –İslâm’da Yönetim-Piyasa İlişkisi-* (2. Baskı), Klasik Yayınları, İstanbul 2018, VI.

¹² Cengiz Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi –Harâc ve Emvâl Kitapları-* (3. Baskı), Klasik Yayınları, İstanbul 2015, 3.

kafasından çıkan, açıklanmış, yeniden işlenmiş, inşa edilmiş ve yapısı bozulmuş öykülerin birleşmesinden oluşur. Kabaca kesilmiş bir taş blokla işe başlarız ve bir heykel elde edene kadar onu yontarız. Heykel onda keşfedilmeyi bekliyor değildir; onu biz yaparız ve sonuçta yapmış olduğumuz heykelden farklı bir şey üretmemiz de fevkalade mümkündür. Öte yandan, başlangıçtaki taşın yalnızca şekil ve büyüklüğü ile değil fakat ne tür bir taş olduğu ile de sınırlıyızdır. Beceriksiz bir yontucu yalnızca bir şeye benzemez bir heykel yapmak riskiyle değil, fakat çekici çok hızlı vurarak ya da yanlış yere vurarak kayayı tümüyle parçalamak riskiyle de karşı karşıyadır.”¹³

Aktarılan bilgiler ışığında çeşitli açılardan Mekke ticaretini incelemeyi amaçladığımız bu çalışmada, kullanılan rivayetlerin genellikle kaynaklar içerisinde dağınık halde bulundukları söylenebilir. Kaynakların Kureyş muhalefetini çoğunlukla dinî sebepler üzerinden temellendirmeleri ve bu yöndeki rivayetleri bolca aktarmaları da bu bağlamda değerlendirilebilir. Tevhidle alakalı meselelerin özellikle ön planda tutulduğu bir durumda, kaynakların, Kureyşli muhaliflerin dinî söylemleri üzerinde özellikle durmaları ve merkeze almaları anlaşılabilir bir durumdur. Bununla birlikte bu yaklaşım, Kureyş muhalefetinin iktisada yönelik veçhesinin ortaya konulmasını ancak satır aralarındaki bazı ipuçları üzerinden tespit etmeyi zorunlu hale getirmiştir. Bu da haliyle çalışmanın zorluğunu beraberinde getirmiştir.

Araştırma boyunca işlenen rivayetlere verdiğimiz anlamların mutlak olarak bizim anladığımız şeyi ifade etmeyebileceği de peşinen vurgulanmalıdır. Rivayetler, yazıldıkları veya derlendikleri dönemin sosyo-kültürel bağlamından etkilenebilir ve farklı tarihsel dönemlerde farklı anlamlar kazanabilirler.

¹³ Richard John Evans, *Tarihin Savunusu*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İmge Kitabevi, Ankara 1999, 153.

Nitekim metin tenkidindeki temel hususlardan biri, aynı metnin farklı manalara gelebileceği gerçeğidir.¹⁴ Bununla birlikte, araştırmanın her bir bölümünde belirlenen odak noktasına ilişkin yorumlanan rivayetlerin, genel bağlama uygun olabilecek anlamlarının esas alınmaya çalışıldığı belirtilmelidir.

Çalışmamız, nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma desenine uygun olarak hazırlanmıştır. Bu bağlamda konuyla ilgili tespit edilen eserlerde dağınık halde bulunan bilgilerin öncelikle fişlemesi yapılmıştır. Raporlama sürecinde elde edilen veriler, araştırmanın amaç ve hedeflerine uygun olarak tasnif, tahlil, tenkit, sentez, analiz ve değerlendirmeye tabi tutulmuş neticede de bazı sonuçlara ulaşılmıştır.

III. KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

A. Klasik Kaynaklar

Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşme süreci, unsurları ve Kureyş kabilesinin İslâm'a muhalefetinde ticaretin rolünü ele aldığımız bu çalışmada, İslâm tarihi araştırmalarına kaynaklık eden pek çok eserden faydalanılmıştır. İçerikleri itibariyle çalışmada istifade edilen ilgili eserler aşağıdaki şekliyle tasnif edebilebilir:

1. Genel Tarih Eserleri

Genel tarih eserlerinden hem İslâm öncesi Mekke'nin durumu hem de Hz. Peygamber döneminde yaşanan hadiseleri tespit etme noktasında faydalanılmıştır. Bu noktada özellikle İbn Habîb'in (ö. 245/860) *el-Muhabber*¹⁵ ve *el-Munemmak*¹⁶ adlı

¹⁴ Şaban Öz, *Siyer Usûlü*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2019, 111.

¹⁵ İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed (ö. 245/860), *el-Muhabber – Arap Kültürü-*, (Çev. Adem Apak – İsmail Güler), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018.

¹⁶ İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed (ö. 245/860), *el-Munemmak*, Thk. Hurşid Ahmed Fârûk, 'Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1405/1985.

eserlerine temas edilmesi gerekmektedir. Araştırmanın hemen her bölümünde atıfta bulunulan bu eserlerin özellikle çalışma konusuyla irtibatlı bazı detay denebilecek bilgileri barındırdıkları söylenebilir. Sözgelimi, Kureyşlilerin Taiflilere faizle borç para vermeleri, Mekke'de yaşayan Rum asıllı tâcirler veya Kureyş ileri gelenlerinin ticarî seferleri için gemiler kullanmaları gibi bilgiler bu noktada zikredilebilir.

Pek çok rivayeti bir araya getirmesi sebebiyle kıymetli bir hazine değerinde olan Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*¹⁷ adlı eseri çalışmada sıkça kullanılan ana kaynaklardan bir diğeridir. Yine Ya'kûbî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Târîhü'l-Ya'kûbî*,¹⁸ Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Murûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*,¹⁹ Bîrûnî'nin (ö. 453/1061 [?]) *el-Âsârü'l-Bâkiye mine'l-Kurûni'l-Hâliye*,²⁰ İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-Târih*²¹ ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*²² isimli eserleri genel tarih kitapları içerisinde en çok kullanılan kaynaklardandır.

¹⁷ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö. 310/923), *Târîhü't-Taberî Târîhü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk I-XI* (2. Baskı), Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, Dârü'l-Me'ârif bi Mısır, yy., ty.

¹⁸ Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih (ö. 292/905'ten sonra), *Târîhü'l-Ya'kûbî I-II*, Thk. Abdül Emîr Mehnâ, Şirketü'l-E'lemi li'l-Matbû'ât, Beyrut 1431/2010.

¹⁹ Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali (ö. 345/956), *Murûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher I-V*, Thk. Charles Pellat, Menşûrâtü'l-Câmi'eti'l-Lübnâniyye, Beyrut 1965.

²⁰ Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed (ö. 453/1061 [?]), *el-Âsârü'l-Bâkiye mine'l-Kurûni'l-Hâliye*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 1428/2008.

²¹ İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih I-XI*, Thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987.

²² İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XXI*, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hecer, yy. 1417/1997.

2. Siyer ve Meğâzî

Siyer kitapları içerisinde İbn İshâk'ın *es-Sîre*'si²³ ve onun tezhibi olan İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-Nebeviyye*²⁴ isimli eserlerinden araştırma boyunca istifade edilmiştir. Özellikle İbn Hişâm'ın eserinden; Kureyşlilerin Mekke'ye hâkim olmasından başlanarak, Kusay'ın ihdas ettiği görevler, îlâf, Fil Vak'ası, hums sisteminin icadı, nesî, haram aylar, Kureyş'in ticarî ortaklıkları, kervanlarına konu olan ürünler ve Kureyş ileri gelenlerinin çeşitli bağlamlarda İslâm'a muhalefet etmeleri noktasında sıkça istifade edilmiştir. Yine Kureyş ticaretinin yerel düzeyde olmayıp milletlerarası bir görünüm arzettiğine işaret bağlamında, Hz. Peygamber'in gördüğü bir grup adam için "Bu Hintlilere benzeyen adamlar da kim?"²⁵ şeklindeki ifadesi gibi satır aralarında yakalanabilecek bazı hususlar da ilgili eserin araştırmamız açısından kıymetli bir kaynak olduğuna işaret etmektedir.

Vâkidî'nin (ö. 207/823) *Kitâbü'l-Meğâzî*²⁶ isimli eseri de araştırma açısından kayda değerdir. Zira Hz. Peygamber'in hicret sonrası dönemde Mekke ticareti aleyhinde attığı adımları tespit etmemiz noktasında bu eser oldukça faydalı olmuştur. Siyer ve meğâzî bağlamında geç dönem eserleri arasında yer alan Süheylî'nin (ö. 581/1185) *er-Ravdü'l-Ünüf*,²⁷ Makrîzî'nin

²³ İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî el-Medenî (ö. 151/768), *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (2 Cilt bir arada), Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004.

²⁴ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye I-IV* (3. Baskı, 4 cilt bir arada), Dârü'l-Fecr li't-Turâs, Kahire 1431/2010.

²⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, IV/164.

²⁶ Vâkidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (ö. 207/823), *Kitâbü'l-Meğâzî li'l-Vâkidî I-III*, Thk. Marsden Jones, 'Alemü'l-Kütüb, yy. ty.

²⁷ Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî (ö. 581/1185), *er-Ravdü'l-Ünüf I-IV*, Thk. Mecdî b. Mansûr, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut t.y.

(ö. 845/1442) *İmtâ'u'l-Esmâ*²⁸ ve Şâmî'nin (ö. 942/1536) *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd*²⁹ isimli eserleri de araştırma boyunca kullanılan kaynaklardandır.

3. Şehir Tarihleri

Ezrakî'nin (ö. 250/864) *Ahbâru Mekke*³⁰ isimli eseri, çalışmamızın en önemli ana kaynaklarından biridir. Mekke tarihini ilk çağlardan başlamak üzere ele alan bu eserde, her ne kadar kronoloji konusunda kafa karıştırıcı bazı noktalar bulunsa da Kâbe'nin Araplar nezdindeki konumu, Cürhümlüler ile Huzâalılar'ın Mekke hâkimiyeti sırasında yaşanan bazı hadiseler ile Kureyş kabilesinin şehre hâkim olması ve sonrasına ait değerli bilgiler bulunmaktadır. Kureyşlilerin, şehirdeki ticarî hareketliliği bütün bir seneye yayma gayesine işaret olarak yorumladığımız, "Hac ayları sırasında umre yapmanın en büyük günahlardan sayıldığı" yönündeki söylemi ve onların dinî durumlarını yorumlarken istifade ettiğimiz "Kâbe'de Hz. İsa ve Hz. Meryem'e ait tasvirlerin bulunduğu" yönündeki kimi rivayetler de Ezrakî'nin eserinin araştırmamız için önemini gösterme bağlamında zikredilebilir.

Fâkihî'nin (ö. 278/891-92) *Ahbâru Mekke*³¹ ve Fâsî'nin (ö. 832/1429) *Şifâü'l-Ğarâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*³² isimli eser-

²⁸ Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442), *İmtâ'u'l-Esmâ' I-XV*, Thk. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1420/1999.

²⁹ Şâmî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî (ö. 942/1536), *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Siyreti Hayri'l-İbâd I-XII*, Thk. Heyet, yy., Kahire 1418/1997.

³⁰ Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed (ö. 250/864), *Ahbâru Mekke I-II* (3. Baskı), Thk. Rüşdi es-Sâlih Mühlis, Dârü'l-Endelüs, Beyrut 1403/1983.

³¹ Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs (ö. 278/891-92), *Ahbâru Mekke I-VI* (2. Baskı), Thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, Dâru Hadar, Beyrut 1414/1994.

³² Fâsî, Ebû't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Mâlikî (ö.

leri de şehir tarihi kategorisinde olup araştırmamızda sıkça faydalandığımız kaynaklar arasında zikredilmeye değerdir.

4. Tabakat, Teracim ve Ensab

İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*'i³³ ile öğrencisi Belâzürî'ye (ö. 279/892-93) ait *Ensâbü'l-Eşrâf*³⁴ isimli eserlere, Mekke ticaretinin yükselişinde önemli paya sahip olan Hz. Peygamber'in ataları hakkında pek çok bilgiler içermeleri sebebiyle özellikle işaret edilmelidir. Bu eserler verdikleri biyografilerde dolaylı olarak temas ettikleri bazı hâdiseler esnasında Mekke ticaretine konu olan bazı ürünleri tespit etmemize de imkân tanımışlardır. Ama özellikle çalışmanın üçüncü bölümünde Kureyşlilerin İslâm'a muhalefeti kısmında, söz konusu eserlerin şahıslar bazında bilgiler vermeleri sebebiyle, muhalefetin çeşitli yönlerini tespit etmemizde hatırı sayılır katkıları olmuştur.

Önemli nesep âlimlerinden İbnü'l-Kelbî'nin (ö. 204/819) *Cemheretü'n-Neseb*³⁵ ile *Kitâbü'l-Esnâm*³⁶ isimli çalışmaları yine burada ifade edilmelidir. Özellikle *Kitâbü'l-Esnâm*, araştırmanın üçüncü bölümünde Kureyşlilerin dinî motivasyonlu muhalefetlerini irdelemeye imkân tanımıştır. Dahası Kureyşlile-

832/1429), *Şifâü'l-Ğarâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm I-II*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Mekke 1956.

³³ İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâsimî el-Basrî (ö. 230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr I-XI* (2. Baskı), Çev. Ed. Adnan Demircan, Çev. Musa Kazım Yılmaz (I. Cilt), Siyer Yayınları, İstanbul 2015.

³⁴ Belâzürî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud (ö. 279/892-93), *Ensâbü'l-Eşrâf I-XIII*, Thk. Süheyl Zekkar ve Reyyâd Zirikli, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1417/1996.

³⁵ İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bîşr (ö. 204/819), *Cemheretü'n-Neseb*, Thk. Nâcî Hasan, Âlemü'l-Kütüb/Mektebetü'n-Nehdetü'l-Arabiyye, Beyrut 1407/1986.

³⁶ İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bîşr (ö. 204/819), *Kitâbü'l-Esnâm* (2. Baskı), Çev. Beyza (Düşüngen) Bilgin, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

rin putlar üzerinden meydana getirdikleri ekonomik çıkarları tespit edilmeye çalışılırken yine söz konusu esere müracaatlar da bulunulmuştur. Bu eserin Arap yarımadasındaki putlar ve bu putlar etrafında gerçekleşen inançlar alanındaki ilk müstakil eser olduğu da hatırlatılmalıdır.

Bu kategorideki kitaplar sadesinde Zübeyrî'nin (ö. 236/851) *Kitâbu Nesebi Kureyş*,³⁷ İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*,³⁸ Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*,³⁹ Makdisî'nin (620/1223) *et-Tebyîn fî Ensâbi'l-Kureşîyyîn*,⁴⁰ Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*,⁴¹ Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Nihâyetü'l-ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*⁴² ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*⁴³ isimli eserleri de çalışma sırasında istifade edilen kitaplar arasındadır.

5. Coğrafya

Araştırma sırasında kullanılan coğrafya kitapları sayesinde bazı yerlerin coğrafi konumları ve özellikleri hakkında çeşitli bilgiler elde edilmiştir. Aynı şekilde Kureyş kervanlarının önemli ticarî seferleri esnasında geçtikleri bazı yerler ara-

³⁷ Zübeyrî, Ebû Abdillâh Musâb b. Abdullâh b. Mus'ab (ö. 236/851), *Kitâbu Nesebi Kureyş* (3. Baskı), Tashih: Lévi-Provençal, Dârü'l-Meârif, Kahire t.y.

³⁸ İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelûsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *Cemheretu Ensâbi'l-Arab* (5. Baskı), Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dârü'l-Me'ârif, Kahire t.y.

³⁹ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr (ö. 562/1166), *el-Ensâb I-V*, Thk. Abdullâh Amr el-Bârûdî, Dârü'l-Cinân, Beyrut 1408/1988.

⁴⁰ Makdisî, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme (620/1223), *et-Tebyîn fî Ensâbi'l-Kureşîyyîn*, Thk. Muhammed Nâîf ed-Düleymî, Menşûrâtü'l-Mecme'i'l-İlmî el-İrâkî, 1982.

⁴¹ Zehebî, el-İmâm Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ I-XXV* (2. Baskı), Thk. Heyet, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1402/1982.

⁴² Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed (ö. 821/1418), *Nihâyetü'l-ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, Thk. Ali el-Hâkânî, Matba'atü'n-Necâh, Bağdat 1378/1958.

⁴³ İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe I-IX*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut t.y.

sındaki mesafeler de coğrafya kitaplarından tespit edilmiştir. Kureyş kervanlarında taşınan bazı ürünlerin bilgisi de bu eserlerden elde edilen bilgilerle tespit edilmiştir. Coğrafya kitapları kategorisinde olup araştırmamız esnasında kullandığımız bazı eserler şunlardır: Câhız'ın (ö. 255/869) *Kitâbü'l-Büldân*,⁴⁴ Ya'kûbî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *el-Büldân*,⁴⁵ İstahrî'nin (ö. 346 / 957) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*,⁴⁶ Makdisî'nin (ö. 381 / 991'den sonra) *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*,⁴⁷ Hemedânî'nin (ö. 360/971'den sonra) *Sıfatu Cezîreti'l-'Arab*,⁴⁸ İbnü'l-Fakîh'in (ö. III-IV./IX-X. yüzyıl) *Kitâbü'l-Büldân*,⁴⁹ Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626 / 1229) *Mu'cemü'l-Büldân*⁵⁰ ve Kazvînî'nin (ö. 682 / 1283) *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-Îbâd*.⁵¹

6. Edebiyat, Ansiklopedik Eserler ve Sözlükler

Kureyşin gerçekleştirdiği ticarî antlaşmaları detaylıca ele alan çalışmalardan birisi Kâlî'nin (ö. 356/967) *Kitâbü'l-Emâlî*'sidir.⁵²

⁴⁴ Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), *Kitâbü'l-Büldân*, Nşr. Sâlih Ahmed el-İllî, Matbaatü'l-Hükûme, Bağdat 1970.

⁴⁵ Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih (ö. 292/905'ten sonra), *el-Büldân*, Haz. Muhammed Emin Dannavî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut ty.

⁴⁶ İstahrî, Ebu İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî (ö. 346 / 957), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, El-Hey'etü'l-Âmme li Kusûri's-Sekâfe, Kahire t.y. (Şamile, 3.64 Sürümü)

⁴⁷ Makdisî, Muhammed b. Ahmed (ö. 381 / 991'den sonra), *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (2. Baskı), Brill Matbaası, Leiden 1906.

⁴⁸ Hemedânî, Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb (ö. 360/971'den sonra), *Sıfatu Cezîreti'l-'Arab*, Thk. Muhammed b. Ali el-Ekva', Mektebetü'l-İrşâd, San'a 1410/1990.

⁴⁹ İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (ö. III-IV./IX-X. yüzyıl), *Kitâbü'l-Büldân*, Thk. Yûsuf el-Hâdî, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1416/1996.

⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Bağdâdî (ö. 626 / 1229), *Mu'cemü'l-Büldân V*, Dârü's-Sâdir, Beyrut 1397/1977, V/181.

⁵¹ Kazvînî, Zekerîya b. Muhammed (ö. 682 / 1283), *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-Îbâd*, Dârü's-Sâdir, Beyrut t.y.

⁵² Kâlî, Ebû Ali İsmâil b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Kâlî el-Bağdâdî (ö. 356/967), *Kitâbü'l-Emâlî ve'z-Zeyl ve't-Tenbih I-IV*, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kütüb, y.y.

Îlâf hakkında kıymetli bilgiler barındıran bu eseri özellikle zikretmekte fayda bulunmaktadır. Câhız'ın (ö. 255/869) *Resâilü'l-Câhız*,⁵³ Isfahânî'nin (ö. 356/967) *el-Eğânî*,⁵⁴ Merzûkî'nin (ö. 421/1030) *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-Emkine*,⁵⁵ Seâlibî'nin (ö. 429/1038) *Simârü'l-Kulûb fî'l-Müdâfi ve'l-Mensûb*,⁵⁶ Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*⁵⁷ ve Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*⁵⁸ eserleri edebiyat ve ansiklopedik türde olup çalışmamızda faydalandığımız eserler arasındadır.

Araştırma sırasında karşılaşılan çeşitli kelimeler, kavramlar ve olgular hakkında ise İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *el-İştikâk*,⁵⁹ Isfahânî'nin (ö. 502/1109) *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*,⁶⁰ İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab*⁶¹ ve Zebîdî'nin (ö.

1975.

⁵³ Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Maḥbûb el-Câhız el-Kinânî (ö. 255/869), *Resâilü'l-Câhız I-IV*, Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dârü'l-Cil, Beyrut t.y.

⁵⁴ Isfahânî, Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn (ö. 356/967), *el-Eğânî I-XXIV*, Thk. Komisyon, Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye / el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kütüb, Kahire 1994.

⁵⁵ Merzûkî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan (ö. 421/1030), *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-Emkine*, Tahric Halîl el-Mansûr, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.

⁵⁶ Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl (ö. 429/1038), *Simârü'l-Kulûb fî'l-Müdâfi ve'l-Mensûb*, Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1424/2003.

⁵⁷ Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb I-XXXIII*, Thk. Müfîd Kamhiyye ve đđr., Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004.

⁵⁸ Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ I-XIV*, Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, Kahire 1340/1922.

⁵⁹ İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan (ö. 321/933), *el-İştikâk*, Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dârü'l-Cil, Beyrut 1411/1991.

⁶⁰ Isfahânî, Râğıb Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed (ö. 502/1109), *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut t.y.

⁶¹ İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Afrîkî el-Misrî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab I-XV*, Dârü's-Sâdir, Beyrut t.y.

1205/1791) *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*⁶² isimli eserlerine müracaat edilmiştir.

7. Tefsir

Kur'ân-ı Kerîm'in bu araştırmadaki en temel kaynaklardan olması ve çalışmanın hemen her yerinde Kur'ân'a referanslar yapılması çeşitli tefsir eserlerinin de çalışmada bolca kullanılmasını zorunlu hale getirmiştir. Özellikle çalışmanın üçüncü bölümünde, Kureyş ileri gelenlerinin söz ve davranışlarının Kur'ân'daki yansımaları üzerinden yaptığımız tespitler esnasında tefsir eserlerine başvurulmuştur. Bu bağlamda Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *Tefsîr*,⁶³ Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli âyi'l-Kur'an*,⁶⁴ Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*,⁶⁵ Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-Gayb*⁶⁶ ve Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*⁶⁷ araştırma esnasında kullanılan tefsir kaynaklarından bazılarıdır.

8. Hadis

Hadis eserlerinin çeşitli referanslar bağlamında araştırma-

⁶² Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseynî (ö. 1205/1791), *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs I-XXXX*, Thk. Heyet, Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1406/1986.

⁶³ Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân I-V*, Thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut 1423/2002, IV/861.

⁶⁴ Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Tefsîrü't-Taberî Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli âyi'l-Kur'an I-XXVI*, Thk. Abdullah b. Abdü'l-Hasen et-Türkî, Merkezü'l-Buhûsî ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye bi-Dâr-i Hecer, Gîzâ 1422/2001.

⁶⁵ Zemahşerî, Cârullah Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (ö. 538/1144), *el-Keşşâf I-VI*, Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd., Meketebetü'l-Ubeykân, Riyad 1998/1418.

⁶⁶ Râzî, Fahrüddîn (ö. 606/1210), *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb I-XXIII*, Çev. Suat Yıldırım vd., Huzur Yayinevi, İstanbul 1991.

⁶⁷ Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân I-XXIV*, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1427/2006.

da sıkça kullanıldığı ifade edilmelidir. Hadislerin zımnî olarak işaret ettikleri kimi noktalar çalışma esnasında bir veri olarak kullanılmıştır. Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *Muvattâ*,⁶⁸ Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*,⁶⁹ Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh*⁷⁰ ve Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh*'i⁷¹ araştırma esnasında kullanılan hadis kaynaklarından bazılarıdır.

B. İkincil Kaynaklar

Görebildiğimiz kadarıyla, Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşme sürecini, unsurlarını ve Mekke ticaretinin Kureyş muhalefetine etkisini bir bütün olarak ele alan bir çalışma şimdiye kadar yapılmamıştır. Türkçe literatüre ek olarak Arapça ve İngilizce çalışmalarda da bu üç yönü beraberce ele alan bir çalışmaya denk gelmediğimizi ifade etmek isteriz. Bununla birlikte araştırmamızın içerisinde yer alan bazı başlıklar ve konular hakkında çalışmalar bulunmaktadır. Aynı şekilde Arabistan, Mekke, Kureyş, Câhiliye veya ticaret gibi muhtevaları içermeleri bakımından istifade edilen çalışmalar da vardır. Makale, tez ve araştırma kitabı düzeyinde hazırlanan bu çalışmalardan tespit edebildiklerimizden araştırmamızın pek çok kısmında istifade edilmiştir. Bu araştırmaların bazıları bize dağınık haldeki rivayetleri görme ve asıl kaynaklarından tespit etme imkânı verirken; diğer bazıları ise çalışmanın hem metodunun belirlen-

⁶⁸ Mâlik b. Enes (ö. 179/795), *Muvattâ'u'l-İmâm Mâlik I-VIII*, Thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî, Müessesetü Zâyid b. Sultân Âli Nihyân li A'mâlî'l-Hayriyyeti ve'l-İnsâniyye, Abû Zabî 1425/2004.

⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *Müsned el-İmâm Ahmed b. Hanbel I-XXXXX*, Thk. Şuayb el-Arnâvut – Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1418/1997.

⁷⁰ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870), *Sahîhü'l-Buhârî*, Dâru İbn Hazm, Beyrut t.y.

⁷¹ Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *Sahîhu Müslim I-V* (1.Baskı), Thk: Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1991/1412.

mesinde hem de muhtevasının şekillenmesinde katkıda bulunmuşlardır. Öncelikle ülkemizde araştırma konumuzla irtibatlı olarak hazırlanmış çalışmaları kısaca değerlendirdikten sonra diğer çağdaş araştırmalara temas edilecektir.

Araştırma konumuzla irtibatlı olarak ülkemizde yapılan çeşitli çalışmalar çoğunlukla makale düzeyinde olmakla beraber tez ve araştırma kitabı düzeyinde hazırlanmış olanlar da bulunmaktadır. Özellikle tez düzeyinde olanların başlık itibariyle konuyla benzer görülmelerine karşılık muhteva itibariyle ciddi farklılıklar içerdikleri tespit edilmiştir. Tespit edilen bir diğer husus ise başlık düzeyinde nispeten benzer görülebilecek çalışmaların bir kısmının İslam tarihi alanı dışındaki bir başka alanda hazırlanmış olmasıdır.

Yaşar Çelikkol'un *İslam Öncesi Mekke*⁷² adlı eseri, görebildiğimiz kadarıyla ülkemizde Câhiliye dönemiyle alakalı Mekke hakkında kitap düzeyinde yapılan ilk akademik çalışma olması ve içerisindeki kıymetli bilgiler sebebiyle yararlanılan kaynaklardan birisidir. Ne var ki çalışmanın Mekke'nin İslâm öncesi fizikî, etnik, dinî ve idarî yapılarını incelemiş olmakla beraber iktisadî yapıyı ele almadığı belirtilmelidir.

Muhammed Fatih Duman'ın doktora çalışmasının kitaplaştırılmış hali olan *Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı*⁷³ adlı çalışmasının üçüncü bölümü Mekke'nin ekonomik yapısını ele almaktadır. Araştırmamızın çeşitli yerlerinde faydalandığımız bu çalışma, Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşme sürecini merkeze alan bir anlatı yerine îlâf, Kureyşlilerin katıldıkları panayırılar, Kureyş kabilesinin geçim kaynakları gibi daha spesifik alanlara yoğunlaşmaktadır. Kureyş kabi-

⁷² Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke* (3. Baskı), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.

⁷³ Muhammed Fatih Duman, *Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı*, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Mardin 2017.

lesini merkeze alan bu çalışmanın muhteva olarak araştırmamızdan farklılaştığı vurgulanmalıdır.

Ahmet Akgül'ün *Cahiliye'den Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticari Hayat*⁷⁴ başlığını taşıyan yüksek lisans tezinin birinci bölümünde Hicaz'ın Cahiliye dönemindeki ticarî hayatı, ikinci bölümünde Hz. Peygamber dönemi ticarî hayat ve üçüncü bölümünde de bu iki zaman aralığı arasındaki ticarî hayatın farklarından çok genel hatlarıyla bahsedilmesi sebebiyle araştırmamızın muhtevasından farklı olduğu söylenebilir.

Ahmet Turan Yüksel'in *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*⁷⁵ adlı çalışmasının birinci bölümü "İslâm'ın ilk döneminde Mekke'de ticârî hayat" başlığını taşımaktadır. İkinci bölümde Bağdat ve üçüncü bölümde de Basra'daki ticarî hayatı ele alan bu çalışma muhteva olarak konumuzdan farklı bir dönem ele almaktadır.

Hekim Tay'ın tefsir bilim dalında hazırladığı doktora çalışması olan *Mekki Ayetler Çerçevesinde Mekke'de Sosyal Tabaka Davranışları*⁷⁶ başlıklı eseri, Kureyş ileri gelenlerinin İslâm'a karşı tavrını irdelemesi açısından önemlidir. Araştırmamızın üçüncü bölümünde faydalandığımız bu çalışma, Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşme sürecini ve unsurlarını barındırmaması ve İslâm tarihi alanı dışında hazırlanması sebebiyle çalışmamızdan hem içerik hem de metot olarak farklılaşmaktadır.

Hüseyin Baysa'nın *Kureyş Kervanları*⁷⁷ başlığını taşıyan ve doktora çalışmasının kitaplaştırılmış hali olan eseri için da-

⁷⁴ Ahmet Akgül, *Cahiliye'den Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticari Hayat* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2001.

⁷⁵ Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, Beyan Yayınları, İstanbul 1999.

⁷⁶ Hekim Tay, *Mekki Ayetler Çerçevesinde Mekke'de Sosyal Tabaka Davranışları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.

⁷⁷ Hüseyin Baysa, *Kureyş Kervanları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.

ha farklı bir başlık seçimi yapılabileceğini düşünmekteyiz. Bu düşüncemizin sebebi, Cahiliye döneminde Hicaz bölgesindeki ticarî hayata ait muamelelerin Asr-ı Saâdet dönemindeki dönüşümüne teksif edilmiş olan çalışmanın hukuk ağırlıklı muhtevasına rağmen “Kureyş Kervanları” başlığını taşımasından kaynaklanmaktadır. Nitekim doktora çalışması sırasında bu muhteva için “Hukuk sosyolojisi açısından vahiy döneminde ticari hayat” başlığı tercih edilmiştir. Bununla beraber çalışmamızın ikinci bölümünde Kureyş’in finansal pratikleri kısmında eserin asıl muhtevasını oluşturan bilgilerden faydalanıldığı ifade edilmelidir.

Mahmut Türk’ün tefsir bilim dalında hazırlanmış olup *Kureyş Suresi Işığında Mekke Dönemi İktisâdî Hayatı*⁷⁸ başlığını taşıyan yüksek lisans çalışması birinci ve ikinci bölümlerde Mekke ve Mekke ticareti hakkında bilgiler vermektedir. Üçüncü bölümde ise Kureyş Suresi’nin tefsiri yapılmaktadır. Konumuzla alakalı bir tez olmakla birlikte Mekke’nin ticarî bir merkeze dönüşme süreci ile Mekke ticaretinin İslâm’a muhalefetteki rollerine temas etmemesi itibariyle konumuzla muhteva itibarıyla ayrılmaktadır.

Araştırma sırasında istifade edilen diğer modern çalışmaların sayıca fazla olması sebebiyle en önemli gördüklerimize kısaca temas edilecek; geriye kalanlara ise kronolojik olarak sadece künye bilgileri verilerek işaret edilecektir:

Efgânî’nin *Esvâkû’l-Arab fi’l-Câhiliyye ve’l-İslâm*⁷⁹ isimli eseri her ne kadar Arabistan Yarımadası’nda kurulan panayırları inceliyor olsa da, sahip olduğu ticarî konumu dolayısıyla çalışma-

⁷⁸ Mahmut Türk, *Kureyş Suresi Işığında Mekke Dönemi İktisâdî Hayatı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

⁷⁹ Saîd Efgânî, *Esvâkû’l-Arab fi’l-Câhiliyye ve’l-İslâm, el-Mektebetü’l-Hâşimiyye*, Dimâşk 1356/1937.

nın pek çok yerinde Mekke'ye atıflar bulunmaktadır. Özellikle yazarın Mekke'nin milâdî VI. asırdan sonra önemli bir ticarî merkez olmaya başladığı fikrini kabul etmesi, bu noktada zikredilmeye değerdir.

Viktor Sehhâb'ın *Îlâfu Kureyş Rihletü's-Şitâi ve's-Sayf*.⁸⁰ Yazarın doktora tezinin kitaplaştırılmış hali olan bu çalışma; îlâf'ın oluşmasına imkân sağlayan şartların neler olduğu sorusuna odaklanmıştır. Kureyş'in uluslararası ticarî seferlere başladığı sırada diğer devletlerin içerisinde bulunduğu durumun, îlâf müessesesine nasıl katkı sağladığı incelenmiştir. Çalışmanın bu haliyle araştırmamızın birinci bölümüyle aynı problemi taşıdığı görülmektedir. Bununla beraber Mekke'nin sahip olduğu ticarî konumu kazanmasına katkıda bulunan bazı etkenlerin çalışmada eksik kaldığı tespit edilmiştir. Araştırmamızın Mekke ticaretinin unsurlarını içermesi ve aslında ilk iki bölümde ortaya konulan anlatının İslâmî muhalefetle ilişkisini kurması noktalarında ilgili çalışmadan muhteva olarak farklılaştığı da ifade edilmelidir.

Salamah Salih Syalayman Aladie'ın doktora tezi olan *Meccan Trade Prior to the Rise of Islam*⁸¹ isimli çalışma, Mekke ticareti ile ilgili Batı'da yapılan araştırmaların da dikkate alındığı bir eserdir. Özellikle milâdî VI. asırda Arabistan ve çevresindeki dünyanın siyasî durumu ele alınırken Bizans ve Sâsânî mücadelesine temaslarda bulunması önemlidir. Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşme sürecinin çalışmanın odak noktasını oluşturmaması ve aynı zamanda Mekke ticaretinin İslâmî dönem-

⁸⁰ Viktor Sehhâb, *Îlâfu Kureyş Rihletü's-Şitâi ve's-Sayf*, el-Merkezü's-Sekâfi'l-Arabî, Beyrut 1992.

⁸¹ Salamah Salih Syalayman Aladie, *Meccan Trade Prior to the Rise of Islam* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), The University of Durham School of Oriental Studies, Durham 1992.

deki yansımalarına temas edilmemesi ise çalışmaların muhteva olarak farklılaştığını göstermektedir.

Cevâd Ali'nin *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*⁸² isimli eseri Câhiliye dönemini ele alan her hangi bir çalışmada mutlaka gözden geçirilmesi gereken kaynakların en başında gelmektedir. Eserin özellikle yedinci cildinin Câhiliye dönemi Arabistan ekonomisine hasredilmiş olması sebebiyle araştırmamızın ikinci bölümü başta olmak üzere pek çok noktada istifade edilen bir eser olmuştur.

Ahmed İbrahim Şerîf'in *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve 'Ahdî'r-Resûl*⁸³ isimli eseri her ne kada muhtasar olarak Mekke ticaretine değinmiş olsa da yazarın derinlikli bir bakış açısına sahip olması ve olaylar arasındaki bağlantılara veciz şekillerde atıflarda bulunması, eserin çeşitli açılardan araştırmamıza katkıda bulunmasına imkân sağlamıştır.

Mekke ticareti hakkında aykırı fikirleriyle bilinen Revizyonist tarihçilerden Patricia Crone'un *Meccan Trade And The Rise of Islam*⁸⁴ isimli eseri de çalışmada göz önünde bulundurulmuştur. Mekke'nin yerel düzeyde bir ticaretinin bulunduğu ve çok dar sınırlarda cereyan ettiği fikirlerine çalışmanın çeşitli yerlerinde atıflar yapılmış ve bu iddialar değerlendirilmiştir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in tebliğe başladığı yerin Mekke olmayabileceği gibi spekülâtif iddiaları içermesi sebebiyle detaylı olarak bu araştırmada üzerinde durulmamıştır. Zira bu durumda araştırmanın odak noktasının dağılması mümkündür. Bununla beraber müstakil olarak bir çalışmaya konu edilmesi düşünülmektedir.

⁸² Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm I-X* (2. Baskı), yy. Bağdat 1413/1993.

⁸³ Ahmed İbrahim Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve 'Ahdî'r-Resûl, Dârü'l-Fikri'l-Arabî*, yy. ty.

⁸⁴ Patricia Crone, *Meccan Trade And The Rise Of Islam*, Gorgias Press, USA 2004.

Faruk Bal'ın *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi*⁸⁵ isimli eseri Arabistan ekonomisini ele alan önemli çalışmalardan birisidir. Yazarın iktisat tarihi alanında uzmanlaşmış olması, ticaretin temel işleyiş mekanizmalarını da göz önünde bulundurmasını ve eserini bu bağlamda ele almasını sağlamıştır. Bu haliyle çalışmanın hem birinci hem de ikinci bölümlerinde bu eserden faydalanılmıştır.

Nihal Şahin Utku'nun *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir*⁸⁶ eseri Mekke ticaretinin ilerlemesine katkıda bulunan Kızıldeniz Yolu'nun neden zaman zaman işlevsiz hâle geldiği konusunda özellikle istifade edilen bir eser olmuştur. Yine Mekke'nin ticarî bir merkez olmasında etkili olan çeşitli noktalara temaslara yapılması ve Kızıldeniz üzerinde cereyan eden ticarete konu olan ürünlerin çalışmada ele alınması, araştırmamız esnasında ilgili eserden faydalandığımız noktalardandır.

Süha Konuk'un *Roma-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası (M.S. 298-591)*⁸⁷ isimli doktora tezinden, çalışmanın Bizans-Sâsânî mücadelesi başlığında faydalanılmıştır. Kıymetli Doğu ürünlerinin iki devlet arasında asırlarca devam eden mücadelede oynadığı rolün ele alınması bu noktada zikre değerlidir.

Hudayr Abbas el-Cümeylî'nin doktora çalışmasının kitaplaştırılmış hali olan *Kureyş*⁸⁸ isimli eseri Kureyş kabilesinin tarihini ele almaktadır. Mekke'nin diğer yerleşim yerleriyle olan ticarî ilişkileri başta olmak üzere çalışmanın çeşitli yerlerinde bu eserden faydalanılmıştır.

⁸⁵ Faruk Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi*, Beka Yayıncılık, İstanbul 2015.

⁸⁶ Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir*- (2. Baskı), Klasik Yayınları, İstanbul 2017.

⁸⁷ Süha Konuk, *Roma-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası (M.S. 298-591)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2017.

⁸⁸ Hudayr Abbas el-Cümeylî, *Kureyş*, Çev. Asım Sarıkaya, Endülüs Yayınları, İstanbul 2018.

Muhammed Âbid Câbirî'nin *Arap Siyasal Aklı*⁸⁹ adıyla Türkçeye çevrilen eseri, İslâm tarihinin ilk dönemlerinde meydana gelen ridde hâdiseleri ile fitne olaylarını ganimet, akide ve kabile üçgeninde ele almakta olup, bu çalışmadan araştırmanın üçüncü bölümünde istifade edilmiştir. Kureyşlilerin İslâm'a muhalefetine Câbirî'nin "ganimet" olarak ele aldığı maddî çıkarlarının kaybolması tehlikesinin rolü bu araştırmada merkezî anlatılardan birini meydana getirmektedir.

Wadah Khanfar'ın *İlk Bahar –Hz. Peygamber'in Hayatına Dair Stratejik Bir Okuma*⁹⁰ adıyla dilimize çevrilen eserinin son dönemlerde siyerle alakalı yapılmış en derinliği çalışmalardan biri olduğu söylenebilir. Yazarın gazeteci kimliği, olayları birbiriyle hem daha irtibatlı şekilde ele almasını sağlamış hem de pek çok yerde nakilciliğe boğulmadan olayları tasvir etmesini sağlamıştır. Bu haliyle hem Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşmesinde hem de Kureyşlilerin İslâm'a muhalefetine söz konusu eserin araştırmamıza çeşitli açılardan katkıları olmuştur.

Mahmood İbrahim'in *Tüccar Sermayesi ve İslam*⁹¹ isimli eserinde Mekke'de var olan tüccar sermayesi ve İslâm arasında meydana gelen çatışmaya çalışmanın bir bölümünde temas edilmektedir. Bu haliyle araştırmamızın üçüncü bölümünde bu eserden de faydalanılmıştır.

Tez ve araştırma kitabı düzeyinde; İbrâhîm Beyzûn'un *el-Hicâz ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*,⁹² Muhammed Beyyûmî Mihrân'ın *Dirâsât fî Târîhü'l-Arabi'l-Kadîm*,⁹³ Avâtîf Edîb Sellâme'nin *Kureyş*

⁸⁹ Muhammed Âbid Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, Çev. Vecdi Akyüz, Mana Yayınları, İstanbul 2018.

⁹⁰ Wadah Khanfar, *İlk Bahar –Hz. Peygamber'in Hayatına Dair Stratejik Bir Okuma*, Çev. Mehmet Yuşa Solak – Hasan Hacak, Vadi Yayınları, İstanbul 2020.

⁹¹ Mahmood İbrahim, *Tüccar Sermayesi ve İslam*, Çev. Merve Tosun, Albaraka Yayınları, İstanbul 2021.

⁹² İbrâhîm Beyzûn, *el-Hicâz ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, el-Müessesetü'l-Câmi'iyye, Beyrut 1403/1983.

⁹³ Muhammed Beyyûmî Mihrân, *Dirâsât fî Târîhü'l-Arabi'l-Kadîm*, Dârü'l-Ma'rifeti'l-

Kable'l-İslâm,⁹⁴ Tevfik Berru'nun *Târîhü'l-Arab Kable'l-İslâm*,⁹⁵ Halîl Abdülkerîm'in *Kureyş Mine'l-Kabile ile'd-Devleti'l-Merkeziyye*,⁹⁶ İrfan Shahîd'in *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*⁹⁷ ve W. Montgomery Watt'ın *H. Muhammed Mekke'de*⁹⁸ eserleri mutlaka temas etmek istediğimiz diğer modern araştırmalardan bazılarıdır.

Makale ve bildiri düzeyinde ise Eric R. Wolf'un "*The Social Organization of Mecca And The Origins of İslâm*",⁹⁹ Muhammed Hamidullah'ın "*el-İlâf veya İslâmdan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri*",¹⁰⁰ Salih Darâdke'nin "*Îlâfu Kureyş-Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm*",¹⁰¹ R. B. Serjeant'ın "*Meccan Trade and the Rise of Islam: Misconceptions and Flawed Polemics*",¹⁰² İhsan Abbas'ın "*el-Alâkâtü't-Ticâriyye beyne Mekke ve's-Şâm hettâ Bidâyâtü'l-Fethi'l-İslâmî*",¹⁰³ Joseph Chelhod'ın¹⁰⁴ "*Hicret Öncesi Mekke'de Kapitalizm*", M. J. Kister'in

Câmi'yye, İskenderiye ty.

⁹⁴ Avâtîf Edîb Sellâme, *Kureyş Kable'l-İslâm*, Dârü'l-Merîh li'n-Neşr, Riyad 1414/1994.

⁹⁵ Tevfik Berru, *Târîhü'l-Arab Kable'l-İslâm* (2. Baskı), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996.

⁹⁶ Halîl Abdülkerîm, *Kureyş Mine'l-Kabile ile'd-Devleti'l-Merkeziyye* (2. Baskı), Sînâ li'n-Neşr, Kahire 1997.

⁹⁷ İrfan Shahîd, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century I-II*, Dumbarton Oaks, USA, 2009.

⁹⁸ W. Montgomery Watt, *H. Muhammed Mekke'de*, Çev. Süleyman Kalkan, Kuramer, İstanbul 2016.

⁹⁹ Eric R. Wolf, "The Social Organization of Mecca And The Origins of İslâm", *Southwestern Journal of Anthropology*, 7(4), 1951, 329-356.

¹⁰⁰ Muhammed Hamidullah, "*el-İlâf veya İslâmdan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri*", Çev. İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 1961, 213-222.

¹⁰¹ Salih Darâdke, "*Îlâfu Kureyş-Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm*", *Mecelletü Dirâsât Târîhiyye*, 1984, 51-72.

¹⁰² R. B. Serjeant, "Meccan Trade and the Rise of Islam: Misconceptions and Flawed Polemics", *Journal of the American Oriental Society*, 110(3), 1990, 472-486.

¹⁰³ İhsan Abbas, "*el-Alâkâtü't-Ticâriyye beyne Mekke ve's-Şâm hettâ Bidâyâtü'l-Fethi'l-İslâmî*", *el-Ebhâs*, 1990, 3-40.

¹⁰⁴ Joseph Chelhod, "*Hicret Öncesi Mekke'de Kapitalizm*", Çev. İzzet Er, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(4), 1992, 307-310.

“Mekke İle İlgili Bazı Rivayetler (Cahiliyye’den İslam’a)”¹⁰⁵ ve “Mekke ve Temîm (İlişkisel Yönleri)”¹⁰⁶ Abdurrahman Kurt’un “Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar”¹⁰⁷ Mikhail D. Bukharin’in “Mecca on the Caravan Routes in Pre-Islamic Antiquity”¹⁰⁸ Halil Aldemir’in “İslam Öncesi Mekke Ekonomisinin Kur’an Daveti Açısından Değerlendirilmesi”¹⁰⁹ ve Mehmet Mahfuz Söylemez’in¹¹⁰ “Kur’an’ın Anlaşılmasına Tarihî Etkisi: Kureyş ve Fil Sureleri ile Necm Suresi 19-23. Ayetleri Örneği” çalışmalarına temas edilmesi önem arz etmektedir.

IV. COĞRAFÎ VE İKTİSADÎ AÇIDAN ARABİSTAN

A. Coğrafi Yapı

Herhangi bir milletin tarihini hakkıyla anlamak, doğal çevresini bilmekle yakından ilişkilidir.¹¹¹ Coğrafya, tarihin gelişmesinde önemli etkenlerden birisidir. Arabistan coğrafyası hakkında burada verilecek bilgiler, Mekke’yle ilgili ele alacağımız hususların anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

İslâm’ın doğduğu beşik olan Arabistan, dünya üzerindeki yarımadası içerisinde en büyük yüzölçümüne sahip¹¹²

¹⁰⁵ M. J. Kister, “Mekke İle İlgili Bazı Rivayetler (Cahiliyye’den İslam’a)”, Çev. Ali Aksu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 2002, 41-63.

¹⁰⁶ M. J. Kister, “Mekke ve Temîm (İlişkisel Yönleri)”, Çev. Ali Aksu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2), 2003, 333-369.

¹⁰⁷ Abdurrahman Kurt, “Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 2009, 27-41.

¹⁰⁸ Mikhail D. Bukharin, “Mecca on the Caravan Routes in Pre-Islamic Antiquity”, Angelika N. – Nicolai S. – Michael M. (Ed.), *The Qur’ân in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur’ânîc Milieu*, Brill, Leiden-Boston 2010.

¹⁰⁹ Halil Aldemir, “İslam Öncesi Mekke Ekonomisinin Kur’an Daveti Açısından Değerlendirilmesi”, *Kur’an’ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur’an Öncesi Mekke Toplumu: Sempozyum*, 1-3 Temmuz 2011, İstanbul 2011, 279-302.

¹¹⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, “Kur’an’ın Anlaşılmasına Tarihî Etkisi: Kureyş ve Fil Sureleri ile Necm Suresi 19-23. Ayetleri Örneği”, Mehmet Mahfuz Söylemez (Ed.), *Kur’an ve İslam İlimlerinin Anlaşılmasında Tarihî Önemi*, (ss. 69-81), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

¹¹¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/5.

¹¹² Arap Yarımadası’nın kuzey sınırının tartışmalı olması sebebiyle yüzölçümüne

yarımadadır.¹¹³ Mezkûr büyüklüğü ve üç tarafının denizlerle çevrili olmasının yanında, kuzey kısmında yer alan Şam bölgesinin üst kısımlarında Fırat ile Asî nehirlerinin birbirine çok yaklaşması sebebiyle¹¹⁴ Arap coğrafyacıları tarafından ada (الجزيرة) olarak da isimlendirilmiştir.¹¹⁵

Asya kıtasının güneybatısında bulunan Arabistan, doğudan Umman Denizi ve Basra Körfezi, batıdan Kızıldeniz, kuzeyden “Bereketli Hilal” adı altında tanınan Mezopotamya, Suriye, Filistin ve bitişik çöller ile Güney’den Hint Okyanusu’yla çevrili bir yarımadadır.¹¹⁶

Antik Yunan ve Roma coğrafyacıları tarafından yarımada 3 kısma ayrılarak incelenmiştir. Günümüze ulaşan en eski coğrafya kitabının yazarı olan Batlamyus (ö. 168 [?]), Arabistan’ı *Arabia Petra*, *Arabia Deserta* ve *Arabia Feliks* şeklinde taksim etmektedir.¹¹⁷ Esasen bu taksim, milâdî I. yüzyılda Roma’nın Arabistan’ı siyasî olarak bölgelere ayırmasıyla alakalıdır. Nitekim Arabia Petra, Roma’ya yakın olan ve sonrasında Roma hâkimiyetine giren Kuzey Arabistan’daki kısımları tanımlamak için kullanılmıştır. Arabia Deserta, yarımadanın orta kesimlerini ifade etmek için kullanılırken; Arabia Feliks ise Sebe ve Main medeniyetlerinin

ilişkin kesin bir rakam vermek güçtür. Bununla birlikte yüzölçümü 3.184.515 km² olarak tespit edildiği gibi (Kudret Büyükoçşkun, “Arabistan: Fizikî ve Beşerî Coğrafya”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 248), 2.800.000 km² (Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), Pegasus Yayınları, İstanbul 2019, 1) ve 2.590.000 km² (Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (3. Baskı), Ensar Yayınları, İstanbul 2016, 19) olarak da zikredilmektedir.

¹¹³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, I/140; Mihrân, *Dirâsât fî Târihi’l-Arabi’l-Kadîm*, 93.

¹¹⁴ Mihrân, *Dirâsât fî Târihi’l-Arabi’l-Kadîm*, 94; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 19.

¹¹⁵ Hemedânî, *Sıfatu Cezîreti’l-Arab*, 84; Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, II/137; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, I/140.

¹¹⁶ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi – İlk Dönem-* (5. Baskı), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, 103; Lewis, *Tarihte Araplar*, 1.

¹¹⁷ Corey Abshire vd., “Enhanced Mathematical Method for Visualizing Ptolemy’s Arabia”, *International Web Journal on Sciences and Technologies Affined to History of Cartography and Maps*, Vol. 15, No. 1, 2020, 1.

kurulduğu bölgeler olan ve *el-Bilâdü's-Sa'ide, el-Ardu'l-Hadrâ* gibi isimlerle anılan Güney Arabistan, özellikle de Yemen bölgesi ifade edilmektedir.¹¹⁸

“Mutlu Arabistan” olarak tercüme edilen¹¹⁹ Arabia Feliks’in, Yemen’in kadim dünyada sahip olduğu kıymetli ürünler ile doğudan gelen tütsü ve baharat gibi değerli maddelere aracılık etmesi sebebiyle Romalılarca bu şekilde isimlendirildiği bilinmektedir. Doğudan gemilerle taşınan ve Yemen limanlarına boşaltılan malların Yemenli tüccarlar tarafından taşınıp dağıtılması sebebiyle, bu ürünlerin Yemen menşeli olduğu fikrine kapılan Romalıların¹²⁰ bölgeye “mutlu” sıfatını yakıştırdıkları da söylenmektedir. Nitekim milâdî I. asırda yaşamış Yunan tarihçi ve coğrafyacı Strabon (ö. 24) Güneydoğu Asya’da üretilen tarçının Yemen’de üretildiğini zannetmektedir.¹²¹ Bu durum Yemen’in maddî refah itibarıyla gıpta edilen bir konumda olduğuna işaret edebilir. Nitekim milâdî VI. asırda Yemen’in gerilemesi neticesinde ıskartaya çıkan bu konumun Mekkelilerce ele geçirilmesi, Mekke’nin ticarî bir merkeze dönüşme sürecine ciddi anlamda katkıda bulunacaktır.

Arabia Petra ile Arabia Deserta’nın daha belirgin sınırlara sahip olmasına karşın, Arabia Feliks’in çok geniş bir coğrafyayı kapsaması ve sınırlarının daha müphem olması, Roma’ya uzak olmasından ve bu bölgenin Romalılarca pek tanınmamasından kaynaklandığı ifade edilmektedir.¹²² Bununla birlikte günümüzde aktif olarak kullanıldığı şekliyle, Arabistan’ın Ku-

¹¹⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, I/163; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi–*, 29; Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir–*, 83.

¹¹⁹ Wilhelm Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (2. Baskı), (Çev. Enver Ziya Kartal), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, 41; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi–*, 226; Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir–*, 87.

¹²⁰ Lewis, *Tarihte Araplar*, 5.

¹²¹ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir–*, 298.

¹²² Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi–*, 29.

zey Arabistan, Güney Arabistan ve Orta Arabistan (Hicaz) şeklinde taksim edilmesi ile Romalılarca yapılan taksimatın büyük oranda benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Klasik İslâm coğrafyacıları tarafından da çeşitli tasniflere tabi tutulan yarımadanın en geniş haliyle *Yemen, Necid, Hicaz, Tihâme* ve *Arûz (Yemâme)* olarak 5 bölgeye ayrıldığı ifade edilebilir.¹²³ Arap coğrafyacılarının bu taksimi yaparken, Yemen'den Şam'a kadar uzanan Serât sıradağlarını esas aldıkları bilinmektedir.¹²⁴ Arabistan'ın kimi coğrafyacılarca Yemen, Necid, Hicaz veya Yemen ve Şam gibi daha az bölgeye ayrılması ise eserlerin yazıldığı dönemdeki coğrafya algısı ile ilgili olmalıdır.

İslâm coğrafyacılarınca yapılan taksimde zikredilen *Necid* bölgesi, Arabistan'ın kalbini/ortasını ifade etmektedir.¹²⁵ Civarındaki çukur alanlara nispetle yüksekçe olması sebebiyle “yüksek yayla/plato” anlamında Necd denilen bu bölgenin büyük bir bölümü çöldür.¹²⁶ Doğu Arabistan'ı ifade eden ve Yemame, Umman ve Bahreyn'i de içine alan *Arûz* bölgesi ile *Necid* bölgesinin sınırlarının pek belirli olmadığı ve çoğunlukla birbirlerini kapsayacak şekilde kullanıldığı görülmektedir.¹²⁷

Arabistan'ın batı bölümü ise iç içe geçmiş üç bölümden oluşmaktadır ki, bunlar Tihâme, Hicaz ve Yemen'dir. *Tihâme* esas olarak Yemen ve Hicaz'ın kıyı bölgelerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Arabistan'ın güneybatısında Kızıldeniz kıyısı boyunca uzanan ve yer yer 80-100 kilometreyi bulan alçak kıyı şeridini Tihâme bölgesi oluşturmaktadır.¹²⁸ *Yemen* bölge-

¹²³ Hemedânî, *Sıfatu Cezîreti'l-'Arab*, 84; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II/137; Mihrân, *Dirâsât fî Târîhi'l-Arabi'l-Kadîm*, 98.

¹²⁴ Mihrân, *Dirâsât fî Târîhi'l-Arabi'l-Kadîm*, 98.

¹²⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, I/181.

¹²⁶ Zekerîya Kurşun, “Necid”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 491.

¹²⁷ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 83.

¹²⁸ Büyükçoşkun, “Arabistan: Fizikî ve Beşerî Coğrafya”, III/250; Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 83.

si batıdan Kızıldeniz, doğudan Basra Körfezi, güneyden Hint Okyanusu ve kuzeyden de Mekke sınırına kadar olan bölgeye tekabül etmektedir.¹²⁹ Çalışmamızın odak noktası olan Mekke şehrinin de içerisinde bulunduğu *Hicaz* bölgesinin sınırları ise Yemen'in kuzeyinde, Tihame'nin doğusunda yer alan bölge olup; Şam ile Yemen'deki Negrân arasında uzanan Serât sıradağlarını aralıklarla kesen vadilerden meydana gelen bölge ile sınırlanmıştır.¹³⁰

Arabistan'ın, sahip olduğu geniş coğrafyası sebebiyle üç tarafındaki denizler bile sıcaklığının dengelenmesine imkân sağlayamamış, iç kısımlarındaki bölgelerin kuru havasını değiştirememiştir.¹³¹ Topraklarının büyük kısmında kuraklık hâkimdir. Yağış ortalaması yıllık 15 mm'nin altındadır.¹³² Kurak geçen aylar hatta yıllardan sonra yağın yağmurların oluştuğu seller, zaten az olan bitkilerin de hoyratça yok olmasına sebep olmakta; bu durum Arabistan'da hayatın daha da zorlaşmasını beraberinde getirmektedir.

Dünyanın en kurak ve sıcak bölgeleri arasında bulunan Arabistan, kış aylarında ılıman iklimin hâkim olduğu bir coğrafyadır. Özellikle Hint Okyanusu'nun etkisiyle yarımada'nın güney tarafları yağış alsa da *Hadramut* Dağları ile *Rub'ul-Hâlî* Çölü yağışların iç kesimlere ulaşmasına engel olmaktadır.¹³³ Özellikle gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkı fazla olmakta, kimi zaman gecenin soğuğuna katlanmak gündüzün sıcağına katlanmaktan daha zahmetli bir hal almaktadır. Nitekim yarı-

¹²⁹ Mihrân, *Dirâsât fî Târihi'l-Arabi'l-Kadîm*, 99.

¹³⁰ Hasan İbrahim Hasan, *Târihü'l-İslâm –es-Siyâsi ve'd-Dînî ve's-Sekâfî ve'l-İctimâ'i-I-IV* (14. Baskı), Dârü'l-Cil/Beyrut – Mektebetü'n-Nehdetü'l-Mısıriyye/Kahire, 1416/1996, I/10.

¹³¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, I/140.

¹³² Andre Miquel, *Doğuşundan Günümüze İslam Medeniyeti*, (Çev. Ahmet Fidan – Hasan Menteş), Gerçek Hayat, İstanbul 2003, 29-30.

¹³³ Mihrân, *Dirâsât fî Târihi'l-Arabi'l-Kadîm*, 120.

madaya gelen kimi misafirlerin özellikle gecenin soğuşundan şikâyet ettiği belirtilmektedir.¹³⁴

Bununla birlikte bütün Arabistan'ın kurak ve çöllerden ibaret olduğu fikrine kapılmamak gerekir. Özellikle Yemen ile güney bölgesinin sahillerinin bir taraftan Kızıldeniz diğer taraftan Hint Okyanusu ile Basra Körfezi'nin etkisiyle bir hayli yağış aldığı ve pek çok yerel ürünün yetişmesine imkân sağlayan verimlilikte arazilere sahip olduğu unutulmamalıdır.¹³⁵ Yemen'in ağaçlarının, meyvelerinin ve tarım ürünlerinin bolluğu sebebiyle "Yeşil Yemen" anlamında *Yemenü'l-Hadrâ* olarak isimlendirilmesi de bu duruma işaret etmektedir.¹³⁶ Aynı şekilde Bahreyn ile Umman bölgeleri de Arabistan'ın en yeşil ve en zengin bölgeleri arasında yer almaktadır.¹³⁷ Hicaz'ın en önemli şehirlerinden Mekke, ekin bitmeyen, tarıma elverişli olmayan ve suyu kıt bir yer olmasına karşın; Hicaz'ın diğer önemli şehirleri olan Medine ve Taif'te pek çok tarımsal ürün yetişmektedir. Bu durumda Arabistan hakkında yargılarda bulunurken, genellemelerden kaçınmanın genel bir ilke olarak sürekli akılda tutulması gerektiği vurgulanmalıdır.

B. İktisadî Yapı

Özellikle iptidai toplumların üzerinde, coğrafyanın önemli bir etkisi vardır.¹³⁸ Öyle ki toprağı tarıma elverişli, suyu bol olan bölgelerde halkın tarıma yönelmesi beklenirken; çoraklık ve kuraklık halkın daha farklı geçim yollarını aramasında etkili olmaktadır. Yarımada'nın iktisadî vaziyetini, İbn Haldun'un geçim yolla-

¹³⁴ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 42.

¹³⁵ M. Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* (4. Baskı), Haz. M. Mahfuz Söylemez – Mustafa Hizmetli, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020, 11.

¹³⁶ Hemedânî, *Sıfatu Cezîreti'l-'Arab*, 90.

¹³⁷ Efgânî, *Esvâkü'l-'Arab*, 208.

¹³⁸ Abdulazîz Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi –Bir Önsöz-*, (Çev. Hayrettin Yücesoy), Endülüs Yayınları, İstanbul 2016, 68.

rını tatad ederken takip ettiği sıralamaya sadık kalarak anlatmayı tercih edeceğiz. İbn Haldun, geçim yollarını *imâret*, *çiftçilik* (tarım ve hayvancılık), *sanat* ve *ticaret* olarak sıralamaktadır.¹³⁹

İmâret, siyasî erki elinde bulunduran yöneticilerin halktan kahren aldıkları, bu yönüyle de tabii olmayan geçim yollarından biridir.¹⁴⁰ Esasen Arabistan'ın siyasî ve sosyal yapısının böyle bir geçim yoluna uygun olmadığı bilinmektedir. Siyasî yönetim biçiminin kabile yapılanması şeklinde olduğu ve kabile liderinin bile “eşitler arasında birinci”¹⁴¹ statüsünde olduğu bir bölgede, imâret ile geçim ancak sınırlı bazı bölgelerde, muvakkat bir zaman için söz konusu olabilmekteydi. Kuzey ve Güney Arabistan'da kurulan devletler hâricinde devlet yapılanmasının görülmediği bu coğrafya, bu yönüyle böyle bir geçim biçimine uzak olduğu gibi, halkın da başka bir kabileye boyun eğmek olarak anladığı böyle bir itaveti vermeyi zül addettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında zekât vermeyerek Medine merkezli İslâm devletine başkaldıran Arapların zihninde, Arabistan coğrafyasının da etkisiyle yüzyıllardan beri şekillenmiş olan mezkûr anlayışın yattığı söylenebilir.

Maîşet yollarından en eskisi ve fıtrata uygun olanı *çiftçilik* tir.¹⁴² Çünkü düşünceye dayanmayan ve çok sınırlı teknik bilgiler dışında nazarî bilgiye ihtiyaç duymayan bu geçim yolu, bu yönüyle çok eski tarihlerden beri uygulanagelmektedir. Arabistan söz konusu olduğundaysa, topraklarının büyük bir bölümü çöllerle kaplı olan bu coğrafya,¹⁴³ haliyle tarımın ve tarıma dayalı ticaretin sınırlı olarak geliştiği bir yer görüntüsü ver-

¹³⁹ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen (ö. 808/1406), *Mukaddime* (18. Baskı), (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, 698.

¹⁴⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 698.

¹⁴¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (Çev. Mehmet Yazgan), Beyan Yayınları, İstanbul 2014, 38.

¹⁴² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 699.

¹⁴³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/24.

mektedir. Bölge halkı neredeyse her mevsim süren sıcaklık, susuzluk ve kuraklık ile baş etmek durumundadır.¹⁴⁴ Küçük bir su kaynağı bile Arabistan'ın pek çok bölgesinde çok büyük önem taşımaktadır. Haliyle tarımın yapılabilmesi, çoğunlukla kaynak suları ile kuyu sularının bol bulunduğu belirli bölgelerle sınırlı kalmış; bir su kaynağı için kabileler arasında savaşların (*Eyyâmü'l-Arab*) çıkmasına neden olacak düzeyde su sıkıntısının yaşandığı Arabistan Yarımadası'nın, büyük bölümünde ise tarım çok mahdut miktarlarda yapılabilmiştir.

Arap Yarımadası'nda daimî akarsuların olmaması ve suların yetersizliği sebebiyle tarım, Güney Arabistan'da Yemen ile Hicaz'da Vâdî'l-Kurâ ve Basra Körfezi kıyısında Ahsâ gibi kaynak sularının olduğu yerler ile yeraltı sularının çok olduğu vadilerle sınırlı kalmış;¹⁴⁵ pek çok bölgede gereksinim duyulan temel ihtiyaç maddelerinin bile dışarıdan temin edilmesi gerekli bir hal almıştır. Yarımada tarım denildiğinde akla gelen asıl yer ise Yemen'dir. Yemenli Araplar, tarihin eski çağlarından beri tarım arazilerinin sulanması gayesiyle pek çok su yolu (قناة) inşa etmişler ayrıca suların buharlaşmaması amacıyla yer altında su depoları inşa etmişlerdir.¹⁴⁶ Yıkılışı ile Arabistan'ın muhtelif yerlerine pek çok Güney Arabistan menşeli kabilenin dağılması gibi mühim bir sonuç doğuran ve Kur'ân'da zikri geçen *Arim Selî*¹⁴⁷ ile kendisinin kastedildiği zannedilen *Me'rib Seddi* de Yemen'deki tarımsal ilerlemeye işaret eden hususlardan birisidir.

Yemen gibi verimli toprağa sahip bölgeler dışında hemen tüm yarımada temel ihtiyaç maddelerinden olan buğday gibi tahıl ürünleri dışarıdan ithal edilmektedir. Özellikle Hicaz'ın tarıma elverişli topraklara sahip olmaması, bu bölgelerdeki tarı-

¹⁴⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/7.

¹⁴⁵ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret -Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 41.

¹⁴⁶ Berru, *Târîhü'l-Arab Kable'l-İslâm*, 91.

¹⁴⁷ Sebe': 34/16.

mın temel ihtiyaçları bile karşılayamayacak boyutta kalmasına sebebiyet vermektedir. Bütün bunlara rağmen bölgenin etrafı tarımla uğraşılın üç toprak parçasıyla çevrilidir: Irak, Suriye ve Yemen.¹⁴⁸ Bu durum eski zamanlardan beri Arabistan'da ticaretin gelişmesine olumlu anlamda katkıda bulunmuştur. Çünkü tahılların yanında un, yağ, bal, peynir ve kuru üzüm gibi sıkça tüketilen ürünleri elde etmek isteyen bedevilerin, bu maddelelere mukabil verebileceği bir ürüne sahip olması gerekir. Böyle bir zorunluluk, bedevileri ellerindeki iptidai mallardan şehirde yaşayan halkın işine yarayacak bornoz, hasır, halı, tulum, çuval, ip vb. malları üretmeye mecbur bırakmıştır.¹⁴⁹

Yemen dışında Umman, Bahrein ve Hecer gibi Doğu Arabistan'daki bölgelerde de tarıma elverişli bölgeler bulunmaktadır.¹⁵⁰ Sözelimi Hecer bölgesi hurma yetiştiriciliği ile ünlenmiştir. Öyle ki Araplar arasında "Sanki Hecer'de hurma ortağı gibi"¹⁵¹ sözü bir darbimesel olarak kullanılmıştır.

Doğu Arabistan bölgesinin önemli iktisadî kaynaklarından birisidi de balıkçılıktır. Yarımada'nın batı tarafında bulunan Kızıldeniz'de tuz oranının yüksek olması sebebiyle yöre halkının balıkçılık ile uğraşısı mümkün olmazken; yarımada'nın doğu tarafının özellikle Umman Denizi ile Basra Körfezi'ne kıyısı olan bölgelerinde balıkçılık gelişmiş bir sektör halini almıştır. Yine bu bölgede balık avcılığı dışında inci avcılığı da önemli iktisadî faaliyetlerden birisidir.¹⁵²

¹⁴⁸ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni I-III* (2. Baskı), (Çev. Berkay Ersöz), Phoenix Yayınevi, Ankara 2020, I/197.

¹⁴⁹ M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 29.

¹⁵⁰ Âlûsî, Ebû'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd (ö. 1924), *Bulûğü'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâlî'l-'Arab I-III* (2. Baskı), Haz. Muhammed Behcet el-Eserî, Dârü'l-Kitâbi'l-Misrî, yy. ty., III/387.

¹⁵¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/44.

¹⁵² Taner Yıldırım, *Abbasîler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık ve Ticaret* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2012, 386; Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 263.

Yarımadanın Hicaz bölgesi tarım konusunda birbiriyle tenakuz halinde olan bir görüntü sergilemektedir. Bölgenin önemli şehirlerinden Yesrib'te (Medine), kaynak sularından istifade edilerek önemli oranda hurma yetiştiriciliği yapılmaktadır. Hürmanın yanında tahıl ürünlerinden arpa, Medine'de yetiştirilebilen ürünler arasındadır. Buğday ise ihtiyacı karşılayacak düzeyde yetişmediğinden hem Câhiliye devrinin sonlarında hem de Hz. Peygamber döneminde Şam'dan ithal edilmektedir. Ayrıca kabbak, patlıcan ve fasulye gibi sebzeler ile üzüm, karpuz ve nar da sıkça yetiştirilen zirai ürünlerin başında gelmektedir.¹⁵³ Hicaz'ın bir diğer önemli şehri olan Taif'te de üzüm yetiştiriciliği yapılmaktadır. Taif'in *Sadîfi* (الصادفي) denilen üzümü ise Arabistan'da bilinen meşhur bir üzüm çeşididir. Muz, nar, şeftali gibi meyveler ve çeşitli sebzeler yine Taif'te yetişmektedir. Taif'e iki günlük mesafede bulunan ve coğrafi yapısı sebebiyle tarım yapılmaya müsait olmayan Mekke şehri de meyve ve sebzelerini büyük oranda Taif'ten tedarik etmektedir.¹⁵⁴ Hz. Peygamber'in, "Taif, Haremin (Mekke) bostanıdır."¹⁵⁵ şeklindeki sözü de Taif ile Mekke arasındaki bu sıkı ilişkiye işaret etmektedir. İlerleyen sayfalarda temas edileceği üzere, Hicaz'ın bir diğer önemli şehri olan Mekke ise tarıma elverişli olmayan bir yerdir.

Hayvancılık Arabistan'daki önemli geçim kaynaklarından birisidir. Ne var ki hayvancılık da tarım gibi belirli bölgeler ile sınırlıdır. Zira geniş Arabistan coğrafyasının ancak kıyı kesimleri ile iç taraflarda olmasına rağmen suyun bulunabildiği vadilerde yaşayan halklar hayvancılık ile uğraşma imkânına sahiptir. Bu bölgeler dışında yaşayan ve hayvancılıkla meşgul olan insanlar, bunun bedelini ömürlerini hayvanları için su ve otlak arama pe-

¹⁵³ Abdülbâsî Bedr, *et-Târihü's-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere I-III*, y.y., Medine 1414/1993, I/101.

¹⁵⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/142.

¹⁵⁵ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/206.

şinde geçirerek ödemekteydiler. Hayvan yetiştirmek için ihtiyaç duyulan geniş otlaklar; az yağan yağmurlar ve yarımadaının büyük kısmını etkisi altına alan çöller sebebiyle belirli bölgelerle sınırlıdır. Toprağın verimsiz olması da hayvan yetiştirebilmek için ihtiyaç duyulan yemin üretiminde problem yaşanmasını beraberinde getirmiştir.¹⁵⁶ Hal böyle olunca, coğrafi şartların insan hayatı ve tercihleri üzerindeki etkisinin inkâr edilemediği o dönemlerde, başka çözüm yolları bulmak gerekecektir. Bu konuda bulunan çözüm yolu ise, Arabistan'ın en belirgin iktisadî faaliyeti olan ticarî aktivitenin belkemiği olarak devenin evcilleştirilmesi ve Arab'ın hayatında önemli bir mevkii işgal etmesidir.

Kur'ân'da sığır, koyun, keçi ve diğer evcil hayvanlardan söz edilmesi,¹⁵⁷ Arabistan'da bu hayvanların da yetiştirildiğini ve vahye muhâtab olanlarca bilindiğini göstermektedir. Hz. Peygamber'in de Mekkelilere ait koyunları güttüğü bilinmektedir.¹⁵⁸ Arapların göçebelikle ilişkili olmasının temel sebeplerinden birisi de hayvanlarına otlak bulma gayesiyle senenin belirli dönemlerinde yarımada içerisinde gezmeleriyle alakalıdır. Çoğunlukla tarıma elverişli olmayan topraklarında geçinebilmek için hayvancılıkla iştigal etmek durumunda kalan Araplar, su ve otlak peşinde gezmekte,¹⁵⁹ buldukları yeri kendilerine mesken etmekteydiler. Öyle ki o dönemlerde Araplarda hayatın idamesi büyük ölçüde hayvanî gıdalara bağlıdır.¹⁶⁰

Arapların hayatında hiçbir hayvan ise devenin yerini tutamaz.¹⁶¹ Arab'ın zenginliği, sahip olduğu deve sayısı ile doğ-

¹⁵⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/17.

¹⁵⁷ Âl-i İmrân: 3/14; En'âm: 6/142; Nahl: 16/66; Mü'min: 40/79-80; Zuhurf: 43/12-13.

¹⁵⁸ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtı'l-Kebîr*, I/113.

¹⁵⁹ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz–*, 71.

¹⁶⁰ Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler* (2. Baskı), İsam Yayınları, Ankara 2017, 115.

¹⁶¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V/339.

rudan ilişkilidir. Deve, çölün zor şartlarına katlanmada diğer hayvanlara kıyasla bir hayli ileridedir. Beslenme konusunda oldukça masrafsız olan ve çölde yetişen bodur bitkilerle yaşamını sürdüren develer, Arab'ın ulaşım ve nakliye noktasındaki biricik yardımcısıdır. Arabistan'ı baştanbaşa kateden Arap kervanlarının yükü develerce taşınmaktadır. Arabistanın kavurucu yaz sıcaklarında dört-beş gün sussuz yol katedebilen develer, kışın ise yirmi beş gün boyunca su içmeden yolculuğuna devam edebilmektedir.¹⁶² Taşımacılık konusunda yüklendiği görevi sebebiyle günümüzdeki tren katarlarına benzetilen deve,¹⁶³ “çöl gemisi” olarak da anılmaktadır.¹⁶⁴ Araplar, devenin “etinden gıda, derisinden elbise, kılından çadır, gübresinden yakacak ihtiyacını karşılar, hatta idrarından saç losyonu ve ilaç imal ederdi.”¹⁶⁵ Deve'nin Arab'ın hayatındaki önemini gösteren verilerden birisi de, cinsini ve büyüme devrelerini ifade etmek için yaklaşık bin kelimenin kullanılmış olmasıdır.¹⁶⁶

Sanatlar (Zanaat) geçim yollarının ikincisidir ve çiftçilikten sonra gelir. Çünkü basit olan çiftçiliğin aksine sanatlar mürekkeptir, ilmîdir ve nazarî anlamda bir derinlik gerektirir. Bu sebeple sanatlar ekseriya bedevilikten sonra gelir ve *ehlü'l-veber*'in (Bedevî) aksine *ehlü'l-Meder* (Hadarî) arasında yaygınlaşmıştır. Bu husus dikkate alınmış olmalıdır ki geçim yollarından ikincisi olan sanatlar, insanlığın ikinci babası sayılan Hz. İdris'e nispet edilmiştir.¹⁶⁷

Arabistan coğrafyasında icra edilen pek çok sanat grubu bulunmaktadır. Kasaplık, dericilik, arıcılık, örmecilik, eğricilik, terzilik, boyacılık, kuyumculuk, demircilik ve çömlekçilik gibi metâ

¹⁶² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V/339.

¹⁶³ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 137.

¹⁶⁴ Zhang Yiping, *İpek Yolunun Öyküsü*, (Çev. Cüneyt Akalın), Kaynak Yayınları, İstanbul 2020, 39.

¹⁶⁵ Apak, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 260.

¹⁶⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 171.

¹⁶⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 699.

üreten sanat kollarının yanında; tabiplik, hemşirelik, sütannelik, hacamatçılık, sünnetçilik, berberlik ve müzisyenlik gibi hizmet üreten sanat kolları da bulunmaktadır. Bilindiği gibi hem Câhiliye dönemi hem de Hz. Peygamber dönemi esas alındığında, Arapların ziraate ve sanata sıcak bakmadıkları, bu işlerle iştigal edenleri tahkir ettikleri ve kendilerine yakıştırmadıkları yönünde ortak bir kanaat bulunmaktadır. Bu kanaatin büyük oranda doğru olmakla beraber, çoğunlukla göçebe Arapların yerleşik olanlara bakış açısını yansıttığı,¹⁶⁸ ayrıca bu tavrın sadece Araplara has olmayıp Ortaçağ'ın diğer kültür ve medeniyetleri için de geçerli olduğu burada özellikle vurgulanmalıdır.¹⁶⁹

İbn Haldun'un geçim yolları hiyerarşisinde en üst sıraya yerleştirdiği *ticaret* ise Arabistan Yarımadası için hayatî bir önem taşımaktadır. "Ucuz olanı satın al, pahalı olanı sat, ticaret hâsıl olmuştur."¹⁷⁰ şeklinde formüle edilen bu geçim yolu, Araplar arasında o kadar yaygındı ki, "Her Arap iyi bir tüccardır."¹⁷¹ sözü darbimesel olarak kullanılmaktadır. Milâdî I. yüzyılda yaşayan Roma tarihçilerinden *Gaius Plinius Secundus* bile Arapların ticaretine atıflar yapmakta ve ilginç bir bilgi aktarmaktadır: "Bu sayısız kabilelerin yarısı ya ticaretle ya da yağma ve yol kesme ile meşgul olmaktadır. Araplar dünyanın en zengin milletidir. Hem Roma'nın hem de Perslerin zenginliği onlara akmakta, onlar da o malları yığıp biriktirmektedir. Onlar, denizden ve karadan elde ettiklerini bize satıyor, karşılığında ise bizden bir şey satın almıyorlar."¹⁷²

Ülkelerin veya şehirlerin ulaşım yolları üzerinde olmaları, halkın ticarete yönelmelerini sağladığı gibi, farklı kültürlerle sı-

¹⁶⁸ Adnan Demircan, *Cahiliye Arapları*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, 33.

¹⁶⁹ Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 596.

¹⁷⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 715.

¹⁷¹ Mustafa Ağırman, Hz. Peygamber'in (sas) Amcası Hz. Abbas (ra), Siyer Yayınları, İstanbul 2020, 86.

¹⁷² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/235.

kı ilişkiler kurmalarına da olanak sağlamıştır. Bu noktadan hareketle Arabistan'a bakıldığında; nehirleri olmayan, belirli bölgeler dışında tarıma elverişli yerlerinin az olduğu bir coğrafyada tarım dışındaki diğer iktisadî alanların gelişmesi beklenebilir. Bu açıdan Arabistan'ın önemli bir coğrafi-stratejik merkezde yer almasının, ticaretin yarımada açısından önemli bir iktisadî alan olmasını sağladığı ifade edilebilir. Özellikle Uzakdoğu ve Hindistan'ı Akdeniz'e bağlayan önemli bir kavşakta bulunması, ticaretin bölgede tesis edilen devletlerin çoğunun iktisadî hayatında merkezî bir rol oynamasına imkân sağlamıştır.¹⁷³

Arap Yarımadası, inceleme konusu yaptığımız dönemde, en büyük devletlerin ve kadim medeniyetlerin ortasında bulunmaktadır. Kuzeydoğusunda Fars toprakları, Kuzeybatısında Roma ve Mısır, Güneybatısında Kızıldeniz'in ötesinde Habeşistan, Güneyinde ise onu Hint topraklarından ayıran Hint Okyanusu bulunmaktadır. Eski çağlardan orta çağlara kadar, dünya ticaretinin büyük kısmının yukarıda zikredilen bölgeler arasında cereyan ettiği söylenebilir. Özellikle birbirleriyle rekabet halinde bulunan, dönemin en güçlü iki devleti olan Bizans ve Sâsânî devletleri hem kuzey hem de güney kısımlarında Arabistan'la ticarî ilişkiler içerisindeydiler.¹⁷⁴

Arabistan'ın hem kuzey hem de güney kesimlerinde kurulan devletler de genel olarak ticaret yolları üzerinde kurulmaları sebebiyle ticaret devletleriydiler. Güney Arabistan'da kurulan Mainîler, Sebelîler ve Himyerîler meşhur Hindistan ticaret yolu üzerindeki güzergâhlarda kurulmuş ve bu ticarete aktif rol almışlardır. Kuzey Arabistan'da kurulan ve aslında Hindistan ticaret yolunun Arabistan içindeki güzergâhları üzerinde kurulmuş Lihyânîler, Nebâtîler, Tedmürlümler, Gassânîler

¹⁷³ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz–*, 70.

¹⁷⁴ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 15.

ve Lahmîler (Hîreliler) de varlıklarını hep ticarete borçlu olan Arap devletleridir. Bahsi geçen devletlerin tarihi incelendiğinde, topraklarından geçen yollar üzerindeki ticaretin canlanmasıyla bu devletlerin de canlandığı ve en parlak devirlerini yaşadığı; bu yolların değişmesi veya tıkanmasıyla da zayıflamaya başladıkları anlaşılmaktadır.¹⁷⁵ Strabon'un (ö. 24) Arapların "aracılıkta" sivrildiklerini¹⁷⁶ özellikle ifade etmesi de aslında yukarıdaki tespitleri doğrular mâhiyettedir.

Arabistan'ın ticaretinde Hindistan çok önemli bir noktadır. Hindistan, Endonezya, Çin ve Malay Takımadaları'nda üretilen pek çok ürün vardı ve bu ürünler Mısırlılar, Asurlular, Fenikeliler ve daha sonraki yıllarda Akdeniz havzasında kurulan devletler tarafından çok talep edilmekteydi. Ticarete bir hayli ilerlemiş olan Yemenli kabileler bu malları Yemen sahillerine getirir, burada teşkil ettikleri kervan ve kabilelerle Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'a götürürlerdi.¹⁷⁷ Dönüş yolunda hem kendilerinin ihtiyaç duydukları malları hem de Hint altkıtasına gidecek olan gemilerin rağbet edeceği malları beraberinde getiren bu kervanlar, bu sayede bir hayli zenginleşmişlerdir. Romalı coğrafyacıların "Mutlu Arabistan" olarak tanımladıkları Yemen bölgesi, Sebeliler döneminde efsanelere konu olacak türden bir anlatımla tasvir edilmiştir: Ev eşyası altın ve gümüşten olan; evlerini fildişi, altın, gümüş ve elmaslarla süsleyen; yakacak olarak tarçın, sandal odunu ve benzeri hoş kokular kullanan bu bölgenin güzel kokularından, sahillerinden geçen gemiler de nasibini almaktadır.¹⁷⁸

Milâdî VI. asırda gerekli ortamın ve şartların oluşması ve Kureyş kabilesinin ticaretteki maharetini sergilemesi neticesin-

¹⁷⁵ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz–*, 72-73.

¹⁷⁶ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz–*, 73.

¹⁷⁷ Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 28; Halil Ortakçı, *İslâmiyet'in Doğuşuna Kadar Himyerîler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, 26.

¹⁷⁸ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir–*, 298.

de Mekke şehri, Arabistan içindeki canlı ticareti domine edecek hale gelecektir. Fakat öncesinde Mekke şehrinde, coğrafyasından ve ticarî bir merkeze dönüşmesinden önceki siyasî ve iktisadî durumundan bahsedilecektir. Bu sayede şehrin geçirdiği dönüşüm daha sağlıklı bir şekilde anlaşılabilecektir.

V. KUREYŞ ÖNCESİ MEKKE

A. Mekke Şehri Hakkında Genel Bilgiler

Merkezinde Kâbe'nin yer aldığı bir vadi olan Mekke, doğusunda Ebû Kubeys, batısında Kuaykiân, güneybatısında Sevr, kuzeydoğusunda Nur ile Sebîr dağları arasında çukur bir vadi de yer almaktadır. Bu dağlar arasından genişleyerek uzanan ve şî'b denilen, vadilerin dağla birleştiği mekânlarda yerleşim yerleri bulunmaktadır.¹⁷⁹ Kur'ân-ı Kerîm'de "ekin bitmeyen bir vadi"¹⁸⁰ olarak tavsif edilen şehrin çok eski jeolojik dönemlerde tarıma elverişli yeşillik bir yer olduğu söylenmekle birlikte,¹⁸¹ şüana kadar bu teoriyi destekleyecek kesin bir kanıt elde edilememiştir.¹⁸²

Kur'ân-ı Kerîm'de Mekke şehri için Mekke¹⁸³, Bekke¹⁸⁴, el-Beled¹⁸⁵, el-Beledü'l-Emîn¹⁸⁶ ve Ümmü'l-Kurâ¹⁸⁷ isimleri zikredilmektedir. Şüphesiz ki bu isimler içerisinde en yaygın olanı Mekke'dir. Bu ismin kökeni hakkında hem İslâm tarihçilerinin hem de dilcilerin ortaya koyduğu pek çok görüş vardır. Mekke kelimesinin, "eksiltlen, günahları yok eden, zulüm ve eziyet

¹⁷⁹ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 153; Nebi Bozkurt –Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 555; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 35.

¹⁸⁰ İbrâhîm: 14/37.

¹⁸¹ Ahmed Sibâî, *Târîhu Mekke Dirâsât fi's-Siyâse ve'l-İlm ve'l-İctimâ' ve'l-İmrân*, y.y., Riyâd 1419, 23.

¹⁸² Hakkı Dursun Yıldız, "Arabistan: Tarih", *DİA*, İstanbul 1991, III, 252.

¹⁸³ Fetih: 48/24.

¹⁸⁴ Âl-i İmrân: 3/96.

¹⁸⁵ Beled: 90/1-2.

¹⁸⁶ Tîn: 95/3.

¹⁸⁷ En'âm: 6/92.

edenleri yok eden” anlamları dışında, “şehrin su kıtlığı yaşaması ve halkın suyu yerden zorla çıkarması”; “şehre farklı bölgelerden insanların gelmesi ve yanlarında getirdikleri yiyecek ve meyveleri şehre çekmesi”; “insanların orada oluşturduğu kalabalığın izdihama sebep olması” anlamına geldiği gibi pek çok farklı görüş zikredilmiştir.¹⁸⁸ Ayrıca kelimenin Babilce veya Asurca olma ihtimalinden de söz edilmektedir.¹⁸⁹ Bu görüşe göre kelime Arapçadaki “el-Beyt” anlamına gelmektedir.¹⁹⁰ Bütün farklı görüşlere rağmen Mekke isminin anlamı konusunda şimdiye değin kesin bir sonuca varılamadığı söylenebilir.¹⁹¹

Şehrin isimlerinden “Mekke” ve “Bekke” kelimelerinin ne ifade ettiği hususu da tartışma konusu olmuştur. Buna göre, iki kelimenin aynı anlamda olduğunu söyleyenler olduğu gibi her iki kelimenin farklı anlamlarda kullanıldığını söyleyenler de bulunmaktadır. Aynı anlama geldiğini söyleyenlere göre; kelimedeki mim/م harfi güney Araplarının lehçesine uygun olarak be/ب harfine dönüşmüştür. Bu sebeple her iki kelime aynı yeri ve aynı anlamı ifade eder.¹⁹² Buna mukabil her iki kelimeyi ayıranlar; başta İbn Hişâm olmak üzere,¹⁹³ Mekke kelimesinin bütün bir şehir için kullanıldığını; Bekke kelimesinin ise özel olarak Kâbe’nin bulunduğu alanı ifade ettiğini belirtirler.¹⁹⁴

Mekke şehri için yukarıda zikri geçen isimler dışında daha başka pek çok isim ziredilmektedir. Fakat Mekke’ye atfedilen bu isimleri, Mekke’nin sıfatları olarak değerlendirmek daha doğ-

¹⁸⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/280-281; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, II/280-282; Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, V/181-182; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, X/490; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 23-24.

¹⁸⁹ Hâşim Yahyâ Mellâhî, *Târihu Mekketi’l-Mukerreme*, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2011, 90; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 26.

¹⁹⁰ Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 52.

¹⁹¹ Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 27.

¹⁹² Kalkaşendî, *Subhu’l-A’sâ fi Sinâ’ati’l-İnşâ*, IV/248.

¹⁹³ İbn Hişâm, *es-Siretü’n-Nebeviyye*, I/79.

¹⁹⁴ Kalkaşendî, *Subhu’l-A’sâ fi Sinâ’ati’l-İnşâ*, IV/249; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 643.

ru görünmektedir.¹⁹⁵ Şehre verilen 30 civarındaki isimden bazıları şu şekildedir: Şehre altın damarları anlamında *Urûku'z-Zeheb* denmekteydi. Çünkü burası bir ticaret merkeziydi. Bilinen en eski bina anlamında *el-Beytü'l-Atîk*; güvenilirliği sebebiyle *Salâh* ile zulmedenleri söküp çıkarması dolayısıyla *Bâsse* ve *Nâsse* şehre verilen isimlerden bazılarıdır.¹⁹⁶

Şuana kadar Câhiliye dönemi kalıntılarından Mekke şehrinin ismi konusunda herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Buna mukabil Arapça dışındaki yabancı dillerde Mekke şehrine işaret eden en eski kayıt, daha önce zikri geçen Batlamyus'a (ö. 168 [?]) (Ptolemy) ait *Coğrafya* adlı eserde bulunmaktadır.¹⁹⁷ *Macoraba* şeklinde kayda geçen bu kelimenin Mekke'yi ifade ettiği araştırmacılar tarafından belirtilmektedir.¹⁹⁸

Mekke'nin tarihsel varlığına ve rolüne ilişkin aykırı fikirleri ile bilinen Revisyonist tarihçilerden Patricia Crone ise Macoraba'nın Mekke şehrini ifade etmediğini iddia etmektedir.¹⁹⁹ Son dönemlerde Crone'un bu iddiası esas alınarak İslâm dininin beşiği olan Mekke şehrinin daha sonraki yıllarda Müslümanlarca uydurulduğu, çünkü İslâmî kaynaklardan önceki hiçbir antik kayıta Mekke şehrinin ismine rastlanmadığı iddia edilmektedir. Ne var ki 2020 yılında yayımlanan ve Batlamyus'un eserinde verdiği eski koordinatları günümüz modern GPS araçlarında kullanılabilecek koordinatlara çevirmek için bilgisayar modellemesi kullanarak haritalandırma yapan bir çalışma,

¹⁹⁵ Selvâ Bûşârb, *Mekke ve Alâkâtıha bi'l-Havâdiri'l-Hicâziyye ve'd-Düveli'l-Mücâvire* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmî'atu Monteori Koonstantine Külliyyetü'l-Ulûmü'l-İnsâniyye ve'l-Ulûmü'l-İctimâiyye, Cezair 2008, 10; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 27.

¹⁹⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/280-284; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, II/280-282; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, IV/249; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 27.

¹⁹⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/9.

¹⁹⁸ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 18; Ph. K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İFAV, İstanbul 2011, 152; Lewis, *Tarihte Araplar*, 14.

¹⁹⁹ Crone, *Meccan Trade And The Rise Of Islam*, 135-136.

Batlamyus'un Macoraba için verdiği koordinatların günümüz Mekke koordinatlarına tam olarak uyduğunu ve Macoraba'nın Mekke'yi ifade ettiğini ortaya koymuştur.²⁰⁰ Zaten Güney Arapların diline uygun olarak Macoraba / مَكْرَابَا - مَكْرَبَة kelimesinin "Mak" ve "Rab" kelimelerinin birleşimi olduğu, bu haliyle de "Rabbin evi" anlamına geldiği belirtilmektedir.²⁰¹ Kureyş kabillesinin hâkimiyetine kadar Mekke şehrinin Yemenli kabilelerce yönetilmiş olması ve Arabistan ile Roma devleti arasındaki ticaretin milâdî VI. asra kadar Yemenliler eliyle gerçekleştirilmiş olması, şehrin isminin Yemenlilerin kullandığı şekliyle Roma kayıtlarına girmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Taif ve Medine gibi diğer merkezî Hicaz kentlerine kıyasla Mekke daha az gelecek vaat eden bir yerdi.²⁰² Zira burada büyük bir vaha yoktu ve coğrafi yapıdan kaynaklı olarak yeraltı suları tarıma elverişli bir sulak arazi oluşmasına imkân vermiyordu. Sert ve karasal bir iklime sahip olan şehirde gündüzleri kavurucu sıcaklar yaşanmaktaydı.²⁰³ Sıcaklardan korunma gayesiyle halkın bir kısmı dağların uygun yerlerinde barınaklar yaparken;²⁰⁴ durumu iyi olanlar 88 km. uzaklıkta olan ve iki günlük mesafeye tekabül eden Taif şehrinin mutedil havasında yaşamak için yazlıklar edinmekteydi.²⁰⁵ Kızıldeniz'e 100 km. mesafede bulunmak²⁰⁶ da Mekke şehrinin havasının yu- muşmasına imkân sağlamamış; kurak geçen uzun dönemlerin ardından gelen sağanak muson yağmurları, şehirde sellerin yaşanmasına sebep olmuştur.²⁰⁷

²⁰⁰ Corey Abshire vd., "Enhanced Mathematical Method for Visualizing Ptolemy's Arabia", 5, 21.

²⁰¹ Cümeylî, *Kureyş*, 32.

²⁰² Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I/201.

²⁰³ el-Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dârü's-Sâdir, 113.

²⁰⁴ Bûşârîb, *Mekke ve Alâkâtuhu bi'l-Havâdiri'l-Hicâziyye ve'd-Düveli'l-Mücâvire*, 19.

²⁰⁵ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 48 (113. Dipnot); Duman, *Kureyş Kabilesi İslâm Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı*, 393-395.

²⁰⁶ Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 35.

²⁰⁷ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, I/160.

Az yağan yağmurlar, şiddetli sıcaklık ve toprağın kayalık olması şehirde kuraklık yaşanmasına sebep olmuştur. Bu durum Mekke’de tarım yapılmasına engel olduğu gibi, zaman zaman da kıtlıkların yaşanmasına etki etmiştir. Nitekim Mekke’nin ticarî anlamda gelişmesine büyük katkıda bulunacak olan ve Hz. Peygamber’in büyük dedesi tarafından gerçekleştirilen îlâfın temel sebeplerinden birisi olarak, Mekke’de yaşanan kıtlık ve bu durumun şehir halkını maruz bıraktığı zor şartlar olarak belirtilmektedir.²⁰⁸

Esasen Hz. İsmail’den milâdî V. asra kadar olan yaklaşık 2400 yıllık Mekke tarihi hakkındaki malumatımız azdır.²⁰⁹ Bize ulaşan birbirinden kopuk bazı anlatımlar olmakla beraber genel bir anlatı oluşturabilecek mâhiyette bilgilere sahip değiliz. Hicaz bölgesinde, Kuzey ve Güney Arabistan’ın aksine, devletleşme olgusunun olmaması ve halkının büyük oranda bedevi olması sebebiyle o dönemi aydınlatacak kitabeler bırakmamış olmaları, bu durumun oluşmasında önemli olan faktörlerdir. Bununla birlikte, var olan rivayetler üzerinden Kureyş kabilesine kadarki Mekke tarihini, ticaret ve diğer geçim yollarını da dikkate alarak özetle aşağıda anlatmaya çalışacağız.

B. Cürhümlüler ve Huzâalılar Döneminde Mekke

Mekke’nin bir yerleşim yeri olarak tebarüz etmesindeki asıl belirleyici unsur Kâbe’dir. Burada şehir hayatının ancak Kâbe’nin inşasıyla başladığı söylenebilir. Hz. İbrahim’in, oğlu İsmail ile eşi Hacer’i şehre getirip bıraktığı esnada, şehrin civarında yaşadığı ifade edilen²¹⁰ Amalikahılar hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Zaten zemzem suyunun henüz bulunmadığı, insanların Kâbe’yi ziyaret etme gayesiyle henüz şehre uğramadığı bir

²⁰⁸ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, I/62.

²⁰⁹ el-Mellâhî, *Târîhu Mekketi’l-Mukerreme*, 4.

²¹⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/54.

dönemde, Amalikalılar'ın bu şehirde yaşaması makul görünmektedir. Hz. İbrahim'in ailesini buraya getirdiği Kur'ân'da ifade edilmektedir. "Ey rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kılsınlar. İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsinsinler."²¹¹ ayeti bu duruma işaret etmektedir.²¹²

Hız. İbrahim'in yaşadığı dönemi tam olarak tespit etmek zor olmakla birlikte, M.Ö. 2000 ile 1900 yılları arasında yaşadığı genel olarak kabul edilmektedir.²¹³ Hız. İsmail ile Hacer'in de yaklaşık bu tarihlerde Mekke'ye getirildiği söylenebilir. Hız. İbrahim tarafından Mekke'ye bırakıldığında Hız. İsmail henüz süt emme çağlarındaydı.²¹⁴ Yanlarındaki suyun bitmesi ile Hacer, çocuğu için endişelenmiş ve su aramaya koyulmuştur.²¹⁵ Hacer'in oğlu için duyduğu endişe ve daha sonra suyun bulunması hadisesi Tevrat'ta da çarpıcı bir şekilde anlatılmaktadır.²¹⁶ Zemzem ola-

²¹¹ İbrâhîm: 14/37

²¹² Bazı klasik kaynaklarımızda ve modern araştırmalarda Hız. İbrahim'in kendi ifadesiyle "ekin bitmeyen bir vadi" olarak tavsif ettiği Mekke'ye ailesini bırakmış olması, Hız. İbrahim'in birinci eşi Sare'nin ikinci eş Hacer'i kıskanması ile irtibatlandırılarak anlatılmaktadır. İsrailiyat kaynaklı bu bilginin irdelenmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Çünkü Hız. İbrahim'in Hacer'i ve oğlunu, kendisinin de o dönemde yaşadığı Mısır'a yakın bir bölgeye bırakması mümkündü. Bu yolla Sare'nin kıskançlığı giderilmiş olabilecekti. Kıskançlık sebebiyle bu denli uzak bir coğrafyaya getirdiği kabul edilecek olsa bile, neden Mekke yerine Taif, Medine, Hayber, Vadi'l-Kurâ, Eyle, Cerbâ, Ezruh veya San'a gibi şehirlerin kurulduğu daha müsait bir coğrafya seçilmediği sorusu cevapsız kalacaktır. Bu durumda, Hız. İbrahim'in ailesini Mekke'ye getirmesinin kıskançlıkla izah edilemeyecek derecede bilinçli bir tercih olduğu ve Allah'ın Hız. İbrahim'i yönlendirmesi ile gerçekleştiği belirtilebilir. (Ezrakî, Ahbâru Mekke, I/54; Fâkihî, Ahbâru Mekke, II/8; Taberî, *Târihü't-Taberî*, I/253.)

²¹³ Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 29.

²¹⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/35.

²¹⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/55; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, II/8.

²¹⁶ Tekvin: 21:15-19: "Tulumdaki su tükenince, oğlunu bir çalının altına bıraktı. Yaklaşık bir ok atımı uzaklaşıp, "Oğlumun ölümünü görmeyeyim" diyerek onun karşısına oturup hıçkırığa hıçkırığa ağladı. Tanrı çocuğun sesini duydu. Tanrı'nın meleği göklerden Hacer'e, "Nen var, Hacer?" diye seslendi, "Korkma! Çünkü

rak isimlendirilen bu suyun bulunması, Mekke tarihi açısından kritik bir önemi haizdir. Mekke şehrinin yerleşim yeri olmasında da Zemzem kuyusunun önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ezrakî'nin aktardığı rivayete göre, ticaret için gittikleri Şam'dan dönmekte olan Yemenli Cürhüm kabilesine (بنو جرهم) ait bir ker-
van, Mekke yakınlarından geçerken kuşların belirli bir yere mü-
temadiyen konduklarını görür. Orada suyun bulunduğunu ker-
vandakiler hemen anlar ve oraya giderek Hacer'den kendileri-
nin de bu suyu kullanması için izin isterler. Daha sonrasında da
Hacer'in izni ile suyun bulunduğu bölgeye yerleşirler.²¹⁷

Zemzem'in Mekke'nin iktisadî hayatı açısından önemi, Ara-
bistan'ı baştan başa kateden ticaret kabilelerinin, güzergâhlarını,
suyun bulunduğu yerlere göre belirlemeleri ile irtibatlıdır.²¹⁸
Cürhümlülerin de buraya yerleşmesi ile Mekke, Arabistan'ın
en önemli ticaret yolu olan Yemen-Şam Ticaret Yolu üzerinde-
ki uğrak noktalardan birisi haline gelmiştir.

İlerleyen yıllarda Hz. İbrahim şehre tekrar gelecek ve oğlu
İsmail ile Kâbe'yi inşa edeceklerdir. Kur'ân'da "İbrâhim İsmâil'le
birlikte o evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyordu."²¹⁹ ayetin-
den ve kaynaklarda Kâbe'yi ilk defa inşa edenin Hz. Âdem ol-
duğu yönündeki kayıtlardan,²²⁰ Hz. İbrahim ile İsmail tarafın-
dan gerçekleştirilen inşanın daha önce var olan Kâbe'nin ye-
niden ihyası şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Hz. İbrahim ile
İsmail'in tebliğ ettiği dini kabul eden Araplar açısından Kâbe,

Tanrı çocuğun sesini duydu. Kalk, oğlunu kaldır, elini tut. Onu büyük bir ulus yapacağım. Sonra Tanrı Hacer'in gözlerini açtı, Hacer bir kuyu gördü. Gidip tulumunu doldurdu, oğluna içirdi."

²¹⁷ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, I/57.

²¹⁸ Hâdî Sâlih Nâsır Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm min Negrân ilâ'l-Betrâ'* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atu Bağdâd Külliyyetü'l-Edeb, Bağdat 2003, 115.

²¹⁹ Bakara: 2/127.

²²⁰ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, I/61.

ziyaret edilen bir hac mahalli haline gelecek; bu da şehrin gelişimi açısından bir kırılmayı beraberinde getirecektir.

Hz. İsmail, Mekke'de Cürhümlülerin içerisinde büyümüştür. Babasının konuştuğu dil yerine bu kabileden öğrendiği Arapça ile konuşmaya başlamış,²²¹ evlenecek yaşa geldiğinde de Cürhümlü liderlerden birisinin kızıyla evlenmiştir. Bu evliliğinden on iki çocuğu dünyaya gelmiştir. Hz. İsmail'in bu Cürhümî kadınıla evliliğinden meydana gelen nesle Araplaşmış Araplar anlamında *Arabü'l-Müsta'ribe* denmiştir. Bu sonradan Araplaşmış nesil, Hicaz, Tihame ve Necid bölgelerine yayılmışlardır.²²² Bu soydan gelen ve Mekke'nin civarındaki bölgelerde ikamet eden Kureyş kabilesi, Kusay b. Kilâb döneminde Mekke'yi ele geçirmiş ve şehrin merkezine yerleşmiştir.

Hz. İsmail'in vefatından kısa bir süre sonra Cürhümlüler Mekke'nin idaresini ellerine aldılar.²²³ Kaynaklar, Cürhümlülerin ne kadar süre Mekke'de hâkimiyet kurduklarını belirtmemektedir. Bununla birlikte, milâdî 207 yılında sürgün edildikleri doğru kabul edilirse, 20 asırlık uzun bir süre burada kaldıkları söylenebilir.²²⁴

Cürhümlüler döneminde geçimin hayvancılık ve avcılığa dayandığı anlaşılmaktadır.²²⁵ Cürhüm liderinden birisine ait develerden bahsedilmesi bu duruma işaret etmektedir.²²⁶ Bu döneme ait elimizde kayıtlar bulunmasa da, Kur'an-ı Kerim'de muhatapların avlanabilecekleri zaman, av hayvanları ve avcılıkla ilgili mesele-

²²¹ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, II/162.

²²² Sami b. Abdullah Mağlûs, *Siyer Atlası* (9. Baskı), (Çev. Abdullah Karakaş), Siyer Yayınları, İstanbul 2020, 41.

²²³ Ya'kûbî, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, I/270; Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, II/165.

²²⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhü'l-İslâm*, I/41; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 33.

²²⁵ Hz. Peygamber'in "Ben de birkaç kırat (gümüş para) karşılığında Mekke ehli için koyun göttüm." sözü, sınırlı da olsa Mekke'de küçükbaş hayvanın bulunduğunu göstermektedir. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr*, I/113.

²²⁶ Sibâî, *Târîhu Mekke Dirâsât fi's-Siyâse ve'l-İlm ve'l-İctimâ' ve'l-İmrân*, 29.

lerden bahsedilmesi,²²⁷ Mekke’de avcılığın varlığını göstermektedir. İhramlıyken sırtlan avlayanın koç; tavşan avlayanın dişi oğlak; ceylan avlayanın dişi keçi ve Arap tavşanı avlayanın kuzu fidyeye vermesi gerektiğine ilişkin Hz. Ömer’in sözü de²²⁸ Mekke’de avcılığı yapılan hayvanlar hakkında fikir vermektedir. Bu hayvanların Cürhümlüler döneminde de olduğu ve Cürhümlülerin de avcılık ve hayvancılıkla uğraştıkları ileri sürülebilir.

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Cürhümlülerin geçim kaynaklarından birisi de, şehre gelenlerden aldıkları onda birlik vergidir.²²⁹ Yemen menşeli olan ve Müsned yazıtlarında²³⁰ (عشر) ve (عشورت) olarak geçen onda birlik vergi uygulaması, zamanla Yemen-Şam ticaret güzergâhını ifade eden Buhur Yolu üzerindeki diğer bölgelerde de, ticaret kabilelerinin korunması ve güvenli geçişi için alınan bir vergi olmuştur.²³¹ Cürhümlülerin genel kabule göre²³² Yemenli oldukları düşünüldüğünde bu uygulamanın burada da devam ettirildiği söylenebilir.

Cürhüm kabilesinin Huzâalılarca şehirden çıkarılması hadisesinin gerekçesi olarak, Cürhümlülerin uzun süren hâkimiyetleri sebebiyle azgınlaştıkları, insanlara zulmetmeye başladıkları, Kâbe’ye hediye olarak getirilen malları kendilerine aldıkları ifade edilmektedir.²³³ Buradan da anlaşıldığı kadarıyla Cürhümlüler döneminde Kâbe, iktisadî anlamda Cürhümlülerce bir ka-

²²⁷ Maide: 5/4, 94.

²²⁸ İmam Mâlik, *Muvattâu'l-İmâm Mâlik*, III/607-608 (hadis no: 1562); Beyhakî, Ebûbekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali (ö. 458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ I-XI* (3. Baskı), Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2002, V/299 (hadis no: 9878).

²²⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/82; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, II/165; Sibâî, *Târîhu Mekke Dirâsât fi's-Siyâse ve'l-İlm ve'l-İctimâ' ve'l-İmrân*, 27; Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid* (6. Baskı), İFAV, İstanbul 2016, 11.

²³⁰ Güney Arabistan'da hüküm süren Himyerîler'in dilinde kaleme alınmış yazıtlardır.

²³¹ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 202.

²³² Ahmet Önkal, "Cürhüm (Benî Cürhüm)", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 138.

²³³ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, I/78-79.

zanç yolu olarak kullanılmıştır. Sonraki dönemlerde Huzâalılar ve Kureyşliler tarafından da bu durumun sürdürülmesi Cürhümlülerin etkisini göstermektedir.

Cürhümlülerden sonra Mekke idaresine yine Yemen kökenli Huzâa kabilesi (بنو خزاعة) geçmiştir.²³⁴ Ezrakî'nin aktardığına göre, yönetimin el değiştirdiği bu kargaşa döneminde Hz. İsmail'in soyundan gelen Kinâne kabilesi tarafsız kalmış ve Cürhümlülere destek vermemişlerdir. Bu sebeple Huzâa kabilesi onların şehirde kalmalarına müsaade etmiştir.²³⁵ İlerleyen yıllarda Kureyş kabilesi, Kinâne kabilesinin içerisinden sivrilerek çıkacak ve Kusay'ın girişimleri ile Mekke şehrini Huzâalılardan alacaktır.

Huzâa kabilesinin Mekke'deki hüküm süresi konusunda iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan birinci görüşe göre 500 sene;²³⁶ ikinci görüşe göre ise 300 sene²³⁷ Mekke hâkimiyeti Huzâalıların elinde kalmıştır. Rivayetler arasındaki farka bakıldığında bu sürenin de Cürhümlülerin hâkimiyet süresi gibi mübalağalı olduğu söylenebilir.²³⁸

Huzâa kabilesinin ilk Mekke yöneticisi, Lühay olarak bilinen Rebîa b. Hârise b. Amr b. Âmir'dir.²³⁹ Ondan sonra yönetime gelen oğlu Amr b. Lühay ise Mekke tarihinde önemli bir yer işgal eden kişilerden birisidir. Amr b. Lühay, Mekke'ye putpe-restliği sokan kişi olarak bilinmektedir.²⁴⁰ Ezrakî'nin aktardığı bilgilere göre, Hübel putunu Mekke'ye getirerek Kâbe'nin içi-

²³⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/78; Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, II/173.

²³⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/96.

²³⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/101; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, III/186.

²³⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/103; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, III/186.

²³⁸ Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, 12.

²³⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/95.

²⁴⁰ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, II/173; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, IV/262.

ne koyan İbn Lühay'a bu konuda itiraz olmamıştır. Zira kendisi sözü dinlenen kişilerden birisidir.²⁴¹

Amr b. Lühay'ın bu girişimindeki esas gayesinin, Mekke'den uzak bölgelerde yaşayan ve hanîf dinini tanımayan, putperest bedevî kabileleri kente çekmek olduğu ifade edilmektedir.²⁴² Ayrıca Cürhümlülerin henüz hâkimiyette oldukları dönemde yaptıkları olumsuz icraatlar²⁴³ ile Mekke'ye gelen tacirler dışında hacılardan bile ondalık (öşür) vergi almaları,²⁴⁴ Arabistan içinden hacca gelen kişilerin sayısında düşüş yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Zemzem kuyusunun da Cürhümlüler tarafından şehirden çıkarken tahrip edilmiş olması,²⁴⁵ bu durumun oluşmasında etkili olmuştur. Bütün bunları gören İbn Lühay, Kâbe'ye yerleştirdiği putlar ile²⁴⁶ bir yandan putperest Arapları şehre çekmeye çalışırken;²⁴⁷ kuyulardan çektiği sular ve hac esnasında insanlara verdiği yemekler ile²⁴⁸ de hac ve ticaret maksadıyla kente gelen insanların eskiden olduğu gibi buraya gelmelerine imkân tanımıştır. İbn Lühay'ın putperestleri şehre çekme pahasına hanîflikten verdiği taviz, zamanla Mekke halkının da hanîflikten uzaklaşarak puperestliğe geçmesi gibi bir sonuç doğurmuştur.

Neticede Amr b. Lühay'ın girişimleri ile Mekke'nin, -Cürhümlülerin sebep olduğu yozlaşmadan, şehre gelen hacılara ve ticarî kervanlara saldırılarından ve zulümlerinden sonra- tekrar

²⁴¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/100.

²⁴² Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 116.

²⁴³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/78; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 116.

²⁴⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 378.

²⁴⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/77.

²⁴⁶ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 37.

²⁴⁷ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Arap İncancında Putların Yeri", Mehmet Mahfuz Söylemez (Ed.), *Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı* (2. Baskı), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015, 12; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 154-155.

²⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, III/187.

dinî ve ticarî bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Mekke'ye hâkim olanların başka bir seçeneği de bulunmamaktadır. Tarıma elverişli olmayan bu kurak şehirde yaşamak, burada bulunan ve halkın rağbet ettiği Kâbe'ye sahip çıkmak ve ticaret güzergâhı olması sebebiyle buradan geçen tacirlerden öşür almak şeklindeydi. Huzâalılar da şehre gelen tacirlerden onda birlik vergi aldıkları aktarılmaktadır.²⁴⁹

Kureyş öncesi Mekke ekonomisi hakkında genel bir değerlendirme yapılacak olursa; Kâbe'nin bu dönemde de şehrin ekonomisi açısından önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Zira hac amacıyla buraya gelen insanların şehirde ekonomik bir canlılık oluşturacakları muhakkaktır. Arabistan'ın en önemli ticaret yolu olan Yemen-Şam Ticaret Yolu'nun buradan geçmesi de, şehre uğrayan tacirlerden onda bir vergisi almaya olanak sağlamaktadır. Bununla birlikte bu dönemdeki ticaretin, ancak şehre uğrayanlardan alınan bir vergiyle sınırlı kaldığı, şehir halkının bu ticarete aktif bir rol almadığı anlaşılmaktadır. Nitekim şehrin gerçek manada bir ticaret merkezine dönüşmesi, şehirde yaşayan Kureyş kabilesinin ticarete aktif olarak katılması hatta Mekke'den geçen Yemen-Şam Ticaret Yolu'nu bile kontrol edecek düzeye gelmesi ile ilgilidir. Öyle ki Kureyş hâkimiyetinde Mekke halkı, artık ticaret kabilelerinin kendi şehirlerine uğramasını beklemeyecek, Arabistan'ı bir uçtan diğer uca katedecek ve binlerce deveden oluşacak ticaret kervanlarını kendileri organize edeceklerdir.

²⁴⁹ Cümeylî, *Kureyş*, 37.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM ÖNCESİ DÖNEMDE MEKKE’NİN TİCARÎ BİR MERKEZE DÖNÜŞ- MESİNİ SAĞLAYAN ETKENLER

Hız. Peygamber’in doğduğu, büyüdüğü, hayatının büyük kısmını geçirdiğı şehir olan Mekke, risâletin tebliğ edildiğı dönemde önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Bu durumun bir nişanesi olarak; modern dönemde Câhiliye, Mekke ve siyer gibi bağlamlarda yapılmış pek çok çalışmada bu duruma işaretilirken, Mekke’nin Arabistan’daki önemli ticaret merkezlerinden birisi olduğu sıklıkla vurgulanmıştır.²⁵⁰

²⁵⁰ De Lacy Evans O’leary, *Arabia Before Muhammad*, Stephen Austin & Sons, Londra 1927, 182; Salih Ahmed Ali, *Muhâdarât fî Târîhi’l-Arab*, Matba’atü’l-Me’ârif, Bağdat 1955, 77; Ziaul Haq, “Inter-Regional And International Trade In Pre-Islamic Arabia”, *Islamic Studies*, 7(3), 1968, 210; Fred McGraw Donner, “Mecca’s Food Supplies and Muhammad’s Boycott”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 20(3), 1977, 249; Henri Lammens, “Mekke”, *İA*, VII, 630; Şerîf, *Mekke ve’l-Medîne fî’l-Câhiliyye ve Ahdi’r-Resûl*, 168; İrfan Shahid, “İslâm Öncesi Arabistan”, Peter Malcolm Holt vd. (Ed.), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti I-IV* (2. Baskı), (Çev. Hamdi Aktaş vd.), Kitabevi, İstanbul 1997, 1/38; Karen Armstrong, *Tanrı’nın Tarihi*, (Çev. Oktay Özel vd.), Ayraç Yayınevi, Ankara 1998, 181; İbrahim Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, by. ty., 31; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2004, 268; Halil Aldemir, “İslam Öncesi Mekke Ekonomisinin Kur’an Daveti Açısından Değerlendirilmesi”, 281; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hız. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 131; Baysa, *Kureyş Kervanları*, 24; Dûrî, *İlk*

Mekke'nin ticarî bir merkeze nasıl dönüştüğü ve hangi süreçlerden geçerek böyle bir seviyeye ulaştığı sorusu ise izaha muhtaçtır. Mekke'nin ticarî konumunu, Kâbe'nin burada bulunması veya Mekke'nin Arabistan içinden geçen en önemli ticaret yolunun üzerinde bulunması gibi gerekçelere indirgeyerek izah etmek bize göre yeterli değildir. Her iki hususun da Mekke'nin yükselişine ciddi anlamda katkıda bulundukları inkâr edilemez. Bununla birlikte, Mekke'nin ticarî yükselişinin sadece Kâbe ile izah edilmesi mümkün olsaydı, bu durumda Mekke'nin milâdî VI. asırdan önce neden önemli bir ticaret merkezi olmadığı sorusu sorulabilecektir. Bilindiği gibi Kâbe çok eski dönemlerden beri Mekke'de bulunmaktadır. Bununla birlikte kaynaklar, Mekke'nin ancak milâdî VI. asrın başlarından itibaren ticarî bir merkeze dönüşmeye başladığını ifade etmektedir.²⁵¹ Aynı şekilde Mekke'nin Yemen-Şam Ticaret Yolu üzerinde bulunduğu gerekçesiyle böyle bir yükselişe tanıklık ettiği söylenirse, bu durumda aynı güzergâh üzerinde

Dönem İslam Tarihi –Bir Önsöz-, 79; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 296; Benedikt Koehler, *İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, (Çev. İsmail Kurun), Liberte Yayınları, Ankara 2016, 17; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 27; Zeki Tan, "Kur'ân Kavramlarının Çeviri Bağlamında İslâm Öncelerini Bilmenin Önemi: "İlâl" Örneği", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(16), 2016, 500; Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 27; Ekrem Ziya Umerî, *Sahih Rivayetlere Göre Hz. Peygamber'in Hayatı*, (Çev. Kasım Koç), Beka Yayınları, İstanbul 2017, 68; Eyüp Baş, "İslâm Medeniyeti'nin Doğup Geliştiği Dönemde Dünya", Eyüp Baş (Ed.), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, 67; Cümeylî, *Kureys*, 44; Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 148; Muhammed Ebu Zehra, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, (Çev. Mehmet Keskin), İ'tisam Yayınları, Ankara 2018, 1/82; Abu'l A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l Kur'ân I-VII*, (Çev. Kurul), İnsan Yayınları, İstanbul ty., VII/249; Lewis, *Tarihte Araplar*, 19; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/201; Muhammed Emin Yıldırım, *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbîler* (4. Baskı), Siyer Yayınları, İstanbul 2020, 27; Dursun Ali Yaz, *Antik Çağdan Geleceğe Para* (3. Baskı), Timaş Yayınları, İstanbul 2021, 117.

²⁵¹ Taberî, *Târihü't-Taberî*, II/252; Seâlibî, *Simârü'l-Kulûb fi'l-Müdâfi ve'l-Mensûb*, 100; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, IV/263; Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 124; Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, 266; Khanfar, *İlk Bahar*, 53-54.

bulunan başka şehirlerin neden Mekke gibi ticarî anlamda ön plana çıkmadığı sorusu sorulabilmektedir.

O halde Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşmesini sağlayan sebeplerin arka plan değerlendirmesini hem kronolojiye hem de sebepler arasındaki hiyerarşiye odaklanarak ortaya koymak gerekmektedir. Mekke'nin, bir buçuk asrın sonunda ulaştığı konumun tedricî bir surette olduğu; politik, sosyal ve ekonomik pek çok etkenin bu durumun oluşmasına etki ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Mekke ticaretinde önemli bir kırılmayı ifade eden ve Hâşim b. Abdümenâf döneminde tesis edilen îlâf uygulaması bile ancak îlâfı mümkün kılan sebeplerin ortaya konulması ile anlamlı bir hale gelecektir. Hâşim b. Abdümenâf'ın tek başına veya kardeşleriyle birlikte îlâfı gerçekleştirdikleri ve bunun neticesinde de Mekke'nin bir ticaret merkezî olduğu söylemi, doğru olmakla beraber pek çok noktada eksiklikler barındırmaktadır. Öyle ki; milâdî VI. asrın başında Bizans ve Sâsânî devletleri arasında patlak veren ve yaklaşık 100 yıl devam eden savaşlar dizisi, kadim dünyanın ana ticaret güzergâhlarında değişikliklere sebep olmuştur. Savaşlar sebebiyle baharat ve itriyat gibi kıymetli mallara erişimin zorlaşması, fiyatların da artmasını beraberinde getirmiştir. Yine aynı dönemde Arabistan ticaretini domine eden Yemen'in Habeşlilerce işgal edilmesi bölgede karışıklığa sebep olduğu gibi Arabistan ticaretini organize edecek yeni bir aktöre ihtiyaç duyulmasını beraberinde getirmiştir. Deniz yoluyla yapılan ticaretin daha az maliyetli olmasına karşın, milâdî VI. asırda Kızıldeniz'in giriş noktası olan Bâbü'l-Mendeb Boğazı'na hâkim bir konumdaki Sokotra Adası'nın Hintli korsanlarca ele geçirilmesi, Uzakdoğu'dan yüklü miktarlarda mal taşıyan ve Kızıldeniz'e giremeyen gemilerin mallarını Yemen limanlarında boşaltmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu durumda da Yemen'de boşaltılan malların kervan-

larla Arabistan'ın kuzeyine, Bizans topraklarına doğru nakledilmesi gerekmiştir.

Yukarıda ele alınan ve ilerleyen sayfalarda işaret edilecek nedenlerin yarattığı elverişli ortamı fark eden Mekke'li Kureyş kabilesi, bu fırsatı değerlendirerek îlâfı organize etmiş ve yaklaşık bir asırlık süreçte şehirlerini Arabistan'ın en önemli ticaret merkezlerinden biri haline getirmiştir. Dolayısıyla îlâfın hangi arka planın ürünü olduğu ortaya konulmadan, Mekke'nin îlâf vesilesiyle ticaret merkezi olduğunu ileri sürmek de eksik kalacaktır.

Buradan itibaren Mekke'nin önemli bir ticaret merkezi olmasına kadar geçen süreç, tespit edilen 14 âmil üzerinden ele alınacaktır. Bu sayede Mekke'nin hangi aşamalardan ve kırılmalardan geçtiği, tadrîcî olarak bir ticaret merkezine nasıl evrildiği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu kısımda aktarılan bilgilerde mümkün mertebe kronolojiye sadık kalınmıştır. Bununla birlikte anlamlı bir anlatım oluşturulabilmesi için kimi zaman takdim ve tehirlerin yapılacağı da şimdiden vurgulanmalıdır. Özellikle bazı noktaların zamansal olarak tam tayin edilememesi de anlatımımızı inşa ederken bize bir miktar hareket kolaylığı sağlayacaktır.

Burada vurgulanması gereken bir diğer nokta ise bu bölümde işlenen her bir başlığın Mekke ticaretiyle olan irtibatı eksekinde ele alındığı hususudur. Dolayısıyla her bir başlığın tarihsel serüvenini uzun uzadıya aktarmak çalışmanın hedefleri arasında değildir. Zira her biri müstakil bir çalışma olmuş/olabilecek konuları detaylıca ele almak, araştırmanın sınırlarını aşmaktadır. Bu nedenle ilgili başlıklar, bölümün odak noktası olan "Mekke, bir ticaret merkezine nasıl dönüştü?" sorusu ile ilişkileri bağlamında ele alınmıştır. Şüphesiz ele alınan 14 etken dışında başka etkenler de zikredilebilir. Nitekim tarafımızca tespit edilen diğer sebeplere de ilgili yerlerde temas

edilmiş fakat müstakil bir başlık olarak ele alınmalarına gerek görülmemiştir.

1.1. Mekke'nin Coğrafi Yapısı ve Jeopolitik Konumu

Çalışmanın giriş kısmında Mekke'nin coğrafi yapısı hakkında bilgiler verilmiş ve şehrin bulunduğu yerin tarıma ve hayvancılığa müsait olmadığı ifade edilmiştir. Şehir, çölün ortasında kalmış, çorak dağların gizlediği alçak bir vadiye kurulmuştur.²⁵² Tarıma elverişli olmayan (natura maligna)²⁵³ şehir bu sebeple Kur'ân'da "ekin bitmeyen vadi"²⁵⁴ olarak tanımlanmaktadır.

Kadim dünyada tarım yapılan bölgelerde yaşayan halklar, yaşadıkları yerin veya şehrin dışına pek çıkmamışlardır. Çünkü hayatlarını idame ettirebilmek için böyle bir maceraya ihtiyaç duymamışlardır.²⁵⁵ İhtiyaç fazlası mal, belirli kişiler tarafından satılmak gayesiyle bölge dışına götürülüp satılsa da bu durum halkın geneline teşmil edilmemiştir. Ayrıca buradaki halk, göçebeliğe de ihtiyaç duymamıştır. Topraklarının tarıma elverişli olması, halkın yerleşik hayata geçmesine imkân tanımıştır.

Mekke şehrine bakıldığında topraklarının tarıma elverişli olmamasına rağmen çok uzun yıllardan beri yerleşik hayata geçen insanlarca mesken edildiği anlaşılmaktadır. Bunun en temel sebebinin Kâbe gibi dinî bir mekânın burada bulunmasıyla ilgili olduğu açıktır. Buraya yerleşmiş halkın geçimlerini temin etme yolları ise ticarettir. Ticaret dışında burada yaşama-

²⁵² Mekke'nin etrafını kuşatan dağlar, çoğunlukla kuartz ve az miktarda kalsiyum içerir. Ayrıca mika, siyah turmalin ve feldispath'a da rastlanır. Josiah Conder, *Arabia: Comrising Its Geography, History, and Topography*, Thomas Wardle, Philadelphia 1833, 242; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 52.

²⁵³ İrfan Shahid, "İslâm Öncesi Arabistan", I/19.

²⁵⁴ İbrâhim: 14/37.

²⁵⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 37.

nın, temel ihtiyaçlarını karşılamının başkaca bir yolu bulunmamaktadır. Buradaki ticaretin esas olarak hac ile irtibatlı olduğu söylenebilirse de, hacın İslâm öncesi dönemde de senenin belli bir döneminde yapılıyor olması, hacca bağlı ticaretin de muvakkat bir zamanla sınırlı olmasını beraberinde getirmektedir. Bu durumda hac dışındaki diğer zamanlarda da hayatın devamlılığı için ticaretin sürdürülmesi şarttır. Buna imkân tanıyan esas unsur ise Mekke'nin jeopolitik anlamda önemli bir noktada bulunmasıdır.

Dünyanın küre biçimindeki şekli göz önünde bulundurulduğunda neresinin merkez olarak kabul edileceği sorusuna verilecek cevabın öznel bir yorum olarak kalacağı müsellem bir hakikattir. Ne var ki dünyanın her tarafı yaşanabilir nitelikte değildir. Sularla kaplı büyük kısmı ile dağları ve buzullu bölgeleri çıkarıldığında eski dünyada yaşanabilecek yerleri üç kıta; Avrupa, Afrika ve Asya olarak sıralamak mümkündür. Üç kıta arasında merkezî bir yer bulmak için haritaya bakıldığında da Arabistan Yarımadası'nın göze çarptığı görülmektedir.²⁵⁶ Belki de bu sebeptendir ki bazı İslâm coğrafyacıları Arabistan'ı dünyanın merkezi olarak kabul etmiştir.²⁵⁷ Mekke şehri ise üç büyük kıta arasındaki kesişme noktası olan Arabistan'ın da merkezi olarak kabul edilmektedir. Nitekim Mekke için kullanıldığı söylenen “Batnü'l-Ard/Yeryüzünün Göbeği”²⁵⁸ ifadesi de buna işaret ediyor olmalıdır.

Mekke'nin bulunduğu coğrafi konuma bakıldığında; güneyden Yemen, kuzeyden Akdeniz, doğudan Basra Körfezi ve batıdan Kızıldeniz limanı olan Şuaybe (Cidde'ye yakın) üze-

²⁵⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 35.

²⁵⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 15; İbn Havkâl, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali (IV. / X. yüzyıl), *Kitab-u Süreti'l-Arz*, Menşûrat-u Dar-ı Mektebeti'l-Hayat, Beyrut 1992, 16.

²⁵⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 36; Yıldırım, *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbiler*, 27

rinden Afrika'ya açılan ana yolların kesişme noktasında bulunan, iktisadî açıdan son derece elverişli bir mevkide bulunduğu söylenebilir.²⁵⁹ Mekke'nin, Arabistan'ın en önemli ticaret yolu olan ve yarımadayı baştan başa kateden Yemen-Şam Ticaret Yolu'nun (Batı Arabistan Sahil Yolu/Günlük/Buhur/Tütsü Yolu) tam ortasındaki²⁶⁰ bir durak olduğu da vurgulanmalıdır. Yemenli tâcirler, bu güzergâh üzerinde duracakları, mola verecekleri ticarî duraklar inşa etmişlerdir. Mekke, inşa edilen bu ticarî duraklardan birisidir.²⁶¹ Kureyş kabilesi öncesinde şehre hâkim olan Cürhümlüler ile Huzâahlıların da esasen Yemenli oldukları hatırlandığında, Mekke'nin mezkûr ticaret rotası üzerindeki önemi de ifade edilmiş olacaktır. Nitekim Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşmesinin sebepleri arasında zikredeceğimiz fil hadisesi de esasen Mekke'den geçen Yemen-Şam Ticaret Yolu'na hâkim olma mücadelesiyle bağlantılıdır.

Mekke'den geçen önemli ticaret yollarından birisi de, eski dünyada Afrika ile Sâsânîler arasındaki ticaretin sağlandığı yoldur. Habeshistan'dan gemilerle taşınan mallar Mekke'ye 70 km mesafede bulunan²⁶² Şuaybe Limanı'na boşaltılmaktadır. Burada mallar kervanlar aracılığıyla Irak (Hîre) topraklarına kadar götürülmektedir. Mekke bu güzergâh üzerindeki noktalardan birisidir.²⁶³ Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşmesini sağlayan etkenler arasında zikredilecek Ficâr Savaşları ise Ha-

²⁵⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Arabistan: Tarih", III/254; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 72; Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, 268.

²⁶⁰ Beyzûn, *el-Hicâz ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 65. Yakût el-Hamevî de; Mekke'nin hem Şam'a hem de Aden'e birer aylık mesafede olduğunu söylerken aslında bu duruma zımni olarak işaret etmektedir. Bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/187.

²⁶¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/12.

²⁶² Bilge, Mustafa L., "Cidde", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 523.

²⁶³ Watt, Hz. *Muhammed Mekke'de*, 27.

beşistan ile Irak arasındaki bu ticaret yoluna hâkim olma mücadelesiyle de irtibatlıdır.

Mekke'nin coğrafi konumunun jeopolitik anlamdaki önemi sadece şehirden geçen ticaret yollarıyla sınırlı değildir. Hicaz'ın kalbinde bulunan Mekke şehri,²⁶⁴ bulunduğu coğrafyanın zor şartları sebebiyle tarih boyunca yabancıların ve korsanların istilalarından korunmuştur.²⁶⁵ M.Ö. 25-24'te Roma ordusunun başında Arabistan üzerine sefere çıkan ve Mekke'yi de bu kapsamda istila etmek isteyen Aelius Gallus'un ordusu, coğrafyanın zor şartları sebebiyle feci bir hezimete uğramış, sıcaklık, susuzluk ve askerler arasında çıkan hastalık, ordunun büyük bir bölümünün yok olmasına sebep olmuştur.²⁶⁶

Milâdî VI. asırda dönemin süper güçleri olan Bizans ve Sâsânî devletleri arasında patlak veren savaş, Arabistan'ın Kuzey ve Güneyindeki devletlerin savaştan ciddi anlamda etkilenmelerine neden olmuştur. Nitekim bu doğrultuda Kuzey Arabistan'daki Gassânîler ile Hîreliler güçlerini kaybederken; Güney Arabistan'ın bu savaşın bir uzantısı olarak Habeşlilerce istila edildiği bilinmektedir. Mekke ise bulunduğu coğrafi konumu dolayısıyla bu savaştan etkilenmediği gibi; mezkûr devletlerin zayıflamasıyla meydana gelen boşluktan da faydalanarak ticaretini ilerletmiştir.

Yukarıda aktarılan bilgiler ışığında, Mekke'nin tabîi yapısı şehir halkının doğal olarak ticarete yönelmelerine sebebiyet vermiştir. Şehrin bulunduğu coğrafi konumun da bu ticaretin gerçekleşmesine imkân tanıdığı anlaşılmaktadır. Zira kuzeyden güneye, doğudan batıya doğru olan pek çok yol bu şehirden geçmektedir.²⁶⁷ Bu da doğal olarak halkın ticaretle hemhâl ol-

²⁶⁴ Beyzûn, *el-Hicâz ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 65.

²⁶⁵ Aldemir, "İslâm Öncesi Mekke Ekonomisinin Kur'ân Daveti Açısından Değerlendirilmesi", 258.

²⁶⁶ Corci Zeydân, *Kitâbü'l-Arab Kable'l-İslâm* (2. Baskı), Matba'atü'l-Hilâl, Mısır 1922, 102; Ali, *Muhâdarât fî Târîhi'l-Arab*, 79; Lewis, *Tarihte Araplar*, 7.

²⁶⁷ Çalışmanın ikinci bölümünde bu yollar hakkında bilgiler verilecektir.

masını beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte, Mekke'nin Kureyş öncesi durumu göz önüne alındığında, şehirdeki ticaretin yerel bazda yapılan sınırlı bir ticaret olduğu ifade edilmelidir. Öyle ki kaynaklar Hâşim döneminde gerçekleştirilen îlâfa kadar Mekkelilerin ancak şehrin civarındaki bölgelerle sınırlı ve yerel bir ticaret yaptıklarını ifade etmektedir.²⁶⁸ Milâdî VI. asrın başlarında gerçekleştirilen îlâf anlaşmalarına kadar şehrin gerçek anlamda ticarî bir merkez olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu dönemde sadece dinî bir merkez olan Mekke'nin, şehre gelen hacıların ve kentten geçen ticaret yolları sebebiyle buraya uğrayan tüccarın oluşturduğu sınırlı bir ticarî aktivitesinden bahsedilebilir.

Milâdî V. yüzyılın ortalarında Kusay b. Kilâb tarafından ele geçirilerek Kureyş kabilesinin yerleştirilmesi ve Milâdî VI. yüzyılın başlarında torunu Hâşim tarafından kurulan îlâf ile ticarî bir merkeze dönüşmeye başlayan Mekke, bu süreçte coğrafi konumunun sunduğu avantajları gerçek anlamda kullanmaya başlayacaktır. Esasen kadim dünya göz önüne alındığında, ticarî anlamda çok stratejik bir konumda bulunan Mekke şehrinin bu durumdan faydalanması, Kureyş kabilesi ile mümkün olacaktır. Bu durumda şehrin coğrafi konumunun ticarî bir merkeze dönüşmesinde ciddi anlamda etkili olmakla beraber, bu avantajın kullanılabilmesinin gerekli şartların oluşmasıyla ancak mümkün olacağını ifade etmek gerekir.

1.2. Kâbe ve Hac

Mekke, İslâm'dan önce de dinî bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Arabistan'ın farklı bölgelerinden insanlar burada bulunan Kâbe'yi ziyaret etme gayesiyle şehre gelmektedir.

²⁶⁸ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, II/252; Seâlibî, *Simâru'l-Kulûb fi'l-Müdüfî ve'l-Mensûb*, 100; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, IV/263; Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 124; Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, 266; Khanfar, *İlk Bahar*, 53-54.

Bununla birlikte Arabistan'da ziyaret edilen başka kâbeler de bulunmaktadır.²⁶⁹ Şam yakınlarında bulunan ve Kudâa, Lahm, Cüzâm, Âmile ve Gatafan kabilelerinin hac maksadıyla ziyaret ettikleri Ukaysır (الأقيصر) bu kâbelerden bir tanesidir.²⁷⁰ Aynı şekilde Mekke ve Yemen arasındaki Tebâle'de bulunup Has'am, Becîle, Devs, Ezd-i Serât ve bir kısım Hevâzin kabilesi mensubunun da hac maksadıyla ziyaret ettiği Zülhalesa (ذو الخلصة) yine bu kâbeler arasında zikredilmektedir.²⁷¹ Mekke kâbesi *el-Ka'betü's-Şâmiyye* olarak isimlendirilirken, Zülhalesa'daki kâbe *el-Ka'betü'l-Yemâniyye* olarak bilinmektedir.²⁷² Yine San'a'da bulunan Riâm (رئام) ile Ridâ' (رضاء) kâbeleri de söz konusu dönemde insanlar tarafından ziyaret edilen yerler arasında sayılabilir.²⁷³

Mekke'de bulunan Kâbe'nin diğer ibadet yerlerinden farklı ve üstün olmasının²⁷⁴ sebebi ise diğer ibadet yerlerinin ancak orada bulunan putlar sebebiyle değer görmesine karşın; Mekke'dekinin bizzat Kâbe sebebiyle değer görmesiyle alakalıdır. Şayet diğer kâbelerdeki put, bir başka kabile tarafından değerli görülüyorsa, bahsi geçen ibadet yerine de kıymet verilmmez ve ziyaret edilmezdi. Zaten Mekke kâbesi dışındaki diğer ibadet yerleri zikredildiğinde hangi kabileler tarafından burasının ziyaret edildiğinin belirtilmesi de bu yerlerin ancak belirli kabilelerce kutsandığını göstermektedir. Buradan hareketle Mekke dışındaki diğer kâbelerin put evi olmaları sebebiyle; Mekke kâbesinin ise Allah'ın evi olması hasebiyle değer gördü-

²⁶⁹ Saadetin Ünal "Kâbe", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 20.

²⁷⁰ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 78; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I/238; Âlûsî, *Bulûğü'l-Ereb*, II/209.

²⁷¹ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 73; Hemedânî, *Sıfatu Cezîreti'l-'Arab*, 240; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II/383.

²⁷² Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II/383.

²⁷³ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 43-44; Hemedânî, *Sıfatu Cezîreti'l-'Arab*, 240.

²⁷⁴ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 72; Patricia Crone, *Ticâretü Mekke ve Zuhûrü'l-İslâm*, (Arapçaya Çev. Âmâl Muhammed er-Rûbî), el-Meclisü'l-E'lâ li's-Sekâfe, Kahire 2005, 20.

ğü ifade edilebilir.²⁷⁵ Kur’ân-ı Kerîm’de de ifade edildiği üzere müşrikler putlar için “sadece bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz.”²⁷⁶ demektedirler. Bu durumda Allah’ın evi olan Mekke kâbesinin, putların evi olan kâbelerden daha üstün olması da kendi içerisinde tutarlı bir yaklaşımdır.

Nitekim Kudâa kabilesinin Ukaysır’a hürmet ettiği ve hac için orayı ziyaret ettikleri yukarıda belirtilmişti. Bununla birlikte bu kabilenin hac maksadıyla Mekke’ye de geldiği görülmektedir. Kusay b. Kilâb, gerçek babasını öğrenip Mekke’ye gitmek istediğini annesine söylediğinde, Kudâa kabilesinden bir adamla evli olan annesi, oğluna hac için Mekke’ye gidecek kabileyi beklemesini salık vermiştir.²⁷⁷

Gatafan kabilesi tarafından Mekke’deki Kâbe’ye alternatif olarak inşa edilen evin Salsal b. Evs et-Temimî ve Züheyr b. Cenâb el-Kelbî gibi Mekkeli olmamasına rağmen herhangi bir evin Kâbe’nin yerine geçebilme ihtimalini kabullenmeyen kişilerce yıkılması da²⁷⁸ Kâbe’nin Arapların zihnindeki konumuna işaret etmektedir. Zaten diğer kâbelerin zamanla untulmasına rağmen Mekke’dekinin ismini ve yerini muhafaza edebilen tek yer olduğu bilinmektedir. Bu durumda Arapların tamamının tek bir dinin müntesibi olmasalar da hepsinin ortak noktasının Mekke’deki Kâbe’yi yüceltmek olduğu söylenebilir. Bu haliyle Kâbe, Araplar arasındaki birliği ifade eden bir sembol haline gelmiştir.²⁷⁹

Zamanla Araplar arasında yaygınlaşan putlara ve taşlara tapınma inancının bile Kâbe’ye duyulan tazimle ilgili olduğu iddia edilmektedir. Bu doğrultuda İbnü’l-Kelbî, insanların Mekke’den

²⁷⁵ Crone, *Ticâretu Mekke ve Zuhûrû’l-İslâm*, 20.

²⁷⁶ Zümer: 39/3.

²⁷⁷ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâtü’l-Kebîr*, I/52.

²⁷⁸ İbnü’l-Kelbî, *Cemheretü’n-Neseb*, 476.

²⁷⁹ Khanfar, *İlk Bahar*, 116.

ayrılırken, Kâbe'ye olan saygılarından ve Mekke'ye olan özlemlerinden ötürü yanlarına kutsal bölgeden bir taş almadan uzaklaşmadıklarını ifade etmektedir. İnsanların konakladıkları yerde bu taşı bir yere koydukları ve Kâbe'yi tavaf ettikleri gibi taşın etrafında döndükleri belirtilmektedir.²⁸⁰ Bu durum zamanla putperestliğin yaygınlaşmasına da sebep olmuştur.

Kâbe'nin Mekke'de bulunması sayesinde Kureş kabilesinin şehirde tesis ettiği eman ve güven ortamı ticaretin ilerlemesi için gerekli olan imkânları sağlamıştır. Şehrin güven alanında ulaştığı konum, Araplar arasında takdir edilmiştir. Nitekim bu durumu gösteren bir kayıt ridde hadiseleri esnasında yaşanmıştır. Umman'dan Medine'ye dönmekte olan Amr b. el-Âs, yol üzerinde kabile liderlerinden Kurre b. Hubeyre'nin yanında misafir olarak kalmıştır. Kurre'nin Amr'a nasihat olarak söylediği sözler, Mekke haremının Araplar için ifade ettiği anlamı ortaya koymuştur: "Ey Kureyş halkı! Siz kendi haremınızda (Mekke) güvenle yaşamaktaydınız. İnsanlar da sizin için tehlike arzetmiyordu. Daha sonra içinizden sizin de sözlerini işittiğiniz bir adam çıktı. Bu haber bize ulaştığında sözlerini kabul ettik ve 'Mudar'dan bir adam bizi yönetecek' dedik. Şimdi ise insanlar size karşı toplanmışlar ve size bir şey (zekât) vermiyorlar. O halde siz de güvende olacağınız hareminize (Mekke) geri dönün. Şayet kabul etmezseniz de uygun göreceğiniz herhangi bir yerde savaşa hazırız."²⁸¹

Mekke'nin İslâm öncesi dönemde Araplar için taşıdığı kutsallığı gösteren bir başka olaydan da bahsetmek faydalı olacaktır. Ficar Savaşları esnasında Hevâzin kabilesine karşı yenilme

²⁸⁰ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 31; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/185.

²⁸¹ İbn Hubeyş, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdillâh (Ubeydillâh) el-Ensârî el-Endelüsî (ö. 584/1188), *Kitâbü'l-Gazavât*, Thk. Ahmed Guneym, yy. 1403/1983, 63; Kister, "Mekke İle İlgili Bazı Rivayetler (Cahiliyye'den İslâm'a)", 45.

noktasına gelen Kureyş kabilesi, geri çekilmiş ve Mekke’ye sığınmıştır. Haram aylarda savaşmanın büyük günah olduğunu bilen Hevâzin kabilesi, buna rağmen bu aylar içerisinde Kureyş kabilesiyle savaşmıştır. Zaten savaşlar bu sebeple Ficâr Savaşları olarak isimlendirilmiştir.²⁸² Haram aylarda savaşmayı göze alan Hevâzinliler, yenmek üzere olmalarına rağmen Mekke’ye sığınan Kureyşlilerin ardına düşmeye cesaret edememiş; harem sınırlarına girmeyi göze alamamışlardır.²⁸³ Zira kutsal bölge olarak kabul edilen bu yerde savaşmak, Araplar açısından cesaret edilecek bir durum değildir. Bu durum Mekke’nin söz konusu dönemde Araplar açısından ifade ettiği anlamı da ortaya koymaktadır.

Mekke’nin sahip olduğu dinî konum, şehrin ticaretinin de temelini oluşturur. Hac ve umre maksadıyla şehre gelen insanlar, burada ticaretin canlanmasını sağlamışlardır. Özellikle hac aylarında kervanların geçtiği tüm merkezlerde mutad olanın dışında ciddi bir ticarî hareketlilik gerçekleştirmiştir. Mekke ise bu esnada tüm yolcuların bir araya geldiği önemli bir durak haline almıştır.²⁸⁴ Pek çok kervan, bu dönemlerde ticarî mallarla Mekke’ye akın etmektedir.²⁸⁵ Kur’ân’da bu duruma şu şekilde işaret edilmektedir: “...Biz onları, kendi katımızdan bir rızık olarak her türlü ürünün toplanıp getirildiği, güvenli, dokunulmaz bir yere (Mekke’ye) yerleştirmedik mi? Fakat onların çoğu (verilen bu nime-tin kıymetini) bilmezler.”²⁸⁶

Kureyş kabilesi, Kusay b. Kilâb’ın önderliğinde milâdî V. yüzyılın ortalarında şehri ele geçirdiğinde, şehrin ticaretinin Kâbe’ye bağlı olduğunu anlamıştır. Buna uygun adımlar atarak diyanet-ticaret-siyaset birlikteliğinden meydana gelen²⁸⁷ bir

²⁸² İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, I/123.

²⁸³ İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi*, I/539.

²⁸⁴ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 131-132.

²⁸⁵ Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, 267.

²⁸⁶ Kasas: 28/57.

²⁸⁷ İlyas Akyüzöğlü, “İslâm Medeniyetinde Dini Düşüncenin Yapısı ve Kurumsal

örgütlenme tesis etmiştir. Bunun neticesi olarak zaman içerisinde, Kâbe'yi kutsal kabul eden Araplar, Kâbe'nin muhafızı olmaları hasebiyle Kureyş kabilesini de kutsal kabul etmeye başlamışlardır.²⁸⁸ Kureyş'in bu durumun farkında olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu duruma işaret eden Ezrakî, Kureyş'in bu doğrultuda geliştirdiği söylemi şu şekilde aktarmaktadır: “Biz ehlüllahız. Allah'ın dostu olan İbrahim'in çocuklarıyız. Beytül-Harâm'ın idarecileriyiz. Harem'de ikamet edenleriz. Araplardan hiçkimse bizi bizim rütbemize ve yerimize erişmesi söz konusu değildir. Araplar da bize tanıdıkları hakları başka bir Arab'a tanımazlar.”²⁸⁹ Kureyş'in girişimlerinin sonuç verdiği de kaynaklara yansıyan bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda Nisâburî şöyle bir bilgi aktarmaktadır: “Kureyş eşrafı, ihtiyaçlarını gidermek için yazın ve kışın ticarî seferler düzenlerlerdi. Civardaki Arap liderleri onları ululardı ve bunlar beytullahın komşuları ve harem'in sakinleridir, kimse cüret edip onlara saldıramaz demekteydiler.”²⁹⁰

Kureyş'in zamanla tesis ettiği kutsallık algısının tesirleri şehrin fizikî yapısında da kendisini göstermiştir. Mekke'ye yakın bölgelerde olan Taif, Yesrib ve Hayber gibi Hicâz şehirlerinin etrafı ya tamamen ya da kısmen surlarla çevrilidir. Yağmanın ve saldırıların sık yaşandığı Arabistan coğrafyasında şehirlerinde huzur ve güven temin etmek isteyen yerleşik Araplar buna ihtiyaç duymuşlardır. Mekke şehri ise sahip olduğu dinî konumu ve Arapların zihninde husûle getirdiği kutsiyet algısı ile tarih boyunca herhangi bir sur veya kaleye ihtiyaç duymadığı gi-

Tezahürleri”, Eyüp Baş (Ed.), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, 263.

²⁸⁸ Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 54.

²⁸⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/176.

²⁹⁰ Nisâburî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî (ö. 730/1329 [?]), *Tefsîru Garaibi'l-Kur'an ve Regâibi'l-Furkân I-VI*, Thk. Zekeriyâ Umeyrât, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1416/1996, VI/569; Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 72.

bi, muhkem ve güçlü bir savunma sistemine de sahip değildir. Kur’ân-ı Kerim’de bu durum şu şekilde açıklanmaktadır: “Çevrelerindeki insanlar kapılıp götürülürken, bizim onların yurtlarını saygın ve güvenli bir yer kıldığımızı görmediler mi? Onlar hâlâ batıla inanıyorlar da Allah’ın nimetini inkâr mı ediyorlar?”²⁹¹

Hac ve umre maksadıyla gelen insanların kestikleri kurbanlar şehre maddî anlamda katkı sunmaktadır. *Ğabğab* denilen²⁹² kurban kesme yerlerinde kurbanlar kesilir ve etleri o sırada oraya gelenler ve orada bulunanlar arasında paylaştırılırdı.²⁹³ Ayrıca putlara sunulan hediyeler de bulunmaktadır. *el-Emvâlü’l-muhaccere* denilen hediyelerle ilgilenme işi, İslâm’ın doğduğu dönemde Sehm kabilesinin elinde bulunmaktadır.²⁹⁴ Allah’a ayrılanlar ve tanrılara ayrılanlar şeklinde ikili taksimatın yapıldığı bu hediyelerle ilgili Kur’ân-ı Kerim’de; “Kendi zanlarına göre, Bu Allah’ındır, bu da putlarımızdır diyerek, Allah’ın yarattığı hayvanlar ve ekinlerden pay ayırdılar. Putları için ayırdıkları, Allah için verilmez, ama Allah için ayırdıkları putlara verilirdi. Ne kötü hükm veriyorlardı.”²⁹⁵ buyrulmaktadır. Mekke’nin fethinden sonra Taif şehri kuşatıldığında Sakîf kabilesinin “Bize bir yıl daha tanrılarımıza hediye sunulması için süre ver. Onlara sunulan hediyeleri aldıktan sonra, mülkiyetimize geçirir, sonra müslüman oluruz.”²⁹⁶ şeklindeki sözleri, putlara sunulan hediyelerin maddi anlamda kıymetli bir yekûna ulaştığını göstermektedir. Mekke şehrinin ise Taif’e kıyasla bu hediyelerden çok daha fazla kazanç sağladığını söylemek gerekmektedir.²⁹⁷ Süheylî,

²⁹¹ Ankebût: 29/67.

²⁹² İbnü’l-Kelbî, *Kitâbü’l-Esnâm*, 55.

²⁹³ İbnü’l-Kelbî, *Kitâbü’l-Esnâm*, 56.

²⁹⁴ Efgânî, *Esvâkü’l-Arab*, 92.

²⁹⁵ En’am: 6/13.

²⁹⁶ Suyûtî, Celâlüddîn (ö. 911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, Beyrut 1429/2008, 78; Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 125.

²⁹⁷ Kadim dünyada da insanların dinî duyguları üzerinden para kazanan kesimler

bu noktada Pers krallarını bile zikrederek, onların Kâbe'ye hediye ettikleri altından yapılmış iki ceylan ile Kala'iyah denilen kılıçlarından bahsetmektedir.²⁹⁸

Mekkeliler, ticari kazanç sağlamak için hac mevsiminde şehre gelen insanların kendi elbiseleriyle tavaf yapmalarını yasaklamıştır.²⁹⁹ Ayrıca Harem içerisinde ticaret yapmak da yasaklanmış ve büyük günah olarak sayılmıştır. Bu şekilde hacıların Mekke'ye esnaftan alışveriş yapmaları sağlanarak Mekke ticareti canlı tutulmaya çalışılmıştır.³⁰⁰

Kureyş kabilesi, istisnai meşruiyetinin³⁰¹ temelinde yatan asıl sebebin Kâbe olduğunu görmüş ve bu yönde adımlar atmıştır. Şehrin dinî otoritesi arttığı oranda Kureyş buradan ticarî anlamda çıkar elde edecektir. Bu doğrultuda Kâbe'nin içine başlıca kabilelerin putları yerleştirilmiştir. Allah'ın evi olması sebebiyle tazim edilen Kâbe'ye bir de kabile putlarının yerleştirilmesi, Kureyş'in kabileler nezdindeki saygınlığını da artırmıştır. Mekke'nin fethi esnasında Kâbe'nin içerisinde 360 putun bulunduğu yönündeki kayıt³⁰² bu açıdan önemlidir.

Yine hac aylarında umre yapmanın Kureyş kabilesince de-

sürekli var olmuştur. Süleyman Tapınağı ziyareti esnasında, Yahûdî inancı gerekçe gösterilerek pagan Roma imparatorunun resminin basılı olduğu paralar hahamlar tarafından kabul edilmemekte, bu paralarla yapılan ibadetin makbul olmayacağı söylenmekteydi. Bu sebeple ibadet etmek isteyen Yahûdîler tapınağın “vezne”sinden kirli paralarını, kutsal şekelle değiştirmekte ve bu yolla kurban ya da sadaka ibadetlerini yerine getirmekteydiler. Paranın değişimi esnasında ödenen ciddi farklar ise din adamları açısından ciddi bir gelir ifade etmekteydi. (Yaz, *Antik Çağdan Geleceğe Para*, 75.) Sâsânîler'de de din adamlarının zenginlik kaynağı halktan alınan hediyelerden kaynaklanmaktaydı. (Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi –Sâsânî Dönemi – (M.S. 226-652)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015, 268.)

²⁹⁸ Süheylî, *er-Ravdû'l-Ünüf*, I/258. Ayrıca bkz. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 47.

²⁹⁹ en-Nisâbü'rî, *Tefsîru Garaîbi'l-Kur'ân ve Regâîbi'l-Furkân*, III/221.

³⁰⁰ Apak, *Ana Hatları ile İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 287-288.

³⁰¹ Khanfar, *İlk Bahar*, 177.

³⁰² Müslim, *Sahîhu Müslim*, Cihâd ve Siyer: 87 (hadis no: 1781); Fâsî, *Şifâü'l-Ğarâm*, II/280.

ğiştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda "hac aylarında umre yapmanın günahların en büyüğü (efcerü'l-fucûr) olduğu"³⁰³ yönündeki Kureyş söylemi de dinî durumun ticarî menfaatler adına kullanıldığını göstermektedir. Yollarda artık hacılarla karşılaşmayacak makul bir süre geçtikten sonra insanların ancak umreye gelmesi gerektiğini söyleyen Kureyşliler, bu yolla şehirdeki ticarî aktivitenin yılın belirli aylarında değil, bütün bir sene boyunca devam etmesini sağlamaya çalışmışlardır. İlâf gerçekleştirilmeden önce ticaret maksadıyla Mekke dışına çıkmayan Kureyş kabilesi, şehirde hayatın devamlılığını sağlamak için bu yönde uygulamalar yaparak ticareti ayakta tutmaya çalışmaktadır.

Mekke'nin dinî bir mekân olmasının, şehrin ticaretine katkıda bulunduğu şüana kadar anlatılanlardan hareketle söylenebilir. Kâbe'nin burada bulunması sayesinde Arabistan'ın farklı bölgelerinden insanların hac ve umre maksadıyla şehre gelmeleri, bu esnada yanlarında pek çok ticarî mal getirmeleri ve putlar için kurban ve hediyeler vermeleri, çeşitli şekillerde şehirdeki ticaretin devamlılığını sağlamaktadır. Bununla birlikte, burada bahsedilen ticaretin bir şehri ticarî merkez yapacak yoğunlukta olmadığını da ifade etmek gerekir. Kanaatimizce Kâbe'nin burada bulunmasının şehre ticarî olarak katkısı ancak Mekke'nin yerel düzeyde³⁰⁴ bir ticaret yapmasına olanak sağlamaktadır. Mekkeliler, hac ve umre zamanlarında buraya gelen kimselerin getirdiği mallar ile şehrin ticarî rotalar üzerinde bulunması sebebiyle buradan geçen kervanlardan aldıkları ürünleri Mekke civarındaki yerlerde satmaktaydılar.³⁰⁵ Bu

³⁰³ İbn Habîb, *el-Munemmak*, 228.

³⁰⁴ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* I-X, Yenda Yayın – Dağıtım, İstanbul t.y, IX/321; Beyzûn, *el-Hicâz ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 76, 81; Sehhab, *İlâfu Kureyş*, 227.

³⁰⁵ Abbas, "el-Alâkâtü't-Ticâriyye beyne Mekke ve's-Şâm hettâ Bidâyâtü'l-Fethi'l-İslâmî", 5.

durumun da ancak şehirde yaşayan halkın geçimlerini sağlamaya yettiği söylenebilir. Bunun dışında bahis konusu edilen ticarî aktivitelerle şehrin bir ticaret merkezine dönüştüğünü söylemek mümkün görünmemektedir.

Ne var ki şehrin dinî konumunun Kureyşlilerce kendi çıkarları doğrultusunda akıllıca yönlendirilmeye başlanmasından sonra bu durum değişecektir. Zira Mekke'yi ticarî bir merkez yapan şey, sınırlı ve yerel düzeyde yaptığı bu ticaret değildir. Kureyş'in ticaret maksadıyla artık Mekke dışına çıkmaya başlaması, kuzeyden güneye, doğudan batıya doğru pek çok ticarî aktivitenin içerisine girmesi ile şehrin ticarî anlamda ilerleme kaydetmeye başladığı söylenmelidir. Hâşim'in tesis ettiği îlâfla başlayan bu süreç esnasında, Mekke'nin dinî bir konumunun olması Kureyş'e gerçek anlamda avantaj sağlamıştır. Dolayısıyla Kâbe'nin burada bulunması ile hacıların ve umrecilerin şehre gelip buranın ticaretine katkıda bulundukları doğru olmakla birlikte; şehrin dinî konumunun Kureyş'e ticarî anlamda kazandırdığı esas avantajın ise dokunulmazlık garantisi olduğu ifade edilmelidir. Şayet Kureyş kabilesi, Arapların tazimde bulundukları Kâbe'nin koruyucuları ve muhafızları kimliğiyle tehlikeli Arabistan topraklarından güvenle geçemeseydi, ticarî anlamda ulaştıkları konuma ulaşmaları mümkün olmayacaktı. Kimi zaman 2500 deveye ulaşan³⁰⁶ Kureyş ticaret karvanlarının Arabistan'ı bir uçtan diğer uca güvenle katetmesi, bu esnada yağmacı Arap kabilelerinin saldırılarından güvende olması gibi hususlar, ancak Kureyş'in Kâbe dolayısıyla elde ettiği manevi otorite ile izah edilebilir. Zaten milâdî VI. asırda, Arabistan içerisindeki tehlikelerle dolu, binlerce kilometrelik bu yolu Kureyş kabilesi dışında güvenle katedebilecek başka

³⁰⁶ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 42.

da bir aktör bulunmamaktadır.³⁰⁷ İbn Abbas bu konuyla ilgili “harem ehli ve evin koruyucuları olmaları sebebiyle yolculuklarını güven içerisinde yaparlardı. İnsanların kapılıp götürüldükleri bu zamanda, onlara kimse ilişmezdi. Kureyş Sûresi buna işaretle indi.” demektedir.³⁰⁸

Hac aylarında Mekke civarında kurulan³⁰⁹ Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz panayırlarının da Kureyş kabilesinin şehirde güven ve eman ortamı tesis ettikten sonra kurulmaya başladığı vurgulanmalıdır. Milâdî VI. asırda Yemen’de yaşanan kargaşa ortamı burada temerküz eden Arabistan ticaretinin daha güvenli bölgeler aramasını beraberinde getirmiştir. Hâşim ile başlayan îlâf ve Kureyş’in Mekke şehrinin dinî konumundan faydalanarak şehir etrafında güvenli bir bölge oluşturması neticesinde, Arabistan’ın en önemli panayırları artık Mekke civarında kurulmaya başlanmıştır. Mezkûr üç panayırdan ticarî bir yer olarak ancak milâdî VI. asırdan sonra bahsediliyor olması³¹⁰ bu durumu teyit etmektedir. Arabistan’ın her tarafından bu panayırlara mal akması ile Kureyş’in ticareti daha da çeşitlenecek ve büyüyecektir.

Mekke’nin ticarî bir merkeze dönüşmesinin sebepleri arasında zikrettiğimiz ilk iki nedenin tek başına, ancak Mekke’nin yerel düzeyde ticaret yapılan bir yer olmasına olanak sağladıkları tekraren vurgulanmalıdır. Kureyş kabilesinin şehre hâkim olması ise bu durumu değiştirecektir. Zira onlar, gerekli şartların da oluşmasıyla, hem Mekke’nin jeopolitik pozisyonundan hem

³⁰⁷ Marsden Jones, “İslâm’ın Zuhurunda Batı Arabistan’ın Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Olması Bakımından es-Sîretü’n-Nebeviyye”, (Çev. Ahmet Güner), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 [Prof. Dr. Ömer Yiğitbaşı’na Armağan], 1987, 500.

³⁰⁸ Âlûsî, *Bulûğü’l-Ereb*, III/386

³⁰⁹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 199-200; Mahmood Ibrahim, “İslâm’dan Önceki Mekke’de Sosyal ve İktisadî Şartlar”, Mustafa Özel (Der.), *Tarih Risaleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, 96; Fayda, *Allah’ın Kılıcı Halid b. Velid*, 16.

³¹⁰ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 221.

de dinî konumundan en üst düzeyde faydalanacak ve bu iki durumu, Mekke ticareti lehinde ustalıkla kullanacaklardır.

1.3. Kusay b. Kilâb'ın Mekke'de hâkimiyet kurması

Asıl adı Zeyd olan Kusay, Kilâb b. Mürre'nin ve Fatma bnt. Sa'd'ın oğludur.³¹¹ Henüz küçük yaştayken babasını kaybetmiştir. Annesi Fatma, hac maksadıyla Mekke'ye gelen Kudâa'ya mensup Benî Uzre kabilesinden Rebîa b. Haram b. Dınne ile tekrar evlenmiştir. Evlendikten sonra kocasının memleketine, Suriye civarlarına³¹² yerleşen Fatma, henüz küçük olması sebebiyle Zeyd'i de yanında götürmüştür. Biraz daha büyük yaşta olan oğlu Zühre'yi ise Mekke'de amcalarının yanında bırakmıştır.³¹³ Fatma'nın Rebîa ile evliliğinden ise Rizah adlı bir oğlu dünyaya gelmiştir. Benî Uzre yurdunda büyüyen Zeyd, gençlik çağına eriştiği dönemde gerçek babasının Kilâb olduğunu öğrendikten sonra Mekke'ye, babasının kavminin yanına dönmüştür. Buradan itibaren de gurbette büyüdüğü için “uzak olan” manasındaki “kasv” kökünden Kusay lakabıyla anılmıştır.³¹⁴

Kusay'ın şehre geldiği dönemde Mekke, daha önce zikri geçen Huzâa kabilesinin idaresi altındadır. Kusay'ın mensup olduğu Kureyş kabilesi ise Kinâne kabilesinin içerisinde, Mekke'nin çevresindeki dağlarda dağınık halde yaşamaktadır.³¹⁵ Güçlü bir karaktere sahip olan Kusay, Mekke'de sivrilmeye ve bilinmeye başlamıştır. Bunun bir neticesi olarak Huzâa kabilesinin lide-

³¹¹ Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kureyş*, 14; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/104; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (ö. 276/889), *el-Me'ârif* (4. Baskı), Thk.Servet Ukkâşe, Dârü'l-Me'ârif, Kahire ty., 70; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I/110; Taberî, *Târihü't-Taberî*, II/254; İbn Hazm, *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, 14; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II/29.

³¹² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/51; Taberî, *Târihü't-Taberî*, II/255; Fâsî, *Şifâü'l-Ğarâm*, II/66.

³¹³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/81.

³¹⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I/110; Fâsî, *Şifâü'l-Ğarâm*, II/72.

³¹⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I/111; Fâsî, *Şifâü'l-Ğarâm*, II/66.

ri Huleyl b. Hubşiyye'nin de teveccühünü kazanmış ve onun Hubba isimli kızıyla evlenmiştir. Mekke'yi idare eden kabile liderinin kızıyla evlenmek, Kusay'a Mekke hâkimiyetine giden yolu da açmıştır.

Hac mevsiminde gerekli ibadet ritüellerini yönetmek önemli ve nüfuz gerektiren bir görevdir. Huzâa'nın lideri olarak bu görevi Kusay'ın kayınpederi Huleyl yerine getirmektedir. Hubba ile evlendikten sonra bu görevin zaman zaman Kusay tarafından yerine getirilmesi, Kusay'ın kabileleri tanımasına vesile olduğu gibi kabilelerin de onu tanımasına ve sevmesine imkân tanımıştır. Ne var ki Huleyl'in ölümünden sonra Kâbe'nin anahtarının Huzâa kabilesinden Ebû Ğubşan'a geçmesi,³¹⁶ Kusay'ın Mekke idaresini ele geçirmesine giden süreçte farklı bazı adımlar atmasına sebebiyet vermiştir.

Liyakatsiz bir yönetici olduğu ifade edilen Ebû Ğubşan,³¹⁷ hac işlerini hakkıyla yerine getiremediği gibi hem Mekke civarında yaşayan kabilelerin hem de hac ve ticaret maksadıyla şehre uğrayan kabilelerin saygısını kazanma noktasında başarısızdır. Mekke civarında yaşayan Kinâne kabilesi de eskiden beri Huzâalıların kendilerine haksızlıkta bulunduğunu ve Mekke idaresinin kendi hakları olduğunu düşünmektedir. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen Kusay, Ebû Ğubşan'ın başarısızlığı ile sürekli sarhoş olmasını gerekçe göstererek, böyle bir adamın Mekke yöneticiliğine layık olmadığını, Kinânelilerin bu durumu kabul etmemesi gerektiğini ısrarla ifade etmiştir.³¹⁸

Kusay'ın girişimleri neticesinde Kureyş ve Kinâneoğullarının kendilerine karşı bir harekete geçeceğini sezen Huzâa kabilesi, Rebîa kabilesinden kan dökücü Benî Bekr kabilesi ile

³¹⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I/111.

³¹⁷ Belâzürî, Ebû Ğubşan'ın Kusay'ın kayınpiraderi olduğunu aktarmaktadır. Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I/111.

³¹⁸ Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 54.

bir ittifak tesis etmiştir. Bunun üzerine Kusay, anne bir kardeşi Rizah b. Rebâ'a'ya haber göndererek yardım istemiştir. Rizah, Kudâaoğullarından meydana gelen 300 kişilik bir kuvvetle³¹⁹ kardeşi Kusay'ın yardımına gelmiştir. Yeterli güce ulaştığını anlayan Kusay, hacın önemli merasimlerinden biri olan ve Sûfeogulları³²⁰ tarafından yerine getirilen Arafat'ta hac merasimini başlatma işinin (icâze) insanlara eziyet vermek için kullanıldığını, bu görevin de aslında Kureyş'e ait olduğunu iddia ederek mezkûr kabileye saldırmış ve onları yenmiştir. Hemen ardından Huzâalılar ile müttefikleri Benî Bekr üzerine yürümüş³²¹ ve kanlı bir mücadelenin ardından Kâbe yönetiminin kime ait olduğu hususunda onları hakeme gitmeye mecbur bırakmıştır.

Kusay, kayınpederine vekâlet ettiği dönemde kabilelerle iyi ilişkiler kurmuştur. Bu bağlamda, Kâbe yönetiminin eskiden Adnânîler'de bulunduğu; şuanda da bu işe en layık kabilenin Adnânîler'den olan ve Mekke civarında mukim bulunan Kureyş kabilesi olduğu yönünde geniş bir propaganda faaliyeti yürütmüştür. Bu durumun hakemin karar verme sürecinde etkili olacağını öngören Kusay, hakemin kendi lehinde bir karar vermesini beklemiştir. Nitekim hakem olarak seçilen Ya'mur b. Avf, Kusay'ın beklentisi doğrultusunda, Kâbe'nin ve Mekke'nin idaresi noktasında Kureyş'in Huzâa'dan daha ehil ve yetkili olduğu yönünde karar vermiştir. Ayrıca Huzâa ile Benî Bekr'in, Kinâne ve Kudâa'dan öldürülenlerin diyetini

³¹⁹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/54.

³²⁰ Gavs b. Mürr b. Ed b. Tâbihe b. İlyâs b. Mudâr ve çocuklarına Sûfeogulları denmekteydi. Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/81-82.

³²¹ Kusay'ın Huzâalılar ile savaşmasının gerekçesi olarak, kayınpederi Huleyl'in kendisinden sonra Kâbe anahtarını Kusay'a bırakmasına rağmen Huzâa kabilesinin bunu kabul etmemesi olarak da aktarılmaktadır. Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/81; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/106; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, I/111.

vermesi gerektiği de hakem tarafından karara bağlanmıştır.³²² Hakem tarafından verilen bu karar, Mekke yönetimi açısından bir kırılmayı ifade etmiştir. Artık Mekke şehri, Kusay'ın liderliğinde milâdî 440³²³ senesi dolaylarında Kureyş kabilesinin hâkimiyetine girmiştir.³²⁴

Mekke yönetimini ele geçiren Kusay, ilk iş olarak Kinâne kabilesi içerisinde dağınık halde bulunan Kureyş batınlarını Kâbe etrafında birleştirmek için harekete geçmiştir.³²⁵ Öncelikle *Kureyş el-Bitâh* denilen yakın akrabalarını şehrin iç kısımlarına yerleştirmiştir. Daha uzak akrabalarını ise şehrin daha dış bölgelerinde iskân ettirmiştir. Bunlar da *Kureyş ez-Zevâhir* olarak isimlendirilmektedir.³²⁶ Kureyş el-Bitâh, Kusay'ın çocukları ile amcaoğulları Benî Zühre, Benî Teym, Benî Mahzûm, Benî Sehm, Benî Cumah, Benî Adî, Benî Hisl, Benî Hilâl b. Uheyb ve Benî Hilâl b. Mâlik kollarından meydana gelmektedir.³²⁷ Bu kollar Kureyş'in özünü (لباب قريش) oluşturmaktadır.³²⁸ Mekke ticaretini domine edecek olanlar da esasen Kureyş el-Bitâh içerisinde çıkacaktır.³²⁹ Kureyş ez-Zevâhir ise Kusay ile birlikte vadiye yerleşmeyen Benî Muays, Benî Teymü'l-Edvem, Benî Muhârib ve Hâris b. Fihri kollarından meydana gelmektedir. Bedevi hayat tarzlarını devam ettiren bu kabileler çevrede yaşayan diğer kabilelere baskınlar düzenlemişlerdir.³³⁰

³²² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/85; Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, I/106.

³²³ Yıldız, Hakkı Dursun (Red.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi I-XIV*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, I/132. Kusay'ın Mekke yönetimini ele geçirdiği dönemin İran'da Behrâm-ı Gûr (ö. 438); Hire'de ise Münzir b. Nu'mân (ö. 431) (Nu'mân el-A'ver)'ın zamanına tesadüf ettiği kaydedilmiştir. Bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/186.

³²⁴ Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 55.

³²⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/85; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 114.

³²⁶ İbn Habîb, *el-Munemmak*, 32; Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 80.

³²⁷ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 133.

³²⁸ Seâlibî, *Simâru'l-Kulûb fî'l-Müdâfi ve'l-Mensûb*, 85.

³²⁹ Ali, *Muhâdarât fî Târîhi'l-Arab*, 90.

³³⁰ İbn Habîb, *el-Munemmak*, 31-32; Cümeylî, *Kureyş*, 45.

Kusay’dan önceki yönetimler zamanında, Kâbe’nin bulunduğu bölgede yerleşim yoktur. Burayı mukaddes bir yer olarak telakki eden halk, burada ev yapmaya cesaret etmemiştir. Gündüzleri harem bölgesine gelen insanlar, akşam vakti şî’blerine dağılırlardı. Kusay bu uygulamaya son vermiş,³³¹ Kâbe merkezli bir şehir inşa etmeyi tasarladığından Kâbe’nin yanında kendisine daimî bir ikâmetgah yapmıştır. Bu esnada Kâbe civarında bulunan Selem ve İdâh ağaçlarının kesilip yerlerine ev yapılması meselesi gündeme gelmiştir.³³² İnsanların tereddütlerine rağmen Kusay bu ağaçları keserek evini (Dârünnedve) buraya inşa etmiştir. Kusay’ın öncülüğü ile merkeze yerleştirilen diğer Kureyş batınları da Mekke’nin içerisinde kendilerine evler yapmaya başlamışlardır.³³³

Kusay, Kureyş’i bir araya getirerek göçebelikten kurtarmış, Mekke’de planlı mahalleler inşa ederek Kureyş’i bu mahallelere yerleştirmiştir.³³⁴ Bu durum Mekke’nin şehirleşmesini beraberinde getirdiği gibi, Kureyş’i bir araya toplaması sebebiyle Kusay’a da “mucemmi” ünvanının verilmesine sebep olmuştur.³³⁵ Kusay’ın girişimleri ile Mekke’de meydana gelen değişimleri göz önünde bulunduran bazı araştırmacılar, bu sebeple Mekke’nin asıl tarihini Kusay ile başlatmışlardır.³³⁶

³³¹ Ya’kûbî, *Târîhü’l-Ya’kûbî*, I/289.

³³² İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, I/56.

³³³ Ya’kûbî, *Târîhü’l-Ya’kûbî*, I/289.

³³⁴ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, I/112.

³³⁵ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, I/56; İbn Kuteybe, *el-Me’ârif*, 70; Fayda, *Allah’ın Kılıcı Halid b. Velid*, 14; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Mu’âviye b. Ebî Süfyan* (2. Baskı), Otto Yayınları, Ankara 2020, 25; Günlaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 56. Hüseyin Alan, Kusay’ın Kureyş kabilesini birleştirmesini; 19. yüzyılda farklı coğrafyalarda yaşayan Cermen kavimlerini “tek ulus” çatısı altında “Germanik kültür” temelinde birleştiren Otto Von Bismarck’ın veya iç savaş sonrası kuzey-güney Amerika’da meydana gelen dağılmayı Amerikan “ulus”u temelinde bir araya getiren George Washington’ın yaptıkları ile kıyaslamasının mümkün olduğunu söylemektedir. Bkz. Hüseyin Alan, *Hz. Peygamber Öncesi Mekke ve Arabistan* (2. Baskı), Beyan Yayınları, İstanbul ty., 30.

³³⁶ Şerîf, *Mekke ve’l-Medîne fi’l-Câhiliyye ve Ahdi’r-Resûl*, 117; Watt, *Hz. Muhammed Mekke’de*, 29.

Kudâa kabilesi içerisinde, Şam gibi medenî bir bölgeye yakın yerde yaşaması neticesinde düzenli hayata alışık olan Kusay,³³⁷ Kureyş'i de bu yönde organize etmiştir. Kabilesini Mekke'ye yerleştirmekle de aslında hayatlarını Kâbe'nin mukadderatına bağlamıştır.³³⁸ Aslında bu, Kusay tarafından bilinçli olarak yapılmış bir tercihtir. Zira Kusay'ın bu noktadaki sözleri durumu teyit etmektedir: "Siz İbrahim soyundan, Arab'ın en şerefli ve üstün kavmisiniz. Sizin Araplara hâkimiyet sağlamanız gerekir. Bunun için de Kâbe etrafına yerleşmelisiniz. Beyt etrafında sabahlarsanız, Araplar sizi heybetli görür, size saldıramaz ve sizi oradan çıkaramazlar, orada sizi öldürmeyi de helal göremez, ebedi olarak Arapları yönlendirirsiniz."³³⁹

Tarım ve hayvancılığın kısıtlı olduğu Mekke'de geçim yolu ticarettir. Şehrin bu dönemdeki ticareti ise esas olarak Kâbe'ye kutsallık atfeden hacıların şehre gelmesi ile mümkündür. Dolayısıyla Kâbe'nin Arapların zihnindeki kutsallığı arttığı oranda şehirdeki ticaret de artmış olacaktır. Kusay bu durumu fark ettikten sonra Kâbe'nin kutsallığını arttırmak gayesiyle şehirde sürdürülen görevlere hem yeni bazılarını ilave edecek hem de eskiden beri var olanlara işlerlik kazandıracaktır. Birazdan ele alınacak bu görevlerden önemli olanlarını ise hem Kureyş hem de diğer kabileler nezdinde itibarını arttırması gayesiyle kendisine veya çocuklarına ayırmayı da ihmal etmeyecektir.³⁴⁰

1.3.1. Dârünnedve ve İhdâs Edilen Diğer Görevler

Kusay, Kureyş kabilesiyle akrabalık bağı bulunan bazı Huzâalıların şehirde kalmasına müsaade etmiştir.³⁴¹ Ayrıca dinî ta-

³³⁷ Cümeylî, *Kureyş*, 46.

³³⁸ Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 56.

³³⁹ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V/171; Fâsî, *Şifâü'l-Ġarâm*, II/72; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 114.

³⁴⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/85-86; İbrâhîm Beyzûn, *Mine'l-Hâdire ile'd-Devle*, Dâru İkra', Beyrut 1998, 29.

³⁴¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/107.

biatlı görevlerin de eski sahiplerinde kalmasına izin vermiştir. Bunlardan haccı başlatma görevini ifade eden *Îcâze*, Arafat'tan Minâ'ya hareket etme iznini ifade eden *İfâza* ve haram aylarla ilgili olan *Nesî* gibi görevleri eski sahiplerinde bırakmıştır. Çünkü Kusay, "Bu görevleri değiştirilmesi uygun olmayan bir din olarak telakki ediyordu. Bu sebeple de görevlerin eski sahipleri olan Âl-i Safvân, Udvân, en-Nes'e ve Mürre b. Avf tarafından devam ettirilmesine müsaade etti."³⁴² Bu bilgiler Kusay'ın yenilikçi yönünü gösterirken aynı zamanda Kureyş içinde bir muhalefetin oluşmasına da engel olmuştur.

Dinî yanı olmakla beraber, siyasî ve idarî anlam taşıyan görevler ise tamamen Kusay tarafından kendi uhdesine alınmışlardır.³⁴³ Aşağıda bu görevler belirtilecek ve Mekke ticareti açısından ne anlam ifade ettikleri üzerinde durulacaktır.

1- Dârünnedve: Mekke'ye hâkim olup Kureyş batınlarını şehirle yerleştiren Kusay, Kâbe'nin hemen yanbaşıda inşa ettiği ev olan Dârünnedve'yi önemli işlerin görüşüldüğü istişare yeri haline getirmiştir.³⁴⁴ Zamanla Dârünnedve'nin çok önemli bir rol icra ettiği anlaşılmaktadır. Kusay'ın çocukları hariç olmak üzere 40 yaşını doldurmamış olanların katılmadığı Dârünnedve toplantılarında,³⁴⁵ şehirle alakalı pek çok mesele istişare edilir ve sonuca bağlanırdı.

İlerleyen yıllarda, ticarî kervanların kim tarafından idare edileceği, kervânın taşıdığı malların nereye, ne zaman taşınacağı ve ticaretten elde edilen kâr veya zarar hep Dârünnedve'de görüşülecektir. Ticaret kervanı buradan hareket ettiği gibi dönüşte de ilk önce Dârünnedve'ye uğrayacaktır. Nitekim Bedir Savaşı'na

³⁴² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/85; Mellâhî, *Târîhu Mekketi'l-Mukerreme*, 30.

³⁴³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/85-86.

³⁴⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/86.

³⁴⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/109.

sebepler olan kervanın burada bekletildiği bilinmektedir.³⁴⁶ Bu haliyle Dârünnedve'nin Mekke ticareti açısından önemli bir görev icra ettiği söylenebilir. Kabile anlayışının hâkim olduğu, beraber hareket etme kültürünün zayıf olduğu bir bölgede, Kusay'ın inşa etmiş olduğu Dârünnedve aracılığıyla şehirde düzenli bir idareyi sağlayan kurum tesis edilmiş olmaktadır.³⁴⁷ Bütün Kureyş batınları artık ortak bir amaç ve fayda uğrunda hareket etmiş olmaktadır.

2- Rifâde: Kâbe'nin Mekke'de bulunması, senenin belli bir döneminde insanların hac maksadıyla şehre gelmesini beraberinde getirmiştir. Buraya gelen hacıların su ve yemek gibi temel ihtiyaçlarının sürekli ve aktif olarak tanzim edilmesi önem arz etmiştir. Bu duruma el atılması gerektiğini düşünen Kusay, bütün Kureyş kabilesini bu işin organizesi için seferber etmeye karar vermiştir. "Ey Kureyş halkı! Sizler Allah'ın komşuları, evinin ve haremının de halkısınız. Hacılar ise Allah'ın misafirleri ve ziyaretçileridir. Onlar güzelce ağırlanmaya layıktırlar. Siz de onların yemek ve içecek ihtiyacını karşılayın."³⁴⁸ Kusay'ın girişimleri ile Kureyş kabilesi her sene mallarından belli bir bölümünü hacıların ihtiyaçlarının giderilmesi için "haraç" olarak vermeye başlamıştır. Toplanan bu parayla Minâ günlerinde hacılara yemek ikram edilmiştir.³⁴⁹ Kusay bu şekilde rifâdeyi bireysel bir görev olmaktan çıkarak bütün Kureyş kabilesinin bilinçli olarak katkıda bulundukları kolektif bir görev haline getirmiştir.³⁵⁰

3- Sikâye: Bu görev de rifâde ile aynı amaca matuftur. Şe-

³⁴⁶ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 199.

³⁴⁷ Dârünnedve'nin zamanla şehrin en önemli kurumlarından birisi haline geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in tebliğe başladığı dönemle ilgili aktarılan hadiselerde sık sık buraya atıflar yapılmaktadır. Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/94; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I/143, 241, 542.

³⁴⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/88.

³⁴⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/88; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/186.

³⁵⁰ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 119.

hirde su kıtlığı daimi bir sıkıntı kaynağıydı. Şehre gelen tâcir ve hacılar, Cürhümlüler döneminde Zemzem Kuyusu'nun tahrip edilerek yerinin unutulmuş olmasından³⁵¹ kaynaklı olarak su sıkıntısı çekmekteydiler. Bu açıdan Mekke'ye gelen insanların su ihtiyacını karşılamak, halkın şehre olan bakışında olumlu etkiler yapacaktır. Kusay bu amaçla şehirde kuyular kazdırmış, kuyulardan elde ettiği suları develerle şehir merkezine taşıyarak deriden oluşturduğu havuzlara aktarmıştır.³⁵²

Rifâde ve sikâye görevleri ile hacılara doğrudan fayda sağlayan Kusay, bu durumun harem üzerinde tesis ettiği otoriteye meşruiyet kazandıracağını öngörmüş olmalıdır. Zira Mekke'ye gelen ziyaretçiler, Cürhümlüler ile Huzâalılar döneminde böyle şatafatlı hizmetlere alışık değillerdi. Önceden hazırlanmış yiyecekler, rahatça ulaşabildikleri içecekler, Kâbe işlerinin oldukça tertipli olması ile Mekke'de Arapların bugüne kadar tanık olmadıkları düzeyde bir düzen ve nizam,³⁵³ hem Kusay'a hem de kabilesi Kureyş'e yönelik olumlu bir intiba oluşmasını sağlamıştır.

Bu durum, dışarıdan hac ve ticaret maksadıyla şehre gelen insanların sayısında artmaya sebep olacağı gibi, ilerleyen yıllarda Kureyş kabilesinin Arabistan'ı baştan başa katedebilmesinde de merkezî bir rol oynayacaktır. Zira yemek arkadaşlığı Araplarda himâye (civar ve hilf) anlamına gelmektedir.³⁵⁴ Gelen misafirlere konuk sever davranan Kureyş kabilesi, ilerleyen yıllarda bu misafirlerin topraklarından ticaret maksadıyla geçecektir. Yağmanın ve baskınların sıkça yaşandığı Arabistan topraklarından güvenle geçebilmenin yolu ise sizi himaye edecek birilerinin varlığına bağlıdır. Kendisiyle yemek arkadaşlığı yap-

³⁵¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II/41.

³⁵² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/59; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/110.

³⁵³ Khanfar, *İlk Bahar*, 45.

³⁵⁴ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 189; Mellâhî, *Târîhu Mekketi'l-Mukerreme*, 31.

tığı insanların kendi topraklarında yağmaya ve baskına uğramasını kabul etmeyen Arap karakteri, bu noktada Kureyş'in ticaretine olumlu katkıda bulunacaktır. Kusay'ın rifâde ve sikâye girişimlerinin, Kureyş batınları arasındaki bağları kuvvetlendirmeye yönelik bir katkısı olduğu da söylenebilir. Her kabilenin hür olduğu ve beraber hareket etmenin az görüldüğü bir bölgede, bir kabilenin bütün batınlarını bir amaç uğrunda ke-netlendirmek, önemli bir başarı olarak sayılmalıdır.

4- Hicâbe: Hicâbe, Mekke'deki en eski ve en kıymetli vazifelerden birisi olarak telakki edilmektedir. Kâbe'nin korunmasını ifade eden bu görevi yerine getiren kişi aynı zamanda Kâbe'nin anahtarını da elinde bulundurmaktadır. Bu kişilere ayrıca *sâdin* denmektedir.³⁵⁵ Arapların kutsal kabul ettiğı Kâbe'ye girebilmek için sâdinin izin vermesi gerekmektedir. Hicâbe görevini de bu sebeple kendi uhdesine alan Kusay, böyle önemli bir vazifede müracat edilen kişi olmayı önemsemektedir. Zira bu vazife otoriteyi de ifade etmektedir.

5- Livâ: Savaşlarda sancağı taşıma görevini ifade eder. Nitekim savaşlar da bu sancak etrafında cereyan eder. Livâ görevini çoğunlukla kabilenin lideri üstlenmektedir. Nitekim Kusay da livâ vazifesini ya bizzat kendisi üstlenmiş ya da kendi yerine vekâlet eden birisine vermiştir.³⁵⁶ Mekke'nin Huzâalılarının elinden alınması sürecinde, Kusay'ın Kureyş kabilesi ile müttefiklerini yönettiğı daha önce vurgulanmıştı. Kusay'ın bu görevi sonraki süreçte de kendi uhdesine aldığı ve devam ettirdiğı anlaşılmaktadır.

Hicâbe ve livâ görevlerinin direkt olarak Mekke ticaretine katkısından bahsetmek zor olsa da dolaylı olarak fayda sağladığı ifade edilebilir. Zira Kusay'ın bu görevleri kendi şahsın-

³⁵⁵ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, III/65; Âlûsî, *Bulûğü'l-Ereb*, II/210.

³⁵⁶ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, II/259.

da birleştirmesi, Kureyş içerisinde bir otorite haline gelmesine imkân tanımıştır. İbn Hişâm bu durumu “Kureyş açısından Kusey b. Kilâb’ın sözleri/emirleri tâbi olunan bir din gibiydi. Kusey hem hayattayken hem de vefat ettikten sonra onun söyledikleri dışında başka bir şey yapılmazdı.”³⁵⁷ şeklinde ifade etmektedir. Kusey’in Kureyş içerisinde böyle bir mevki elde etmesi ve şehrin tek elden yönetilmesi, Mekke’ye hem güvenlik hem de hukuk getirmektedir. Bilindiği gibi ticaretin gelişmesini sağlayan etkenlerin başında da bu ikisi gelmektedir.³⁵⁸

Dârünnedve’ye başkanlık etmeyi ifade eden *nedve* görevi dışındaki diğer görevler Kusey’dan önce de bulunmaktadır.³⁵⁹ Nitekim Huzâalıların lideri Amr b. Luhay ile ilgili bilgi verilirken, onun da hacılara su ve yemek işini organize ettiğine ayrıca Arapların putlarını Kâbe’ye yerleştirdiğine temas edilmiştir. Kusey’ı Mekke’nin gerçek lideri yapan şey ise sayılan görevleri tek elde toplaması ve bunlara işlerlik kazandırmasıyla ilgilidir.³⁶⁰ Kâbe’nin içinin Arapların büyük putlarıyla doldurulmuş olması,³⁶¹ Kureyş’i mabedin koruyucuları ve hizmetkârları³⁶² yaptığı gibi; putlarının Kâbe’ye yerleştirilmiş olması şehri insanların zihninde daha kutsal bir yer haline getirmiştir. Buradan da anlaşıldığı kadarıyla Kusey’in girişimlerinin, şehrin dinî konumu ile Kureyş’in ticaretini birleştirme yönünde atılan adımlar olarak ifade edilebilir.

³⁵⁷ İbn Hişâm, *es-Siretü’l-Nebeviyye*, I/86; Taberî, *Târîhü’l-Taberî*, II/259.

³⁵⁸ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 90.

³⁵⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 696-699.

³⁶⁰ Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 210.

³⁶¹ Fâsi, *Şifâü’l-Ğarâm*, II/280; Robert Mantran, *İslâm’ın Yayılış Tarihi (VII – XI. Yüzyıllar)*, (Çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, 66; Mehmet Mahfuz Söylemez, “Câhiliye Döneminde Lât Kültü”, Mehmet Mahfuz Söylemez (Ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, 80.

³⁶² Bugün de Suudi krallarının “Hâdimü’l-Haremeyni’ş-Şerifeyn/Mekke ve Medine Hizmetkârı” lakaplarını kullanmaları manidardır.

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle bazı değerlendirmeler yapılacak olursa; Hz. Peygamber'in 5. göbekten dedesi olan Kusay b. Kılâb'ın milâdî V. asrın ortalarına doğru³⁶³ Mekke şehrini ele geçirmesi ve Kureyş'i buraya yerleştirmesi, Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşme sürecinin başlangıcını ifade etmektedir. Şayet Kusay, Kureyş kabilesini şehre yerleştirmemiş olsaydı, Mekke ticaretinin mimarları olan Kureyşlilerin Mekke çevresinde dağınık halde bulunmakla böyle bir başarı elde etmesi zordur. Nitekim öncesinde buna işaret eden bir veri bulunmamaktadır. Tesis edilen Dârünnedve yönetimi ile Mekke'de yerleşik ve birbiriyle organize şekilde çalışan bir toplum inşa edilmiş olması da bu başarıya katkıda bulunmuştur. Kureyş kabilesinin, Kusay'dan önce "Benî Nadr" olarak isimlendirilirken Kusay'dan sonra "Kureyş" olarak isimlendirildikleri yönündeki kayıt da³⁶⁴ esasen Kusay'ın nasıl bir başarı gösterdiğine zımnî olarak yapılan bir atıftır. Mensup olduğu kabilenin farklı bir isimle anılmasını sağlayacak kadar düzenlemeler yapan Kusay'ın, bu haliyle Kureyş kabilesinin yapısal varlığının bânisi olduğu ifade edilebilir.

Kusay'ın attığı adımlarla şehrin dinî konumunu ticarî çıkarlarla birleştirmesi, Kureyş'in ilerleyen yıllardaki ticarî hamlelerinin başarıya ulaşmasında ciddi katkılarda bulunmuştur. Dolayısıyla Kusay döneminde şehrin ticareti kente gelen tacirlerden öşür almak gibi dar sınırlar içerisinde devam etse de,³⁶⁵ atılan adımlar Kureyş'in manevi otorite sağlamasına olanak sağlamış; bu da aslında torunu Hâşim döneminde yapılacak

³⁶³ Kusay'ın doğum ve ölüm tarihleri kesin olmamakla birlikte; Mekke yönetimini ele geçirdiği dönemin İran'da Behrâm-ı Gûr (ö. 438); Hire'de ise Münzir b. Nu'mân (ö. 431) (Nu'mân el-A'ver)'in zamanına tesadüf ettiği kaydedilmiştir. Bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/186.

³⁶⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/57; İbn Habîb, *el-Munemmak*, 29.

³⁶⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/56.

atağın hazırlık aşaması olması hasebiyle Mekke ticareti açısından çok olumlu sonuçlar doğurmuştur.

1.4. Îlâf (الإيلاف)

Kusay ve oğlu Abdümenâf dönemlerinde Mekke ticareti, hac zamanlarında hacıların şehre getirdiği mallar ile ticaret yolu üzerinde bulunması sebebiyle buradan geçen ticaret kervanlarından alınan öşür üzerinde dönmeye devam etmiştir. Bu haliyle yerel düzeyde ticaretle uğraşılan bir belde olan Mekke, milâdî VI. asrın başlarına doğru ekonomik bir sıçrayış yapmıştır. Mütevazı ekonomisi ve Mekke sınırlarını aşmayan ticareti, Kusay'ın torunu Hâşim ve kardeşleri tarafından tesis edilen îlâfla bir hayli ilerlemiş, çölleri aşan bir kara ticaretinin önemli merkezlerinden birisi haline gelmiştir.³⁶⁶ Çölün ortasındaki bu şehir, yakın bir zamanda Yemen, Şam ve Irak pazarlarını birbirine bağlayan, bu bölgelerdeki ihtiyaç duyulan maddeleri daha ucuza fakat daha kârlı bir şekilde yerlerine ulaştıran, binlerce deveden oluşan ticaret kervanları tesis ederek yerel ticaretten bölgesel (Kuzey-Güney Arabistan) ve uluslararası (Bizans-Sâsânî) ticarete geçiş yapan³⁶⁷ müstesna bir ticaret merkezi halini alacaktır.

Îlâf kelimesinin kökü ve manasına dair dilciler, tefsirciler ve tarihçiler tarafından pek çok görüş aktarılmıştır. “Dostluk, alıştırmak, devamlı yapmak, hoşlanmak, ısındırmak,³⁶⁸ ahid,

³⁶⁶ Khanfar, *İlk Bahar*, 105.

³⁶⁷ Beyzûn, *el-Hicâz ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 76; el- Hâlid Mûsa Hüseyinî - İlham Hamed 'İsa el-Kâbî, “el-Mahattât ve't-Turuku't-Ticariyye Kable'l-İslâm”, *Mecelletu Âdâbi'l-Kûfe*, 37(1), 2018, 405; Abdulkadir Macit, “İlk Bahar: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hayatına Dair Stratejik ve Siyasi Bir Okuma”, *insan & toplum*, 11(2), 2021, 219-220.

³⁶⁸ Kalpleri İslâm'a ısındırılanları ifade etmek için kullanılan müellefe-i kulûb ifadesi de aynı kökten gelmektedir. Bkz. Darâdke, “Îlâfu Kureyş –Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm”, 56.

ülfet, antlaşmak, korumak, himaye istemek”³⁶⁹ gibi manalarda kullanılan îlâf kelimesi; terim olarak Kureyş kabilesinin bazı ülke ve kabilelerle yapmış olduğu ticarî antlaşmaları ifade etmektedir.³⁷⁰ Kur’ân-ı Kerim’de Kureyş Sûresi’nde³⁷¹ bahsi geçen îlâf, Kureyş’in şahsında dönemin sosyo-ekonomik durumunu izah etmektedir.³⁷²

İbn Habîb’in îlâf hakkındaki rivayetini aşağıda naklettikten sonra konuyla ilgili değerlendirmelerde bulunabileceğiz.

“İlâf hadisesi hakkında İbnü’l-Kelbî şöyle demektedir: Kureyşliler tüccardı. Fakat ticaretleri Mekke dışına taşmazdı. Yabancılar onlara ticaret mallarını getirirdi. Onlar da satın aldıkları bu malları ya kendi aralarında ya da Mekke civarındaki Araplara satarak ticaret yaparlardı. Hâşim b. Abdümenâf’ın

³⁶⁹ İbn Habîb, *el-Munemmak*, 42-43; Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Tefsîrü’t-Taberî Câmî’u’l-Beyân ‘an Te’vîli âyi’l-Kur’ân I-XXVI*, Thk. Abdullah b. Abdü’l-Hasen et-Türkî, Merkezü’l-Buhûsî ve’d-Dirâsâtî’l-Arabiyye ve’l-İslâmîyye bi-Dâr-i Hecer, Gîzâ 1422/2001, XXIV/646-647; Mes’ûdî, *Murûcû’z-Zeheb ve Me’âdinü’l-Cevher*, II/177; Kâlî, *Kitâbü’l-Emâlî ve’z-Zeyl ve’t-Tenbih*, III/222; Kelâî, Ebû’r-Rebî’ Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim (ö. 634/1237), *el-İktifâ’ bimâ tedammenehu min Meğâzî Resûlillâh ve’s-Selâseti’l-Hulefâ’ I-II*, Thk. Muhammed Kemâleddin İzzeddin Ali, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1417/1997, I/117; İbn Saîd el-Endelûsî, Ebû’l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik el-Mağribî (ö. 685/1286), *Neşvetü’t-Tarab fî Târîhi Câhiliyyeti’l-Arab*, Thk. Nusret Abdurrahman, Mektebetü’l-Aksâ, Amman 1982, 328; Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmî’l-Kur’ân*, XXIV/497-498; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, IX/9-12; İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer (ö. 774/1373), *İbn-i Kesîr Tefsîri I-XII*, (Çev. Savaş Kocabaş ve M. Beşir Eryarsoy), Karınca & Polen Yayınları, İstanbul 2017, XII/288-289; Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, XXIII/28-39; Abbas, “el-Alâkâtü’t-Ticâriyye beyne Mekke ve’s-Şâm hettâ Bidâyâtü’l-Fethi’l-İslâmî”, 5; Muhammed Hamidullah, “İlâf”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 63; Baysa, *Kureyş Kervanları*, 70-71; Cümeylî, *Kureyş*, 134-135.

³⁷⁰ Hamidullah, “el-İlâf veya İslâmdan Önce Mekke’nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri”, 216; Hamidullah, “İlâf”, XXII/63.

³⁷¹ “Madem sağlanmıştır Kureyş’e dostluk / Güvenle her yana, yaz, kış yolculuk / Kâbe’nin rabbine etsinler kulluk! / O’ndan bu güven, O’ndan bu bolluk.” Kureyş: 106/1-4; Işık, “Kureyş Sûresi Üzerine Bir Tefsir Denemesi”, 9.

³⁷² Emin Işık, “Kureyş Sûresi Üzerine Bir Tefsir Denemesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (3), 1985, 10.

Şam'a Kayser'in yanına gitmesine kadar Kureyş'in durumu bu şekilde devam etti.

O zamanlar Hâşim'in ismi Amr idi. Şam'da bulunduğu esnada hergün bir koyun keser ve ondan tirit yaparak insanlara ikram ederdi. Söylendiğine göre Hâşim, insanlar arasında kavmine en çok sahip çıkan ve yakışıklı biriydi. Durum Kayser'e haber verilerek Kureyş'ten bir adamın ekmeği bolca doğrayıp üzerine çorba döktüğü, onun üzerine de et koyduğu söylendi. Halbuki o dönemde yabancılar (acemler) çorbayı küçük kaselelere koyar ve üzerine ekmek doğrarlardı. Ekmeği bu şekilde ufalaması sebebiyle de Amr'a Hâşim ismi verilmiştir.

Durumdan haberdar olan Kral, Hâşim'i yanına çağırıp onunla konuştuktan sonra onu beğendi. Bu sebeple Kral, Hâşim'i yanına çağırır, o da giderdi. Aradan zaman geçip Kral'ın yanında önemli bir mevki edinince Hâşim, şu teklifte bulundu: 'Ey Kral! Benim bir kavmim var ki onlar Arap tüccarlarıdır. Şayet uygun görür de onlara ve ticaretlerine yönelik bir eman verirsən sana Hicaz'ın kıymetli deri ve elbiselerini getirip takdim ederler, onları senin memleketinde satarlar, siz de onlara daha ucuz fiyata sahip olursunuz.' Bunun üzerine Kayser, Kureyş'ten bu ticarete teşebbüs edecek herkesi şâmil bir eman verdi. Bu emanla Mekke'ye dönen Hâşim, dönüş esnasında Şam'dan Mekke'ye doğru olan yol üzerindeki Arap kabilelerinin liderlerinden de îlâf aldı. Îlâf ise hilf antlaşması olmadan, Kureyş'in mezkûr kabilelerin topraklarında güvende olmalarını ifade ediyordu. Îlâf, insanların güvende olması yanında Kureyş'in topraklarından geçtiği kabilelerin ticarî mallarını kendi ticaret kervanlarına dâhil etmesi, onlar adına götürüp satması ve dönüşte de hem anaparalarını hem de kârlarını kabilelere teslim etmesini de ifade ediyordu. Hâşim bu şekilde Mekke'den Şam'a kadar olan yol üzerindeki Arap kabilelerinden îlâf aldı.

Şimdiye kadar bir Mekkelinin şehre getirdiği en büyük hâdis

ile kente dönen Hâşim'in gelişi ile Kureyşliler, büyük ticarî kervanlar organize etmeye başladılar. Hâşim de onlarla beraber çıkıyor ve Arap kabile liderleriyle yaptığı anlaşmaların gerğinin yerine gelmesi için Kureyş ile liderler arasında bağlar kuruyordu. Ta ki Kureyşliler Şam'a varıncaya kadar bu güveni tesis etti. Hâşim de bu seferlerin birisinde Şam topraklarından Gazze'de vefat etti.

Hâşim'in vefatından sonra kardeşi Muttalib Yemen'e giderek oranın liderlerinden kendileri ile ticaret yapacak Kureyşliler adına eman aldı. Dönüş yolunda da, Hâşim'in yaptığı gibi, topraklarından geçtiği Arap kabile liderlerinden îlâf aldı. Abdümenâf'ın en büyük oğlu olan Muttalib, böyle bir sefer esnasında Yemen'den dönerken Yemen'in Redmân bölgesinde vefat etti.

Sonrasında Abdüşems Habeşistan'a giderek oranın kralından Kureyş tâcirleri için eman aldı. Dönüş yolunda yol üstündeki Arap kabile liderlerinden de îlâf aldı. Hâşim'den daha büyük olan Abdüşems Mekke'de vefat etti ve Hacûn'a defnedildi.

Abdümenâf'ın en küçük oğlu olan Nevfel ise Irak'a giderek İran Kısrası'ndan Kureyşliler için eman aldı. Dönüş yolunda da Arap kabile liderlerinden îlâf aldı. Nevfel de Irak toprakları içerisindeki Selmân bölgesinde vefat etti.

Abdümenâf'ın çocukları sayesinde Allah Kureyş'i yüceltti. Öyle ki Araplar onlar kadar hoşgörölü, yumuşak huylu, akıllı ve güzelini görmemiştir. Onların her birisi birer yıldız gibiydi."³⁷³

Îlâftan önce de Kureyş'in tüccar olduğı fakat ticari aktivitelerinin Mekke sınırlarını aşmadığı düşüncesi İbn Habîb'in met-

³⁷³ İbn Habîb, *el-Munemmak*, 41-45; Kâlî, *Kitâbü'l-Emâli ve'z-Zeyl ve't-Tenbih*, III/222-223; Îlâfla ilgili ölkemizde yayımlanan ilk müstakil çalışma olan Muhammed Hâmidullah'a ait makalenin tercümesi esnasında îlâf kurumunun mâhiyetini anlamaya engel teşkil edecek bazı tercüme hataları bulunduğunu ifade etmek isteriz. Bkz. Hamidullah, "el-Îlâf veya İslâmdan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri", 221-222.

ninde de vurgulanmaktadır. Şehrin hem ticaret yolları üzerinde bulunması hem de dinî bir merkez olması sebebiyle çeşitli yerlerden insanların şehre geldiği bilinmektedir. Henüz Kusay döneminde bile hem Habeşistan'dan³⁷⁴ hem de Şam'dan³⁷⁵ ticaret maksadıyla şehre gelen tâcirlerin bulunduğu kaynaklarda aktarılmaktadır. Bununla birlikte îlâftan önceki dönemde Kureyşlilerin de Mekke'ye hükmeden Cürhümlüler ve Huzâalılar gibi ancak aracılık ve perakendecilik yaptıkları;³⁷⁶ şehrin sınırlarını aşan ticarî girişimciler olmadıkları ifade edilmelidir. Esasen bu durumun da olağan olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu dönemde Kureyş kabilesi ancak yerel düzeyde ticaret yapmasına olanak sağlayan güvenli bir harem ile bazı hilf antlaşmalarına sahiptir.³⁷⁷ Harem bölgesi sayesinde yılın belirli dönemlerinde insanlar burayı güven içinde ziyaret edebiliyorken; hilf antlaşmaları ile de Kureyş kabilesi sınırlı bazı kabilelerden güvenceler almış bulunmaktadır. Ne var ki uluslararası düzeyde yapılacak bir ticaret için bu iki özellik tek başına yeterli değildir. Yemen'den Şam'a kadar hem Güney Arabistan menşeli kıymetli malları hem de Uzakdoğu'dan gelen lüks malları Arap kabilelerinin topraklarından güvenle geçirebilmek, ancak bütün bir yolun güvenli hale getirilmesi ile mümkün olacaktır. İşte îlâf, tam anlamıyla Kureyş'e bu imkânı sağlamıştır.

Hâşim'in îlâfı gerçekleştirilmesinin arkasında yatan sebebin *i'tifad* (manevi intihar) denilen uygulama olduğu aktarılmaktadır. İbn Abbas'tan nakledilen rivayete göre³⁷⁸ Kureyş içerisinde bir tâcir iflas ettiği zaman, ailesi ile uzak bir yere giderek akrabalarına yük olmaksızın açlıktan ölmeyi tercih etmekte-

³⁷⁴ İbn Habîb, *el-Munemmak*, 32.

³⁷⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II/145.

³⁷⁶ Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, 27.

³⁷⁷ Sehhâb, *Îlâfu Kureyş*, 208.

³⁷⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, XXII/502-503; Âlûsî, *Bulûğü'l-Ereb*, III/386; İbrahim, "İslâm'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadî Şartlar", 85-86.

dir. Bu duruma karşı çıkan Hâşim, Şam'a giderek Kayser'den ticaret yapma ruhsatı alarak kabilesini bu uygulama sebebiyle helâk olmaktan kurtarmıştır. Ne var ki îlâf gibi önemli bir kurumun oluşumunu böyle bir sebebe bağlamanın yetersiz olduğu açıktır. İbn Habîb'in metninde de vurgulandığı gibi Hâşim'in Bizans İmparatorundan eman alması önceden tasarlanmış bir plan dâhilinde gerçekleşmemiştir. İmparator Hâşim'den hoşlandığı için onu ara ara yanına çağırmıştır. Bu esnada Hâşim'in böyle bir emandan bahsetmediği görülmektedir. İlerleyen zamanlarda ise Kralın yanında yer edindiğini sezen Hâşim, zekâsı ile böyle bir imtiyaz koparmayı düşünmüş ve bunu krala teklif etmiştir. Dolayısıyla Bizans'tan elde edilen imtiyazların planlı bir girişimden ziyade doğal olarak gelişen bir süreç olması daha makul gözükmektedir.

Hâşim, Hicaz'ın kıymetli deri ve dokuma ürünlerini daha ucuza getireceğini taahhüt ederken şüphesiz Mekke'nin tabaklanmış derisi³⁷⁹ yanında Taif'in ve civar kabilelerin ürettiği malları da kastetmektedir.³⁸⁰ Yemen'in Necran ve San'a şehirlerinde imal edilen kumaş ile Sa'de şehrinde üretilen deriler de bu dönemde dış ticarete konu olacak kalitededir.³⁸¹ Bazı araştırmacılar, îlâfa konu olan malların deri ve elbise gibi basit denilebilecek ürünler olması sebebiyle Mekke ticaretinin mahiyetinin abartıldığını düşünmektedir.³⁸² Biz ise bu görüşe katılmıyoruz, çünkü ticarete konu olan malların basit olması, ciddi kârlar elde edilmesine engel değildir. Kadim dünyada bölgeler arası ticaret, uzaklık ve yolların tehlikelerle dolu olması sebebiyle az kişi tarafından yapılabilir. Bu durum, tica-

³⁷⁹ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 334.

³⁸⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/293.

³⁸¹ İbrahim, "İslâm'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadî Şartlar", 87.

³⁸² Crone, *Ticâretu Mekke ve Zuhûr'ü'l-İslâm*, 176.

retle uğraşanların kârını arttırmaktadır.³⁸³ Öyle ki tam zamanında yerine ulaştırılabilen bir çuval buğday bile ciddi kârlar elde edilmesine sebep olmaktadır.³⁸⁴ Bugünden bakıldığında kıymetsiz gibi görünen Arabistan'ın deri ve dokuma mamülleri ise Arabistan dışındaki pazarlarda da rağbet gören³⁸⁵ ürünler olmaları hasebiyle Kureyş'e para kazandıracak ürünlerdendir. Hele ki söz konusu derilerle Bizans ordusuna semer, bot, kalkan kayışı, kemer ve diğer malzemelerin üretiliyor olması,³⁸⁶ Sâsânîlerle savaş halindeki Bizans için bu ürünün lazım ve kıymetli olduğunu göstermektedir. Ayrıca zenginlerin çokça rağbet ettiği ve altınla bezenmiş kıymetli deri işlemler de bulunmaktadır. "المذاهب" olarak isimlendirilen bu ürünler, Arabistan dışındaki pazarlara ihraç edilmekte ve oldukça yüksek fiyatlara satılmaktadır.³⁸⁷ Dolayısıyla Hâşim'in kastettiği ürünlerin bahsi geçen kıymetli ürünler olma ihtimalini nefyedecek bir bilgiye sahip değiliz. Öte yandan Kureyş'in deri ve elbise gibi ürünlerle îlâfa başlamış olması, sürekli olarak bu malların ticaretini yaptığını göstermez. İlerleyen yıllarda Kureyş bu ticaretini geliştirecek ve karadan bu kadar mesafe kat eden malların yükte hafif pahada ağır lüks ürünler³⁸⁸ olmasına dikkat ederek ürünlerini çeşitlendirecektir.

Kureyş kabilesinin kuzeyden güneye, doğudan batıya gidecek ticaret kervanları organize etmeye başlaması yol üstündeki kabilelerin topraklarından güvenle geçebilmesi için îlâfı tesis etmelerinden sonrasına tesadüf etmektedir. Zira o dönem-

³⁸³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 716.

³⁸⁴ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 220.

³⁸⁵ İsfahânî, *el-Eğâî*, XXII/57.

³⁸⁶ Peter Frankopan, *İpek Yolu Alternatif Dünya Tarihi*, (Çev. Mengü Gülmen), Pegasus Yayınları, İstanbul 2018, 82.

³⁸⁷ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, II/453; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/293.

³⁸⁸ Serjeant, "Meccan Trade and the Rise of Islam: Misconceptions and Flawed Polemics", 473.

de belirli bir kabilenin topraklarından geçebilmek için bir emana ihtiyaç duyulmaktadır. Çölde hareket eden kervanların esas problemi, topraklarından geçtikleri kabilelerin yağma saldırılarına maruz kalmalarıdır. Baskın ise Arabistan topraklarında normal olan bir durumdur. Kureyş ise topraklarından geçtiği kabileleri ikna ederek onları da îlâfın kârına dâhil etmiş, bu şekilde de yol güvenliğini temin etmeyi başarmıştır. Nitekim bu sebeple tâcir sözcüğü artık Kureyş ile özdeş bir hâle gelmiş, hatta ikisi arasında bir lâzım-melzum ilişkisi kurulmuştur. Bununla ilgili olarak Kureyş’in tacirlik vasfının Cebriye fikri üzerinden tarif edildiği de olmuştur. “Cebrî olarak ticaret yapan en iyi tüccarlar Hâşim, Abdüşems, Muttalib ve Nevfel’dir. Onlar bu şekilde isimlendirilmiştir zira Allah onları buna mecbur kılmıştır. Zaten Kureyş kelimesinin türetildiği asıl olan kırş kelimesi de ticaret anlamına gelmektedir.”³⁸⁹

İbn Hâbîb’in metninden de anlaşıldığı kadarıyla îlâfın iki yönü bulunmaktadır.³⁹⁰ Bunlardan ilki, Kureyş tâcirlerinin Bizans, Yemen, Irak ve Habeshistan’a girmesine imkân tanıyan ticarî bir antlaşma olmasıdır. Söz konusu devletlerin belirli bir düzenleri ve tüccara yönelik vergi sistemleri bulunmaktadır. Buralarda ticaret yapabilmek belirli bir ticarî izin belgesine bağlıdır. Îlâfın ilk kısmı bu izin belgesini çözüme bağlamıştır. İkinci yönü ise Arap kabile liderleriyle irtibatlıdır. Güzergâh üzerindeki kabilelerin Kureyş kervanlarını himâye etmelerine karşılık, Kureyşli tâcirler de buralarda imâl edilen ürünleri, kendileri dışında böyle bir sisteme sâhip başka kimse olmadığı için, kendi kervanlarına katarak uzak pazarlara götürür ve daha yük-

³⁸⁹ Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî (ö. 400/1009’dan sonra), *Kitâbu Cemhereti’l-Emsâl I-II* (2. Baskı), Thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrahim – Abdülmecid Katâmiş, Dârü’l-Cil / Dârü’l-Fikr, Beyrut 1408/1988, II/133; Hâlid Abdülkerîm Abdürrezzâk, “en-Neşâtü’t-Ticârî fi Mekke el-Mükerrreme Kable’l-İslâm”, *Mecelletu Midâdi’l-Edeb*, 1(15), 2018, 348.

³⁹⁰ Darâdde, “Îlâfu Kureyş – Mulâhazât Havle’s-Siyâdeti’l-Mülkiyye Kable’l-İslâm”, 53.

sek karlarla satarlardı. Dönüş yolunda da kabilelere hem ana-paraları hem de kârları verilerek onların da bu sistemden kazançlı çıkmaları sağlanırdı.³⁹¹ Kureyş'in zamanla ilerlettiği bu sistem, tehlikeli Arabistan topraklarını güvenle katetmelerini sağlamaktadır. Nitekim topraklarından geçtikleri kabilenin mensuplarından birisinin kervana saldırması durumunda, bizzat kabile liderinin yağmacıya müdahale ederek cezalandırdığı ve Kureyş'e malını iade ettiği ifade edilmektedir.³⁹²

Hâşim ve kardeşlerinin îlâfta bulundukları Arap kabileleri ile ilgili Seâlibî'de ilginç bir kayıt bulunmaktadır. Ona göre Hâşim önderliğinde alınan îlâflar, yalnızca Kureyş kabilesinin düşmanı olan kabilelerden alınmıştır. Çünkü Mekke'nin dinî konumu sebebiyle Arabistan'daki kabilelerin büyük bir kısmı Kureyş'e de saygı gösteriyor ve kendi topraklarından güvenle geçmelerine izin veriyordu.³⁹³ Ayrıca ileride temas edilecek olan haram aylar uygulamasının Arapların büyük çoğunluğunca benimsenmesi de Kureyşlilerin mezkûr aylarda rahatça seyahat etmelerine zaten imkân tanıyordu. Dolayısıyla bu kabilelerle îlâf tesis etmeye gerek yoktu. Fakat ne Mekke haremîni ne de haram ayları kabul eden Arap kabileleri de bulunmaktadır. Hırsızlık ve çapulculukla ünlenmiş olan bu kabileler, Kureyş kervanları açısından tehlike arz etmektedir. Bu duruma dikkat çeken Seâlibî, Hâşim ve kardeşlerinin bu sebeple îlâfın Tayy, Has'am ve Kudâa gibi beyte hürmet etmeyen, haram ayları tanımayan kabilelerle yapıldığını aktarmaktadır.³⁹⁴

Îlâf ile hem Hicaz'da hem de Kuzey ve Güney Arabistan'da yeni bir ekonomik-politik harita oluşmuştur. Mekke ise bu ha-

³⁹¹ Sellâme, *Kureyş Kable'l-İslâm*, Dârü'l-Merîh li'n-Neşr, 216.

³⁹² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/288; Apak, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 268.

³⁹³ Nisâbü'rî, *Tefsîru Garaibi'l-Kur'ân ve Regâibi'l-Furkân*, VI/569; Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 72.

³⁹⁴ Seâlibî, *Simârü'l-Kulûb fi'l-Müddâfi ve'l-Mensûb*, 100.

ritanın kalbine yerleşmiştir.³⁹⁵ Kureyşin yol üstündeki kabileleri ticarete dâhil ederek yol güvenliğini temin etmesi yanında kabilelerin Kureyşle olan bağlarını sıkı tutmaları da yine kendi faydalarıdır. Çünkü ticaret sayesinde elde ettikleri çıkar ve refahları Kureyş'e bağımlıdır.³⁹⁶ Bu açıdan Kureyş'in zarar görmesi, ticari kervanlarının sekteye uğraması veya başka bir gücün Kureyş'in yerini alması kabileleri tedirgin edecek bir durumdur. Sonraki yıllarda Medine İslâm devleti ile Kureyş arasında uzun yıllar sürecektir çekişme ve çatışmaların temelinde de söz konusu sistemin hatırı sayılır ölçüde payı olduğu gibi; Kureyş kabilesinin yurdu Mekke'nin fethedilmesinden sonra ancak Arabistan'ın hızla İslâmlaşmaya başlaması da bu durumla irtibatlıdır. Hatta Hz. Peygamber'in ifade ettiği "İmamlar Kureyş'tendir"³⁹⁷ hadisinin bile Kureyş'in îlâf neticesinde Arabistan'da ulaştığı nüfuzuyla irtibatı kurulmaktadır.³⁹⁸

Kureyş Sûresi'nde îlâf kelimesinin iki kere zikredilmesi, evveleminde anlamın pekişmesi anlamına matuf gibi görünmektedir. Îlâfın hem devletler hem de kabileler düzeyinde iki yönünün bulunduğu ise yukarıda ifade edilmiştir. Meseleye bu açıdan bakıldığında; surede iki defa kullanılan îlâf kelimesinden her birisinin vakıa ile mutabık olarak antlaşmaların birer veçhesine (Devlet-Kabile) işaret ediyor olma ihtimali de dikkate değerdir.³⁹⁹

³⁹⁵ Khanfar, *İlk Bahar*, 52-53.

³⁹⁶ Cümeylî, *Kureyş*, 92.

³⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIX/318 (No. 12307); Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, II/290.

³⁹⁸ Aynı doğrultudaki görüşler için bkz. İsmail Altun, *Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali ile Münasebetleri Ekseninde Hazreti Ebû Bekir* (2. Baskı), Ravza Yayınları, İstanbul 2019, 23 (18. Dipnot).

³⁹⁹ Merhum Emin Işık'ın dikkat çektiği bu incelik, bizim tarafımızdan biraz farklı değerlendirilmiştir. Işık, Kureyş suresinde iki defa zikredilen îlâf kelimelerinden ilkinin Kureyş'in iç barışına; ikincisinin ise devletler ve kabilelerle yapılan antlaşmalara atıf olabileceğini ifade etmektedir. Bkz. Işık, "Kureyş Sûresi Üzerine Bir Tefsir Denemesi", 11.

Îlâf, iki büyük imparatorluk (Bizans ve Sâsânî), iki büyük devlet (Habeşistan ve Yemen), iki büyük vassallık (Hîreliler ve Gassânîler) ile önemli şehirler ve pek çok kabileyle irtibatı sağlaması⁴⁰⁰ neticesinde hem Arabistan içinde hem de çevre ekonomilerle ilişkilerin artmasına imkân sağlamaktadır. Îlâfın ilerlediği milâdî VI. asrın ortalarından itibaren Hindistan, Endonezya, Malay Takımadaları ve Sri Lanka gibi ülkelerden gemilerle Yemen'e taşınan doğu mallarının Kureyş kervanlarıncı Bizans toprakları üzerinden batıya taşınması sayesinde Arabistan, Doğu ve Batı arasında bir köprü vazifesi görmüştür.

Îlâf ilk olarak Hâşim'le başlamış, onun ölümünden sonra ise peyderpey geliştirilmiştir. Dolayısıyla Mekke'nin belirli kırılmalardan geçerek bir süreç sonunda ancak ticarî bir merkez olması gibi; Mekke ticaretî açısından önemli bir kırılmayı ifade eden îlâf da ancak tadrîcî olarak geliştirilmiştir. Hâşim'in ilk emanı aldığı Rum tarafındaki kişinin hakikaten Bizans kralı mı olduğu yoksa ona bağlı Gassânî kralı mı olduğu tartışılmış olsa da,⁴⁰¹ Hâşim'den sonra da sürecin ilerletildiği anlaşılmaktadır. Hatta Hz. Peygamber'in çocukluk zamanına tesadüf eden dönemde bile dedesi Abdülmuttalib'in Yemen'e giderek bu tarafla olan îlâfı yenilemesi,⁴⁰² sürecin aktif olarak devam ettirildiğine işaret etmektedir.

Hâşim ile başlayan Kureyş îlâfı zamanla öyle bir seviyeye ulaşmıştır ki, İslâm'ın doğuşundan kısa bir süre önce Bizans Kralı Jüstinyen, söz konusu ticaretle irtibatlı olarak Kureyş'in Esed kolundan olup Hıristiyanlığı benimsemiş Osman b. Huveyris'i Mekke kralı olarak tayin etmiştir.⁴⁰³ Bununla Mekke ticaretinin

⁴⁰⁰ Alan, Hz. Peygamber Öncesi Mekke ve Arabistan, 60.

⁴⁰¹ Mevdûdî, *Tefhîmu'l Kur'ân*, VII/248.

⁴⁰² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/77.

⁴⁰³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/147; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/93; Frankopan, *İpek Yolu*, 74.

Bizans hâkimiyetinde olması sağlanmaya çalışılmıştır. Nitekim fil hadisesini ele alırken de ortaya koyacağımız gibi, hem Osman b. Huveyris'in Mekke kralı yapılmak istenmesi hem de fil hadisesi esnasında Mekke şehri üzerine saldırılması esasen Mekke ticaretini kontrol altına almaya yönelik girişimlerdir. Osman b. Huveyris'in krallığını kabul etmeyen Kureyşliler bir süre Bizans tarafından baskılara maruz kalmışlardır. Kayser'in emriyle, Osman'ın krallığını kabul etmeyen bazı Mekke'li tüccarlar, Şam'a olan ticarî seferleri esnasında Gassânî kralı tarafından yakalanıp hapsedilmişlerdir. Kimin yakalanacağına da Osman b. Huveyris karar vermiştir.⁴⁰⁴ Bizanslılar, hem milâdî VI. asrın dayattığı şartların etkisiyle hem de Arabistan'a siyasî ve ekonomik olarak hâkim olmanın büyük oranda Mekke'ye hâkim olmaktan geçmesi⁴⁰⁵ sebebiyle böyle bir girişimde bulunmuşlardır. Şayet Kureyşliler îlâfı tesis etmemiş olsaydı, milâdî VI. asırda Mekke'nin böyle bir konumundan bahsetmek de mümkün olmayacaktı.

Hâşim'in şahsında Kureyş'e nispet edilen mezkûr iktisadî-diplomatik faaliyetlerin başlangıç tarihini tespit etmek önemlidir. Îlâfın kim tarafından ilk olarak tesis edildiği yönünde ittifak bulunmakta ve Hâşim'in ilk müessis olduğu konusunda ihtilaf bulunmamaktadır.⁴⁰⁶ Bununla beraber kaynaklar Hâşim'in Bizans tarafından emanı ilk defa hangi tarihte aldığı konusunda bize tam bir tarih vermemektedir. Muhammed Hamidullah bu konuda M.S. 467 tarihini vererek îlâfın ilk defa bu tarihte gerçekleşmiş olabileceğini ifade etmektedir. Hamidullah'ın zikri geçen tarihe ulaştığı yöntem ise üzerinde durmayı gerektirmektedir. Hz. Peygamber 8 yaşındayken dedesi Abdülmuttalib ve-

⁴⁰⁴ İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî (ö. 571/1176), *Târîhu Medineti Dımaşk I-LXXX*, Thk. Ömer b. Garama el-Amrevî, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1415/1995, XXI/106.

⁴⁰⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 78.

⁴⁰⁶ Hamidullah, "el-Îlâf veya İslâmdan Önce Mekke'nin İktisadî-Diplomatik Mü-nasebetleri", 218.

fat etmiştir. Abdülmuttalib'in vefat ettiği esnada 82, 88, 110 veya 140 yaşında olduğuna yönelik rivayetler bulunmaktadır. 140 yaşının mübalağalı olduğunu ifade eden Hamidullah, kaynakların genel olarak 110 yaşını kabul ettiğini ifade ederek kendisi de bu sayıyı esas almaktadır. Bu durumda Abdülmuttalib'in doğumu 468, ölümü ise 578 senesine tekabül etmektedir. Hâşim'in vefat ettiği sırada oğlu Abdülmuttalib'in henüz yeni doğduğu bilgisinden⁴⁰⁷ hareketle Hâşim'in 467-468 yıllarında vefat ettiğini ifade eden Hamidullah, îlâfın da Hâşim'in ölümüne yakın bir tarihte tesis edildiğini belirtmektedir.⁴⁰⁸

Söz konusu dönemde Bizans İmparatoru I. Leon'dur. 457-474 yılları arasında iktidarda olan⁴⁰⁹ I. Leon döneminde ise Bizans ve Sâsânîler devleti arasında barış hâkimdir. Bu duruma Muhammed Hamidullah'ın da dikkat çekmesine karşın⁴¹⁰ îlâfın başlangıç tarihi olarak mezkûr yılı vermesi; îlâfın oluşmasını sağlayan tarihî arka plan bakımından yapısal anlamda Hamidullah ile farklı düşündüğümüzü ortaya koymaktadır. Çünkü bize göre îlâfın oluşmasını sağlayan esas neden, Bizans-Sâsânî savaşları ile irtibatlıdır. Savaşlar sebebiyle Sâsânî toprakları üzerinden Bizans'a aktarılan doğu mallarının kesintiye uğraması, Bizans'ın alternatif yollar aramasına sebep olmuştur. Îlâf da aranan bu çözüm yolunun bir parçası olarak tesis edilmiştir. Bu duruma Bizans-Sâsânî mücadelesi başlığında detaylıca temas edilecektir.

Abdülmuttalib'in vefat ettiği esnada 82 yaşında olduğu ri-

⁴⁰⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/66.

⁴⁰⁸ Hamidullah, "el-Îlâf veya İslâmdan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Mü-nasebetleri", 218.

⁴⁰⁹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (10. Baskı), (Çev. Fikret İşıltan), T.T.K. Yayınları, Ankara 2019, 56.

⁴¹⁰ Hamidullah, "el-Îlâf veya İslâmdan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Mü-nasebetleri", 219.

vayeti⁴¹¹ esas alınacak olursa, doğum tarihi yaklaşık olarak 496 senesi olacaktır. Abdülmuttalib'in doğumu ile babası Hâşim'in ölümünün aynı tarihlerde olduğu ve Hâşim'in îlâfı ölümüne yakın bir tarihte tesis ettiği düşünüldüğünde, başlangıç tarihi milâdî V. asrın sonu ile VI. asrın başlarına tekabül etmektedir.⁴¹² Bize göre îlâfın tesis tarihi de yaklaşık olarak bu dönemlere tekabül etmektedir.⁴¹³

Bu iddiamızı güçlendiren iki argüman bulunmaktadır. Bunlardan birincisi; Hâşim'in, Sâsânî Kırsası I. Kubâd (488-531)⁴¹⁴ ve Hâris el-Kindî (490-528)⁴¹⁵ ile aynı dönemlerde yaşadığını zımnî olarak ifade eden rivayettir.⁴¹⁶ İkinci ve daha önemli olan rivayet ise Bizans ile Sâsânî devletleri arasında milâdî V. yüzyılın mütemediyen sakin geçmesine karşılık; milâdî VI. asrın tam bir kargaşa ve kaos ortamının hâkim olduğu yüzyıl olmasıdır. Bizans Kralı I. Anastasius ile Sâsânî Kırsası I. Kubâd (Kavâd) dönemlerinde 502 yılında patlak veren savaşlar,⁴¹⁷ aralıklarla 628⁴¹⁸ senesine kadar devam etmiştir. Mekke şehrinin milâdî VI. asırda ticarî bir merkeze dönüşmesinin önemli sebeplerinden birisi de bu savaşlar esnasında Yemen-Şam Tica-

⁴¹¹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtî'l-Kebîr*, I/107.

⁴¹² Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 224 (1. dipnot); Darâdde, "Îlâfu Kureys -Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm", 57; Sehhâb, *Îlâfu Kureys*, 211.

⁴¹³ Simon îlâfın milâdî VI. asrın ortalarında yapılmış olabileceğini söyler. Bkz. Robert Simon, *Meccan Trade and Islam -Problem of Origin and Structure-*, (Çev. Feodora Sos), Akadémiai Kiadó, Budapest 1989, 70.

⁴¹⁴ Esko Naskali, "Sâsânîler", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 175.

⁴¹⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Kinde (Benî Kinde)", *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 37.

⁴¹⁶ İbn Saîd el-Endelûsî, *Neşvetü't-Tarab fî Târîhi Câhiliyyeti'l-Arab*, 327. Rivayette, ismi geçen şahıslarla aynı dönemde yaşadığı ifade edilen kişi Hâşim'in babası Abdümenâf olmasına rağmen, biz Hâşim'in de aynı dönemde yaşadığını düşünmekteyiz.

⁴¹⁷ Shahîd, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*, II/15; Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 110; Konuk, *Roma-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası*, 25.

⁴¹⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96; Lewis, *Tarihte Araplar*, 14.

ret Yolu'nun (Batı Arabistan Sahil Yolu) savaşların tahrip ettiği kadim yollara kıyasla önem kazanmasından ileri gelmektedir. Savaşların son bulduğu tarihin hem Müslümanların tebliği açısından hem de Mekke fethine giden yoldaki önemli kırılmalardan biri olan Hudeybiye Musâlahası ile aynı zamana tesadüf etmesi ise dikkat çekicidir.

Dolayısıyla Abdülmuttalib'in yaşıyla ilgili bunca farklı rivayet varken, Mekke'nin çevresindeki dünyaya yön veren tarihsel olayları göz önünde bulundurarak rivayetler arasında bir tercihte bulunmak daha isabetli görünmektedir. Bu haliyle îlâf ile Bizans-Sâsânî mücadelesi arasında irtibat kurduğumuzdan, Abdülmuttalib'in vefat yaşını 82 olarak kabul etmenin ve îlâfı tam da savaşların başladığı bir döneme tarihlendirmenin daha uygun olduğu vurgulanmalıdır.

Hâşim ile başlayan Mekkelilerin kervan ticareti, kışın Yemen ve Habeşistan'a; yazın ise Şam ve Gazze'ye gitmek şeklindedir.⁴¹⁹ Hatta yaz kervanlarının Ankara'ya (Ancyre) kadar bile gittiği iddia edilmektedir.⁴²⁰ Yaz ve kış yolculukları olarak isimlendirilen bu seferlere Kur'ân-ı Kerim'de de atıfta bulunmaktadır. Ne var ki tarihi rivayetler Kureyşlilerin yılda iki yolculuk ile yetinmediklerini göstermektedir. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonraki on yedi ay içerisinde Kureyş kervanlarına yönelik yapılan en az yedi gazve ve seriyye hakkında kaynaklar bilgi vermektedir.⁴²¹ Bu durum Kureyşlilerin yılda ikiden fazla kervan organizasyonu yaptığını ortaya koymaktadır. Söz konusu zaman aralığındaki gazve ve seriyyelerden altı tanesinin⁴²² Mekkelilerin sadece Suriye ile olan ticaretlerine yönelik

⁴¹⁹ İbn Habîb, *el-Munemmak*, 219.

⁴²⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/62; Âlûsî, *Bulûğü'l-Ereb*, III/386.

⁴²¹ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 47-55.

⁴²² Hicretin 17. ayında Abdullah b. Cahş komutasında gerçekleşen Nahle seriyesi Mekke-Taif arasında gerçekleşmiştir. Bkz. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 53.

olduğu da unutulmamalıdır. Müslümanlar bu esnada Yemen'e giden ticaret yoluna hâkim olmadıklarından, Kureyşlilerin söz konusu yere olan ticaretlerine ise müdahale edememişlerdir.

Kur'ân-ı Kerim'in ifade ettiği yaz ve kış seferlerinin büyük kervanlar ile organize edilen ve senede birer defa yapılan yolculuklar olduğunu ifade etmek mümkündür. Onun haricinde ise senenin hemen her döneminde Mekke'den çıkan kervanlar bulunmaktadır. Genellikle şahsî olarak düzenlenen bu kervanlarda yazın seyahat edilen Suriye'ye kış aylarında bile seyahat edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Süfyân'ın kendi ticareti için Furât b. Hayyân'ın rehberliğinde kışın Şam'a gittiği aktarılmaktadır.⁴²³

Senede iki defa düzenlenen ve birisi kışın Yemen tarafına diğeri de yazın Suriye tarafına olan kervan ticaretleri ise daha büyük ve organize şekilde yapılmaktadır. Öyle ki bu kervanlara Mekkenin her kesiminden insanın katkı sağladığı aktarılmaktadır. Azami kâra dayanan bu yolculuklar esnasında bir miskalle bile olsa hem kadınların hem de erkeklerin mezkûr kervanlara muhakkak surette yatırımda bulundukları ifade edilmektedir.⁴²⁴ Zira Kureyş kabilesi bu seyahatlerinden bir dinara karşılık bir dinar kazanmaktadır.⁴²⁵ Yüzde yüz kâr anlamına gelen bu yolculuklar, bu açıdan Mekkeli herkesin iştirakte bulunduğu kolektif organizasyonlar olarak görünmektedir.

Milâdî VI. asrın başlarında Hicaz derisi ve elbiseleri ile başlayan Kureyş îlâfı, Hz. Peygamber dönemine gelindiğinde zirve dönemlerini yaşamaktadır.⁴²⁶ Bedir Savaşı'na sebep oldu-

⁴²³ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, II/493.

⁴²⁴ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 61; Makrîzî, *İmtâ'u'l-Esmâ*, I/85; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/290; Mellâhî, *Târîhu Mekketi'l-Mukerreme*, 123.

⁴²⁵ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 200.

⁴²⁶ Mekke sınırlarını aşmayan Kureyşliler, artık Ürdün'de bile arazi sahibi olmaya başlamışlardır. Ebû Süfyân, Belkâ şehrinde bir köy satın almıştı. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/125.

ğu ifade edilen büyük Kureyş kervanı ile ilgili kaynaklar bazı bilgiler aktarmaktadır. Buna göre yaklaşık 1000 deveden oluşan kervan 50 bin dinar değerinde mal taşımaktadır.⁴²⁷ Herakleios dönemine tekabül eden bu dönemdeki dinarların yaklaşık ağırlıklarının 4,5 gr. olduğu düşünüldüğünde, Kureyş kervanının taşıdığı ürünlerin günümüz ağırlık ölçüleri ile takribi 225 kg altına tekabül ettiği ortaya çıkmaktadır. Bu durum ilâfın yaklaşık bir asır içerisinde Kureyşin yaşam standartlarını yükselten⁴²⁸ ciddi bir organizasyona dönüştüğünü göstermektedir. Fakirlerin de zenginler gibi dâhil olduğu⁴²⁹ bu kervanlar aracılığıyla Kureyş, Arap kabileleri içerisindeki en zengin kabile haline gelmiştir.⁴³⁰

Şekil 1. Bedir Savaşının yapıldığı dönemde Bizans Kralı olan Herakleios (610-641) döneminde darbedilmiş 4.48 gr. ağırlığındaki bir dinar.⁴³¹

⁴²⁷ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 200.

⁴²⁸ Seâlibî, *Simâru'l-Kulûb fî'l-Müdâfi ve'l-Mensûb*, 100; Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 457.

⁴²⁹ Bu duruma işaret eden bir şiirde şu ifadeler kullanılmaktadır: “Zenginleri ile fakirlerinin iç içeliği / Öyle ki fakirleri bile zengin gibi” “و الخالطون غنيهم بفقرهم حتى” “يصير فقيرهم كالغني” Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I/125; Beyzûn, *Mine'l-Hâdire ile'd-Devle*, 32.

⁴³⁰ Âlûsî, *Bulûğü'l-Ereb*, III/387.

⁴³¹ The British Museum'da sergilenmektedir. Bkz. https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1849-1121-727 (29.08.2022)

Kışın Yemen tarafına giden Kureyş ticaret kervanları bu-
ralardan hem Güney Arabistan menşeli ürünleri hem de
Uzakdoğu'dan gemilerle Yemen limanlarına boşaltılan mal-
ları alarak Kuzey'e/Suriye bölgesine taşımaktaydılar. Kureyş
kervanlarının esas güzergâhını bu sebeple Yemen-Şam hattı
oluşturmaktadır.⁴³²

Çalışmanın bu bölümünde, İslâm tarihi kaynaklarınca Ku-
reyş kervanlarının kış aylarında Yemen'e gittikleri yönünde
verdikleri bilgileri modern coğrafya bilgilerinden⁴³³ de fayda-
lanarak incelemek gerekmektedir. Buna göre Kureyş kabilesi
kış aylarında Yemen'e gidiyorsa, bu durumda Uzakdoğu'dan
gemilerle taşınan malların bu esnada Yemen'e varmış olma-
sı gerekmektedir. Aksi taktirde Kureyşlilerin kış aylarında
Yemen'e gitmelerinin bir anlamı olmayacaktır. Zira Kureyş
kervanları, Uzakdoğu'dan gelen malları Yemen'den alıp Su-
riye bölgesine götürmekte, bu şekilde hem Bizans'ın ihtiyaç
duyduğu ürünleri tedarik etmekte hem de ciddi bir gelir el-
de etmektedir.

Sanayi devrimi sürecinde geleneksel yöntemin yerini ala-
cak buharlı motorların keşfine kadar, kadim dünyada bölgeler
arasında sefer yapan gemilerin hareketleri çoğunlukla muson
rüzgârlarına bağlıdır.⁴³⁴ Gemiciler, sefer vakitlerini ve yönleri-
ni muson rüzgârlarına göre tayin etmektedir.⁴³⁵ Aksi taktirde
denizlerde seyahat etmek zorlaşmaktadır. Yaz ve kış musonla-

⁴³² Sehhab, *İlâfu Kureyş*, 3.

⁴³³ Bkz. <https://education.nationalgeographic.org/resource/monsoon>
(27.08.2022)

⁴³⁴ Mustafa Özel, *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, 31.

⁴³⁵ Ahmet Göksel Uluer, "Aksum Krallığı'nın Ortaya Çıkış, Yükseliş ve Yıkılışının
Temel Dinamikleri", *OANNES - Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*,
2(1), 2020, 30 (23. Dipnot).

rı olarak iki kısma ayrılan bu mevsimsel rüzgârlar, altışar aylık uzun dönemlerden oluşmaktadır.⁴³⁶

Yaz musonlarında rüzgâr, Hint Okyanusu'ndan Asya'ya; kış musonlarında ise Asya'dan Hint Okyanusu'na doğru esmektedir. Nisan ayından Eylül ayına kadar süren yaz musonları esnasında gemiler Yemen'den hareket ederek Hindistan'ın Seylan Adası'na (Serendib⁴³⁷) doğru seyahat etmektedir. Ekim ayında başlayıp Nisan ayına kadar devam eden kış musonlarında ise gemiler, Seylan'dan Yemen'e hareket etmektedir. Uzkadoğu mallarının toplandığı yer olan Seylan adasından⁴³⁸ hareket eden gemiler, kış musonları vasıtasıyla yaklaşık bir buçuk aylık⁴³⁹ bir sefer sonunda Yemen limanlarına varmaktadır. Dolaşısıyla kaynakların, Kureyş kabilesinin kış aylarında Yemen'e gittikleri yönünde verdikleri bilgiler,⁴⁴⁰ muson rüzgârlarının hareket yönüyle de paralellik arz etmektedir. Bu şekilde, Kur'ân-ı Kerim'de işaret edilen yaz ve kış seferleri biraz daha açığa kavuşmakta; Kureyş kervanlarının Yemen'e kış aylarında gitmelerinin arkasındaki esas nedenin, kış musonları sayesinde Uzakdoğu'dan Yemen'e gelen ticarî ürünleri almak olduğu anlaşılmaktadır.

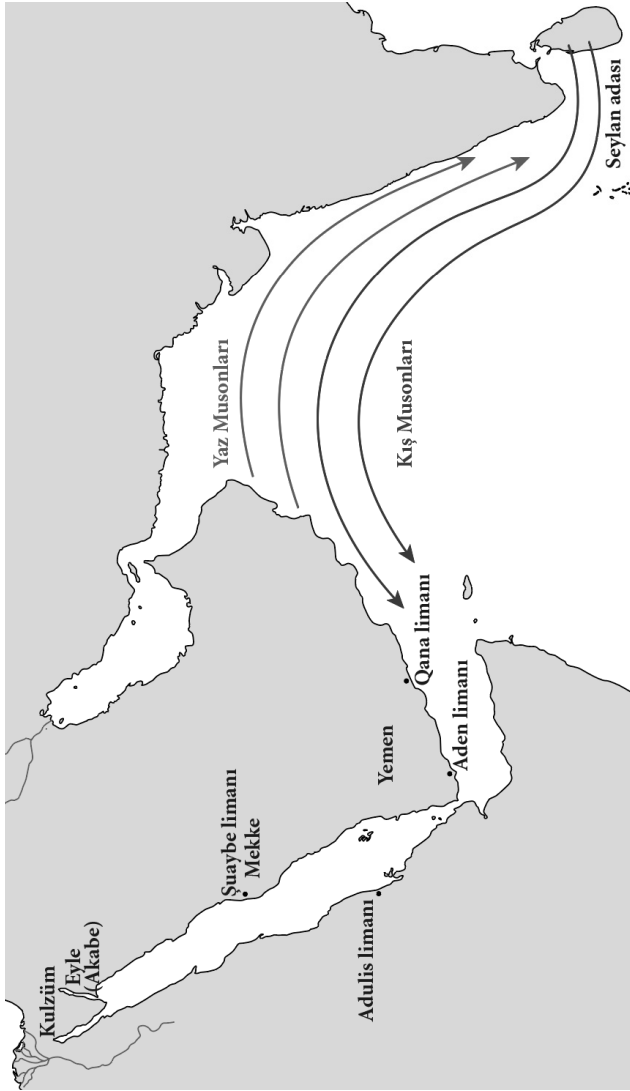
⁴³⁶ Hatice Uğur, "Sevâhili", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 580.

⁴³⁷ Mourice Lombard, *İslâm Medeniyeti'nin Altın Çağı* (3. Baskı), (Çev. Nezir Uzel), Pınar Yayınları, İstanbul 2020, 256.

⁴³⁸ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 11.

⁴³⁹ Sehhab, *İlâfu Kureyş*, 282.

⁴⁴⁰ Bazı kaynaklar yaz ve kış yolculuklarının, kışın Şam tarafına yazın ise Yemen tarafına olduğunu ifade ederek bu durumu hava sıcaklığı/soğukluğu üzerinden izah etmeye çalışmaktadır. Ne var ki kaynakların çoğunlu yazın Suriye'ye, kışın Yemen'e gidildiğini ifade ettiği gibi; muson rüzgârlarının hareket yönü de ikinci görüşü teyit etmektedir. Kureyş kervanlarının Yemen'e yaz aylarında gittiğini iddia edenlerden birisi Mukatil b. Süleymân'dır. Bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV/861.

Şekil 2. Yaz ve Kış Musonlarının Yönünü Gösteren Görsel⁴⁴¹

⁴⁴¹ Dr. Öğr. Üyesi Recep Yılmaz tarafından çalışmamız için hazırlanmıştır. Bu vesile ile katkısı için bir kez daha teşekkür ederiz.

Elmalılı'nın Kureyş Sûresi'nin tefsirinde bir nevi *Kapitilas-yon* olarak tanımladığı⁴⁴² îlâf ile beraber Kureyş kabilesi daha önce Mekke'ye hâkim olan diğer hiçbir kabilenin yapamadığını yapmış; yerel düzeyde ticaretle uğraşan insanlar olmaksızın çıkararak milletlerarası aracılara haline gelmişlerdir. Şüphesiz ki Kusay'ın Kureyş kabilesini Mekke'de bir araya getirmesi ve ıslahatları olmasaydı, bu başarının tahakkük etmesi mümkün değildi.⁴⁴³ Bu müessese sayesinde, birbirlerine karşı saldırı halinde olan ve yağmacılığı itiyad haline getiren⁴⁴⁴ bir toplum ticaret aracılığıyla ortak bir çıkar uğruna biraraya gelmiştir. Kureyş kabilesi ise bu müessese sayesinde ihracat başta olmak üzere bölgede ticareti domine eden güç haline gelmiştir. Artık yabancıların şehirlerine gelip burada ticaret yapmalarını beklemeye ihtiyaç duymamıştır. Gereksinim duyulan ürünü ihtiyaç duyulduğu miktarda bölgeye getiren ve bu haliyle de arz ve talep dengesine göre fiyatları belirleyen⁴⁴⁵ kişiler artık kendileri olmuşlardır.⁴⁴⁶

Îlâf antlaşmaları, Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşürken ihtiyaç duyduğu güç ve serveti ona kazandırmıştır. Bu ise bir süreç sonrasında meydana gelmiştir. Milâdî VI. asrın başlarında başlayan süreç; milâdî VII. asrın başlarında zirve noktasına ulaşmıştır. Bu süreç esnasında Mekke'nin çevresindeki dünyaya şekil veren pek çok tarihsel olay yaşanmıştır. Bu olay-

⁴⁴² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IX/322.

⁴⁴³ Darâdke, "Îlâfu Kureyş –Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm", 57.

⁴⁴⁴ Marsden Jones, "İslâm'ın Zuhurunda Batı Arabistan'ın Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Olması Bakımından es-Sîretü'n-Nebeviyye", 500.

⁴⁴⁵ Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 457.

⁴⁴⁶ Kureyş îlâfı sadece iktisatla da sınırlı kalmamış; dinî, siyâsî ve ictimâî bir birlikteliğin de oluşmasına zemin hazırlamıştır. Panayırarda bir araya gelen kabilelerin birlikteliği süreç içerisinde lehçelerin birbirine yaklaşmasına zemin hazırladığı gibi; Arap adetleri arasında benzerliklerin oluşmasına da imkân tanımıştır. İslâm ise Kur'an-ı Kerim ile Kureyş lehçesini merkeze alan bir Arap lehçesini temin etmiştir. Sehâb, *Îlâfu Kureyş*, 9.

lar, hem îlâfın doğuşuna ve gelişmesine imkân tanımış hem de Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşmesine katkıda bulunmuştur. Bundan sonraki başlıklarda Mekkenin ticarî bir merkeze dönüşme sürecine katkıda bulunan ilgili olay ve olguların, tarihi arka planı göz önünde bulundurularak değerlendirilmeleri yapılacaktır.

1.5. Bizans-Sâsânî Çekişmesi

Kusay b. Kilâb'ın Kureyş kabilesini milâdî V. asrın ortalarında Mekke'ye yerleştirmesi ile başlayan ve Hz. Peygamber'in hicretine kadar devam eden süre zarfında Mekke şehri, ticarî anlamda tedricî olarak ilerleme kaydetmiştir. Şüphesiz ki buraya kadar anlatılan ve bundan sonra da anlatılacak olan pek çok etken bu durumun oluşmasında katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte kanaatimize göre Mekke şehrinin ticarî bir merkez olmasına imkân tanıyan en önemli sebep, Bizans ve Sâsânî devletleri arasında patlak veren ve çok uzun yıllar devam eden savaşlar dizisidir.

Mekke'nin yükselişine tanıklık eden milâdî VI. yüzyılda Arap toplumu, son derece müşkil bir durumla karşı karşıya kalmıştır. Dönemin hâkim siyasi güçleri olan Bizans ile Sâsânî devletleri arasında patlak veren savaşlar, Arabistan'ı da etkilemiştir. Deniz yolları üzerinde hâkimiyet kurma ve doğu ticaretini ele geçirmek için yapılan bu savaşlardan⁴⁴⁷ hem Yemen bölgesi hem de Kuzey Arabistan'daki çeşitli bölgeler nasibini almıştır. Özellikle Yemen bölgesi bu süreçte iki taraf arasında bir mücadele alanına dönüşmüştür. Bu suretle hem Kuzey hem de Güney Arabistan'da Araplara ait yönetimler ortadan kalkmıştır.⁴⁴⁸ Savaşlardan uzak bir bölgede bulunan Kureyş kabilesi ise bu

⁴⁴⁷ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 115-116.

⁴⁴⁸ Abdulazîz Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, (Çev. Sabri Orman), İnsan Yayınları, İstanbul 2014, 18.

esnada hareket kabiliyetini artırmıştır. İlfân başarıya ulaşmasında önemli etkenlerden birisi de şüphesiz ki kuzeyde ve güneyde meydana gelen bu boşluğu dolduracak bir aktör ihtiyacından ileri gelmiştir.

Mekke'nin çevresindeki dünya, milâdî VI. asırda bölgesel ve uluslararası arenada güç dengelerinde değişikliklere sahne olmuştur.⁴⁴⁹ Mekke ticaretindeki dönüşüm, bu değişimleri göz önünde bulundurmamakla daha sağlıklı anlaşılacaktır. Zira bu değişimler neticesinde oluşan uluslararası sistem, Mekke'nin de önünü açmış ve milletlerarası ticarete dâhil olmasına imkân tanımıştır.

1.5.1. Savaşlar ve Ana Ticaret Yollarının Tıkanması

Roma ile Sâsânî devletleri arasındaki rekabetin kökenleri eskiye dayanmaktadır. Esasen Sâsânîler Devleti kurulur kurulmaz Roma ile mücadeleye girişmiştir. Sâsânî Devleti'nin ilk hükümdarı olan Erdeşir'in (224-240) hedefi, Sâsânî sınırlarını eski Pers İmparatorluğu'nun hudutlarına ulaştırmaktır. Bu sebeple devletin kurulduğu ilk yıllarda, 235 senesinde, Roma'da İmparator Severus Alexander'in (222-235) öldürülmesini fırsat bilerek savaş başlatmış ve Arap Yarımadası ile Fars Körfezi'ndeki topraklarını genişletmiştir. Sâsânîlerin bu girişimindeki esas gaye ise Roma'nın Hindistan ile olan ticareti üzerindeki kontrolünü engellemek ve Roma'nın ekonomik gelirlerine darbe vurmaktır.⁴⁵⁰

Doğu ve Batı uygarlıklarının bir sentezi olarak Ön Asya toprakları üzerinde kurulan Sâsânî Devleti, Roma ile bir dünya devleti olabilme mücadelesi içerisine girmiştir. Her iki devlet de dünyanın en büyük gücü olmak için savaşmış ve bu savaşla-

⁴⁴⁹ Khanfar, *İlk Bahar*, 63.

⁴⁵⁰ Konuk, *Roma-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası*, 5.

rını da asırlar boyunca sürdürmüşlerdir.⁴⁵¹ Zamanla Roma'nın kuvvetli bir rakibi haline gelen Sâsânîler, bütün medeniyet dünyası için ciddi öneme sahip olan “Çin-Hint Ticaret Yolu”nu⁴⁵² hem karadan (İpek Yolu) hem de denizden (Basra Körfezi) ele geçirerek Roma'ya karşı önemli bir avantaj sağlamış; doğu ticaretini kendi tekeline almıştır.

Kadim dünyada ticaret denildiğinde, doğu ile batı arasındaki mal mübadeleleri akla gelmektedir. Özellikle Roma'nın, Uzakdoğu'da üretilen kıymetli mallara yönelik ciddi bir rağbeti söz konusudur.⁴⁵³ Hindistan ve Çin'de üretilen bu ürünler, az bulunmaları ve beceri gerektirmeleri sebebiyle değerli ve lüks ürünlerdir. Zengin ve yönetici kesimin kendisini sıradan insanlardan ayırmak için⁴⁵⁴ kullandıkları bu ürünler, aynı zamanda siyasal anlamda kendine değer katmak isteyen kimselerce de kullanılmaktadır.

Roma döneminde, büyük kısmı Çin'den ve Tibet'ten getirilen ipek, bir statü sembolü haline gelmiş; çok yüksek ücretler ödenerek temin edilen bir ürün halini almıştır. Hem hanedan mensuplarının hem de senatörlerin kullandığı bu kıymetli ürün, dini törenlerin de asal gereklilikleri arasında bulunmuştur.⁴⁵⁵

İpeğe duyulan rağbet öyle bir seviyeye ulaşmıştır ki, İmparator Tiberius'un “Servetimiz yabancılara ve hatta düşman

⁴⁵¹ Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 9.

⁴⁵² Wilhelm Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (2. Baskı), (Çev. Mehmet Fuat Köprülü), Alfa Yayınları, 2018 İstanbul, 27.

⁴⁵³ John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri* (7. Baskı), (Çev. Esra Ermer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, 88-89.

⁴⁵⁴ Gözde Çağlar, “İpek Yolunda Ticaret ve Taşımacılık”, *Journal Of Social, Humanities And Administrative Sciences*, 7, 2021, 574.

⁴⁵⁵ Murat Durukan, “Geç Antik Çağ'da Doğu Akdeniz'deki Ekonomik Gelişmenin Nedenleri: İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun Rolü, LR1 Amphoraları ve Kilikia'daki Diğer Kanıtlar”, *Adalya*, 18, 2015, 245.

uluslara geçiyor.” demesine sebep olmuştur.⁴⁵⁶ M.S. 14’e doğru Augustus’un hükümdarlığının son yılında ise ipek fiyatı altın fiyatıyla yarışır hale gelmiştir. Öyle ki ipeğe olan talep, Roma’nın altın rezervlerini azaltmıştır. Erkeklerin ipekli giymesini yasaklayan senato kararı bile bu durumu engellemeye yetmemiştir.⁴⁵⁷

Milâdî I. yüzyılda yaşayan Roma tarihçilerinden *Gaius Plinius Secundus* “Romalı bir hanımın herkesin içinde ısıldamasına yarayan” lüks elbiselerin yüksek fiyatından şikâyet etmektedir. Fiyatların şişirildiğini düşünmekte, gerçek maliyetinin yüz katına satılmasının bir skandal olduğunu ifade etmektedir. Her yıl hanımların kullanması için Asya’dan getirilen ürünlere yılda yüz milyon sestertius kadar paranın harcandığını; bu paranın sınır ötesindeki ticari pazarlara gönderilirken bununla Roma ekonomisinin emildiğini yazmaktadır. Plinius’un verdiği dudak uçuklatan miktar, neredeyse imparatorluk darphanesinin yıllık imalatının yarısına; yıllık bütçenin ise %10’una tekabül etmektedir.⁴⁵⁸

Baharat ve buhur da doğudan batıya gelen kıymetli ürünler arasında yer almıştır. Bu ürünlerin batı pazarlarında ne derece revaçta olduğunu gösteren ilginç bir olay Got kralı Alaric’in, milâdî V. yüzyılın başlarında Roma’yı kuşatması esnasında yaşanmıştır. Alaric, kuşatmanın kaldırılması karşılığında Roma’dan altın ve gümüşün yanında 3 bin rıtl biber de istemiştir. Biber, Roma’da yemekte kullanılan en pahalı baharattı. Aynı şekilde Gibbon’un söylediğine göre buhur, o dönemde rağbet edilen en değerli mallar arasındadır ve onun da fiyatı altınla yarışmaktadır.⁴⁵⁹ Azlığı sebebiyle ancak din adam-

⁴⁵⁶ Yaz, *Antik Çağdan Geleceğe Para*, 109.

⁴⁵⁷ Yiping, *İpek Yolunun Öyküsü*, 26.

⁴⁵⁸ Frankopan, *İpek Yolu*, 20.

⁴⁵⁹ Yakın zamanlarda değerini kaybetmiş olsa da baharat, kadim dünyada çok rağbet

larının alabildiği buhur, dinî ritüellerin de olmazsa olmazları arasında yer almaktadır.⁴⁶⁰

Romalıların ve sonrasında Bizanslıların, doğuda üretilen ürünlere yüksek fiyatlarla sahip olmalarının en temelde iki sebebi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi tehlikelerle dolu uzak mesafedir.⁴⁶¹ İkincisi ve belki de en önemlisi ise bu ürünlerin Roma/Bizans pazarlarına ancak Sâsânîlerin topraklarından geçerek ulaşabilmesidir.⁴⁶² Zaten iki devlet arasında asırlar boyunca devam eden savaşların esas sebebi de doğu mallarına ulaşmayı mümkün kılan yollara/bölgelere sahip olma mücadelesidir.⁴⁶³

Sâsânî ekonomisi her ne kadar toprağa bağımlı olsa da⁴⁶⁴ en büyük gelir kaynaklarından birisi, doğu ile batı arasındaki ticaretin büyük oranda gerçekleştiği İpek Yolu'nun anılan ülkeden geçmesi sebebiyle buradan elde ettiği gümrük vergileridir. En kârlı iş ise Çin ipeklisinin transit geçişinden elde edi-

edilen ve fiyatı bir hayli yüksek olan ürünlerdendir. Öyle ki 15. yüzyılda bile Avrupa'da bir çuval baharatın bir insan hayatından bile daha değerli olduğu akademik olmayan bazı metinlerde aktarılmaktadır. Stefan Zweig, *Macellan Bir İnsan Bir Yaşam* (8. Baskı), (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), Can Yayınları, İstanbul 2019, 22. "Avrupa'nın binlerce, on binlerce kilisesindeki buhurdanlıklarda yakılan binlerce, on binlerce kokulu günlüğün hiçbirisi Avrupa topraklarında yetişmez; binlerce, on binlerce tane, denizden ve karadan Arabistan'ın zorlu yollarından ta buralara getirilir. Eczacılar da daimi müşterileridir övgüler yağdırılan Hint maddelerinin, afyon, kâfuru ve değerli kitrenin ve onlar çok iyi bilirler ki, porselen ecza havanının üzerinde mavi harflerle *arabicum* ya da *indicum* sözcükleri yazmıyorsa, hastalar hiçbir balsamı, hiçbir ilacı yeterince şifalı bulmaz artık. Doğu'dan gelen her şey ayrıksı, nadide ve egzotik ve belki de pahalı olması nedeniyle Avrupalı'nın gözünde kendiliğinden hipnotize eden bir cazibe kazanmıştır." Zweig, *Macellan Bir İnsan Bir Yaşam*, 18.

⁴⁶⁰ Sehhâb, *Îlâfu Kureyş*, 46.

⁴⁶¹ Aladie, *Meccan Trade Prior to the Rise of Islam*, 15; Durukan, "Geç Antik Çağ'da Doğu Akdeniz'deki Ekonomik Gelişimin Nedenleri", 244.

⁴⁶² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/116; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 68.

⁴⁶³ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 168.

⁴⁶⁴ Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 305.

len ücrettir.⁴⁶⁵ Öyle ki Sâsânîler, bu alanda tekelleşmişlerdir.⁴⁶⁶ Roma aristokrasi sınıfının bu ürüne ciddi rağbet göstermesi de Sâsânîlerin bu alandaki ticareti kendi tekelinde tutma isteğini perçinlemiştir.

Barış dönemlerinde Sâsânîler, dayattıkları vergileri aldıktan sonra Romalı tüccarların ipek, baharat, buhur vb. emtianın ticaretini yapmalarına izin vermektedir. Mesafenin uzaklığına ilaveten Sâsânîlerin ağır vergileri sebebiyle, Roma sürekli olarak Sâsânîlerle temas kurmakta ve vergi fiyatlarının sabitlenmesini talep etmektedir.⁴⁶⁷ Savaş durumlarında ise durum bambaşka bir hal almaktadır. Öyle ki Sâsânîlerin savaş esnasında çeşitli gerekçelerle (ajanlık, güvenlik vs.) bu ticarete izin vermemeleri,⁴⁶⁸ Roma pazarlarında ürün fiyatlarının bir hayli yükselmesine sebep olmaktadır. Plinius'un, daha önce geçtiği üzere, ipekli ürün fiyatlarının normalin yüz katına satıldığı yönünde verdiği bilgi de bunu teyit etmektedir.

Romalıların, doğu ürünlerine sahip olmak için İranlıların aracılığına bağımlı hale gelmeleri kendileri için ağır bir yük olmuştur. İranlılar, onların en büyük düşmanları konumunda olmuş ve kısa süreli barış dönemleri dışında genellikle savaştıkları devlettir. Bu durumda Romalı tüccarların, devletlerinin düşmanına çok büyük miktarlarda para kazandırmaları, haliyle Romalı yöneticileri rahatsız etmektedir.⁴⁶⁹ Diğer yandan Romalıların ihtiyaç duyduğu bu malları almaları, bir noktada düşmanlarına güç kazandırmaları anlamına da gelmektedir.⁴⁷⁰ Özellikle savaşlar sebebiyle alışve-

⁴⁶⁵ Yiping, *İpek Yolunun Öyküsü*, 56.

⁴⁶⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, II/657.

⁴⁶⁷ Aladie, *Meccan Trade*, 15.

⁴⁶⁸ Aladie, *Meccan Trade*, 15; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/116; Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 8.

⁴⁶⁹ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 8.

⁴⁷⁰ Sehhâb, *İlâfu Kureyş*, 47.

rişin ve ilişkilerin mütemadiyen kesilmesi de problem teşkil etmektedir.

Romalıların, doğunun lüks eşyalarına, özellikle ipeğe karşı duyduğu gereksinimin, barış zamanlarında bile gereksiz masraflara sebep olarak⁴⁷¹ devletten dışarıya akan altın seline sebep olması, iki devlet arasındaki problemlerin başında gelmektedir.⁴⁷² Çin'den başlayan İpek Yolu, Sâsânîlerin topraklarından geçmektedir. Uzakdoğu'yla irtibatı sağlayabilecek alternatif yol olan Basra Körfezi de yine Sâsânîlerin kontrolündedir. Çin limanlarından hareket ederek Seylan (Taprobane/Serendib) Adası'na gelen gemilerin⁴⁷³ boşalttığı mallar, burada İranlı tâcirler tarafından teslim alınarak Basra Körfezi'ne getirilmektedir. Basra Körfezi'nde daha küçük gemilere transfer edilen ürünler, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinden ya Sâsânî başkenti Medâin'e veya Sâsânî devletinin vassalı olan Lahmîler devletinin başkenti Hîre'ye transfer edilmektedir. Buradan sonra kara yoluyla Doğu Anadolu'nun Ruha (Urfa), Nisibis (Nusaybin) şehirlerinin pazarlarına getirilmekte;⁴⁷⁴ gerekli gümrük ve vergi işlerinin ardından⁴⁷⁵ Romalı tüccarlara satılmaktadır. Ürünleri teslim alan Romalı tacirler ya Suriye pazarlarında ürünleri satmakta veya Akdeniz üzerinden Avrupa pazarlarına götürüp orada satmaktadır.⁴⁷⁶

Sâsânîler, Romalıların doğu ürünlerine kendileri dışındaki bir yolla ulaşmaması için büyük çaba harcamıştır.⁴⁷⁷ Bu

⁴⁷¹ Durukan, "Geç Antik Çağ'da Doğu Akdeniz'deki Ekonomik Gelişmenin Nedenleri", 245.

⁴⁷² Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 68.

⁴⁷³ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 92 (365. Dipnot).

⁴⁷⁴ Ahmet Altungök –Taner Yıldırım, "Basra Körfezi Ticareti Üzerinde Sasani-Bizans Ve Arap Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 2013, 139.

⁴⁷⁵ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 7.

⁴⁷⁶ Aladie, *Meccan Trade*, 15.

⁴⁷⁷ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 7.

sebeple Romalıların Hint Okyanusu'na ulaşmasını istememişlerdir. Çünkü Hindistan, Çin ve Seylan'dan gelen malları Basra Körfezi üzerinden yukarıya taşıyor ve bu malları onlara kendisi satarak ciddi bir gelir elde ediyordu. Dolayısıyla Sâsânîler bölgedeki ticaretin tekeli olmuşlardır. Ayrıca vergi de önemli gelir kalemlerinden birisini oluşturmaktadır. Doğal olarak Sâsânîler, Romalıların girişimlerine her defasında engel olmakta ve onların doğu ürünlerine direkt ulaşabilmesine mâni olmaktadır.⁴⁷⁸

363-502 yılları arası her iki devlet için kısmi barış dönemi olarak kabul edilmektedir.⁴⁷⁹ Çünkü her iki devlet de bu dönemde ancak kendi iç işleriyle meşgul olmuşlardır. Roma Devleti, Doğu Avrupa'da Hunlar'la, Akdeniz'de Vandallar'ın saldırılarıyla uğraşırken; Sâsânîler ise hem Ak Hunlar'a ödenen yüklü miktardaki haraçların devleti zora sokması hem de doğudan ve kuzeyden gelen göçebe saldırılarına karşı koymaya çalışmaktadır.⁴⁸⁰ Böyle bir durumda her iki devletin birbiriyle barışı tercih etmiş olması olağan görünmektedir. Mez-kûr barış döneminde, doğu ile batı arasında gerçekleştirilen ticaret, ana yollar üzerinden sağlanmaktadır. Savaş durumu söz konusu olmadığından, Sâsânîler ticarete engel olmuyor, Romalılar da alternatif bir yol arayışına girmiyorlardı.⁴⁸¹

Milâdî VI. yüzyıla gelindiğindeyse savaşlar tekrar alevlenmiş ve kargaşa ile kaos ortamı baş göstermiştir.⁴⁸² Bizans İmparatorunun Sâsânîlerle olan antlaşmayı bozarak, Kafkas geçitlerini koruma karşılığında İranlılara ödediği vergiyi kesmesi

⁴⁷⁸ Sehhab, *İlâfu Kureyş*, 34.

⁴⁷⁹ Konuk, *Roma-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası*, 15.

⁴⁸⁰ Konuk, *Roma-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası*, 15, 23; Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)* (3. Baskı), T.T.K. Yayınları, Ankara 2020, 22.

⁴⁸¹ Lewis, *Tarihte Araplar*, 8-9.

⁴⁸² Konuk, *Roma-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası*, 25.

üzerine, 502 yılında savaş başlamıştır.⁴⁸³ Kısmi barış dönemleri dışında 628 yılındaki Nînevâ (Ninova) savaşına kadar⁴⁸⁴ çatışmalar devam etmiştir. Savaşlar neticesinde kadim dünyanın ana ticaret rotaları tıkanmış ve alternatif yollar aranmaya başlanmıştır.

Kadim dünyada, doğu ile batı arasındaki ticaretin barış dönemlerinde esas olarak İpek Yolu ve Baharat Yolu olmak üzere iki koldan sürdürüldüğü görülmektedir.⁴⁸⁵ İpek Yolu kara güzergâhını ifade ederken; Baharat Yolu ise deniz güzergâhına tekabül etmektedir. Pek çok farklı güzergâh daha olmakla birlikte,⁴⁸⁶ diğerlerinin bu iki yoldan çıkan tali yollar olduğu söylenebilir. Esasen Baharat Yolu'nun bile İpek Yolu'nun deniz güzergâhı olduğu, bu sebeple onun da İpek Yolu olduğu ifade edilmektedir.⁴⁸⁷ Bununla birlikte çalışmada, kara güzergâhını ifade etmek için İpek Yolu, deniz güzergâhı içinse Baharat Yolu isimleri tercih edilmiştir.

İlk kez 19. yüzyıl sonlarında, Alman coğrafyacı ve jeolog Ferdinand von Richthofen tarafından "İpek Yolu" olarak tabir edilen⁴⁸⁸ kara güzergâhı; yaklaşık iki bin yıl boyunca doğu ile batı arasındaki irtibatı sağlayan en önemli uluslararası yoldur. Başta ipek olmak üzere, Batı'nın ihtiyaç duyduğu ürünler Orta Asya'nın büyük çöllerinden, yüksek dağlarından ve uçsuz bucaksız bozkırlarından kervanlar vasıtasıyla ulaştırılmaktadır. 6.400 km. uzunluğundaki İpek Yolu, Çin'den

⁴⁸³ Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 110.

⁴⁸⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96; Lewis, *Tarihte Araplar*, 14; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, 24.

⁴⁸⁵ Bazı araştırmacılar bu taksimatı deniz yolu ve kara yolu olarak da zikredebilmektedir. Bkz. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, 53.

⁴⁸⁶ Naim Zekî Fehmî, *Turuku't-Ticâreti'd-Düveliyeye ve Mahattâtuhâ Beyne's-Şerki ve'l-Garb*, el-Mektebetü'l-Arabîyye, Kahire 1393/1973, 115-161.

⁴⁸⁷ Bilgehan Pamuk, "İpek Yolu Ticareti ve Erzurum", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22(2), 2007, 126; Çağlar, "İpek Yolunda Ticaret ve Taşımacılık", 569.

⁴⁸⁸ Çağlar, "İpek Yolunda Ticaret ve Taşımacılık", 571.

başlayarak Afganistan ve İran üzerinden Akdeniz'e,⁴⁸⁹ oradan İstanbul'a ve hatta Avrupa'ya kadar uzanmaktadır.⁴⁹⁰ Ne var ki İpek Yolu'nun belirli otoritelerin kontrolünde olması ve kritik coğrafi mevkii, sürekli olarak savaş ve çatışma alanına dönüşmesine sebebiyet vermektedir. Bu çatışmalar sadece Bizanslılar ile Sâsânîler arasında sınırlı değildir. İpek Yolu üzerinde yurt edinmiş olan Hephtalites (Eftalit) kabileleri yahut bir diğer isimle Ak Hunlar da bu yolun kontrolü gayesiyle sık sık Sâsânîlerle savaşmaktadır.⁴⁹¹ Bu durum doğal olarak savaşlar esnasında İpek Yolu'nun güvenliksiz bir yer olması nedeniyle tıkanmasına sebep olmaktadır.

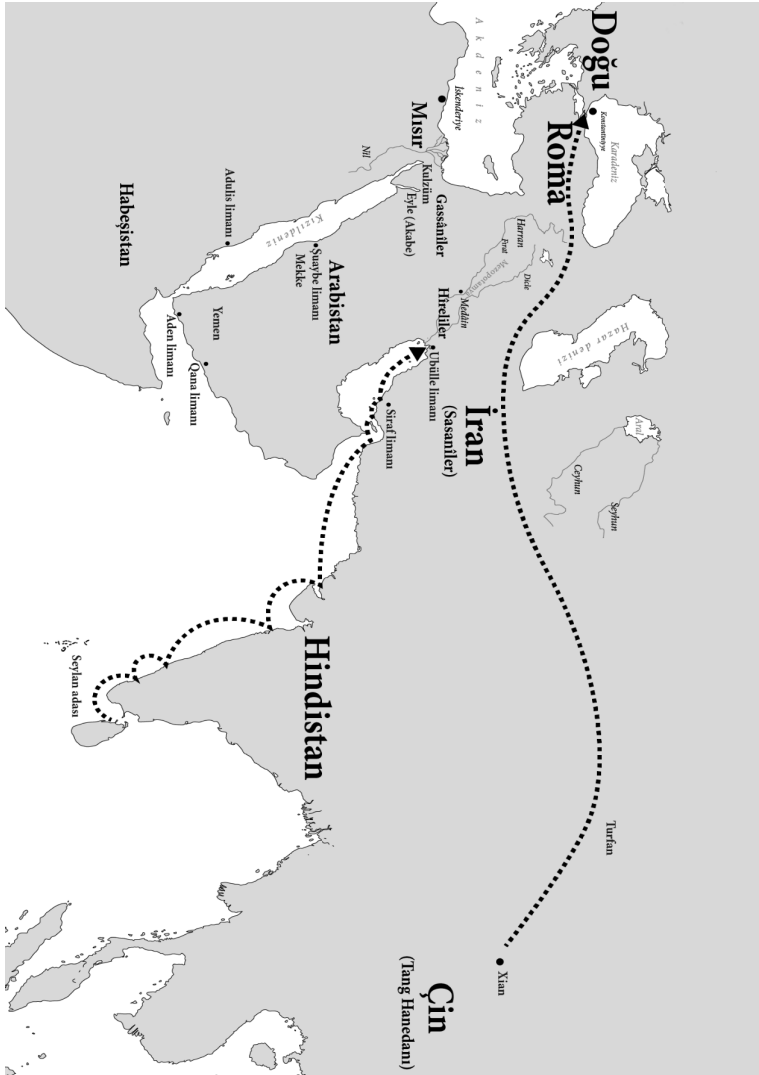
Baharat Yolu ise Seylan Adası'ndan hareket eden gemilerin muson rüzgârlarından faydalanarak Basra Körfezi'ne gelmesini ifade etmektedir. Hürmüz Boğazı'ndan geçerek Basra Körfezi'ne giren gemiler, burada bulunan Übülle Limanı'nda yüklerini indirir, oradan da daha küçük kadırgalarla Fırat ve Dicle nehirlerini kullanarak Sâsânî topraklarına ulaşmaktadır.⁴⁹² Sâsânîlerin, gerekli gümrük ve vergi işlerinden sonra ise ürünler Bizanslılara ulaşmaktadır. Bu yol da aynı şekilde Bizans ile Sâsânîler arasında patlak veren savaşlardan etkilenmekte ve özellikle Bizanslılar açısından daimî ve sürdürülebilir bir yol olmaktan çıkmaktadır. Basra Körfezi aracılığıyla taşınan doğu ürünlerinin yine Sâsânî topraklarından geçmek zorunda kalıyor olması, bu yolun savaş durumlarında Bizans açısından kullanılamaması anlamı taşımaktadır.

⁴⁸⁹ Pamuk, "İpek Yolu Ticareti ve Erzurum", 126.

⁴⁹⁰ el-Hüseyinî - el-Kâbçî, "el-Mahattât ve't-Turuku't-Ticariyye Kable'l-İslâm", 397; Khanfar, *İlk Bahar*, 76.

⁴⁹¹ Khanfar, *İlk Bahar*, 76.

⁴⁹² Mehmet Mahfuz Söylemez, "Câhiliye Döneminde Mekke'nin Demografik, İdarî, Ekonomik, Kültürel ve Dini Yapısı Üzerine Bazı Notlar", *Siyer Dersleri – Mekke Dönemi*, Ed. İdris Söylemez, Malatya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Malatya 2018, 112-113.

Şekil 3. İpek Yolu ile Basra Körfezi Yolu (Baharat Yolu)'nu gösteren görsel.⁴⁹³

⁴⁹³ Dr. Öğr. Üyesi Recep Yılmaz tarafından çalışmamız için hazırlanmıştır.

1.5.2. Alternatif Yol Arayışları: Kızıldeniz ve Batı Arabistan Sahil Yolu

Doğu ile Batı dünyaları arasındaki ana ticaret yollarının Sâsânîlerin kontrolünde olması ve Bizanslılar ile Sâsânîler arasında sıkça yaşanan savaş dönemlerinde ticaretin durma noktasına geliyor olması,⁴⁹⁴ milâdî VI. yüzyılda Bizanslıları farklı yollar aramaya sevketmiştir. Bunlardan birincisi, bugün **Kürk Yolu** olarak bilinen ve Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçen yoldur. Bizans ile Çin arasındaki kara irtibatını sağlayan İpek Yolu'na alternatif olması planlanan bu yol, Bizanslıların Kırım'daki üsleri Khersones, Bosporos ve Kafkaslardaki Lazika üzerinden ticareti sürdürmeye yöneliktir.⁴⁹⁵ Ne var ki sapa olan bu yolun pek kullanışlı olmadığı ve çeşitli sebeplerle Bizanslıların bu yoldan istedikleri şekilde faydalanamadıkları anlaşılmaktadır.

İkinci ve çalışma konumuzla alakalı olan yol ise Sâsânîlerin kontrolünde bulunan ve Basra Körfezi'nden geçen yola alternatif bir deniz yolu olan **Kızıldeniz Yolu**'dur. Bizanslılar, Uzak Doğu mallarını, düşmanları İranlıların elinden almaktansa, dostları Hristiyan Habeşlilerden almaya daha sıcak bakmışlardır.⁴⁹⁶ Bu alternatif yol sayesinde Habeşli gemiciler, Uzakdoğu mallarının toplandığı Seylan Adası'na (Bugünkü Sri Lanka) bizzat kendileri gidiyor, Bizanslıların ihtiyaç duyduğu ürünleri Kızıldeniz aracılığıyla Kulzum ve Eyle (Akabe) gibi Bizans'a bağlı sahillere getirerek, Sâsânîleri devre dışı bırakıyorlardı.⁴⁹⁷ 525 yılında Yemen'in Habeşlilerce işgal edilmesi bu planın bir sonucuyken; 575 yılında Sâsânîlerin Yemen'i Habeşlilerden temizlemesi de kaybettiği ticarî tekeli tekrar ele geçirmeye yönelik bir girişimdir.

Savaş dönemlerinde, İpek Yolu ile Basra Körfezi'nden geçen

⁴⁹⁴ Durukan, "Geç Antik Çağ'da Doğu Akdeniz'deki Ekonomik Gelişimin Nedenleri", 245.

⁴⁹⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 68.

⁴⁹⁶ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 12.

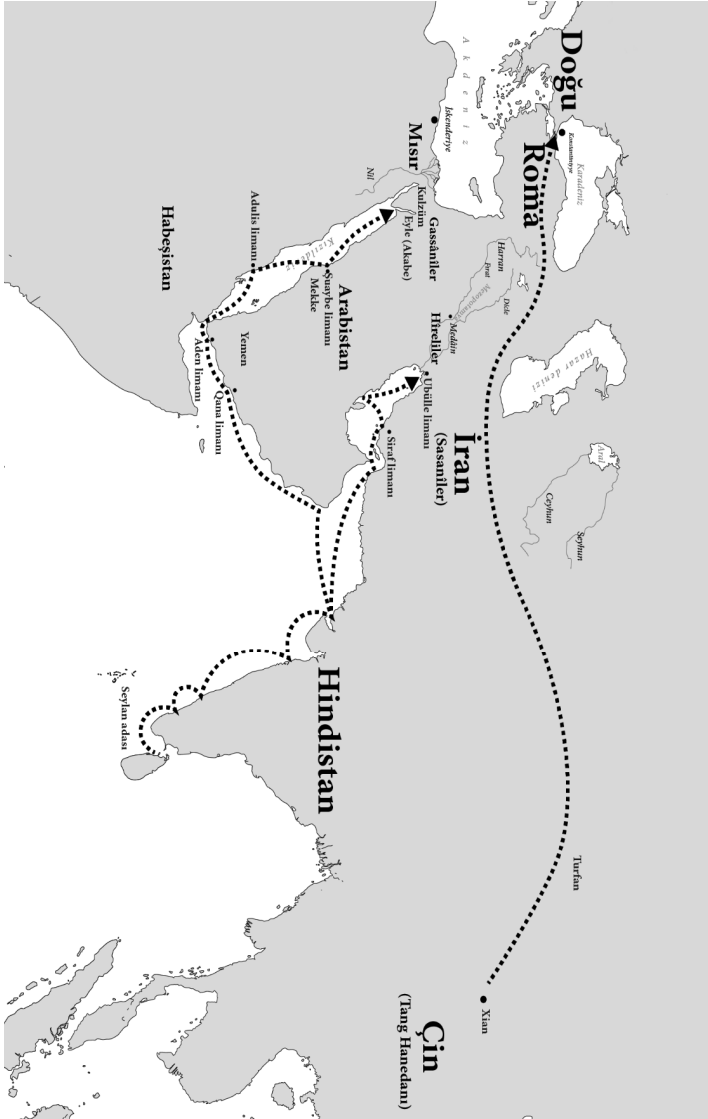
⁴⁹⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, II/657; Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, 54.

Baharat Yolu'nun Bizanslılar açısından kullanılamaz hale gelmesi, Kızıldeniz'in önemli bir alternatif olarak ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bizanslıların milâdî VI. asırda Habeşlileri devreye sokması, 502 yılında başlayan savaşlar sebebiyle diğer iki yolun kullanılamaz hale gelmesi ile ilgili olmalıdır. Kızıldeniz'in kullanılması durumunda, Seylan Adası'ndan hareket eden gemiler Sokotra Adası'ndan sonra Kızıldeniz'in giriş noktası olan Bâbü'l-Mendeb'den geçerek Kızıldeniz'in kuzeyine doğru devam etmekteydiler.⁴⁹⁸ Bizans hâkimiyetinde bulunan Kulzum ve Eyale (Akabe) limanlarına getirilen mallar, burada kervanlar aracılığıyla ya İskenderiye'ye veya Gazze ve Şam taraflarına taşınmaktadır. İskenderiye ve Gazze'ye getirilen malların Akdeniz aracılığıyla İstanbul'a ve Avrupa'ya taşındığı da bilinmektedir.⁴⁹⁹ Dolayısıyla savaş durumlarında kullanılan Kızıldeniz yolu sayesinde Bizanslılar, Sâsânîlerin topraklarından geçen yollara mahkûm olmadan, doğuyla olan ticaretlerini sürdürmeye çalışmaktaydılar. Hakikaten Ümit Burnu'nun keşfedilmesine kadar Batı'nın Hint Okyanusu üzerinden Doğu ile olan irtibatı ya Basra Körfezi veya Kızıldeniz Yolu'yla sağlanmaktadır. Portekizlilerin 16. Yüzyılda Avrupa'ya gelen baharat ticaretini tekellerine almaya çalıştıkları dönemde bile mezkûr iki yol en aktif olan yollardır.⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ Bâbü'l-Mendeb'in kadim dönemlerden beri önemli ticaret noktalarından birisi olduğu söylenebilir. Nitekim Güney Arabistan'da kurulan devletlerden olan Katabanlılara ait yazıtların birinde, Katabanlıların Hintli gemicilerle Bâbü'l-Mendeb'i geçmeyecekleri yönünde bir antlaşma yaptıkları ifade edilir. Doğu-Batı ticaretinde aracılık rolünü tarihin eski dönemlerinden beri sürdüren Araplar bu noktada lehlerinde olacak adımlar atmışlardır. Bu bağlamda Hindistan'da çıkan bir orman yangının tarçın mahsulünün bir kısmını yok ettiğini öğrenen Kataban hükümdarı, tarçın fiyatını iki katına çıkararak arz-talep dengesini kendi lehinde kullanmayı bilmiştir. İbrahim, *Tüccar Sermayesi ve İslâm*, 37.

⁴⁹⁹ Söylemez, "Kur'ân'ın Anlaşılmasına Tarihin Etkisi: Kureyş ve Fil Sureleri ile Necm Suresi 19-23. Ayetleri Örneği", 75; Khanfar, *İlk Bahar*, 51-52.

⁵⁰⁰ Fehmî, *Turuku't-Ticâreti'd-Düveliyeye ve Mahattâtuhâ Beyne's-Şerki ve'l-Garb*, 136; Marshall G. S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek* (3. Baskı), (Çev. Ahmet Kanlıdere ve Ahmet Aydoğan), Vadi Yayınları, İstanbul 2018, 191; Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, 154-155.

Şekil 4. İpek Yolu, Basra Körfezi Yolu ve Kızıldeniz Yolu'nu gösteren görsel.⁵⁰¹

⁵⁰¹ Dr. Öğr. Üyesi Recep Yılmaz tarafından çalışmamız için hazırlanmıştır.

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle, alternatif bir yol olarak tasarlanan Kızıldeniz güzergâhının Mekke ticareti ile irtibatının mahiyeti ve keyfiyeti önem arz etmektedir. Zira savaş durumlarında kullanılamayan yollara alternatif olduğu söylenen Kızıldeniz güzergâhının bile Mekke ticareti ile ilişkisi ilk bakışta görülmemektedir. Nitekim Seylan Adası'ndan hareket eden gemiler, Kızıldeniz üzerinden malları direkt olarak Bizans topraklarına ulaştırmakta ve bu ticarete Mekkelilerin herhangi bir dahli söz konusu olmamaktadır. Nitekim Mekke ticaretine yönelik menfi görüşleriyle bilinen ve bu alanda kalemeye aldığı eseriyle tanınan Patricia Crone da bu minvalde görüşler serdetmektedir.⁵⁰²

Kızıldeniz güzergâhının sorunsuz kullanılabilmesi durumunda yukarıdaki itirazın haklı bir itiraz olacağı muhakkaktır. Ne var ki Sâsânîlerin etkisinden kurtulmak için alternatif olarak geliştirilen Kızıldeniz Yolu her zaman kullanılabilen, Bizans'ın ihtiyaç duyduğu ürünlere ulaşmasına imkân veren bir yapıya sahip değildir. Şüphesiz ki bunun pek çok sebebi bulunmaktadır.

Dünyanın en sıcak ve tuzlu denizi olarak bilinen Kızıldeniz,⁵⁰³ gemiler için ciddi bir tehdit oluşturan mercan kayalıklarının yoğun olarak görüldüğü⁵⁰⁴ bir yerdir. Kıyılara yakın bölgelerdeki kayalıklar sebebiyle gemiler, limanlara giriş ve çıkış anlarında büyük zorluklar yaşamaktadır. Kızıldeniz için Türkçe halk dilinde kullanılan “Şap Denizi” ifadesi ile “Şapa oturmak” deyiiminin, sığ sularda yüzen gemi ve kadirgaların sık sık mercan kayalıklarına oturmasına atfen kullanılmış olabileceği de ileri sürülmektedir.⁵⁰⁵ Mercan kayalıklarının yüzeye yakın yerde

⁵⁰² Crone, *Ticâretu Mekke ve Zuhûrül-İslâm*, 133.

⁵⁰³ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 22.

⁵⁰⁴ Shahid, “İslâm Öncesi Arabistan”, I/19.

⁵⁰⁵ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 53.

bulunması, gemilerin bu kayalıklara çarparak hasar almasına hatta batmasına sebebiyet vermektedir. Nitekim risâlet öncesi dönemde Kâbe'nin onarımını yapan Kureyşlilerin, gerekli malzemeyi Kızıldeniz'de battığı ifade edilen bir gemi enkazından almış olması⁵⁰⁶ bu bilgiyle paralellik arz etmektedir.

Geceleri farkedilmeleri zor olan bu kayalıklar, Kızıldeniz'de gemiciliğin ancak gündüz yapılmasını zorunlu hale getirmektedir. Gündüz yapılan seferlerde bile bölgeye hâkim olan kaptanların öncülüğüne ihtiyaç duyulmaktadır. Güvenlik sebebiyle geceleri sefere devam etmeyen gemiler, mercan kayalıklarının gerisinde demirlemek durumundaydılar.⁵⁰⁷ Bu durum, seferlerin muson rüzgârlarına bağlı olarak yapıldığı bu seyahatlerde, büyük bir risk barındırmakta ve gecikmelere sebep olmaktadır.

Mercan kayalıklarının yanı sıra Kızıldeniz havzasında gemiciliği zorlaştıran hususlardan birisi de Kızıldeniz'in giriş noktası olan Bâbü'l-Mendeb Boğazı'dır. Burayı "Mendem" (nedâmet yeri) olarak tarif eden Makdisî, geçişin çok zor olduğunu ve ancak uygun yönde esen rüzgârlarla mümkün olabileceğini ifade etmektedir.⁵⁰⁸ Söz konusu boğazın bu isimle adlandırılmasının, tarih boyunca burada sık sık yaşanan deniz kazalarıyla ilgili olduğu bilinmektedir.⁵⁰⁹ Bâbü'l-Mendeb Boğazı'nda Nisan ayında batı musonları ile kuzey batı musonlarının karşı karşıya gelmesi neticesinde uygun rüzgârın esmesini günlerce beklemek zorunda kalan kaptanlar, değerli ticarî ürünleri taşımaları sebebiyle ciddi bir sorumluluk altında hissetmekteydiler.⁵¹⁰

Yine Kızıldeniz denizciliğini problemlî hâle getiren unsurlardan birisi de Hint Okyanusu'nda Bâbü'l-Mendeb Boğazı'nı kontrol

⁵⁰⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/127.

⁵⁰⁷ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 74.

⁵⁰⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâşim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 12; Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 210.

⁵⁰⁹ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 210.

⁵¹⁰ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 61.

edebilecek bir mesafede bulunan Sokotra Adası'nın Hintli korsanlarca ele geçirilmesidir.⁵¹¹ Tam da Mekke'nin ticarî olarak ön plana çıkmaya başladığı milâdî VI. asrın başında Sokotra Adası'nın Hintli korsanlarca ele geçirilmesi,⁵¹² şiddetli kuzey rüzgârları sebebiyle Kızıldeniz'in kuzeyine doğru çıkamayıp⁵¹³ günler boyunca açıkta uygun rüzgârları bekleyen gemilerin, korsanların hedefi haline gelmesine sebebiyet vermektedir.⁵¹⁴ Söz konusu dönemde Bizans-Sâsânî mücadelesi sebebiyle Bizanslıların savaş gemilerini başka bölgelere kaydırmalarının Kızıldeniz'de korsancılık faaliyetlerinin artmasına sebep olduğu düşünülebilir.

Kızıldeniz'in, gemi ulaşımının güçlükle yapılabilirdiği bir yer olması sebebiyle meydana gelen zaman kayıpları da gemiciler açısından ciddi bedellere sebep olmaktadır. Öyle ki, korsanlardan kurtularak taşıdıkları yükleri Kızıldeniz boyunca kuzeye taşıyabilen gemilerin bu sefer de muson rüzgârlarını kaçırma ihtimalleri gündeme gelmektedir. Mercan kayalıkları ve ters yönde esen rüzgârların meydana getirdiği gecikmeler sebebiyle kendilerini Hindistan kıyılarına taşıyacak muson rüzgârlarını kaçıran gemiciler, bir sonraki senenin uygun muson rüzgârlarına kadar orada beklemek durumunda kalmaktaydılar.⁵¹⁵ Afrika'nın Sevâhîlî bölgesinde yaşayan hal-

⁵¹¹ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 171; Crone, *Ticâretu Mekke ve Zuhûrü'l-İslâm*, 60; Sehhâb, *Îlâfu Kureyş*, 199; Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 40-41; Söylemez, "Kur'ân'ın Anlaşılmasına Tarihin Etkisi: Kureyş ve Fil Sureleri ile Necm Suresi 19-23. Ayetleri Örneği", 75; Taner Yıldırım, *Ticaret'in Altın Çağı*, İksad Yayınevi, Ankara 2022, 515. İbn Battûta da seyahatnamesinde Sokotra adasında bir arkadaşının bulunduğu gemiye saldıran Hintli korsanlardan bahseder. İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed Tancî (ö. 770/1368-69), *İbn Battûta Seyahatnâmesi I-II* (6. Baskı), (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, I/220.

⁵¹² Clive Ponting, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi* (8. Baskı), (Çev. Eşref Bengi Özbilen), Alfa Yayınları, İstanbul 2020, 278.

⁵¹³ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 172.

⁵¹⁴ Günümüzde de Somalili korsanlar, Sokotra Adası ve çevresinde korsancılık yapmaktadırlar.

⁵¹⁵ Uğur, "Sevâhîlî", *DİA*, XXXVI, 580.

kın bir kısmının, muson rüzgârlarını kaçırmaları sebebiyle burada bekleyen ve bu esnada yerli kadınlarla evlenen kişilerin soyundan gelmeleri⁵¹⁶ de bu duruma işaret etmektedir.

Dolayısıyla Bizans-Sâsânî mücadelesi esnasında Kızıldeniz her ne kadar alternatif bir yol olarak kullanılıyor olsa da yukarıda anlatılan olumsuz şartların etkisiyle sürekli olarak aktif bir şekilde kullanılamadığı anlaşılmaktadır. Zikredilen tehlikeler dolayısıyla, Hindistan'dan Kızıldeniz'e gelen gemiler, çoğu zaman yüklerini Yemen'in Aden limanına veya Mekke'nin Şuaybe (Cidde) Limanı ile Medine'nin Câr Limanı'na⁵¹⁷ bırakmayı tercih etmiş; Süveyş'e kadar çıkmamışlardır.⁵¹⁸ Özellikle de Ya'kûbî'nin Çin gemilerinin limanı olarak tavsif ettiği⁵¹⁹ Aden Limanı bu noktada önemli bir rol üstlenmiştir. Çünkü Aden, Hindistan ve Mısır arasındaki güzergâhta sığlaşma tehlikesi bulunmayan tek güvenli limandır.⁵²⁰ İşte bu noktadan itibaren de Kureyş kabilesinin ticareti sağlamak için devreye girdiği anlaşılmaktadır.

Milâdî VI. asrın başında, 502 senesinde, Bizans ile Sâsânîler arasında patlak veren savaş neticesinde ana ticaret rotalarının da meydana gelen değişiklik,⁵²¹ Mekke ticareti açısından kri-

⁵¹⁶ Uğur, "Sevâhili", *DİA*, XXXVI, 580.

⁵¹⁷ Ali, *Muhâdarât fî Târîhi'l-Arab*, 81.

⁵¹⁸ Fehmî, *Turuku't-Ticâreti'd-Düveliyye ve Mahattâtuhâ Beyne's-Şerki ve'l-Garbi*, 139; Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 41-42; Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 71.

⁵¹⁹ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 156; Beyzûn, *Mine'l-Hâdire ile'd-Devle*, 22.

⁵²⁰ Shahid, "İslâm Öncesi Arabistan", I/19; İbrahim, *Tüccar Sermayesi ve İslâm*, 36.

⁵²¹ Kadim dünyanın ana ticaret yollarının tıkanmasıyla ön plana çıkan Arabistan merkezli ticaretin ne denli önemli bir noktaya ulaştığını gösteren önemli kayıtlardan birisi, 562 yılında Bizans-Sâsânî devletleri arasında akdedilen Dara Antlaşması'nda karşımıza çıkmaktadır. Antlaşmanın henüz ikinci maddesi, Arap tüccarlar hakkındadır. Bu tüccarların ticari malları hangi güzergâhlardan geçirmeleri gerektiği bu antlaşma ile karara bağlanmaktadır. Savaşlar esnasında transit ticaretin önemli aktörlerinden birisi haline gelen Arabistanlı tâcirler, iki dünya devleti arasındaki antlaşmalara da konu olacak bir noktaya ulaşmışlardır. Bkz. Shahid, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*, II/12.; Tolga Ersoy, "Bizans ve Sâsânî İmparatorlukları Arasında Akdedilen Dara Antlaşması'ndaki İktisadî Hükümlerin Değerlendirilmesi", *History Studies/International Journal Of History*, 7(2), 2015, 33-35.

tik önemi haizdir. İpek Yolu ile Basra Körfezi güzergâhlarının işlevsiz hale geldiği bu dönemde,⁵²² alternatif yol olarak kullanılan Kızıldeniz'in de çeşitli sebeplerle pek fazla kullanılamadığı anlaşılmaktadır. "Ticarette bir merkez kayması olması durumunda hemen yeni bir merkez belirlenir."⁵²³ ilkesi doğrultusunda bu dönemde de yeni bir merkez ortaya çıkmıştır. Yemen sahillerine indirilen kıymetli doğu ürünlerinin Bizans pazarlarına ulaştırılması için Arabistan içinden geçen kara kervan yolu tam da bu noktada merkezi bir rol üstlenmeye başlayacaktır.⁵²⁴ Zira Arabistan üzerinden gerçekleşen ticaret, coğrafi konumu sebebiyle, Bizans-Sâsânî mücadele ve çekişmelerinden doğrudan etkilenmeyen bir yapıya sahiptir.⁵²⁵ Özellikle Kuzey ve Güney Arabistan'ın müdahalelere açık bölgeleri dışında kalan iç kesimleri mezkûr savaşıllardan neredeyse hiç etkilenmemektedir.

Uzakdoğu, Hindistan ve Hint Okyanusunu Akdeniz'e bağlayan Batı Arabistan Sahil Yolu, Yemen'den başlayarak Hicaz içinden geçen ve Bizans topraklarına ulaşan bir kara yoludur.⁵²⁶ Uzun bir barış döneminden sonra milâdî VI. asırda patlak veren savaş, Batı Arabistan ticaret güzergâhının diğer rotalara göre avantaj kazanmasını sağlamıştır. Öyle ki, Bizans-Arap ilişkileri konusundaki çalışmalarıyla tanınan İrfan Şehid, milâdî VI. asırda Arabistan'dan geçen kara yolunun (via odorifera), Bizans ekonomi tarihi açısından o dönemdeki en önemli yol olduğunu ifade etmiştir.⁵²⁷

Savaşın etkilerinin direkt hissedildiği Yemen bölgesinde ticarî

⁵²² Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, 37; Yıldırım, *Ticaret'in Altın Çağı*, 110, 143.

⁵²³ Fernand Braudel, *Kapitalizmin Kısa Tarihi* (5. Baskı), (Çev. İsmail Yerguz), Say Yayınları, İstanbul 2020, 81.

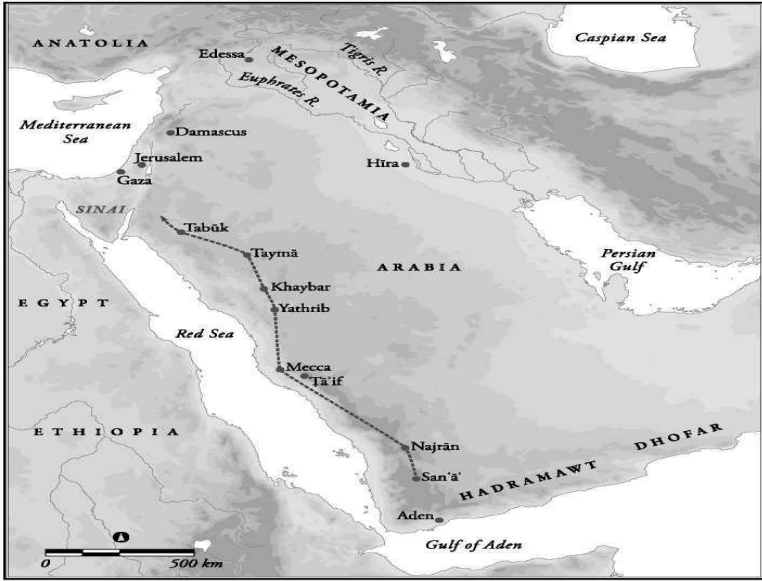
⁵²⁴ Touraj Daryaei, "Bazaars, Merchants, And Trade In Late Antique Iran", *Comparative Studies Of South Asia, Africa And The Middle East*, 30(3), 2010, 408.

⁵²⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/116.

⁵²⁶ Shahîd, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*, II/10.

⁵²⁷ Shahîd, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*, II/15. Marshall Hodgson'ın da aynı kanaatte olduğu anlaşılmaktadır. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I/198.

anlamda meydana gelen boşluğu farkedene ve dolduran Kureyş kabilesi, Mekke'yi Arap kervan şehri olarak hâkim bir konuma yükseltmiştir. Bu yükseliş, Batı Arabistan Yolu'nun uluslararası ticaretin önemli bir arteri olarak tanıtılmasına da katkıda bulunmuştur. Güneyde *Arabia Felix*'ten kuzeyde *Palaestina Tertia*'ya kadar uzanan bu kara yolu (Buhur/Tütsü Yolu), tüccarların ters rüzgârları ve tehlikeli sığılıklarıyla Kızıldeniz'de gezinmesini gerektiren deniz yoluna göre kesin bir avantaja sahiptir.⁵²⁸

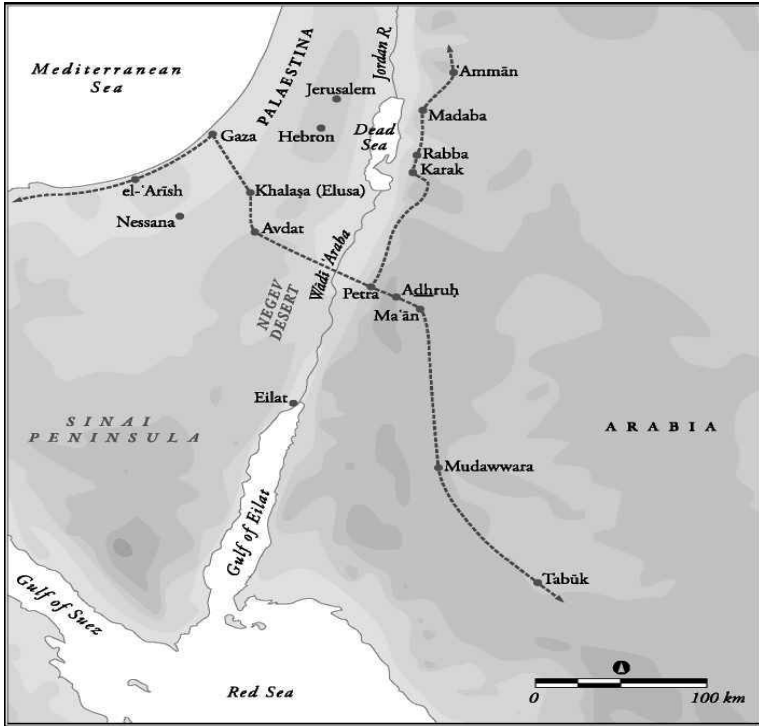
Şekil 5. Batı Arabistan Ticaret Yolu'nu gösteren bir harita.⁵²⁹

Yemen'den başlayan Batı Arabistan Sahil Yolu, Mekke'den geçerek Petra'ya varmaktadır. Burada ikiye ayrılan yollardan

⁵²⁸ Shahîd, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*, II/15.

⁵²⁹ Shahîd, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*, II/18.

birisi Gazze tarafına devam ederken bir diğeri ise Busrâ'ya doğru yoluna devam etmektedir.⁵³⁰

Şekil 6. Petra'dan ikiye ayrılan yolu gösteren harita.⁵³¹

Gazze'ye giden yol, Sina Yarımadası üzerinden Mısır'a kadar ulaşmaktadır. Bizans'a bağlı olan Gazze şehri esasen önemli liman kentlerinden birisidir. Bizans, Mısır, İtalya ve Lübnan'ın çeşitli sahil şehirlerinden gemiler Gazze'ye gelerek mallarını boşaltır, yine burada ihtiyaç duydukları malları gemilere yük-

⁵³⁰ Shahîd, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*, II/19; el-Hüseyînî - el-Kâbî, "el-Mahattât ve't-Turuku't-Ticariyye Kable'l-İslâm", 401.

⁵³¹ Shahîd, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*, II/16.

leyerek geri dönerler.⁵³² Yine Busrâ şehri de Arap tacirlerin Bizans topraklarındaki ana pazarlarından birisidir.⁵³³ Hatta her iki şehrin o dönemde Bizans'ın Bilâdü's-Şam'daki en önemli ticaret yerleri olduğu ifade edilmektedir.⁵³⁴

Bizans-Sâsânî mücadelesinin yaşandığı dönemlerde aktifleşen Batı Arabistan Sahil Yolu'nun, iki devlet arasında milâdî IV. asırda meydana gelen savaşlar esnasında da yine faal olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Güney Arabistan'da doğu mallarının boşaltıldığı önemli noktalardan biri olan⁵³⁵ Kana Limanı'nda bulunan, milâdî IV. yüzyıla tarihlenen, Yahûdî tüccar Kosmas'a ait yazıt, Kosmas'ın refah içinde dua ettiğini kaydeder.⁵³⁶ Yemen'den başlayarak Şam'a kadar ulaşan kara yolunun kritik noktalarına Yahûdîlerin yerleşmiş olması, bu noktada câlib-i dikkattir. Mezkûr yolun önemli kavşak noktalarından olan Mekke'ye ticaret maksadıyla Yahûdîlerin yerleştiği bilgisi⁵³⁷ ve yine aynı güzergâh üzerinde bulunan Medine, Hayber, Cerbâ ve Ezruh gibi noktalarda⁵³⁸ ciddi Yahûdî nüfusunun bulunması, ticaretten anlayan Yahûdîlerin bu yolun önemini farkederek kritik noktalarda kendilerine yer edinmeye çalıştıklarını ortaya koymaktadır. Öyle ki, Güney Arabistan'da Kana; Orta Arabistan'da Mekke, Medine, Hayber ve Kuzey Arabistan'da Cerbâ ve Ezruh gibi noktalara yerleşen Yahûdîler, bu haliyle Batı Arabistan Sahil Yolu'nun geçtiği hemen her noktada varlık göstermişlerdir.

Milâdî VI. asrın başlarında, uzun bir barış döneminin ardından iki devlet arasında savaşın patlak vermesi ile Arabistan için-

⁵³² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, II/653.

⁵³³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, II/632.

⁵³⁴ Sehhab, *İlâfu Kureş*, 214.

⁵³⁵ Shahid, "İslâm Öncesi Arabistan", I/26.

⁵³⁶ Bukharin, "Mecca on the Caravan Routes in Pre-Islamic Antiquity", 118.

⁵³⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/150.

⁵³⁸ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/278.

den geçen kara yolu yeniden önem kazanmıştır. Daha önceki dönemlerde tercih edilen Kana Limanı'nın yerine Aden Limanı'nın ön plana çıkması dışında,⁵³⁹ mezkûr yolun güzergâhında ciddi bir değişiklik yaşanmamıştır. Fakat bu sefer söz konusu ticareti organize edenler defaatle üzerinde durduğumuz şekliyle milâdî VI. asrın başlarına kadar süren bir hazırlık sürecinin ardından, yeni bir aktör olarak bu ticaretin organizatörleri vasfıyla Mekkeliler tarih sahnesine çıkmışlardır.

Hindistan'dan deniz yoluyla getirilen ve Aden Limanı'na boşaltılan ürünler burada birikmektedir. Bu durum buradaki fiyatların Bizans pazarlarına kıyasla ucuz olmasını da beraberinde getirmektedir. Hâşim'in îlâfı tesis ettiği dönemde, Yemen'deki fiyatların Şam'daki fiyatlara kıyasla daha düşük olmasının⁵⁴⁰ altındaki esas neden de bu olmalıdır. Bu durumu farkedenden Hâşim, malları Yemen'den Şam'a kara yoluyla, iki imparatorluk arasındaki çatışma noktalarından uzak bir şekilde sürdürmenin kendilerine kazandıracağı menfaatleri görmüş olmalıdır.⁵⁴¹ Nitekim risâlet döneminde Kureyş'in ulaştığı ekonomik refah, iki bölge arasındaki fiyat farkından Kureyş'in ciddi bir gelir elde ettiğini ve Hâşim'in öngörüsünün isabetli olduğunu ortaya koymaktadır.

Rûm Suresi'nde temas edilen Bizans-Sâsânî mücadelesi bağlamında Kureyşlilerin verdiği tepkinin nedenleri de irdelenmeye değerdir. Bizans-Sâsânî mücadelesine temas eden ayetler şu şekildedir: *“Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. Eninde sonunda Allah'ın dediği olur. O gün müminler Allah'ın yardımını sebebiyle sevinecekler. O dilediğini muzaffer kılar. O çok güçlüdür, en-*

⁵³⁹ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 51.

⁵⁴⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/116. Benzer bir görüş için bkz. Sehhâb, *Îlâfu Kureyş*, 241.

⁵⁴¹ Khanfar, *İlk Bahar*, 51-52.

*gin merhamet sahibidir.”*⁵⁴² Hakikaten ilgili ayetlerin nâzil olduğu dönemde Bizanslılar, Sâsânîlere karşı ciddi bir mağlubiyet içerisindeydi. Başka bir deyişle bu tarihi hadiseler de inen ayetleri desteklemektedir. 602 senesinde İmparator Mavrikios’un Phokas tarafından idam ettirilmesinin ardından Bizans topraklarında çıkan kargaşadan istifade etmek isteyen Sâsânîler, saldırıya geçmişlerdir.⁵⁴³ 622 senesine kadar mağlubiyet üstüne mağlubiyete maruz kalan Bizanslılar, 613 yılında Şam’ı, 614 yılında Kudüs’ü ve 619 yılında altı yüzyıldır Akdeniz’in ekmek sepeti (tahıl ambarı) ve Bizans’ın tarım ekonomisinin temel taşı olan Mısır’ı kaybetmişlerdir. Öyle ki Sâsânî ordusu, başkentin hemen karşısına, Chalcedon’a (Kadıköy) kadar ulaşmıştır. Bu durum ancak 622 yılında İmparator Herakleios’un karşı saldırı başlatmasından sonra değişmeye başlayacaktır.⁵⁴⁴

Bazı tefsir eserlerinde Kureyşlilerin, Sâsânîlerin galibiyetine sevindikleri; Müslümanların ise Bizanslıların yenilgisine üzüldükleri aktarılmaktadır. Esasen ilgili ayetler de bu duruma işaret etmektedir. Konumuz açısından üzerinde durulması gereken nokta ise Kureyşlilerin neden bu yönde bir tavır takındıktır. Bir kısım tefsir eserinde, Kureyşlilerin Sâsânîlerin galibiyetine sevinmesi, her iki tarafın da putperest olmasıyla; Müslümanların Bizans’ın mağlubiyetine üzülmesi ise her iki tarafın kitap ehli olmasıyla izah edilmektedir.⁵⁴⁵ Bize göre de mezkûr tavırların esas gerekçesini⁵⁴⁶ dinî saikler oluşturmaktadır. Bununla

⁵⁴² Rûm: 30/2-5.

⁵⁴³ Ponting, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, 272.

⁵⁴⁴ Konuk, *Roma-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası*, 42-44; Frankopan, *İpek Yolu*, 77.

⁵⁴⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III/402; Taberî, *Tefsîrü’t-Taberî Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XVIII/450; İbn Kesîr, *İbn-i Kesîr Tefsîri*, VIII/367.

⁵⁴⁶ Hodgson, Kureyş’in Sasanîleri desteklemesinin sebebinin, Sasanîlerin, Bizans ve Habeşlilerin aksine, Mekke’ye hiç saldırı düzenlememiş olması olabileceğini ifade eder. Hodgson, *İslâm’ın Serüveni*, I/204.

beraber, konunun iktisadî boyutunun da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Nitekim ticarete dayalı olan Mekke ekonomisinde, Kureyş ileri gelenleri, Yemen ile Şam arasındaki fiyat farkından dolayı ciddi gelirler elde etmektedir. Fiyat farklarının esas sebebi de Bizans'ın doğu ile olan ticaretinde, Sâsânîlerin ana ticaret yollarına hâkim olmaları sebebiyle ürünlere direkt ulaşma imkânının olmamasıdır. Bizans'ın savaşta galip olması durumunda, kıymetli doğu ürünlerine direkt ulaşabilmesi mümkün olacaktır. Bu ise Kureyş'in ticaretini ortaya çıkaran etkenlerin yok olması, Şam'daki fiyatların eski haline geri gelmesi,⁵⁴⁷ ticaretin Kızıldeniz ve Batı Arabistan yollarından tekrar ana yollara kayması, dolayısıyla da Kureyş'in kervanlarına ihtiyaç kalmaması anlamına gelecektir. Bu da Kureyş ticareti açısından bir yıkım olacaktır. Dolayısıyla Sâsânîlerin galip gelmesi, her zaman için Kureyş'in arzu edeceği bir durumdur.

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle hem klasik kaynaklarımızda hem de modern dönemdeki çalışmalarda, çoğunlukla Bizans-Sâsânî çekişmesinin etkilerinin ihmal edildiğini, bununla birlikte Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşmesinin en temel sebeplerinin esasen bu noktada aranması gerektiği açıktır. Zira savaşlarla beraber oluşan güvensiz ortam, güveni sağlayan bölgelerin izdiharı ile neticelendiği gibi; tıkanan yolların alternatif yeni yolların da doğmasına imkân tanımıştır. Buradan hareketle, bundan sonraki üç başlıkta Bizans-Sâsânî mücadelesi ile ilişkili gelişmelerin, Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşmesinde ne tür etkilerde bulunduğu üzerinde durulacaktır.

1.6. Yemen'in Arabistan Üzerindeki Egemenliğini Kaybetmesi

Hint Okyanusu'ndan Akdeniz'e gelen doğu ticaret yollarının en önemlileri olan İpek Yolu ile Basra Körfezi Yolu'nun milâdî

⁵⁴⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/116.

VI. asırda Bizans ile Sâsânîler arasında patlak veren savaşlar sebebiyle kullanılamaz hale gelmesi; Kızıldeniz Yolu'nu ve Arabistan içinden geçen karayolunu önemli bir konuma yükseltmişti. Son iki yolun Yemen'den geçmesi sebebiyle Yemen'e sahip olmanın, ticaret yollarına tahakküm etmek isteyen devletler açısından kritik önemi haiz olduğu ifade edilebilir.

Arabistan ticaretinin mihveri olan Yemen bölgesinde,⁵⁴⁸ mîlattan önce 115 yılı dolaylarında Sebelilerin tarih sahnesinden çekilmesi ile Himyerîler gücü ele geçirmişlerdir.⁵⁴⁹ Arabistan'ın pek çok bölgesine güçlerini yayan bu hanedanlık, Hicaz'daki Arap kabileleri üzerinde de belirli bir nüfuz oluşturmuş ve Yemen'den Şam'a uzanan ticarî ürünlerin naklinde ve korunmasında en önemli aktör konumuna gelmiştir.⁵⁵⁰ Kureyş öncesi dönemde de önemli bir ticarî durak olan Mekke şehrine hükmeden Cürhümlüler ile Huzâalılar da esasen Yemenli oldukları burada tekrar hatırlanmalıdır. Yemenliler, mezkûr ticaretin problemsiz sürdürülmesi için yol güzergâhı üzerinde ticarî duraklar inşa etmişlerdir. Mekke şehri de Yemenlilerin bu amaçla kullandığı merkezlerden birisi konumundadır.⁵⁵¹

Milâdî VI. asra gelindiğinde Yemen'in hem dâhili hem de hârici sebepler dolayısıyla zayıflamaya başladığı anlaşılmaktadır.⁵⁵² Yemen'in jeo-stratejik konumunun farkında olan Bizans ve Sâsânîler, bölge üzerinde hâkimiyet kurma yarışına girmişlerdir. Bu doğrultuda Bizanslılar, Yemen'deki Hristiyan halkı desteklerken; Sâsânîler ise Hristiyanlara düşmanlık besle-

⁵⁴⁸ Beyzûn, *el-Hicâz ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 61.

⁵⁴⁹ Halil Ortakçı, *İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Himyerîler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, 26.

⁵⁵⁰ Sehhâb, *İlâfu Kureyş*, 43.

⁵⁵¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/12.

⁵⁵² İsmail Altun, *Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hayatı ve Kişiliği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002, 15.

yen Yahûdîlere destek vermişlerdir.⁵⁵³ Milâdî VI. asır itibariyle Yemen'in Hristiyanlıktansa Yahûdîliğe daha mütemayıl olduğu söylenebilir. Çünkü Hristiyanlık, Yemenlilerin en önemli iki düşmanı olan Bizans ve Habeşistan ile özdeşleşmiştir.⁵⁵⁴ Dinî alanda yaşanan bu gelişmeler, Yemen bölgesinin iç ihtilaflarla uğraşmasına ve zayıflamasına sebebiyet vermiştir.

Himyerî Devleti'nin Yahûdî kralı⁵⁵⁵ Zû Nüvâs, dinî taassuptan ve Necrân Hristiyanları aracılığıyla Habeşlilerin ve dolayısıyla Bizanslıların kendi ülkesinde nüfuz kazanmasından endişe duymaktadır.⁵⁵⁶ Bu sebeple Necran Hristiyanlarını ya Yahûdîliği kabul etmeleri veya "uhdûd" denilen içi ateş dolu çukurlara atılmayı göze almaları konusunda tercihe zorlamıştır. Buruc Sûresi'nin ilgili ayetlerinde de (4-7) işaret edilen bu vakada,⁵⁵⁷ Yahûdîliği kabul etmeyen ve İslâmî kaynaklarda 20.000, Süryani kaynaklarda ise 4.000 olarak kaydedilen⁵⁵⁸ Hristiyan halk, içi ateş dolu çukurlarda yakılmıştır. Ömerî'nin de işaret ettiği gibi bu hâdise, Arabistan ticaretini o döneme kadar domine eden Yemenliler açısından bir kırılmayı ifade etmektedir. Hem Yemen'de üretilen ürünlerin hem de Hindistan'dan gelen ürünlerin Şam topraklarına götürülmesi işini organize eden Yemenliler ile Bizanslılar arasında bu hâdiseden sonra siyasî ilişkiler gerilmiştir. Bu durum her iki bölge arasındaki ticarî ilişkilere de yansımıştır. Öyle ki Yemenliler, artık ticaret

⁵⁵³ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 171, 222.

⁵⁵⁴ Shahîd, "İslâm Öncesi Arabistan", I/29.

⁵⁵⁵ Habeşlilerin 340 yılındaki ilk Yemen işgali sırasında bir kısım Himyerîlinin Medine'ye gittiği, orada Yahûdîlikten etkilendikleri ve Yahûdîliğin bu şekilde Yemen'e girdiği ifade edilmektedir. Ali, *Muhâdarât fî Târîhi'l-Arab*, 19.

⁵⁵⁶ Levent Öztürk, *Etiyopya'da İslâmiyet I*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, 38.

⁵⁵⁷ İrfan Şehid'in ele aldığı ve milâdî VI. yüzyıla ait bazı yeni vesikalarda, Yemenli Yahûdîlerin zulümleri ve Habeşistanlı Hristiyanların dindashlarına yönelik yardımları anlatılmaktadır. Öztürk, *Etiyopya'da İslâmiyet I*, 38. İrfan Şehid'in ilgili çalışması için bkz. İrfan Shahîd, *The Martyrs of Najrân New Documents*, Bruxelles 1971.

⁵⁵⁸ Muhammed Eroğlu, "Ashâbü'l-Uhdûd", *DİA*, İstanbul 1991, III, 471.

gayesiyle Şam'a gitmeye çekinmişlerdir.⁵⁵⁹ Buna bir de Himyerî hükümdarı Zû Nüvâs'ın Bizanslı tüccarları öldürdüğü bilgisi eklendiğinde;⁵⁶⁰ iki bölge arasındaki ticaretin nasıl bir çıkma-za doğru sürüklendiği⁵⁶¹ ve mezkûr ticareti yürütecek yeni bir aktör ihtiyacının gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Sâsânîlerin topraklarından geçen ve 502 yılında başlayan savaşlar sebebiyle tıkanan yollara akternatif yol arayışını sürdüren Bizanslılar, Kızıldeniz güzergâhını aktif kullanabilmenin yolunun Yemen'e hâkim olmaktan geçtiğini bilmektedir. Zira Kızıldeniz'in kuzey tarafı Bizans müttefiği olan Gassânîler aracılığıyla güvene alınmış olsa da, ticaretin sorunsuz sürdürülebilmesi Kızıldeniz'in güney yakasının da ele geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Sâsânîlerin müttefiği Zû Nüvâs'ın gerçekleştirdiği uhdûd hadisesi, Bizans'a aradığı fırsatı vermiştir. Mesafenin uzaklığı sebebiyle⁵⁶² bizzat müdahalede bulunmasa da, din daşları Habeşlileri bu yönde teşvik ederek amacına ulaşmıştır.⁵⁶³ Hem dinî gerekçelerle hem de ticarî⁵⁶⁴ gayelerle Habeşliler,⁵⁶⁵ milâdî 525 senesinde Yemen'i işgal etmişlerdir.⁵⁶⁶ Ne var ki

⁵⁵⁹ Ömerî, *Tarîkû'l-Buhûri'l-Kadîm*, 204.

⁵⁶⁰ Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 372; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 111.

⁵⁶¹ Shahîd, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*, II/20.

⁵⁶² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/29.

⁵⁶³ Sehhâb, *İlâfu Kureys*, 121.

⁵⁶⁴ Kelpetin, Habeşlilerin Yemen saldırısının asıl amacının Himyerîleri'n saldırılarından emin olarak ticaretlerini yürütmek ve Kızıldeniz'i Aden'e bağlayan kritik mevkideki Bâbü'l-Mendebe Boğazı'nı kontrolleri altına almak olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* (2. Baskı), Kuramer, İstanbul 2020, 99.

⁵⁶⁵ Habeşistan'da kurulan Aksum Krallığı'nın kökenleri de esasen Yemen'den gelerek buraya yerleşen kişilere dayanmaktadır. Afrika topraklarında güçlenen Yemenli göçmenler, zamanla Kızıldeniz üzerinde dönen ticarete hâkim olmak için asıl vatanları olan Yemen'i de hâkimiyet altına almaya çalışmışlardır. Bkz. Öztürk, *Etiyopya'da İslâmîyet I*, 23-24.

⁵⁶⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, III/459-460; Ömer Faruk Doğangül, *Câhiliye Döneminde Fil Olayı ve Etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, 49.

bu durum uzun sürmeyecektir. Çünkü Bizanslıların, Yemen'e hâkim Habeşli müttefikleri vasıtasıyla Adulis Limanı'ndan biz-zat Hindistan'a gemiler göndererek⁵⁶⁷ ihtiyaç duydukları ürün-leri elde etmeleri, Sâsânîlerin çıkarlarıyla ters düşmektedir. Ni-tekim 575 yılında Sâsânîler tarafından gönderilen ordunun yar-dımıyla Himyerîler, Habeşlileri Yemen'den kovmuş, kısa bir süre sonra da Sâsânîler Yemen'de yönetime el koyarak burayı kendilerine bağlı bir satraplık haline getirmişlerdir.⁵⁶⁸

Şekil 7. Habeş (Aksum) Krallığını gösteren bir görsel⁵⁶⁹

Yemen'in hem dâhili çalkantılar sebebiyle güçsüzleşmesi hem de Habeşliler ve sonrasında da İranlılar eliyle istila edilmesi, uzun asırlardan beri devam ettirdiği ticarî başarısının sönmesini beraberinde getirmiştir. Milâdî VI. asırda patlak veren savaşların ana ticaret yollarını tıkamasına ilaveten, Kızıldeniz yolunun da daha önce ifade edilen sebepler dolayısıyla süre-

⁵⁶⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, II/657; Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 11.

⁵⁶⁸ Lewis, *Tarihte Araplar*, 5; Doğangül, *Câhiliye Döneminde Fil Olayı ve Etkisi*, 63.

⁵⁶⁹ <https://124.im/t4XL> (erişim tarihi 12.10.2022)

li aktif kullanılamaması, Hicaz'dan geçen Batı Arabistan Sahil Yolu'nun merkezi bir konuma gelmesini intaç etmiştir.⁵⁷⁰ Böyle bir durumda Yemenlilerin güç kaybetmiş olması, bu ticareti organize edecek yeni araçların ortaya çıkmasına imkân tanımıştır. Bu araçlar, milâdî V. asrın ortalarından itibaren Kureyş kabilesinin önderliğinde tebâruz etmeye başlayan Mekkeliler olmuştur. Nitekim Hz. Peygamber'den nakledilen bir söz tam olarak bu duruma işaret etmektedir: "Arapların liderliği önce Himyerîlerin elinde idi. Sonra Allah onlardan alarak Kureyşlilere verdi."⁵⁷¹ Hakikaten de milâdî VI. asırda yaşanan hâdiseler, hadisin ifade ettiği durumla tamamen paralellik arz etmektedir.

Yemen bölgesinin belirli güçler arasında el değiştirmesinin Kureyş ticaretine nasıl etkide bulunduğu konusuna da değinmek gerekmektedir. Yemen'in Habeşlilerin egemenliği altında bulunduğu dönemde, Kureyş ticaretinin nisbeten daha düşük yoğunlukta gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bunun gerekçesi ise Bizanslıların, doğudan gelen ürünlere Habeşliler aracılığıyla ulaşabiliyor olmasıdır. Hindistan'a kadar yelken açan Habeşli gemiciler, Bizans'ın ihtiyaç duyduğu ürünleri getirmekteydiler.⁵⁷² Kızıldeniz'in hem doğu hem de batı tarafında hâkimiyet sağlayan Habeşliler, bu sayede Kızıldeniz'i kullanarak doğu ürünlerini gemiler aracılığıyla Kulzum ve Eyle (Akabe) gibi Bizans'a bağlı limanlara ulaştırmaktaydılar.⁵⁷³ Deniz üzerinden yapılan taşımacılığın maliyetinin, karayolunda yapılabilecek nispetle bir hayli düşük olması,⁵⁷⁴ Bizanslıların ihtiyaç duydu-

⁵⁷⁰ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 172.

⁵⁷¹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870), *et-Târîhü'l-Kebîr I-IX*, Thk. Haşim en-Nedvi ve arkadaşları, Dairetü'l-Me'arifi'l-İslâmiyye, Beyrut t.y., III/264.

⁵⁷² Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 11.

⁵⁷³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, II/657.

⁵⁷⁴ Utku, *Kızıldeniz -Çöl, Gemi ve Tacir-*, 229.

ğu ürünleri Habeşliler aracılığıyla gemiler vasıtasıyla elde etmesini intaç etmiş; bu esnada Kureyş'in çöl gemilerine (develer) fazlaca ihtiyaç duyulmamıştır.

Bununla beraber Kızıldeniz'de görülen yoğun mercan kayalıkları, gemilerin hareket etmesini sınırlayan kuzey rüzgârları, gemicilerin karaya salimen yanaşmasına imkân veren limanların azlığı, Sokotra Adası'na yerleşen Hintli korsanların varlığı ile Habeşli gemicilerin hem bu korsanlarla hem de Hindistan'a gidiş ve gelişleri sırasında kendilerine rakip olan Sâsânîli tüccarlara karşı koyacak güce sahip olmamaları,⁵⁷⁵ Kureyş kervanlarının aktif olarak bu ticarete bulunmasını hem mümkün hem de zorunlu kılmıştır. Nitekim Bizans gemiciliğinin gerilemesi ve Habeşistan tüccarlarının aktivite boşluğundan dolayı Kızıldeniz Yolu'nun, Mekke'ye karşı gerçek bir tehdit olarak asla ortaya çıkmadığı da kimi araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir.⁵⁷⁶ Dolayısıyla her ne kadar teorik olarak Habeş hâkimiyeti esnasında Kureyş'e ihtiyaç duyulmadığı ifade edilebilirse de, vakianın buna uygun şekilde cereyan etmediği de söylenebilir.

Habeşlilerin Yemen'e hâkim olduğu dönemde Kureyşlilerin ciddi yoğunlukta olmasa bile ticarete devam ettiklerini ve Arabistan'dan geçen karayolunun kullanıldığını gösteren ilginç bir kaydı da burada zikretmekte fayda vardır. San'a'da inşa ettirdiği kilisenin pislenmesinin ardından Ebrehe'nin "Bu Kureyş'in işidir." dediği ve o esnada şehirde bulunan Kureyşli bir tüccarı çağırarak "Benim topraklarımda ticaret yapmanıza kolaylık sağlamadım mı? Sizin korunmanızı ve size karşı ikramda bulunulmasını emretmedim mi?" dediği aktarılmaktadır.⁵⁷⁷ Rivayetin doğru olması durumunda, Ha-

⁵⁷⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/282; Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 8.

⁵⁷⁶ O'leary, *Arabia Before Muhammad*, 182.

⁵⁷⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, XV/237; Crone, *Ticâretü Mekke ve*

beşlilerin ve dolayısıyla Bizanslıların Yemen’de hâkim oldukları zamanlarda da Kureyşlilerin ticaretlerini olabildiğince sürdürdükleri ifade edilebilir.

Kanaatimizce, Yemen’in Sâsânîlere bağlı bir eyalet haline geldiği milâdî VI. asrın son çeyreği ise Kureyş ticareti açısından son derece önemlidir. Yemen’in, Bizans müttefiği Habeşlilerin elinden, Bizans düşmanı Sâsânîlere geçmesi, Kureyş denklemi açısından müsbet sonuçlar doğurmaktadır. Çünkü Yemen’in Sâsânîlerin hâkimiyetinde bulunması demek, Habeşli gemicilerin artık rahatça Hindistan’a yelken açamaması, dolayısıyla Kızıldeniz Yolu’nun aktif olarak kullanılamaması anlamı taşımaktadır. Kızıldeniz Yolu’nun tıkanması ise Arabistan içinden geçen karayolunun (Buhur/Tütsü Yolu), dolayısıyla da Kureyş ticaretinin canlanması anlamına gelmektedir.⁵⁷⁸ Nitekim Sâsânîlerin desteği ile Seyf b. Zû Yezen’in Habeşlileri Yemen’den çıkarması, Mekkelilerce çok olumlu karşılanmış, hatta Seyf’i tebrik etmek gayesiyle Mekke’den bir heyet gönderilmiştir.⁵⁷⁹ Çünkü Kureyşliler, Yemen’i kaybeden Bizanslıların pazarlarında doğu ürünlerinin fiyatlarının artacağına bilincindedir. Ayrıca savaşlar sebebiyle tıkanan yollara alternatif olarak geliştirilen Kızıldeniz Yolu da Bizans açısından kullanılamaz hale gelmiştir. Bu durumun farkında olan Kureyş kabilesi, Yemen’deki yeni yönetimle arasını iyi tutarak îlâfı pekiştirmek ve Habeş yönetimi sırasında kesintiye uğrayan ticari ilişkilerini düzeltmek için bu hamlede bulunması gerektiğinin farkındadır.⁵⁸⁰ Yemen’deki güçlü Fars egemenliği, Kureyş

Zuhûrû'l-İslâm, 213 (çevirenin notu). Aynı manayı ifade eden bir başka bilgi için bkz. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, III/521.

⁵⁷⁸ Khanfar, *İlk Bahar*, 118.

⁵⁷⁹ İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 328/940), *el-İkdü'l-Ferîd I-IX*, Tahk. Müfid Muhammed Kumeyha, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1404/1983, I/289-293.

⁵⁸⁰ Khanfar, *İlk Bahar*, 119.

ticaretini ve zenginliğini meydana getiren en önemli etkenlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Netice itibariyle, milâdî VI. asırda meydana gelen savaşlar, Arabistan ticaretini domine eden Yemen bölgesinde zayıflama-ya sebebiyet vermiş, Hâşim’in tesis ettiği ilâfla Kureyş kabilesi boşluktan faydalanmayı bilmiş, bu ticareti yürüten yeni aktör vasfıyla tarih sahnesine çıkmıştır.

1.7. Fil Vak’ası ve Hums Sisteminin Tesisi

Habeş Necâşisi’nin 525 yılında Yemen’i işgal için gönderdiği Eryât komutasındaki ordu içinde bulunan Ebrehe,⁵⁸¹ 537 yılında Eryât’ı öldürerek Yemen’de iktidara gelmiştir. Necâşî’ye itaatini bildiren Ebrehe,⁵⁸² Hristiyanlığı yaymak gayesiyle çeşitli girişimlerde bulunmuştur.⁵⁸³ Yemen halkının hac gayesiyle Mekke’ye gitmesinin önünü kesmek için San’a’da Kulleys isimli bir katedral inşa ettirmiştir.⁵⁸⁴ Halkın bundan böyle Mekke’ye değil, inşa ettirdiği katedrale gelmeleri için etrafa haberciler göndermiştir. Bu durum ise Arapların hoşuna gitmemiş ve bir rivayete göre Kinâne kabilesinden bir adam, bir diğer rivayete göre ise Has’am kabilesinden iki kişi gelerek kiliseyi pisletmişlerdir. Ebrehe bu durumdan Kureyşlileri sorumlu tuttuğu gibi; Araplarca kutsal kabul edilen ve bu sebeple de kendi mabedinin hakarete uğramasına sebep olan Kâbe’yi yıkması gerektiğine karar vermiştir.⁵⁸⁵ Böylece Fil Sûresi’nde bahsi geçen hadise gerçekleşmiştir.

⁵⁸¹ Ebrehe’nin, Latince’de İbrahim anlamına gelen Abramos’tan geldiği ifade edilmektedir. Khanfar, *İlk Bahar*, 112.

⁵⁸² İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, I/33.

⁵⁸³ Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (ö. 282/895), *el-Ahbârü’t-Tivâl*, Matba’atü’s-Sa’ade, Mısır 1330-1910/1911, 63.

⁵⁸⁴ Kulleys hakkında bilgi için bkz. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb fi Fünûni’l-Edeb*, I/354.

⁵⁸⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb fi Fünûni’l-Edeb*, XV/237.

Fil hadisesiyle ilgili bilgiler incelendiğinde dinî, siyasî/askerî ve iktisadî etkenlerin her birisinin bu hadisenin meydana gelmesinde belirli oranda etkili olduğu ifade edilebilir. Kâbe'nin Araplar nezdindeki manevi otoritesi, Yemen merkezli olmak üzere Arabistan'a yeni bir din yaymak isteyen Ebrehe'nin mutlaka dikkatini çekmiş olmalıdır. Arabistan'daki dine karşı girilen bu saldırıda, mutaassıp bir Hristiyan olduğu ifade edilen⁵⁸⁶ Ebrehe'nin dinî saiklerle hareket ettiği ifade edilebilir. Nitekim Kâbe'nin sadece Kureyşliler için değil, Arabistan'daki pek çok kabile için önemli bir değer olduğu, Ebrehe'nin inşa ettirdiği katedralin Kureyşli olmayanlarca pislenmesi hadisesinde kendisini göstermektedir. Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkma niyetini öğrenen bazı Arap kabilelerinin onunla savaşmayı kendilerine bir vazife görmesi⁵⁸⁷ ve Ebrehe'nin Mekke'ye varana kadar çeşitli kabilelerle savaşmak zorunda kalması⁵⁸⁸ da bu duruma işaret etmektedir. Ebrehe'nin de bu durumun kaynağını ortadan kaldırarak sorunu çözmeye çalışmış olması muhtemel görünmektedir.

Cevâd Ali, Habeşlilerin Mekke saldırısının altında yatan önemli sebeplerden birisinin de Bizans'a yardım ulaştırma isteği olabileceği üzerinde durmaktadır. Ona göre, Habeşlileri Mekke seferi için kışkırtan Bizanslılar, önemli bir coğrafî mevkide bulunan Mekke'nin ele geçirilmesi ile mütteliklerinin kendisine yardım ulaştırabilmesinin önünü açmaya çalışmaktadır.⁵⁸⁹ Sâsânîlerle savaşın yoğun olarak yaşandığı bu dönemde, Kuzey Arabistan'da Gassânîler, Güney Arabistan'da ise Habeşliler Bizansla müttelik durumdadır. Bununla birlikte Sâsânîlere karşı Güney Arabistan'dan yardım

⁵⁸⁶ Doğançül, *Câhiliye Döneminde Fil Olayı ve Etkisi*, 72.

⁵⁸⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/35.

⁵⁸⁸ Süheylî, *er-Ravdû'l-Ünüf*, I/117.

⁵⁸⁹ Beyzûn, *el-Hicâz ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 59; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/283.

alınabilmesi, Orta Arabistan'ın, özellikle de Hicaz'ın merkezi olarak kabul edilebilecek Mekke'nin hâkimiyet altına alınmasıyla mümkün olabilecektir. Bu durumun farkında olan Bizanslıların Ebrehe'yi bu yönde teşvik etmiş olması da mümkün görünmektedir.⁵⁹⁰ Nitekim Ebrehe'nin ordusuyla ilgili olarak, çok kalabalık bir ordu olduğu yönünde verilen bilgilerin⁵⁹¹ doğru olması durumunda bu ihtimalin güçleneceği de ifade edilmelidir. Zira Mekke gibi asıl gücünü askerî başarılarından almayan bir şehir için bu denli büyük bir ordu hazırlamak makul görünmemektedir.

Fil vak'asının altında yatan esas neden ise Batı Arabistan'dan geçen ticaret yoluna hâkim olma gayesi gibi görünmektedir.⁵⁹² Nitekim Kueyşlilerin ticarî rakipleri Sakiflilerin Habeş saldırısına olumlu bakmaları ve Ebû Riğâl'i rehber olarak göndermeleri de bu durumla irtibatlandırılmaktadır.⁵⁹³

Hindistan ve Doğu Asya'dan gelen ipek, baharat ve parfümeri ticareti ile zenginleşmeye başlayan Kureyşlilerin bu durumu, Ebrehe'yi rahatsız etmiş olmalıdır. Tehlikelerle dolu olan Batı Arabistan Sahil Yolu'nda güvenle ticaret yapabilmek için ihtiyaç duyulan kutsiyet zırhını Kâbe ile elde eden Kureyşliler, Yemen ile Şam arasındaki ticareti sürdürmekteydiler. Hem bu yolu kontrol altına almak hem de Kureyş'e bu ticareti yapması için gerekli imkânı tanıyan Kâbe'nin yok edilmesi, Ebrehe'nin esas gayesi olmalıdır. Zira diğer Arapların Kâbe sebebiyle Kureyş'e olan taziminin yok olması demek, Kureyşlile-

⁵⁹⁰ Muhammed Şa'bân da Habeşlilerin Mekke saldırısının, Yemen-Şam güzergâhını güvence altına almak isteyen Bizanslılarca teşvik edildiğini düşünmektedir. Muhammed Abdulhay Muhammed Şa'bân, *Sadrü'l-İslâm ve'd-Develetü'l Ümeviyye (600-750)*, el-Ehliyye li'n-Neşri ve't-Tevzî', Beyrut 1987, 15.

⁵⁹¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, I/354.

⁵⁹² Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 90 (1. Dipnot); Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 19; Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, 39.

⁵⁹³ Jones, "İslâm'ın Zuhurunda Batı Arabistan'ın Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Olması Bakımından es-Sîretü'n-Nebeviyye", 498.

rin tehlikeli Arabistan çöllerinden güvenle geçememesi anlamına gelecektir. Nitekim kanaatimize göre; Mekke ticaretinin Fil Vak'asından sonra hızlı bir ivme yakalamış olması, Kâbe'nin kutsiyetinin ve doğa olarak da Kâbe'nin muhafızları olmaları hasebiyle Kureyşlilerin Arapların zihninde dokunulmaz konuma yükselmeleriyle ilgili olmalıdır.

Kur'ân'ın sûre tertibinde art arda gelen Fil Sûresi ile Kureyş Sûresi'nin irtibatı da Mekke ticareti ile ilgili bize bazı ipuçları vermektedir. Sahabeden Übey b Ka'b'ın mushafında her iki sûrenin tek bir sûre gibi yazıldığı ve Hz. Ömer'in bir akşam namazında araya besmele koymadan iki sûreyi beraber okuduğu yönündeki kayıtlar,⁵⁹⁴ iki sûrenin birbiriyle irtibatına işaret etmektedir. Nitekim Kureyş Sûresi'nin başındaki lam harfinin -li/ilafi- muhtemel manalarından birisinin lam-ı sebebiye olduğu, bu haliyle bir önceki sûrede belirtilen fil ashabının helak olma sebebinin Kureyş'in yaz ve kış yolculuklarını yapmaları için gerçekleştirildiği ifade edilmektedir.⁵⁹⁵ Fil ashabının bozguna uğramasının Mekke ticaretinde kırılmaya sebep olduğunu Nisâbü'rî de düşünmekte ve durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“Şüphesiz ki Mekke, ziratin ve hayvancılığın yapılamadığı bir şehirdi. Mekke ileri gelenleri, bu iki yolculuk sayesinde giriştikleri ticaretle hem kendilerinin hem de şehir halkının ihtiyaç duyduğu yiyecek ve giyecekleri temin ederlerdi. Civar bölgelerdeki yöneticiler bu sebeple onları ulular ve 'onlar Allah'ın evinin koruyucuları ve muhafızlarıdır, kimse de onlara saldıramaz' derlerdi. Şayet Habeşlilerin giriştikleri Kabeyi yıkma işi başarılı olsaydı, onların ün ve izzetleri kaybolur; Mekkeliler de

⁵⁹⁴ Bu kayıtların genel kabulü yansıtmadığını ifade etmemiz gerekir. Bununla beraber iki sure arasındaki irtibata dikkat çekmeleri açısından önemlidir. Nisâbü'rî, *Tefsîru Garaîbi'l-Kur'ân ve Regâîbi'l-Furkân*, VI/569.

⁵⁹⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, XXII/495; Nisâbü'rî, *Tefsîru Garaîbi'l-Kur'ân ve Regâîbi'l-Furkân*, VI/568.

diğer civar bölgeler gibi artık korunmak zorunda kalır, saldırılardan emin bir halde kârlı ticaretlerine devam edemezlerdi. Fakat Habeşlilerin bu saldırıda yenilip yok olması, Mekkelilerin eskisinden daha fazla bir şekilde civar bölge yöneticileri nezdinde itibar görmesine ve saygı duyulmasına sebep olduğu gibi ticaretlerinin de artmasına vesile oldu.”⁵⁹⁶

Buraya kadar aktarılanlardan hareketle Fil Vak’asında esas gayenin şehir değil; şehrin hem dinî hem de ticarî konumu olduğu anlaşılmaktadır. Kureyşlilerin ticaret yapmasının önünü açan, Arabistan içinde güvenle dolaşmasına imkân sağlayan unsur Kâbe’nin yol güzergâhı üzerindeki Arap kabilelerinin zihnindeki kutsiyetidir. Ebrehe, Kâbe’yi yıkarak bu kutsiyeti ortadan kaldırmayı ve bu şekilde Kureyşlilerden boşalan mezkûr ticareti hâkimiyeti altına almayı planlamıştır. Ne var ki ilahi müdahale ile durum tam tersi bir hal almış, bu denli büyük bir ordunun helak olması, Kâbe’nin Araplar’ın zihnindeki konumunu en üst seviyeye çıkarmıştır. Bu durum ise tahmin edileceği üzere, Kureyşlilerin de saygınlığını arttırmış, ticaretlerini daha rahat yapabilmelerine olanak sağlamıştır. Durumun farkında olan Kureyş, attığı adımlarla saygınlığını perçinleme yoluna gitmiş ve bilinebildiği kadarıyla Fil Vak’asından hemen sonra Hums sistemini geliştirerek⁵⁹⁷ bu yönde somut bazı adımlar atmıştır. Nitekim Kureyşlilerin Fil Vak’asından sonra Arapların gözünde daha da büyüdüğü ve kendilerine artık *Âlüllah* (Allah’ın ehli) dendiği yönündeki bilgiler,⁵⁹⁸ Kureyşlilerin rollerini ustaca icra ettiklerine işaret etmektedir.

⁵⁹⁶ Nisâbü’rî, *Tefsîru Garaîbi’l-Kur’ân ve Regâîbi’l-Furkân*, VI/569.

⁵⁹⁷ Kister, “Mekke İle İlgili Bazı Rivayetler (Cahiliyye’den İslâm’a)”, 52; Ünal Kılıç, “Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Hums”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 2004, 83. İbn Hişâm, İbn İshâk’ın “Hums hadisesinin fil olayından önce mi sonra mı olduğundan emin değilim.” dediğini aktarmaktadır. İbn Hişâm, *es-Siretü’n-Nebeviyye*, I/131.

⁵⁹⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb fi Fümûni’l-Edeb*, XV/239.

Fil Vak'asın peşi sıra ele alınmayı gerektiren hususlardan birisi Hums sistemidir. Sözlük anlamı olarak hem dinde hem de savaşta şiddet ve katılığı ifade eden *Hums* kelimesi⁵⁹⁹ Ebrehe'nin yenilgisi sonrasında Kureyşlilerin kendi çıkarları doğrultusunda tesis ettikleri bir kurumdur. Bütün düzenlerinin bedevilerden gördükleri saygı üzerine kurulu olduğunun⁶⁰⁰ bilincinde olan Kureyşliler, Fil hadisesinden sonra "Bizler, İbrahim'in çocukları, harem ehli, beyt'in hâkimleri ve Mekke'nin sâkinleriyiz. Araplardan hiçbirisi konum itibarıyla bize denk olamaz. Zaten Araplar da bizden başkasına böyle bir konum biçmezler. Hiçbir yeri(bölgeyi), harem'i tazim ettiğiniz kadar tazim etmeyin. Böyle yaparsanız, diğer Araplar sizin konumunuzu hafife alarak 'harem'i tazim ettikleri gibi diğer helalleri de tazim ediyorlar' derler."⁶⁰¹ rivayetine muvafık bir tavır içerisine girmişlerdir. Bu doğrultuda Mekke haremünde yaşayan kabileler ile müttetiklerini **hums** kapsamına almış, geriye kalanları ise harem bölgesi dışında yaşayanlar manasında **hill** olarak isimlendirmişlerdir. Bu ayrımın zamanla kazandığı önem, İbn Abbas'ın "Arapların hums ve hill olmak üzere iki din üzere olduğu"⁶⁰² yönündeki ifadesinden de anlaşılmaktadır.

Harem ehli olmanın çok önemli bir meziyet olduğunu diğer Araplara ihsas ettirmek isteyen Kureyşliler, bu sebeple Arafat vakfesine katılmayı terkettiler.⁶⁰³ Çünkü Arafat, harem sınırlarının dışında kalmakta⁶⁰⁴ ve Kureyşliler harem dışındaki bir bölgeyi tazim etmeyi çıkarlarına uygun görmemektedir. Aynı şekilde hac dönemlerinde deri çadırlar dışındaki evlerde gölge-

⁵⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I/506; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XV/555.

⁶⁰⁰ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I/242.

⁶⁰¹ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, I/131.

⁶⁰² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/179. İbn Habîb, tıls adlı üçüncü bir gruptan daha bahsetmektedir. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 139-141.

⁶⁰³ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, I/131.

⁶⁰⁴ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 207.

lenmeyi ve yağ yemeyi kendilerine haram kabul ettiler.⁶⁰⁵ Bu-
nu daha da ileri taşıyarak, diğer Arapları harem dışındaki yi-
yeceklerden yememeleri konusunda uyardılar. Hac veya umre
amacıyla başka yerlerden gelen ve yanlarında yiyecek getiren-
lere bunları yemeyi haram ilan ettiler. Kureyş'in hums kavramı
ile diğer Araplara karşı sağladığı üstünlük bunlarla sınırlı kal-
mamıştır. Humstan olmayanların Kâbe'yi ancak bir humsludan
alacakları elbise ile tavaf etmelerini, aksi takdirde anadan uryan
tavaf etmelerini şart koştular. Şayet kişi humstan bir elbise bu-
lamaz ve çıplak olarak da tavaf etmek istemezse, mevcut elbise-
si ile tavaf ettikten sonra onu atar ve bir daha da el sürmezdi.⁶⁰⁶
Hums kurumu, Kureyşlilerin dinî duyguları kendi ticarî çıkar-
ları lehinde nasıl manipüle edebildiklerini gösteren en somut
örneklerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hums sisteminin Kureyş'e kazandırdığı saygınlığı ortaya ko-
yan ilginç bir hâdise İsfahâni tarafından aktarılmaktadır. Gata-
fan kabilesinden bir grup, Mekke haremine benzer bir harem
inşa etmeyi planlamaktadır. Bununla da Kureyş'in sahip oldu-
ğu ayrıcalıklara ulaşmayı hedeflemektedir. Bu durumdan ha-
berdar olan Kelb kabilesinden Züheyr b. Cenâb, yanına aldığı
savaşçılarıyla mezkûr gruba saldırmış ve Mekke haremine al-
ternatif bir girişime müsaade etmeyeceğini göstermiştir.⁶⁰⁷ Ku-
reyşli olmayan kabilelerin bile Harem uğrunda canlarını tehli-
keye atacak düzeyde bir hassasiyete ulaşmış olması, Kureyşli-
ler açısından ciddi bir başarıyı ve gücü temsil etmektedir.

Kureyşlilerin, harem bölgesinde yaşamamalarına rağmen ba-
zı kabileleri veya kabile kollarını hums kapsamında değerlen-
direrek onlara da bu ayrıcalıktan faydalanma imkânı tanımış

⁶⁰⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/184.

⁶⁰⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/131-133; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/58.

⁶⁰⁷ İsfahâni, *el-Eğâni*, XIX/15.

olması, humsun iktisadi boyutuna işaret etmektedir. Kureyş'in hem Şam'a hem de Yemen'e olan ticarî seyahatleri esnasında topraklarından geçtiği bazı kabileleri hums kapsamında değerlendirdiği anlaşılmaktadır.⁶⁰⁸ Ayrıca Kister'in işaret ettiği üzere, militan bir yapıya sahip Temim kabilesinin çeşitli kolları da hums kapsamına alınmıştır. Söz konusu kabileler, Mekke'nin kutsiyeti için savaşmaya her an hazır vaziyetteydiler.⁶⁰⁹ İlâfın sorunsuz gerçekleştirilebilmesinin ön koşulu olan güvenlik, hums kurumuyla da bu şekilde desteklenmiştir.

Ebrehe'nin yenilgisi, Araplar nezdinde Mekkelilere ilahî bir yardım olarak kabul edilmiştir. Araplar arasında daha önce benzeri görülmemiş bu zafer, bundan böyle Arapların Harem'e daha fazla saygı duymasını beraberinde getirmiştir.⁶¹⁰ Mekkelilerin de Allah tarafından korunduğu ve sahiplenildiği düşüncesi bölgede Kureyşin prestijine ciddi katkılar sağlamıştır.⁶¹¹ Tesis edilen hums sistemi ile hac ve umre maksadıyla şehre gelen insanların yiyecek ve içeceklerini kentten temin etmeleri sağlanmış, bu şekilde şehre ekonomik bir hareketlilik kazandırılmıştır. Bundan daha önemlisi ise yol güzergâhındaki kabilelerin de Harem'i ve Harem ehlini sahiplenmesini intaç eden bir adım olarak humsa dâhil edilmeleri sağlanmıştır. Atılan bu adım, Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşmesi yolunda önemli bir hamle olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca bu durum, Yemen-Şam güzergâhı üzerinde ikâmet eden başka pek çok kabile olmasına karşın, neden hiçbirisinin Mekke gibi Ara-

⁶⁰⁸ Ezrakî, Kureyş dışında humsa dâhil olan kabileleri zikretmektedir. Buna göre; Kinâne, Huzâa, Evs, Hazreç, Cüşem, Beni Rebi'a b. Âmir b. Sa'saa, Ezd-i Şenûe, Cüzâm, Zebîd, Beni Ekvân b. benî Süleym, Amrû'ül-lât, Sakîf, Gatafan, Fevs, Advân, 'Îlâf ve Kudâa kabileleri ahmesîdir. Kureyş bunlardan herhangi birisinden bir kızla evlenecek olursa, bu kadından doğacak bütün çocukların hums dini üzerine olmasını şart koşardı. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/179

⁶⁰⁹ Kister, "Mekke ve Temîm (İlişkisel Yönleri)", 353.

⁶¹⁰ İbrahim, "İslâm'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadî Şartlar", 95.

⁶¹¹ Kılıç, "Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Hums", 83.

bistan ticaretini domine edebilecek bir güce ulaşmadığına da ışık tutmaktadır.

1.8. Ficâr Savaşları (الفجار)

Fil hadisesinden sonra ticarî nüfuzlarını arttıran Kureyşliler, Mekke ekonomisine katkıda bulunan hums kurumunun da yardımıyla, Arabistan içerisinde düzenli bir ticaret sisteminin oluşmasına zemin hazırladılar.⁶¹² Nitekim ilk defa fil hadisesinden sonra kurulmaya başlanan⁶¹³ ve kısa bir süre içerisinde Arabistan'ın en önemli ticarî duraklarından biri haline gelen Ukâz Panayırı'nın tesisi bu duruma işaret etmektedir. Ukâz'ın kısa bir süre içerisinde önemli bir ticarî nokta hâline gelmesi de esasen Arabistan ticaretinin mihveri konumundaki Yemen'de yaşanan kargaşa ve kaos ortamının bir sonucu olmalıdır. Yemen'de yaşanan hadiseler, yeni bir ticaret merkezinin tesisini zorunlu kılmıştır. Attığı adımlarla Yemen ticaretine vâris olma işlevini üstlenen Kureyş kabilesinin de etkisiyle yeni ticarî merkez, Mekke yakınlarındaki Ukâz olmuştur. Ficâr Savaşları'nın en önemlisi kabul edilen ve altı yıl boyunca devam eden 4. Ficâr Savaşı,⁶¹⁴ Kureyşlilerin Hîreliler ile müttefiklerine karşı giriştiği Ukâz merkezli Yemen ticareti üzerindeki egemenlik rekabetinin bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶¹⁵

Haram aylarda yapılan Ficâr savaşlarının, Mekke'nin ticarî

⁶¹² Kasım Şulul, "Ficâr Savaşları'na Dair Bir Tetkik", *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, 2(1), 2016, 115.

⁶¹³ Recep Uslu, "Hums", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 364; Kister, "Mekke İle İlgili Bazı Rivayetler (Cahiliyye'den İslâm'a)", 52.

⁶¹⁴ Şâmî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Siyreti Hayri'l-'İbâd*, II/205; Şulul, "Ficâr Savaşları'na Dair Bir Tetkik", 130.

⁶¹⁵ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 145; İbrahim, "İslâm'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadî Şartlar", 96-97; Shahîd, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*, II/23; Söylemez, "Kur'an'ın Anlaşılmasına Tarihî Etkisi: Kureyş ve Fil Sureleri ile Necm Suresi 19-23. Ayetleri Örneği", 77; Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, 38.

bir merkez oluşunda icrâ ettiği rolü anlamak için Hîreliler (Lahmîler) hakkında bilgi vermenin faydalı olacağı açıktır. Irak'a doğru uzanan Arabistan ticaret yolunun ucunda, Fırat Nehri'nin kenarında bulunan Hîre şehri, bugün Irak'ın Nəcəf kentinin sınırları içerisinde kalmaktadır.⁶¹⁶ Yemen kökenli Arapların kurduğu Hîreliler devletinin merkezi burasıdır. Hîreliler, Bizanslılardan ve bedevi Arap kabilelerinden gelebilecek saldırılara karşı Sâsânîler için bir tampon devlet vazifesi görmektedir.⁶¹⁷ Nitekim Suriye topraklarında hüküm süren Gassânîler de aynı doğrultuda Bizanslılara tâbi olarak aynı görevi icra etmektedir. Rakip iki gücün, nuhtemel tehlikelerin önüne geçmek için güçlü yerel Arap kabileleri ile ittifak tesis etme sistemi ise eskilere dayanmaktadır.⁶¹⁸

Hîre devletinin önemi, bulunduğu coğrafi mevki ile de irtibatlıdır. Uzakdoğu'dan gemilerle Basra Körfezi üzerinden getirilen mallar, Übülle Limanı'nda boşaltıldıktan sonra daha küçük gemilerle ya Dicle Nehri veya Fırat Nehri üzerinden batıya doğru taşınmaktadır. Fırat Nehri'ni takip eden yol, Hîre'ye kadar ulaşmaktadır. Hîre'de indirilen mallar, kervanlar aracılığıyla Şam'a ve Mısır'a kadar ulaştırılmaktadır.⁶¹⁹ Nitekim Hîre şehrinden önce *Petra* ve *Tedmür* şehirlerinin parlak dönemler geçirmiş olmaları, mezkûr yol güzergâhı üzerinde bulunmalarıyla yakından ilişkilidir.⁶²⁰ Milâdî VI. asra kadar önemini koruyan ve bir noktada Hîrelilerin yükselişine de imkân veren bu yol, Bizans ile Sâsânîler arasında patlak veren savaşlarla önemini yi-

⁶¹⁶ Hüseyin Ali Ed-Dâkûkî, "Hîre", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 122; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I/200.

⁶¹⁷ Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 167.

⁶¹⁸ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I/200; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, 20-21.

⁶¹⁹ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 9.

⁶²⁰ Beyzûn, *el-Hicâz ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 58; Shahid, "İslâm Öncesi Arabistan", I/35; Darâdke, "İlâfu Kureyş –Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm", 62.

tirmeye ve güvensiz bir askerî bölge hâline gelmeye başlamıştır. Savaşın Fırat ve Dicle havzasında yoğun olarak cereyan etmesi ve buradaki ticareti tıkaması, Hîreliler açısından olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Öyle ki milâdî VI. asrın sonlarına doğru gücünün ve otoritesinin zayıflaması sebebiyle Hîrelilere ait ticaret kervanları yağmacı Arapların saldırılarına maruz kalacak; milâdî VII. asrın başlarında ise Sâsânîlerce işlevsiz kaldıkları düşünülerek Hîreliler devletine son verilecektir.⁶²¹

Fil hadisesinden kısa bir süre sonra Habeşliler'in Yemen'den kovulması ve Yemen'in Sâsânîlerin kontrolüne girmesi ise Hîreliler açısından yeni bir fırsat doğurmuştur. Savaşlar sebebiyle tıkanan ticaretlerine yeni bir soluk getirmesi amacıyla Taif yolu üzerinden Yemen'e kervan göndermeye başlamışlardır. Zira Yemen artık kendi müttefikleri olan Sâsânîlerin hâkimiyetindedir. İrfan Şehid'in de ifade ettiği gibi, Hîrelilere ait bu kervanların ancak Yemen'in Sâsânîlerin hâkimiyetine geçmesinden sonra gerçekleştirilmeye başlanmış olması,⁶²² bu duruma işaret etmektedir. İbnü'l-Esîr'in, Hîre kralı Nu'mân'ın her sene Ukâz'a kervan gönderdiği bilgisi⁶²³ de yine yukarıdaki bilgilerle paralellik arz etmektedir. Watt ise, Hîre'den Yemen'e giden kervanların bizzat Sâsânîler tarafından teşvik edildiğini ve bu işin organizasyonunun Hîrelilere bırakıldığını belirtmektedir.⁶²⁴ Bahsi geçen kervanlar, Hîrelilerin mallarını panayırlara taşımakta,⁶²⁵ Yemen'de⁶²⁶ ve Habeşistan'da⁶²⁷ üretilip panayırlara getirilen ürünleri ise Irak topraklarına nakletmektedir. Hîre kervanları Uzakdoğu'dan Yemen'e getirilen

⁶²¹ Aladie, *Meccan Trade*, 12-13.

⁶²² Shahîd, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*, II/23.

⁶²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, I/506.

⁶²⁴ Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, 38.

⁶²⁵ Shahîd, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*, II/23.

⁶²⁶ Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, 38.

⁶²⁷ Crone, *Ticâretü Mekke ve Zuhûrü'l-İslâm*, 219 (çevirenin notu).

mallara ise muhtemelen rağbet etmiyordu. Zira söz konusu ürünlere hem karadan hem de denizden olmak üzere ulaşma imkânına zaten sahiplerdir.

Fil hadisesinden yaklaşık 15 sene sonra, 585 senesinde başlayan 4. Ficâr harbi⁶²⁸ Kureyş ve müttefikleri ile Hîrelilerin müttefikleri Kays-ı Aylân kabileleri arasında meydana gelmiştir. Savaşın sebebi, her iki tarafın Hire-Taif-Yemen Kervan Yolu ile Ukâz Panayırı gibi serbest ticaret merkezlerinin kontrolünü ele geçirme isteklerinden kaynaklanmaktadır.⁶²⁹ Mahmood İbrahim ise Hire'nin –muhtemelen- Yemen ile Suriye arasındaki ticareti engellemek gayesiyle Hicaz üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştığını ifade etmektedir.⁶³⁰ Söz konusu dönemde eski gücünü kaybetmiş olan Hîreliler, bu sebeple her sene gönderdikleri kervanın koruma imtiyazını bazı Arap kabilelerine vermektedir. Bu durum ise kabileler arasında anlaşmazlıklara ve çekişmelere sebep olmaktadır.⁶³¹ Zira kervanı koruma görevi, diğer kabilelere karşı bir nevi güç gösterisi anlamına da gelmektedir.

4. Ficâr Harbi'ne sebep olan gelişme, Kureyşlilerin müttefiki olan Kinâne kabilesinden Berrâd b. Kays'ın Hevâzin kabilesinden Urve b. Utbe'yi öldürmesidir. Urve b. Utbe, Hîre kralı Nu'mân b. Münzir'in senelik ticaret kervânı Latime'yi (güzel koku ve kumaş yüklü kervan)⁶³² koruma görevini o sene üstlenen kişidir.⁶³³ Hîre kralının kervanı koruma görevini kendi-

⁶²⁸ Efgânî, *Esvâkû'l-Arab*, 165. Ficâr savaşlarına katıldığı belirtilen Hz. Peygamber'in bu esnada 14, 15 veya 20 yaşında olduğu yönünde farklı rivayetlerin bulunması, bu harbin birkaç sene devam ettiği bilgisiyle uygunluk arzetmektedir. Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/123; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr*, I/115.

⁶²⁹ Şulul, "Ficâr Savaşları'na Dair Bir Tetkik", 112.

⁶³⁰ İbrahim, *Tüccar Sermayesi ve İslâm*, 54.

⁶³¹ Kister, "Mekke ve Temîm (İlişkisel Yönleri)", 334.

⁶³² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/318; Lammens, "Mekke", *İA*, VII, 634; Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 553.

⁶³³ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr*, I/114.

sine değil de Urve'ye verdiğini duyan Berrâd, bu olaya sinirlenmiş ve Urve'yi "Sen bu kervanı Kinâne'ye karşı da koruyabilecek misin?" şeklinde tehdit etmiştir.⁶³⁴ *Ficârü'l-Berrâd* olarak isimlendirilen savaşın bu haliyle spontane ve bir kişinin insiyatifiyle gerçekleştiği gibi bir izlenim olsa da, Cevâd Ali savaşa sebep olan Hîre kervanına saldırma işinin Kureyş'in teşvikiyle gerçekleşmiş olabileceğini iddia etmektedir.⁶³⁵ Watt'ın da konuyla ilgili aynı düşünceleri taşıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim o, esas meselenin Taif yoluyla Hire'den Yemen'e giden kervan olması sebebiyle savaşın altındaki saikin ekonomik çıkarlar olduğunu ve Kureyş'in, ilgili yolu kendi denetimine almaya çalışması sebebiyle Hîrelilerin bu noktadaki faaliyetlerine hoş bakmadığını ifade etmektedir.⁶³⁶

Savaşın neticesinde Kureyş kabilesi galip gelmiş⁶³⁷ ve bu galibiyet Kureyş ticareti açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Kureyşliler, Orta Arabistan ticaret yolları üzerindeki hâkimiyetini, özellikle de Necd'i Yemen'e bağlayan ticaret üzerindeki nüfûzunu teminat altına almıştır. *Ficâr Savaşları*'ndaki üstünlük, Mekke tüccarının ticaretinde hacimsel anlamda genişlemeyi de beraberinde getirmiştir.⁶³⁸

Sâsânîler, Uzakdoğu'da üretilen kıymetli ürünlere ulaşabilmektedir. Zira bu bölgeyle hem karadan hem de denizden irtibat kurabilecekleri bir coğrafi mevkide bulunmaktadır. Yemen'in kıymetli ürünlerine ve özellikle de Habeşistan üzerinden pazarlanan Afrika mallarına⁶³⁹ ulaşmak ise Sâsânîler açısından güç

⁶³⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/123.

⁶³⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/115.

⁶³⁶ Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, 40. Saîd Efgânî de benzer ifadelerde bulunmaktadır. Bkz. Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 162, 165.

⁶³⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/124.

⁶³⁸ İbrahim, "İslâm'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadî Şartlar", 96-97.

⁶³⁹ Bu mallar; bazı reçineler, deve kuşu tüyü, fildişi ve köle gibi kıymetli ticarî ürünlerdi. Bkz. Crone, *Ticâretü Mekke ve Zuhûrü'l-İslâm*, 219 (çevirenin notu).

bir durumdur. Hem coğrafi anlamda uzaklık hem de malların nakli esnasında katetmesi gereken Arabistan topraklarının tehlikeli yapısı bu durumda önemli rol oynamaktadır. Hîrelilerin düzenledikleri kervanların esas gayesi de Ukâz başta olmak üzere belirli panayırlara nakledilen Yemen ve Habeşistan ürünlerini Sâsânîlerin topraklarına ulaştırmaktır. Hîrelilerin hem Arap olması hem de belirli bir gücü temsil etmesi sebebiyle bu ticareti belirli bir noktaya kadar sürdürebildiği anlaşılmaktadır. Ne var ki Bizans-Sâsânî mücadelesi sebebiyle Hîrelilerin güç kaybetmesi ile kervanlarının saldırılara uğramaya başlaması ve özellikle de milâdî 602’lerde işlevsiz kaldıkları gerekçesiyle Sâsânîlerce ortadan kaldırılmaları neticesinde burada bir boşluk olduğu söylenebilir. Hîre kervanlarının deruhte ettiği Yemen ve Habeş mallarının Irak’a nakli işi Hîrelilerin bahsi geçen zayıflaması gerekçesiyle Kureyşlilere geçmiş, bu durum da Kureyş ticaretinde genişlemeyi beraberinde getirmiştir. Kureyşliler, bu şekilde doğu ticaretindeki hiçbir aksamayı boş bırakmadan, bütün fırsatları kendi lehlerinde kullanarak, risaletin hemen öncesindeki dönemde Arabistan ticaretinde söz ve nüfuz sahibi olmayı başarmışlardır.

Mekke’nin Ficâr Savaşları’ndaki galibiyeti ile Hîrelilerin çöküşü hızlanmış ve Arabistan ticareti üzerindeki etkisi bir hayli azalmaya başlamıştır. Ficâr Savaşları’ndan sonra Doğu Arabistanlı kabilelerin, Hîre valisi ve şehre yerleştirilen Fars garnizonu ile girdikleri *Zûkâr Savaşı*’ndan galibiyetle ayrılmaları ile Hîre’nin gücü iyice kırılmıştır. Bu durum neticesinde Mekke, milâdî VI. asrın sonları ile yedinci asrın başlarında Arabistan’daki en önemli dinî merkez olma hüviyetinin yanında tüccarları şehre çekebilecek ve Arabistan içindeki büyük ticari kervanları organize edebilecek en büyük aktör konumuna gelmiştir.⁶⁴⁰

⁶⁴⁰ İbrahim, “İslâm’dan Önceki Mekke’de Sosyal ve İktisadî Şartlar”, 96-97.

1.9. Yol Güvenliğinin Temin Edilmesi ve Hilfler

Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşmesi sürecine yardımcı olan hususlardan birisi de yol güvenliğinin Kureyşlilerce temin edilmesi ve bu doğrultuda tesis edilen hilflerdir. Bilindiği gibi ticaretin gerçekleşebilmesi, arz edilebilecek tüketim fazlası bir ürüne ve bu ürüne yönelik bir talebe bağlıdır. Ne var ki arz ve talep tek başına ticaretin gerçekleşebilmesine imkân sağlayamaz. Ticaretin gerçekleşebilmesinin bir diğer önemli şartı ise güvenliktir. Ticarî seyahatte bulunacak tüccar hem malının hem de canının güvenliğinden emin olmak ister. Aksi durumda ticaretin çok dar sınırlar içerisinde gerçekleşeceği muhakkaktır.⁶⁴¹ Bu bağlamda tehlikeli Arabistan coğrafyasında, sınırlı bir ticaretle meşgul olan diğer kabilelerin aksine, yarımada içinde ve yarımada dışında önemli ticarî girişimlerde bulunan Kureyş kabilesinin yol güvenliğini temin etmesi gerekmektedir. O dönemin dünyasında bu güvenliği sağlamanın yolu ise hilf denilen anlaşmalardır.

İslâm'dan önce Arapların boyun eğdiği dinin koruyucuları olarak kendilerini takdim eden Kureyş, bu şekilde pek çok Arap kabilesinin hürmet gösterdiği bir konuma yükselmiştir. Bu ayrıcalığı iyi değerlendiren Kureyş, bu yolla Arap Yarımadası'nda Kuzey'den Güney'e ne kendilerine ne de mallarına herhangi bir tasallutta bulunulmayacağından emin olarak ticarete bulunmaktadır.⁶⁴² Şüphesiz ki bu durumun farkında olan Kureyşliler bu imtiyazlarını kaybetmemek için dikkatli davranmak zorundadır.

Ebû Zer el-Gıfârî meselesi, Kureyş'in yol güvenliğine verdiği ehemmiyeti açığa çıkaran örneklerden bir tanesidir. İslâmın ilan eden Ebû Zer'e saldıran Kureyşlilere hitaben Abbas b.

⁶⁴¹ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 16.

⁶⁴² Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 62.

Abdilmuttalib'in: "Yazıklar olsun, onun Gıfâr kabilesinden olup, kabilesinin Şam ticaret güzergâhımız üzerinde olduğunu bilmiyor musunuz?" sorusu sonrası Kureyşliler geri çekilmiş ve artık kendisine karışmamışlardır.⁶⁴³

Yine aynı mesele bağlamında Medineli Sa'd b. Muaz'la ilgili kayıtlara geçen rivayet de burada zikredilebilir. Buna göre Resûlullah'ın hicreti sonrasında umre maksadıyla Mekke'yi ziyaret eden ve Umeyye b. Halef'le sıkı bir arkadaşlığı bulunan Sa'd'ın rahatça Kâbe'yi tavaf etmesini hazmedemeyen Ebû Cehil onu uyarmıştır. Bunun üzerine Sa'd da Ebû Cehil'i, Medine üzerinden geçen ve Kureyşlilerin sıkça kullandığı ticaret yolunu kesmekle ve onu bu yoldan menetmekle tehdit etmiştir.⁶⁴⁴ Buradan da anlaşıldığı kadarıyla, Kureyş kabilesinin herhangisi bir Arap kabilesi gibi fevri davranma ve sonucunu düşünmeden hareket etme gibi bir alternatifi bulunmamaktadır. Zira çok hassas bir süreci yönetmek zorunda olan Kureyşlilerin basit bir hatası bile ticaretlerini ve dolayısıyla da kendi varlıklarını tehlikeye sokabilmektedir.

Milâdî VI. asrın sonlarına doğru Mekke'nin dış dünyayla ilişkileri daha karmaşık hale geldikçe, ticaretlerini sürdürebilmelerine imkân tanıyan yeni girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Bu bağlamda Harem ve îlâfa ek olarak hilf kavramı da Mekkelilerin çıkarlarına uygun olarak aktif bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁴⁵ Söz verme, yemin etme gibi anlamlara gelen hilf kelimesi iki grup arasında yapılan anlaşmayı ifade etmektedir.⁶⁴⁶ Kureyş kervanlarının yeni bölgeleri ve pazarları güvenle ziyaret edebilmesini temin etmek maksadıyla yol güzergâhı üzerindeki kritik kabilelerle ittifaklar kurması hilf kapsamında değerlendiril-

⁶⁴³ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, VII/61.

⁶⁴⁴ Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, "Meğâzî", 2 (3950).

⁶⁴⁵ İbrahim, "İslâm'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadî Şartlar", 88.

⁶⁴⁶ Cümeylî, *Kureyş*, 75.

riilmektedir. Kureyşliler bu açıdan hem siyasî hem de ticarî gayelerle kuzeyinde, güneyinde ve doğusunda bulunan çeşitli kabilelerle ittifaklar gerçekleştirmişlerdir.

Kureyş hilfleri içerisinde en zikre değer olanların başında Kuzeydoğu'da Necid Yolu üzerinde bulunan Benî Temîm kabilesiyle yapılan ittifak gelmektedir. Kister, Câhiliye Mekke'sinin Arap Yarımadası'ndaki kabileler üzerinde hâkim konuma geçmesinde Temîm kabilesinin kayda değer katkısı olduğunu ifade etmektedir.⁶⁴⁷ En büyük Arap kabilelerinden olan Benî Temîm, önceleri Hîreliler ile bir ittifak içerisindeydi. Ancak Hîrelilerle olan iyi ilişkilerin zamanla yerini kanlı savaflara bırakması,⁶⁴⁸ Temîm'i Hîrelilerin ticarî rakipleri olan Kureyş'e yaklaştırmış ve onlarla ittifak kurmaya sevk etmiştir.⁶⁴⁹ Kureyş açısından bu çok değerli bir yakınlaşmadır. Çünkü Benî Temîm kabilesi, en tehlikeli Arap kabilelerinden biri olan ve Kureyş'in Şam'a olan ticaret güzergâhı üzerinde bulunan Kelb kabilesiyle müttefikti. Nitekim Benî Temîm vesilesiyle Kureyş de onlarla dostane ilişkiler kuracak⁶⁵⁰ ve bu yolla kuzeye olan ticarî seferlerini güvene alacaktır. Sonraki süreçte Kelb kabilesinin İslâm davetine karşı sert bir muhalefet tavrı takınması ve Medine'yi iktisadî olarak zarara uğratmak istemesi de bu duruma işaret etmektedir. Öyle ki hicretin beşinci yılında Hz. Peygamber, Kelb kabilesine yönelik bir sefer yapmak durumunda kalacaktır.⁶⁵¹ Benî Temîm'in önemini farkederek Kureyşlilerin onları Mekke'nin bazı yönetim işlerine ortak ederek icâze ve ifâze görevlerini kendilerine bırakmaları ayrıca Ukâz Panayırı'ndaki hükûme görevini onlara tevdi etmeleri⁶⁵² bu açıdan dikkat çekicidir.

⁶⁴⁷ Kister, "Mekke ve Temîm (İlişkisel Yönleri)", 333.

⁶⁴⁸ Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 176.

⁶⁴⁹ İrfan Aycan, "Temîm (Benî Temîm), *DİA*, XXXX, 418.

⁶⁵⁰ Cümeylî, *Kureyş*, 107.

⁶⁵¹ Darâdke, "İlâfu Kureyş – Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm", 59.

⁶⁵² İbn Habîb, *el-Muhabber*, 142; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VIII/476; Cümeylî, *Kureyş*, 107.

Yine Kureyş'in kuzey yönünde yol güzergâhı üzerinde bulunan Cüheyne,⁶⁵³ Müzeyne, Damre,⁶⁵⁴ Gıfâr,⁶⁵⁵ Uzre,⁶⁵⁶ Eşca'⁶⁵⁷ ve Gatafan kabileleriyle de hilfleri bulunmaktadır.⁶⁵⁸ Gatafan'ın Esed'le; Esed'in Temîm'le; Temîm'in de Kureyşle ittifakı vardır. Hevâzin ve Hilal kabilelerinin de Kureyş'in ileri gelenleriyle ticarî ittifaklar kurdukları nakledilmektedir.⁶⁵⁹ Mekke'nin doğusunda bulunan Yemâme merkezli Benî Hanîfe kabilesi ile Kureyş kabilesi arasında da hilf anlaşması bulunmaktadır.⁶⁶⁰

Yine güney yönünde, Yemen'e giden yol üzerinde bulunan çeşitli kabilelerle de bireysel hilfler tesis eden Kureyşliler zikredilmektedir.⁶⁶¹ Kureyşlilerin yakın ilişki içinde oldukları⁶⁶² Sakîf kabilesi ile Huzâa kabilesi, Kureyş'in güney yönünde ittifak tesis ettikleri kabileler arasında zikredilebilir.⁶⁶³ Söz konusu ittifaklar, çoğunlukla evlilik yoluyla sağlamlaştırılmaktadır.⁶⁶⁴ Zaten hilfleri îlâftan ayıran temel husus, her iki tarafın da ticarî olarak kazançlı çıktığı bir anlaşma olmaktan ziyade, evlilik yoluyla gerçekleşen ve daha çok bireysel yapılan özel anlaşmalar olmalarıdır. Konuyla ilgili bir çalışması bulunan İbrahim Mahmood da aynı kanaati paylaşmakta ve hilflerin "îlâfın uygulanmadığı alanlarda" Mekke tüccarına güvenlik sağladığını ifade etmektedir.⁶⁶⁵ Kureyş ile Temîm arasında çok sıkı evlilik bağ-

⁶⁵³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 361.

⁶⁵⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 364.

⁶⁵⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, VII/61.

⁶⁵⁶ Henüz Kusay döneminde bile Benî Uzre'nin Kureyş'e yardım için askeri bir birlik gönderdiği daha önce ifade edilmişti. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/54.

⁶⁵⁷ Cümeylî, *Kureyş*, 190.

⁶⁵⁸ Darâdke, "İlâfu Kureyş –Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm", 59.

⁶⁵⁹ Darâdke, "İlâfu Kureyş –Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm", 59.

⁶⁶⁰ Cümeylî, *Kureyş*, 115.

⁶⁶¹ Cümeylî, *Kureyş*, 120.

⁶⁶² İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 48 (113. Dipnot); Cümeylî, *Kureyş*, 70.

⁶⁶³ Darâdke, "İlâfu Kureyş –Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm", 59.

⁶⁶⁴ İbrahim, "İslâm'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadî Şartlar", 88. Örneğin Kureyş-Sakîf evliliği için bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 91; Cümeylî, *Kureyş*, 220.

⁶⁶⁵ İbrahim, "İslâm'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadî Şartlar", 88. Abdulhalik

Kureyşlilerin ticaretlerinin gelişmesi için Mekke dışındaki kabilelerle gerçekleştirdikleri hilfler dışında kendi içlerinde yaptıkları anlaşmalar da bulunmaktadır. Bunlardan belki de en önemlisi Hz. Peygamber'in de gençlik yıllarında dâhil olduğu⁶⁶⁹ Hilfü'l-fudûl yer almaktadır. Ficâr Savaşı'ndan sonra 590 yılında gerçekleştiği ifade edilen⁶⁷⁰ bu hilfin gerekçesinin, Yemenli Zebîd kabilesinden bir adamın satmak için Mekke'ye getirdiği malların Sehm kabilesinden 'Âs b. Vâil tarafından satın alınıp ücretinin ödenmemesi olduğu ifade edilir.⁶⁷¹ Muhtemelen Kusay döneminden beri Yemenli tâcirler Mekke'ye gelmekte ve Kureyşlilerle ticaret yapmaktadır. Sonraki yıllarda her ne kadar Kureyşlilerin Yemen'e bizzat giderek oradan Bizanslılara satacakları ürünleri kendilerinin getirdiği biliniyor olsa da Yemenlilerin de kıymetli malları bizzat Mekke'ye getirdikleri anlaşılmaktadır.⁶⁷² Kureyşliler de bu malları alarak ya Busrâ veya Gazze gibi Bizans şehirlerine götürmektedir. Nitekim daha önce ifade edildiği gibi uhdûd hadisesinden sonra Bizansla araları iyice bozulan Yemenlilerin, bizzat Suriye topraklarına gidemedikleri için mallarını Mekkelilere satıyor olmaları da ihtimal dâhilindedir.

Servetlerini ve nüfuzlarını Kâbe'nin burada bulunmasından elde eden Kureyşliler açısından şehirlerinde güvenliği sağlamak hayati derecede önemli bir meseledir. Arapların Harem'i tazim etmeleri; burada insanlara haksızlık edilmeyeceğine inanmaları ve bu kutsal bölgeye hac/umre veya ticaret maksadıyla gelen tâcirlerle zulmedilmeyeceğine inanmalarıyla yakından ilgilidir. Zaten bu durumu farkedenden Kureyş'in kendi lehine kullanılarak bu yönde adımlar atmasıyla Mekke'nin önemli bir ti-

⁶⁶⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/124.

⁶⁷⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/116.

⁶⁷¹ Süheylî, *er-Ravdü'l-Ünüf*, I/243.

⁶⁷² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/117.

caret merkezi haline gelmeye başladığı buraya kadar anlatılmaya çalışılan sürecin merkezi vurgularından birisini oluşturmaktadır. Hal böyle olunca, Yemenli tâcire karşı gerçekleştirilen ferdî haksızlığın Kureyşlilerce derhal çözüme kavuşturulması gerekmektedir. Aksi bir durum veya ferdî olarak gerçekleştirilen fiilin yaygınlaşması ihtimali bile Mekke ticareti açısından yıkıcı olabilecektir. Bu durumun farkında olan bir kısım Kureyşli ileri gelenler hemen organize olmuş ve Hilfü'l-fudûl olarak isimlendirilen anlaşmayı gerçekleştirmişlerdir. Şehirlerinde hiçkimsenin haksızlığa uğramasına müsaade etmeyeceklerini deklare etmiş, kendi kabilelerinden bile olsa zulmedenin karşısında duracaklarını; başka kabileden de olsa mazlumun yanında olacaklarını ifade etmişlerdir. Kabile taassubunun hâkim olduğu bir zaman ve zeminde bu netlikte bir tavır ortaya koyabilmek, Kureyşin pek çok noktada ön plana çıkmasına imkân sağlayan sebeplerdendir.

Sebepleri ve sonuçları itibarıyla Hilfü'l-fudûl ticarî bir hilftir.⁶⁷³ Bu hilf ile hem Kureyş'in itibarı hem de Mekke pazarlarının itibarı muhafaza edilmiştir. Bir iç güvenlik mekanizması görevi gören bu anlaşma ile Mekke'de güven ve hukuk tesis edilmiş, Arabistan'ın her bölgesinden buraya insanlar akın etmiş ve bu esnada yanlarında kıymetli ticarî ürünlerle Mekke pazarlarını canlandırmışlardır.⁶⁷⁴ Kâbe'nin burada bulunmasıyla da pekişen bu canlılık Kureyş'e, Arabistan'daki hiçbir kabilenin veya hiçbir panayırın elde edemediği bir üstünlük kazandırmıştır.

Ekonomik geçim kaynakları ne olursa olsun, ülke içi barışın bütün toplumlar için önemli olduğu açıktır. Kureyş kabile-

⁶⁷³ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 136; Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 449; Cümeylî, *Kureyş*, 89-90. Câbirî, mezkûr anlaşmayı Kureyş'in zengin-fakir batınları bağlamında ele almaktadır. Bkz. Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 130. Watt ise Hilfü'l-fudûl'un mutayyebûn hilfinin sonraki şekli olduğunu ifade eder. Bkz. Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, 30.

⁶⁷⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/20; Baysa, *Kureyş Kervanları*, 66.

si gibi ekonomik hayatları dış ticarete bağlı topluluklar içinse, komşu devlet/kabilelerle olan barışın da hayati derecede önemli olduğu izahtan varestedir.⁶⁷⁵ Güçlerini ticaretlerinden; ticaretlerini de kabilelerle gerçekleştirdikleri ittifaklardan elde eden Kureyşliler açısından dış barış her zaman için önemli bir konu olmuştur. Arap Yarımadası'nda çok daha kalabalık ve askeri anlamda güçlü kabileler bulunmasına rağmen Kureyş'in ön planda bulunmasının sırrı, müttefiklerinin gücünde saklıdır. Kureyşlilerin ticaretinden bir şekilde pay alan kabileler, kendileri için hangi tarafın karlı olduğunu hemen farketmişlerdir. Bu açıdan Kureyşin refahı kendi refahları, Kureyş'in kaybı ise kendi kayıpları olacaktır.⁶⁷⁶ Bu açıdan bakıldığında Kureyşlilerin Müslümanlara karşı giriştikleri mücadelede pek çok kabile-den destek görmüş olmaları, ticaret sayesinde aralarında olmuş ittifaklardan ileri gelmiş olmalıdır. Dolayısıyla Mekke'nin ticarî bir merkez olma sürecinde hilf kurumunun önemli bir rol oynadığı, kabilelerle tesis ettikleri ilişkilerinin Kureyşlilere bu yolda önemli bir destek sağladığı ifade edilebilir.⁶⁷⁷

1.10. Haram Aylar (الأشهر الحرم)

Câhiliye Arapları, senenin aylarını iki kısma ayırmışlardır. Bu taksim 8 aydan meydana gelen normal aylar ve 4 aydan oluşan haram aylar şeklindedir.⁶⁷⁸ Söz konusu dört ayın bu şekilde isimlendirilmesi; ilgili aylarda savaşmanın haram kılınması,

⁶⁷⁵ Işık, "Kureyş Süresi Üzerine Bir Tefsir Denemesi", 11.

⁶⁷⁶ Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, 36.

⁶⁷⁷ Zührî'den nakledilen rivayete göre, Hudeybiye musâlahasından sonra iki sene içerisinde İslâm'a girenlerin sayısı, tebliğin başladığı 19 yıldan beridir Müslüman olanların sayısına denkti. Taberî, *Târîhü't-Taberî*, II/638. Bize göre bu durum, Kureyş'in tesis ettiği ittifakların gücünü göstermektedir. Kureyş'in de artık Müslümanlara hasmâne tutumunu devam ettirmeyeceğini deklare etmesi neticesinde, Kureyşle ittifak halindeki kabilelerin İslâm'a daha rahat girdikleri söylenebilir.

⁶⁷⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VIII/471.

senenin diğer aylarına göre bu aylarda işlenen sevaplara veya günahlara daha fazla mükâfat veya ceza verilmesiyle ilgilidir. Haram aylar, hac mevsimiyle irtibatı sebebiyle dinî; Arabistan panayırılarıyla ilişkisi nedeniyle de ticarî bir kurumdur. Bilindiği gibi Hz. İbrahim’den beri Araplar hac maksadıyla Kâbe’yi ziyaret etmekteydiler. Yine ticaret maksadıyla Arabistan’ın farklı bölgelerinde farklı zamanlarda kurulan panayırların da Araplarca ziyaret edildiği bilinmektedir.⁶⁷⁹ Haram aylar, işaret edilen her iki durumla da yakından ilişkilidir.

Araplarda aylar kamerî esasa göre tespit edilmektedir. Bu aylar içerisinde haram olan 4 aydan üçü peş peşe gelmekte ve bu sebeple “serd” (birbirini takip eden) olarak isimlendirilmektedir; diğeri ise tek olduğu için “ferd” olarak adlandırılmaktadır. Bu aylardan Zilkade on birinci ay, Zilhicce on ikinci ay, Muharrem birinci ay ve Receb yedinci aydır.⁶⁸⁰

Kabileler arasında savaşların sürüp gittiği, yağmaların, baskınların, kabile asabiyetinin temel karakteristik özellik olduğu Arap toplumunda haram ayların girmesi ile nisbî bir barış ve güven ortamı oluşmaktadır. Bu zamana atfedilen kıymet sayesinde savaşlar, baskınlar ve yağmalar azalmaktadır. Öyle ki kişinin babasının veya kardeşinin katilini gördüğünde bile haram aylara hürmeten ona dokunmadığı aktarılmaktadır.⁶⁸¹ Bununla birlikte bu aylara hürmet göstermeyip yağma ve baskınlara devam eden kabilelerin de olduğu, haram ayların tek başına bütün bir Arabistan’a dört aylığına tam bir güven getirmediğini de ifade etmek gerekir. Nitekim Tay ve Has’am gibi önemli kabilelerin haram ayları kutsal kabul etmedikleri bilinmektedir.⁶⁸²

⁶⁷⁹ Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhü’l-Arab Kable’l-İslâm*, Dârü’n-Nefâis, Beyrut 1430/2009, 457.

⁶⁸⁰ Hüseyin Algül, “Haram Aylar”, *DÎA*, İstanbul 1997, XVI, 105.

⁶⁸¹ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli âyi’l-Kur’ân*, II/444.

⁶⁸² İbn Habîb, *el-Muhabber*, 229.

Haram ayların Mekke ticaretine katkısının iki yönden gerçekleştiği söylenebilir. Birincisi, Yemen'den Hadramevt'e, Şam'dan Hîre'ye kadar çeşitli bölgelerden insanlar hac için Mekke'ye gelmektedir.⁶⁸³ Haram ayların meydana getirdiği güven ortamının daha fazla insanın hacca gelmesine imkân sağladığını söylemek mümkündür. Haram aylara hürmet gösteren kabilelerin topraklarından hayatları ve malları tehlikede olmadan güvenle geçebileceklerini bilmek, normal şartlarda hacca gelmeyecek insanların da buraya akın etmesine sebep olmuştur.⁶⁸⁴ Daha fazla insanın şehirlerine gelmesi ise Kureyş'e hem maddi hem de manevi anlamda faydalar sağlamaktadır. Mekke'nin kutsiyeti Kureyş'in de daha fazla hürmet kazanması anlamına gelmektedir. Bu ise Mekke ticareti açısından, hacca gelen insanların yanlarında getirdikleri ticarî ürünlerden çok daha kıymetlidir. Mekke'yi Arabistan'daki diğer şehirlerden, Kureyş'i yarımada-daki diğer kabilelerden ayıran temel hususiyet kutsiyetle bağlantılıdır. Herhangi bir kabilenin muhafız birliği (خفارة) olmadan geçemeyeceği toprakları Kureyş, insanların zihninde husûle getirdiği dokunulmazlık zırhıyla güvenle geçebilmiştir⁶⁸⁵

Haram ayların Mekke ticaretine yönelik ikinci katkısı ise; Ukâz, Mecenne, Zülmecâz, Dûmetü'l-Cendel, Suhâr ve Debâ

⁶⁸³ Takkûş, *Târîhü'l-Arab Kable'l-İslâm*, 458.

⁶⁸⁴ Sözgelimi, Hac mevsiminde kurulan Ukaz Panayırı'nda tertip edilen şiir yarışmalarında, muallaka sahibi olan şairlerin hepsi de Arabistan'ın farklı bölgelerine mensuptu. İmrulkays, Necid'te ikamet eden Kinde kabilesine; Tarafe, Kuzey Arabistan'da ikamet eden Bekr b. Vâil kabilesine; Zühayr, Medine ile Vâdilkurâ toprakları arasında ikamet eden Müzeyne kabilesine; Lebîd, Kuzey Arabistan'da ikamet eden Ca'fer kabilesine; Amr, Irak topraklarında ikamet eden Tağlib kabilesine; Antere, Necid'te ikamet eden Abs kabilesine; Hâris, Irak'ta ikamet eden Bekr kabilesinin Yeşkür koluna mansuptur. Detaylı bilgi için bkz. *Mu'allakât-ı Seb'a – Yedi Askı*, (Çev. Şerafeddin Yaltkaya), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2018.

⁶⁸⁵ Tespit edebildiğimizi kadarıyla bu durumun istisnası Kureyş'in Hadramevt Panayırı'na katılması zamanına aittir. Çünkü Kureyş'in bu panayır esnasında Âkilü'l-Mürâr kabilesinden koruma sağladığı ifade edilmektedir. Bkz. Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-Emkine*, 385.

gibi önemli panayırların haram aylarda kurulmasıyla⁶⁸⁶ ilişkilidir. Özellikle ilk üç panayır hac mevsiminde kurulmakta ve insanlar mezkûr panayırlara katıldıktan sonra Arafat’a çıkmaktadır.⁶⁸⁷ Kureyşlileri, Yemen’e veya Şam’a olan ticaretlerinde rağbet edilen kıymetli Arabistan ürünlerini bizzat ürettikleri yerlerden tek tek toplama zahmetinden kurtaran bu panayırlar, ilgili ürünlerin toplandıkları mekânlardır. Haram aylar vesilesiyle daha fazla insan bu panayırlara ürünlerini getirebilmektedir.⁶⁸⁸ Arabistan’da kurulan kimi büyük panayırlara sadece Araplar değil Sind, Hind ve Çin’den bile tüccarların geldiği ifade edilmektedir.⁶⁸⁹ İbn Hişâm’ın naklettiği bir kayıta, Hz. Peygamber’in bir grup insan için “Bu Hintlilere benzeyen adamlar da kim?”⁶⁹⁰ sözü Arabistan halkının söz konusu bölgelerden olan insanlara aşına olduğunu göstermektedir.

Kureyşliler bu sayede istedikleri ve dışarıda talep edilen ürünleri daha az maliyet ve daha kısa sürede elde etme imkânına kavuşmaktadır. Çeşitli ürünlerin Mekke’de toplanmasına Ayet-i Kerime’de de işaret edilmektedir. “...Peki biz onları dokunulmaz, güvenli, katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin içinde toplandığı bir yere yerleştirmedik mi? Fakat çoğu bunun şuurun-da değildir.”⁶⁹¹ Haram ayların hem Kureyş’e hem de diğer kabilelere olan faydalarının sürekli hale getirilebilmesi, “zamanın manipülasyonu”⁶⁹² denilebilecek nesî uygulamasıyla sağ-

⁶⁸⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VIII/478; Efgânî, *Esvâkü’l-Arab*, 187.

⁶⁸⁷ Elnure Azizova, “Ukâz”, *DİA*, İstanbul 2012, XXXXII, 61.

⁶⁸⁸ Haram aylarda ticaret yapan tacire dâc (الذاج) denilmekteydi. Bu bilgi, Haram ayların dönem insanının zihnindeki yansımaları göstermektedir. Zebidî, *Tâcûl-Arûs*, V/467; Efgânî, *Esvâkü’l-Arab*, 67.

⁶⁸⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 789.

⁶⁹⁰ “مَنْ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَانَتْهُمْ رِجَالُ الْهِنْدِ” İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, IV/164.

⁶⁹¹ Kasas: 28/57.

⁶⁹² Prof. Dr. Mustafa Özel tarafından nesînin tanımlandığı bir konuşmada kullanılmıştır.

lanmaya çalışılmıştır. Buradan itibaren nesî hakkında bilgi verilecek ve Mekke ticareti ile ilişkisi ortaya konulacaktır.

1.11. Nesî (النسي)

Sözlükte “ertelemek, geciktirmek” mânasındaki nes’ kökünden türeyen⁶⁹³ nesî’ kelimesi, kavram olarak haram aylardan birisinin kutsallığını başka bir aya nakletmek anlamında kullanılmaktadır.⁶⁹⁴ Arapların nesîye ne sebeple başvurdukları, üzerinde durulması gereken önemli konulardan birisidir. Bilindiği üzere Arapların da esas aldığı kamerî takvime göre bir ay, yirmi dokuz veya otuz günden meydana gelmektedir.⁶⁹⁵ Bu hesapla kamerî sene 354 günde tamamlanmaktadır.⁶⁹⁶ 365 günde tamamlanan şemsî takvimle kıyaslandığında ise bu durum,⁶⁹⁷ kamerî takvimdeki ayların bir önceki yıla göre on bir gün daha erken gelmesi anlamına gelmektedir.

Araplar, Hz. İbrahim’den beri umre için Receb (7), hac için Zilhicce (12) ayını esas almaktaydılar. Bu iki aya ilaveten Zilhicce ayından bir önceki ay olan Zilkâde (11) ile bir sonraki ay olan Muharrem (1) ayları da onlar tarafından kutsal kabul edilmekte ve haram aylar olarak isimlendirilmektedir. Ne var

⁶⁹³ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, I/34; Zebîdî, *Tâcûl-Arûs*, I/456.

⁶⁹⁴ Süheylî, *er-Ravdû’l-Ünüf*, I/113; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VIII/489; Baysa, *Kureyş Kervanları*, 69.

⁶⁹⁵ Musa Carullah Bigiyef, *İslâm Öncesi Araplarda Nesî Sistemi ve İslâm’da Takvim Nizamı*, (Çev. Halil Aldemir-Ahmet Yasin Küçüktiryaki), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020, 16.

⁶⁹⁶ Bîrûnî, *el-Âsârü’l-Bâkiye mine’l-Kurûni’l-Hâliye*, 63.

⁶⁹⁷ Kamerî takvim ile şemsî takvim arasındaki bu farka Kur’ân’ın çeşitli yerlerinde zımnî temaslara söz konusudur. Kehf Suresi’nde Ashab-ı Kehf’in mağarada kalma süresinden bahsedilen ayette “Onlar mağaralarında üç yüz yıl kaldılar, buna dokuz yıl da ilâve ettiler.” denilmektedir. Kehf: 18/25. Celâleyn tefsirinde, 300 yılın şemsî takvime göre olduğu, fazlalık olan 9 yılın ise kamerî takvimden kaynaklanan fazlalık olduğu ifade edilmektedir. Hakikaten de şemsî takvimdeki 300 yıl, kamerî takvimde 309 seneye tekabül etmektedir. el-Mahallî, Celâlüddin Muhammed b. Ahmed (ö. 864/1459) – Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebîbekir (ö. 911/1505), *Tefsîrû’l-Celâleyn*, Dârü’l-Hadîs, Kahire t.y., 384.

ki uygulanan kamerî takvim sebebiyle hac zamanı, yıllar içerisinde bir mevsimden bir başka mevsime intikal etmektedir. Biraz daha açmak gerekirse, otuz üç sene içerisinde hac zamanı, senenin bütün mevsimlerini dolaşmakta, bir sene ilkbahara denk gelen hac, birkaç sene sonra yaza, sonbahara veya kışa tesadüf etmektedir.⁶⁹⁸

Hac zamanının yıl içinde değişik mevsimlere denk gelmesi, hac yolculuğunun bazen çok zor şartlarda yapılmasına sebep olmaktadır. Özellikle yaz aylarına denk gelmesi, kavurucu sıcaklıkların yaşandığı Arabistan çöllerinde hacılar için bir meşakkat anlamına gelmektedir. Yine bazı dönemlerde hac zamanı hasat zamanına denk gelmektedir. Ticaretin revaçta olmadığı dönemlere denk geldiği de olmaktadır.⁶⁹⁹ Bu durum panayırlardaki ticarî hayatı olumsuz yönde etkilemekte ve ticaretten beklenen kârın elde edilememesine sebep olmaktadır.⁷⁰⁰ Çünkü pek çok panayır esasen hac mevsiminde kurulmaktadır.⁷⁰¹ Haccın hasat zamanına veya öncesine denk gelmesi, bir sene boyunca hazırlık yapılan panayırlardan istenilen düzeyde fayda elde edilememesi anlamına gelmektedir.

Bu sebeplerden dolayı Araplar, ticarî faaliyetlerini rahatça yapmak, yarımadanın iklim şartlarına uygun ürünlerini panayirlara ulaştırabilmek ve iklimi mutedil dönemde yolculuk yapmak için hac mevsimini sabitlemek gayesiyle nesî uygulamasına başvurmuşlardır.⁷⁰² Bu doğrultuda haram aylardan üçünün peş peşe gelmesini engelleyecek bir yol icat etmişlerdir. Böylece değişik mevsimlere denk gelen hac zamanını Zilhiccenin be-

⁶⁹⁸ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, 74; Süheylî, *er-Ravdû'l-Ünüf*, I/114.

⁶⁹⁹ Bigiyef, *İslâm Öncesi Araplarda Nesî Sistemi ve İslâm'da Takvim Nizamı*, 17.

⁷⁰⁰ Mustafa Fayda, "Nesî", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 578.

⁷⁰¹ Efgânî, *Esvâkû'l-Arab*, 187; Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 416, 419.

⁷⁰² Fayda, "Nesî", *DİA*, XXXII, 578; Bigiyef, *İslâm Öncesi Araplarda Nesî Sistemi ve İslâm'da Takvim Nizamı*, 17.

lirli günlerine değil, havanın ve ticarî ortamın kendilerine daha uygun olduğu sabit bir zaman dilimine yerleştirilmiştir.⁷⁰³ Bu şekilde dünyevî faydaları da maksimize edilmiş dinî bir form meydana getirerek, hac zamanını istedikleri mevsimde sabitlemişlerdir. Bu haliyle daha çok ekonomik nedenlere matuf olarak⁷⁰⁴ ticaret mallarının panayırlara ulaştırılmasını gaye edinen uygulamanın, bir yönüyle de yarımada'daki ortak bir kamuoyunun varlığına işaret ettiği söylenebilir.⁷⁰⁵

Ürünlerinin hasat edildiği dönemde, en verimli ve uygun zamanda hac yapmak istemelerinin neticesinde bir arayışa girmişlerdir. Neticede komşuları olan ve bu konuda tecrübe sahibi olan Yahûdîlerin⁷⁰⁶ uygulamalarını örnek alarak hem kamerî hem de şemsî takvimin faydalarından yararlandıkları nesî sistemini geliştirdiler. Buna göre ilgili senenin gerektirdiği durum dikkate alınarak, yılın birinci ayı olan Muharrem⁷⁰⁷ ayının haramlığını ikinci ay olan Safer ayına ertelemişlerdir.⁷⁰⁸ Bu-

⁷⁰³ Algül, “Haram Aylar”, *DİA*, XVI, 105; Bigiyef, *İslâm Öncesi Araplarda Nesî Sistemi ve İslâm'da Takvîm Nizamı*, 17.

⁷⁰⁴ Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 184.

⁷⁰⁵ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz-*, 78.

⁷⁰⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VIII/497; Bigiyef, *İslâm Öncesi Araplarda Nesî Sistemi ve İslâm'da Takvîm Nizamı*, 21-23.

⁷⁰⁷ Özellikle muharrem ayı üzerinde bu şekilde tasarrufta bulunmalarına imkân veren bir durum söz konusuydu. Buna göre kamerî takvimin birinci ayına denk gelen ve bugün muharrem olarak isimlendirilen ay, Câhiliye Arapları tarafından bu şekilde isimlendirilmemekteydi. Onlar, üçüncü aya rebîülevvel dördüncü aya rebîülâhîr veya beşinci aya cemâziyelevvel ve altıncı aya cemâziyelâhîr dedikleri gibi iki ayı aynı isimle isimlendirebilmekteydiler. Bu noktada birinci ayın saferülevvel ve ikinci ayın da saferülâhîr olarak o dönemde isimlendirildiği ifade edilmektedir. (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/35.) Bu durumda haram olan birinci ay yerine aynı isimli ikinci ayı haram kabul etmek kolay olmaktadır. Daha sonraları Müslümanlar tarafından haram ayların karışmasına engel olmak için bir tedbir alınmış ve birinci aya muharrem ikinci aya safer ismi verilmiştir. Zaten diğer ayların aksine muharrem ayı lam-ı tarîf ile ifade edilerek (المحرم) bu konuda meydana gelebilecek ihtilafların önü kapatılmaya çalışılmıştır. Ay isminin haram olarak seçilmiş olması da bu durumu teyit etme gayesine matuftur. (Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, 63; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VIII/479.)

⁷⁰⁸ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, 74-75.

nu sağlayabilmek için de her altı ayda bir hafta olmak üzere 2 yılda meydana getirdikleri bir aylık zamanı, ikinci senenin sonuna ekleyerek o seneyi 13 aya çıkarmışlardır. Böylece üçüncü senenin birinci ayı olan Muharrem, Safer’in yerine kaymıştır. Bu durum doğal olarak senenin geriye kalan aylarının da bir ay geriye gitmesi anlamına gelmektedir.⁷⁰⁹ İki veya üç⁷¹⁰ yılda bir yapılan bu işlem veya geriye kalan diğer nesî çeşitlerinin⁷¹¹ temel amacı, belirli ayların uygun mevsimlerde sabit kalmasını sağlamaktır.⁷¹² Bu işlemdeki temel mantık ise kamerî takvimin şemsî takvime dönüşmesi için, iki takvim arasında bulunan gün farklarının ay takvimine eklenmesi şeklindedir.⁷¹³

Hicretin onuncu yılına kadar dünyevî menfaatler gözetilerek devam ettirilen bu uygulama Ayet-i Kerime’de yasaklanmıştır. *“Haram ayların yerini değiştirmek, kâfirlikte ileri gitmekten başka bir şey değildir. İnkâr edenler bununla sapıklığa düşüyor ve Allah’ın haram kıldığı süreyi denkleştirmek için onu bir yıl helâl, bir başka yıl da haram kabul ediyorlar; böylece Allah’ın haram kıldığı şeyi helâl sayıyorlar. Kötülükleri onlara işte böyle hoş görünüyor. Kâfirler güruhuna Allah elbette yol göstermez.”*⁷¹⁴ Nesî uygulamasının Mekke’nin ticarî bir merkeze dönüşmesine iki noktada katkı sağladığı ifade edilebilir.

Bunlardan birincisi, hac mevsiminin sürekli olarak yılın aynı dönemine sabitlenmesi ve bu sayede Kureyş’in katıldığı panayırlardan elde ettiği menfaatle ilgilidir. Arabistan’da kurulan büyük panayır, haram aylar olmaları ve ticaretin önemli

⁷⁰⁹ Algül, “Haram Aylar”, *DİA*, XVI, 105.

⁷¹⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 710.

⁷¹¹ Süheyli, *er-Ravdü’l-Ünüf*, I/114.

⁷¹² Hamidullah, Mekke’de her 30 yılda 11 defa nesî uygulamasının yapıldığını ifade etmektedir. Bkz. Muhammed Hamidullah, “Hicrî Takvim ve Tarihî Arkapları”, (Çev. Kasım Şulul), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(9), 2000, 675.

⁷¹³ Bigiyef, *İslâm Öncesi Araplarda Nesî Sistemi ve İslâm’da Takvim Nizamı*, 19.

⁷¹⁴ Tevbe: 9/37.

sac ayaklarından birisi olan güven ortamının bu dönemde göreceli olarak daha fazla tesis edilmiş olması sebebiyle hac zamanında kurulmaktadır.⁷¹⁵ Zaten nesî uygulamasının gayesi, panayırların da kurulduğu hac zamanının hasat zamanından sonrasına tesadüf etmesini sağlamaktır.⁷¹⁶ Dolayısıyla nesî uygulaması sayesinde panayırlar daha canlı hale gelmektedir.⁷¹⁷ Daha fazla insan hem hac hem de ticaret gayesiyle Mekke'ye akın etmektedir. Kureyş, Şam pazarlarında rağbet gören bazı Arabistan menşeli ürünlere⁷¹⁸ bu sayede daha rahat ulaşmaktadır. Aksi bir durum, haccın hasat zamanı öncesine denk gelmesi, Kureyş'in Şam pazarlarında rağbet gören ürünleri daha meşakkatli yollarla temin etmesi anlamına gelecektir. Fakat nesî, Kureyşî bu meşakkatten kurtaran bir uygulama vazifesi görmüştür.

Mekke ticaretine daha büyük katkıda bulunduğunu düşündüğümüz ikinci nokta ise nesînin Yemen ticaretiyle olan ilişkisidir. Bu durumu izah edebilmemiz için, ilk bakışta meseleyle çok irtibatlı olmadığı düşünülebilecek üç tarihî bilgiyi aktarmamızda fayda bulunmaktadır.

Birinci bilgi, Kusay b. Kilâb, Mekke'nin hâkimiyetini ele geçirdiğinde bir kısım görevleri eski sahiplerinde bırakmıştır. Eski sahiplerinde bırakılan görevlerden birisi de nesîdir.⁷¹⁹ Nesî görevlisi olan kişi *el-Kalammes* olarak isimlendirilmektedir.⁷²⁰ *el-Kalammes*, hac görevi yerine getirildikten sonra toplanan in-

⁷¹⁵ Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-Emkine*, 382-388; Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 187.

⁷¹⁶ Birûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, 74-75.

⁷¹⁷ Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 59.

⁷¹⁸ Sadece ele aldığımız dönemde değil; 15. yüzyıla kadar bile Avrupa eczanelerinde bulunan ilaçların üzerinde mavi harflerle *arabicum* ya da *indicum* sözcükleri yazmıyorsa, hastalar bu ilaçların gerçekten şifa vereceklerine inanmıyordu. Zweig, *Macellan Bir İnsan Bir Yaşam*, 18.

⁷¹⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/85.

⁷²⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/34; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 125-126; Birûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, 74-75.

sanlara o sene nesî yapıp yapılmayacağını haber vermektedir.⁷²¹ Bu görev, Kusay'la beraber Mekke'nin Huzâalılardan alınmasına yardımcı olan Kinâne kabilesinin uhdesindedir.⁷²² Dahası nesîyi icat ettiği söylenen Serîr b. Sa'lebe el-Kinânî'nin Kusay b. Kilâb'ın anne tarafından dedesi olduğu aktarılmaktadır.⁷²³ Bilindiği gibi Kureyş kabilesi de Kinâne kabilesi ile akrabaydı ve Mekke'ye hâkim olmadan önce onlarla beraber yaşamaktaydı.⁷²⁴ Dolayısıyla Kureyşlilerin, nesinin yürütücüleriyle akraba olmaları önemli bir noktadır.

İkinci bilgi, Mekke'nin hicrî 8. senede Müslümanlarca fet-hedilmesine rağmen, Hz. Peygamber'in dokuzuncu senede-ki hacca katılmamış ve yerine Hz. Ebubekir'i hac emiri olarak görevlendirmiş,⁷²⁵ kendisi ise onuncu yılda hac vazifesini ifâ etmiştir. Bîrûnî, söz konusu durumun nesî ile ilgili olduğunu düşünmektedir. Buna göre, Ayet-i Kerime'de ifade edildiği gibi⁷²⁶ bilinen aylarda ifâ edilmesi gereken hac, nesî sebebiyle vaktinden farklı bir zamanda yapılmaktadır. Hz. Peygamber'in onuncu seneyi beklemesi ise o senede haccın asıl zamanına dönmüş olmasından kaynaklanmaktadır.⁷²⁷ Nitekim Buhârî'de nakledilen hadis-i şerifte Hz. Peygamber'in vedâ hutbesinde "Zaman, Allah'ın yerleri ve gökleri yarattığı gündeki şekline döndü." dediği belirtilmektedir.⁷²⁸ Merzûkî de hicrî 9. yıldaki haccın Zilkade ayına, onuncu senedeki haccın da olması gerektiği gibi Zilhicce ayına denk geldiğini ifade etmektedir.⁷²⁹ Bu seneden son-

⁷²¹ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, 75; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, I/456.

⁷²² İbn Habîb, *el-Muhabber*, 125; Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, 13.

⁷²³ Takkûş, *Târihü'l-Arab Kable'l-İslâm*, 460.

⁷²⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I/111; Fâsî, *Şifâü'l-Çarâm*, II/66.

⁷²⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, II/170.

⁷²⁶ "Hac bilinen aylardadır..." Bakara: 2/197.

⁷²⁷ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, 75.

⁷²⁸ Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, "Bed'ü'l-Halk", 2 (3197).

⁷²⁹ Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-Emkine*, 68-69.

ra nesî sistemi ilga edilmiş ve hac olması gereken zamanda yapılmaya başlanmıştır.⁷³⁰

Üçüncü bilgi ise bilindiği gibi Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşmesinde en önemli faktörlerden birisi 502 senesinde başlayıp 628 senesine kadar devam eden Bizans-Sâsânî mücadelesidir. Bu mücadele esnasında kadim dünyanın ana ticaret yollarında meydana gelen tıkanma, Batı Arabistan Sahil Yolu'nun (Yemen-Şam Yolu/Günlük/Buhur/Tütsü Yolu) aktifleşmesini beraberinde getirmiştir. Uzakdoğu'dan gemilerle taşınan kıymetli mallar Yemen limanlarına bırakılmakta, buradan da kervan yoluyla Kuzey Arabistan'a, Bizans topraklarına ulaştırılmaktaydı. Gemilerin Hindistan'dan Yemen yönüne gelebilmesinin ancak kış musonları ile mümkün olduğu ve bu dönemin Ekim ve Nisan ayları arasındaki döneme tekabül ettiği daha önce ifade edilmiştir. Nitekim Kureyş Sûresi'nde belirtilen iki ticarî seyahatten, kışın gerçekleştirilenin Yemen bölgesine olmasının bu sebebe binaen olabileceği de zikredilmiştir. Kureyşliler bu sayede ürünlerin ulaştığı dönemlerde Yemen'de oluyor ve bu malların ticaretini gerçekleştiriyordu.

Bu bilgilerden hareketle, nesî ve Mekke ticareti arasında şöyle bir ilişki kurulabilir. Hz. Peygamber hicrî 10. yılda hac görevini ifâ ettiğinde, nesinin uygulandığı ve haccın sabit bir mevsimde tutulduğu zamanda Mekke'ye gitmiştir. Hz. Peygamber'in haccettiği onuncu yıldaki Zilhicce ayının ise milâdî takvimde mart ayına denk geldiği tespit edilmektedir.⁷³¹ Bu durumda, kesin yargıda bulunmaktan sakınarak, yasaklanmadan önce nesî uygulaması ile hac mevsiminin şubat-mart-mart-nisan dönemlerine sabitlendiğini söylemek mümkündür.⁷³²

⁷³⁰ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, 75.

⁷³¹ <https://hicritakvim.org//>

⁷³² Peş peşe gelen üç haram ay olduğu hatırd tutulmalıdır. Zilkade, Zilhicce ve Muharrem.

İlgili tarihler, Mekke ticareti açısından hayati önemi hâiz Uzakdoğu mallarının Yemen'e intikalinin son zamanlarına denk gelmektedir. Bu dönemlerde, kış musonlarını kullanarak Seylan Adası'ndan hareket ederek Yemen'e gelen gemilerin neredeyse büyük kısmının artık buraya ulaştığını söylemek mümkündür. Çünkü çok kısa bir süre sonra yaz musonları başlayacak ve gemiler Yemen'den Seylan yönüne doğru yelken açmak durumunda kalacaktır. Dolayısıyla bu dönemlerde Uzakdoğu mallarının büyük oranda Yemen sahillerine indirildiği ve nakil için beklediği ifade edilebilir.

Birinci tarihi bilgide aktarıldığı üzere, nesî zamanını tayin etme hakkının Kureyş'in akrabaları olan Kinâne kabilesinin elinde bulunması, Kureyşlilerin ticarî menfaatleri gözeterek hacı Yemen ticaretiyle irtibatlı bir zaman dilimine sabitlemiş olabileceği fikrini akla getirmektedir. Kureyş'in bu girişiminin iki amacı olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi, bizzat kendilerinin haram ayların güven ortamından faydalanarak Yemen'e gidip ilgili ürünleri emniyet içerisinde Mekke'ye taşımaları ve vakti geldiğinde de bu ürünleri Bizans pazarlarına taşımalarıdır. Bu ihtimalin esas gaye olmadığını düşünüyoruz. Çünkü Kureyşliler, gerçekleştirdikleri ilâf sayesinde yol üstündeki kabile liderlerini de ticarete dâhil ederek haram aylar dışındaki zamanlarda da zaten güvenle seyahat edebilmekteydiler.

Bu durumda ikinci ve daha muhtemel amacın, başta Yemenli kabileler olmak üzere, hacca ve panayırlara gelecek çeşitli Arap kabilelerinin Yemen'e boşaltılan Çin, Hindistan, Endonezya, Malay Takımadaları ve Sri Lanka menşeli kıymetli ürünleri yanında Mekke'ye taşımalarını sağlamak olduğu söylenebilir. İbn Habîb'in aktardığı ilginç bir rivayet bu fikri destekler mahiyettedir. Buna göre, yazın Suriye'ye kışın Yemen'e gidip gelen Kureyşliler, bir zamandan sonra bu seferleri yorucu bulmaya başlamışlardır. Bunun üzerine ürünler bazı Yemenli sâkinler tara-

findan kendilerine taşınmaya başlanmıştı.⁷³³ Bu rivayetin doğru olması durumunda, Kureyşlilerin nesîyi ticarî çıkarları doğrultusunda kullanarak ticaretlerinin en önemli sacayağı olan Uzak-doğu ve Yemen mallarına ulaşmanın bir vesilesi hâline getirdikleri, bu amaçla hac zamanını mezkûr malların Yemen sahillerine getirildiği döneme sabitledikleri düşünülebilir.

1.12. Ticaret İçin Mekke'ye Yerleşen Yabancıların Varlığı

Hz. Peygamber'in risâletine doğru Mekke'de halk hürler, mevâlî ve köleler olmak üzere üç gruptan oluşmaktadır.⁷³⁴ Mekke'nin haram bölge olması ve burada ticaretle sağlanan istikrar ortamı, çeşitli sebeplerle pek çok insanın şehre yerleşmesine imkân tanımıştır. Bu insanların bir kısmı Kâbe'nin burada bulunması sebebiyle Mekke'de ikâmet ediyorken, bir kısmı da Kureyş'te gördükleri ticarî girişimlerden faydalanmak ve gelir elde etmek için kente yerleşmiştir.⁷³⁵ Hz. Peygamber'i çocukken tedavi eden, aslen Suriyeli olup Mekke'ye yerleşen Hristiyan tabip Abdurrahman el-Attâr gibi mesleklerini icra etmek için yerleşenler de bulunmaktadır.⁷³⁶ Mezkûr dönemde belirli bir kabilenin hâkimiyeti altındaki bölgede yaşayabilmek ya bizzat kabileyle veya kabiledaki şahıslardan birisiyle yapılacak hilf veya civâr anlaşmasıyla mümkün olabilmektedir. Çeşitli gayelerle Mekke şehrine yerleşen bu insanlar da Kureyşlilerin mevlâsı sayılmaktaydılar.⁷³⁷

Çeşitli gayelerle Mekke'ye yerleşen mevâlî sayısının risâlet döneminde bir hayli fazla olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Bedir Savaşı'nda öldürülen müşriklerden yaklaşık %40'ı Ku-

⁷³³ İbn Habîb, *el-Munemmak*, 219.

⁷³⁴ Mellâhî, *Târîhu Mekketi'l-Mukerreme*, 107-108.

⁷³⁵ el-Cümeylî, *Kureyş*, 48.

⁷³⁶ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 511.

⁷³⁷ Nadir Özkuyumcu, "Hilf", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 30.

reyşlilerle hilf anlaşması bulunan mevâlidendir.⁷³⁸ İkinci Aka-be Biatı'ndan sonra Medine'ye hicret eden Müslümanların sayısı 86'dır. Bu kişilerin isimlerini Bedir'e katılanlar listesinde tadededen İbn Hazm, Kureyş asıllı olanları 41 kişi, mevâli olanları ise 45 kişi olarak aktarmaktadır.⁷³⁹ Bu iki bilgi ışığında Mekke'deki mevâli sayısının %40 ila %50 arasında olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁴⁰ Kabile asabiyetinin belirleyici olduğu Arap toplumunun yapısı göz önüne alındığında, Mekke şehrine bu oranda Kureyş harici kişilerin yerleşmiş olması önemlidir.

Çeşitli Arap kabileleri dışında Şam, Irak, İran ve Bîlâd-ı Rum'dan tâcirlerin, Kureyşin zenginleriyle hilf anlaşmaları yaparak Mekke'ye yerleştikleri bilinmektedir. Bunların bir kısmı hayatları ve malları için cizye de ödemektedir. Özellikle Şamlı tâcirler buğday, zeytinyağı ve lüks içkileri Kureyşli tüccara ulaştırmak için buraya gelmektedir. Bu amaçla ürünlerini depolamak ve dağıtmak için şehirde ambarlar tutmuşlardır.⁷⁴¹ Nitekim Mekke'deki Anbese kuyusu yolu üzerinde bir Hristiyan mezarlığının bulunması da buraya yerleşen yabancıların varlığına işaret etmektedir.⁷⁴² Hz. Peygamber'in 35 yaşında olduğu dönemde Kâbe'de yapılan tadilat işlemi sırasında temelde bulunan ve Süryanice olduğu ifade edilen kitabenin Mekke'deki bir Yahûdî tarafından okunduğu yönündeki kayıt⁷⁴³ da muhtemelen ticaret maksadıyla şehirde bulunan Yahûdî varlığına işaret etmektedir.⁷⁴⁴

⁷³⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/278-283; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 247.

⁷³⁹ İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelûsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *Cevâmi'u's-Sîre ve Hamsu Resâilin Uhrâ*, Thk. İhsan Abbas, Nasirüddin el-Esed, Darü'l-Me'arif, Mısır t.y., 114-123.

⁷⁴⁰ Mellâhî, *Târîhu Mekketi'l-Mukerreme*, 108.

⁷⁴¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/115.

⁷⁴² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II/298; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 77.

⁷⁴³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/129.

⁷⁴⁴ Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 188.

Kureyş Kabilesi öncesinde Mekke’de hâkimiyet kuran Cürhüm-lüler ile Huzâalıların Yemenli olması da bu başlıkta ele alınabilir. Zira kadim zamanlardan beri ticaretle uğraşan, inceliklerine vâkıf olan ve milâdî VI. asrın başlarına kadar Arabistan ticaretini tekellerinde tutan Yemenliler,⁷⁴⁵ Hicaz’a önem vermekteydiler. Çünkü Hicaz, Yemen ile Şam arasındaki irtibatı sağlayan köprü vazifesi görmektedir.⁷⁴⁶ Hal böyle olunca, Kusay b. Kilâb’ın Mekke’yi ele geçirdikten sonra, söz konusu Yemenli kabilelere mensup bazı kişilerin şehirde kalmasına müsaade ederek⁷⁴⁷ onları burada tutması, Kureyşlilerin bu kişilerden ticaretin inceliklerini öğrenme noktasında faydalanmasına imkân tanımıştır.⁷⁴⁸

Hem Arap kabilelerinden insanların hem de Arabistan dışındaki yerlerden farklı ırklardaki tüccarların Mekke’ye yerleşmiş olmasının Kureyşin ticaretine çeşitli açılardan katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür. Mekke ticaretinden faydalanmak amacıyla şehre yerleşen Arapların, servetlerini berabere getirerek bu ticarete dâhil oldukları, Kureyşlilerle kendi kabileleri arasında çeşitli noktalarda işbirliğine zemin hazırladıkları ve Bedir Savaşı örneğinde olduğu gibi Mekke’ye askeri anlamda güç kattıkları düşünülebilir. Bütün bunlar, kendi menfaatlerini gözeterek bile olsa, şehre yerleşen Arapların yine Kureyşlilerin faydasına olacak bir rol icra ettiklerini göstermektedir. Şehre yerleşen yabancılar ise Kureyşlilerin dış dünyayla olan irtibatlarına katkı sağlamaktadır.⁷⁴⁹ Ticaretleri birinci derecede Yemen ve Şam’la irtibatlı olan Kureyşliler açısından, Bizans-Sâsânî mücadelesinin olduğu bir dönemde, şehir-

⁷⁴⁵ Halil Ortakçı, *Câhiliye’den Emevîlerin Sonuna Kadar Yemen* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, 171.

⁷⁴⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/113.

⁷⁴⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/96.

⁷⁴⁸ Ömerî, *Tarîkü’l-Buhûri’l-Kadîm*, 203.

⁷⁴⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/116.

lerindeki yabancılardan konu hakkında bilgi alıyor olmaları, ticaretlerinde izleyecekleri stratejiyi belirlemek açısından hayati derecede önemlidir. Nitekim yabancı tüccarların Kureyşlilere, günümüz ticarî girişimlerinde de bir hayli önemli olan referans olma, danışmanlık yapma gibi noktalarda fayda sağladıklarını söylemek, Kureyşlilerin başarılı dış ticaretleri göz önüne alındığında, mümkün görünmektedir.

1.13. Ticarî Ortaklıklar

Mekke ticaretine olumlu yönde katkı yaptığını düşündüğümüz önemli etkenlerden bir diğeri ticarî ortaklıklardır. Nitekim Kureyş kervanları, bir kişinin organize ettiği bir girişim olmaksızın ziyade, şehirdeki pek çok insanın ortaklaşa meydana getirdiği kolektif bir teşebbüstür. Bu durumun kökenleri, Kureyşlilerin henüz Mekke sınırlarını aşmadıkları ve yerel ticaretle uğraştıkları döneme kadar uzanmaktadır. İlgili dönemde yeterli sermaye temin edemeyen tüccarlar sık sık iflas etmektedir. Bu sebeple iflas eden tâcir, ailesiyle birlikte çöle çekilmekte ve bir daha geri dönmemektedir. Daha önce de bir vesileyle temas ettiğimiz ve i'tifâd olarak isimlendirildiğini ifade ettiğimiz bu uygulamanın yıkıcılığını gören Hâşim, Mekkelilere ticarî girişimlerinde ortaklıklar kurmayı teklif etmiştir. Kurulan ortaklık (Mudârebe) sayesinde tâcirler, sermayelerini bir araya getirmiş ve bu yolla hem küçük yatırımcılar emniyete alınmış hem de Mekke'nin tüccar sermayesinin daha önce görülmemiş düzeyde artmasına imkân sağlamıştır.⁷⁵⁰ Nitekim Kureyşlilerin, sayısı 2500 deveye ulaşan büyük kervanlar organize ederek, yerel ticaretten bölgesel ve milletlerarası ticarete dâhil olmalarının, îlâfın da müessisi olan Hâşim'in önerdiği ortaklık uygulamasıyla yakından ilgisi bulunmaktadır.

⁷⁵⁰ İbrahim, "İslâm'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadî Şartlar", 86.

İslâmî dönemde kaleme alınmış fıkıh eserlerinde ortaklıklar mülk ve akit ortaklığı olmak üzere iki başlıkta ele alınmaktadır. Konumuzla irtibatlı olan akit ortaklıklarının inan, ebdân, vücûh, mudârebe/kırâz ve mufâvada olmak üzere beş çeşit olduğu bilinmektedir.⁷⁵¹ Söz konusu ortaklıkların bir kısmının İslâm öncesi dönemde de kurulduğu kaynaklara yansıyan rivayetlerden anlaşılmaktadır. Nevfel b. el-Hâris ile amcası Abbas b. Abdilmuttalib arasında İslâm öncesi dönemden beri devam eden mufâvada ortaklığına İbn Sa'd işaret etmektedir. Söz konusu ortaklık, mutlak eşitlik üzere kurulu sermaye ortaklığını ifade etmektedir. Nitekim Nevfel, Bedir Savaşı'nda esir düştüğünde fidyesi ortağı olan Abbas tarafından ödenmiştir.⁷⁵²

Mahzûm kabilesinden Sâib b. Ebî Sâib'in Hz. Peygamber'in İslâm öncesi dönemdeki ticarî ortağı olduğu aktarılmaktadır.⁷⁵³ Sâib, Resûlullah'ın iyi bir ortak olduğunu, dövüşmeyen ve tartışmayan bir özelliğe sahip olduğunu aktarmaktadır.⁷⁵⁴ Yine Abbas b. Enes ile Hz. Peygamber'in babası Abdullah;⁷⁵⁵ Mirdâs b. Ebî Âmir ile Harb b. Ümeyye;⁷⁵⁶ Berâ b. Âzib ile Zeyd b. Erkâm arasındaki ortaklıklar,⁷⁵⁷ kaynaklara yansıyan rivayetlerden bazılarıdır.

Kureyşliler, Mekke dışındaki kişi veya kişilerle de ortaklıklar tesis etmekteydiler. Ortaklık kurdukları kişilerin bölgelerinde bir nevi şubeleri bulunmaktadır. Ya kendileri Mekke'den ilgi-

⁷⁵¹ Beşir Gözübenli, "Şirket", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 199; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret -Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 211.

⁷⁵² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât'l-Kebîr*, IV/49.

⁷⁵³ Makrîzî, *İmtâ'u'l-Esmâ*, I/16; İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, III/60.

⁷⁵⁴ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/328. Cevâd Ali, Hz. Peygamber'in ortağıyla birlikte Yemen bölgesiyle ticaret yaptığını aktarmaktadır. (Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/407.) Bununla birlikte bu bilgiyi teyit edemediğimizi ifade etmek isteriz.

⁷⁵⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, IV/29.

⁷⁵⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, IV/31.

⁷⁵⁷ Kastallânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hatîb (ö. 923/1517), *İrşâdü's-Sârî ilâ Sahîhi'l-Buhârî I-X* (7. Baskı), Matba'atu Bulâk, Mısır 1323/1905, IV/290.

li yere ürünler gönderir ve ortakları tarafından satılır veya ortakları kendilerine oradan mal gönderirdi. Bu sayede gerçekleşen ticaretlerindeki kâr veya zararı bölüşürlerdi.⁷⁵⁸ Bu açıdan Yemen ve Hîre’de ortaklıklar kurulduğuna dair bilgiler aktarılmaktadır. Nitekim Hz. Ömer, İslâm öncesi dönemde Hîreli Ka’b b. Âdî ile ortaklı olarak kumaş ticareti yapmıştır.⁷⁵⁹

Arapça darb kelimesinden türetilen mudârebe, bir tarafın emek öbür tarafın sermaye koyduğu kâr paylaşımı esasına göre tesis edilen ortaklık çeşididir.⁷⁶⁰ Muhtemelen söz konusu dönemdeki ortaklıklar içerisinde en yaygın olanı mudârebe ortaklığıdır. Söz konusu ortaklık, kervan ticaretinin organizasyonu bağlamında gelişmiş, kendi iç koşullarından dolayı oluşmuş Arabistan’a özgü bir ortaklık çeşididir.⁷⁶¹ Sermaye sahibinin belirli bir miktarı, işi yürütmesi üzere bir adama vermesi ve elde edilen kârın önceden belirlenen bir miktarda işi yürütene verilmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Şayet ilgili ticarete zarar gerçekleşirse, bunu sermaye sahibi karşılamaktadır. Emek sahibinin ise emeği boşa gitmektedir.⁷⁶² Mudârebe kapsamında Hz. Peygamber ile Hz. Hatice arasındaki ortaklık burada zikredilebilir. İbn Hişâm’ın mudârebe olarak zikrettiği bu ortaklıkta Hz. Peygamber, belirli bir miktar karşılığında Hz. Hatice’nin sermayesiyle gerçekleşen ticareti yönetmiştir.⁷⁶³

Doğu ile Batı arasında aracı vazifesi gören ve mal akışını sağlayan yarımadada büyük ticarî kervanlar kurulmaktadır. Milâdî VI. asırdan itibaren Arabistan ticaretinde söz sahibi olmaya başlayan Kureyşliler de yine büyük kervan organizasyo-

⁷⁵⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/408.

⁷⁵⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*, V/305-307.

⁷⁶⁰ Cengiz Kallek, “Mudârebe”, *DİA*, Ankara 2020, XXX, 358.

⁷⁶¹ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 219.

⁷⁶² Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 216-219.

⁷⁶³ İbn Hişâm, *es-Siretü’n-Nebeviyye*, I/124.

nuna ihtiyaç duymuşlardır. Ne var ki bazen 2500 deveye ulaşan kervan organizasyonları, tek bir kişinin sermayesi ile yürütmeyecek kadar büyüktür. Bu sebeple Kureyşliler de ortaklıklara önem vermişlerdir. Vâkıdî, Bedir Savaşı'na sebep olan Ebû Süfyân liderliğindeki 1000 develik kervana bütün Kureyşlilerin ortak olduğunu, çok kıymetsiz bir miktarla bile olsa erkek, kadın herkesin dâhil olduğunu ifade etmektedir.

Kureyşlilerin ticaretlerinde güçlerini birleştirmeleri anlamına gelen ortaklıklar, Mekke ticaretinin ilerlemesinde aktif rol oynamıştır. Normal şartlarda tek başlarına başaramayacakları ticarî girişimler, tesis edilen ortaklıklar sayesinde başarıya ulaşmıştır. Bütün bir kabilenin ticaret ekseninde kenetlenebilmesi ve devasa organizasyonlar düzenlemesi, Arabistan'daki diğer pek çok kabilede müşahade edilemeyen durumlardandır. Ortak olunan kimse için komşu anlamına gelen *câr* kelimesinin kullanılması,⁷⁶⁴ ticarî ortaklıkların onların zihnindeki önemine işaret eden verilerden birisidir. Yine bu bağlamda, Avrupa mali devriminin öncüleri arasında zikredilen ve Venedikliler ile Cenovalılar tarafından tesis edildiği iddia edilen *commenda* ortaklık sisteminin mudârebe ortaklığı anlamına geldiğini zikretmekte fayda vardır. Avrupa'nın ekonomik anlamdaki ilerlemesinde etkili olan en önemli yeniliklerden birisi olarak takdim edilen bu yapının,⁷⁶⁵ henüz İslâm öncesi dönemde Kureyşlilerce uygulanıyor olması câlib-i dikkattir.

1.14. Kureyşlilerin Ticarî Yetenekleri

Bu kısımda, Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşmesinde insan faktörü ele alınacaktır. Şimdiye kadar ele alınan meselelerin Mekke ticareti lehinde bir anlam ifade edebilmesi ancak

⁷⁶⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/406; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi–*, 210.

⁷⁶⁵ Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, 128.

bu şartları doğru kullanabilen kişilerin varlığıyla mümkündür. Zira şartlar her ne kadar uygun olursa olsun, değerlendirilmediği takdirde bir başarı elde edilmesi pek mümkün değildir. Bu açıdan Kureyşlilerin ticaretteki maharetlerinin hakkını teslim etmek ve onların bu tebarüzdeki rollerini ortaya koymak önem arz etmektedir.

Çeşitli görüşler olmakla birlikte,⁷⁶⁶ Kureyş kelimesinin mânâsı ticaretle irtibatlandırılmaktadır. İbn Hişâm, Kureyş'in mas-tarı olan "takarruş"un bir anlamının da ticaret ve kazanç ma-nasına geldiğini ifade eder.⁷⁶⁷ Yine İbn Hişâm, bugün bizim de kullandığımız, kuruş kelimesi ile Kureyş arasındaki irti-bata dikkat çeker.⁷⁶⁸ Elmalılı Hamdi Yazır buradan hareketle, "takarruş: kuruşlanmak, ticaret edip kazanmak demek olur." demektedir.⁷⁶⁹ Khanfar ise Kureyş'in Gezz dilinde "tâcirler" anlamına geldiğine işaret eder.⁷⁷⁰

Kureyş kelimesinin ticaretle irtibatlandırılması, anlaşılması kolay bir durumdur. Çünkü Arapların gözünde bu kabile, tüc-carlık ile özdeşleşmiştir. Öyle ki Kureyş'ten tâcir olmayanın on-ların nezdinde hiçbir kıymeti yoktur.⁷⁷¹ Câhız, Kureyş'in tica-retle bilindiğini ve bu sebeple Yemen kâhinesinin onlar hakkın-da "Allah'ın yeryüzünde incileri vardır, Kureyş'in ise tâcirleri" dediğini aktarmaktadır.⁷⁷²

İyi bir tâcirin sahip olması gereken pek çok özellik bulun-

⁷⁶⁶ Kureyş ismi etrafındaki tartışmalar için bkz. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/54-58; Duman, *Kureyş Kabilesi İslâm Öncesi Ethik, Siyasî ve Ekonomik Yapı*, 111-120.

⁷⁶⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/66.

⁷⁶⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/66

⁷⁶⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IX/318.

⁷⁷⁰ Khanfar, *İlk Bahar*, 103. "Günümüzde Etiyopya'nın iki ana dili olan Amharca ve Tigrinya dilinin kurucusu kabul edilen Ca'ziyye (Geez) dili, esasında Sebe, Ma'in ve Himyerice gibi eski Arap dilleriyle yakından ilişkisi olan bir Sâmî dilidir." Khanfar, *İlk Bahar*, 102.

⁷⁷¹ "من لم يكن تاجرا من قريش فليس عندهم بشي". Şâmî, *Sübü'lü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd*, II/214.

⁷⁷² "لله در الديار لقريش التجار" Câhiz, *Resâilü'l-Câhiz*, IV/256.

maktadır. Öngörü, tecrübe, analiz gücü, iknâ kabiliyeti, diplomasi bilgisi, vizyon, girişkenlik, çalışkanlık, duygularını kontrol etme ve kabiliyetli bir ekip ilk başta akla gelenlerdir. Alışverişin zorluklarını göğüsleyerek kâr ve menfaat elde edecek tâcirin, aldanmamak için iyi bir pazarlık yeteneğine, inatla fiyat kesmeye ve ihtilaflı meseleleri çözmeye muktedir olması gerekmektedir.⁷⁷³ Kaynaklara yansıyan rivayetler, Kureyşlilerin bu yöndeki yeteneklerinin bir hayli gelişmiş olduğunu gözler önüne sermektedir.

Dik başlı bedevilerle sürekli ve sağlıklı bir ilişki yürütebilmek, hakikaten diplomasi ve tecrübe gerektiren bir meseledir. Ticaret yolları üzerindeki bedevilerle ittifakların devam ettirilebilmesi için Kureyş'in akıllı ve sabırlı bir siyaset izlemesi gerekmektedir.⁷⁷⁴ Aksi bir durum, ticaretlerini sekteye uğratacaktır. Ne var ki Kureyşlilerin yol üstündeki kabileleri ilâfa dâhil edebilme başarısı, bedevilerin doğasını iyi analiz ettiklerini ve bu kabilelerle nasıl bir ilişki kurmaları gerektiğini uzun bir tecrübe neticesinde elde ettiklerini ortaya koymaktadır. Yol üzerindeki ticaret kabilelerine saldıran bu yağmacı kabilelerin, Abdümenâf'ın çocuklarının üstün başarısı ile engellenmesi ve bu sayede ticaret güzergâhı üzerinde emniyet ve güven sağlanması dikkate alınması gereken bir başarı örneğidir.⁷⁷⁵

Kureyşliler, muhatap oldukları kabilenin durumuna göre hilf anlaşmaları, evlilik yoluyla akrabalık, liderlerin ticarete dâhil edilmesi, çeşitli dinî görevlerin paylaşımı, kervanlarındaki rehberlik görevlerinin belirli kişilere verilmesi gibi farklı yollara başvurmakta ve bu sayede kabilelerle ilişkilerini devam ettirmektedir.⁷⁷⁶ Özellikle yol üstündeki kabilelerin tica-

⁷⁷³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 720.

⁷⁷⁴ Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, 37.

⁷⁷⁵ Darâdde, "İlâfu Kureyş –Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm", 55.

⁷⁷⁶ Cümeylî, *Kureyş*, 92.

rete dâhil edilmesi ve bu sayede kabilelerin anaparalarını ve kârlarını elde etmeleri, onların da Kureyşle ilişkilerini sürdürmek istemelerine sebep olmaktadır. Kureyş de bu sayede ticaretini güvenle sürdürebilmektedir. Nitekim Seâlibî'nin şu ifadesi de bu duruma işaret etmektedir; “Bu –ticaret-, her iki taraf için de faydalıydı. Öyle ki mukim olanlar kârlı, misafir olanlar (Kureyş) ise korunmuştu.”⁷⁷⁷

Kureyşliler, ticaretlerini sürdürebilmelerine imkân veren esas meselenin Bizans ve Sâsânîler arasındaki mücadele olduğunun bilincindeydiler. İki bölge arasında mutavassıtlık ve sim-sarlık ederken tarafsızlıklarını koruyabilmek önemli bir meziyettir. Kureyş'in çatışma halindeki iki güç arasında benimseydiği tarafsızlık rolüne⁷⁷⁸ Lammens de değinir ve –mübalâğalı şekilde- şunları söyler; “O bunların anlaşmasını bir pazarlık mevzuu yapar veya anlaşmazlıklarından aynı derecede muvaffakiyetle istifâde edebilirdi. İki taraflı ve iki yüzlü davranan Mekkelinin bir ayağı bir tarafta, bir ayağı diğer tarafta bulunur ve hangi tarafta bulunduğu anlaşılmazdı.”⁷⁷⁹ Kureyşlilerin kutuplaşmadıklarını, taraf tutmadan her iki güç arasında bir yerde durarak ticaretlerini sürdürdüklerini, gerçekleştirdikleri ilâftan da anlamak mümkündür. Nitekim bir taraftan Bizanslılar ile “siyah Bizans” olarak ifade edilen⁷⁸⁰ Habeşistanlılarla ticari anlaşmalar yaparlarken; diğer taraftan da Sâsânîler ile Sâsânîlerin müttefiği olan Himyerîlerle anlaşmalar yapmışlardır. Bizanslıların, Kureyşten olup Hristiyanlığı benimsemiş olan Osman b. Huveyris'i Mekke'ye kral olarak göndermesi ve

⁷⁷⁷ Seâlibî, *Simârü'l-Kulûb fî'l-Müdâfi ve'l-Mensûb*, 100.

⁷⁷⁸ Ali Muhammed Mu'tî, *Târihü'l-Arabî'l-İktisâdî Kable'l-İslâm, Dârü'l-Menheli'l-Lübânî*, Beyrut 1423/2003, 206; Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 19.

⁷⁷⁹ Lammens, “Mekke”, *İA*, VII, 630.

⁷⁸⁰ Uluer, “Aksum Krallığı'nın Ortaya Çıkışı, Yükseliş ve Yıkılışının Temel Dinamikleri”, 32.

akabinde Kureyş'in menfi yönde tavır koyması da⁷⁸¹ yine ticaretlerinde takip ettikleri tarafsızlıkla irtibatlandırılabilir.

Kusay b. Kılâb'ın Mekke'yi ele geçirdikten sonra, hac ve ticaret maksadıyla şehre gelenlerin güven ve emniyetle ulaşabilmesi için Mekke'yi çevreleyen dağlarda ateşler yakıtılarak yolları aydınlatması,⁷⁸² önceden görülen bir uygulama değildir. Bu durum Kureyş'in yenilik ve girişkenlik yönüne işaret etmektedir.

Geliştirdikleri hums sistemi kapsamında, başka kabilelerden biriyle evlenecek Kureyşli kadınlardan doğacak çocukların hums dini üzere olmasını şart koşmaları,⁷⁸³ haremi hums ehli olan kabilelerle çevreleyerek koruma altına alma yönünde atılmış zekice bir adım olarak değerlendirmek mümkündür.

Kureyş içerisinde bölünmeye sebep olan ve savaşın kaçınılmaz bir hal aldığı⁷⁸⁴ Ahlâf-Mutayyebûn ayrışması ile Hilfü'l-fudûl anlaşması öncesindeki kutuplaşma ortamı, Kureyşli önde gelenlerin gelişmiş iknâ kabiliyetleri sayesinde⁷⁸⁵ suhuletle çözülmüş ve kabile içi birliktelik her defasında sağlanabilmiştir. Bu durum, kabile içi çatışmaların sıkça yaşandığı bir ortamda, Kureyşlilerin etkili bir siyasal düzen kurarak⁷⁸⁶ ayrıştıklarını ortaya koymaktadır. Aksi bir durumda, Habeşlilerin işgal etmesi ile Yemen'de meydana gelen boşluktan faydalanarak ticaretlerini kolektif olarak ilerletmeleri⁷⁸⁷ pek mümkün olmayacaktır.

Kureyş'in diğer tüccarlardan ayrıştığı bir diğer mesele ise cömertliktir. Cömertlik bağlamında, şehirlerine gelen hacı ve umrecilere sundukları hizmetlerin, Kureyşlilerin ticaretlerine

⁷⁸¹ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, XXI/106.

⁷⁸² İbn Habîb, *el-Muhabber*, 179; Yıldırım, *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbîler*, 180.

⁷⁸³ Câhız, *Kitâbü'l-Bıldân*, 467.

⁷⁸⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/90.

⁷⁸⁵ Mellâhî, *Târîhu Mekketi'l-Mukerreme*, 85.

⁷⁸⁶ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I/205.

⁷⁸⁷ Abdürrezzâk, "en-Neşâtü't-Ticârî fi Mekke el-Mukerreme Kable'l-İslâm", 344.

nasıl bir katkıda bulunduğunu daha önceki sayfalarda ifade etmiştik. Bu noktada Câhız’ın Kureyş cömertliğiyle ilgili ifadeleleri kayda değerdir; “Kureyş’in yağma işini bırakarak îlâf ve cihada dönmesi, onları diğer tâcirlerin ahlakı olan cimriliğe yöneltmemiştir. Halbuki cimrilik, ticaret ehlinin ahlakıdır. Kureyş ise hükümdarların şairlere verdiği gibi bağışlarda bulunuyor, misafirlerini güzelce ağırlıyor, yakınlarını gözetiyor, Kâbe’ye gelenlerin sıkıntılarını gideriyor, içlerinden birisi hayse denen yemeği hazırlatıyor ve bundan bütün herkes yiyordu.”⁷⁸⁸

Kureyş Sûresi’nde îlâf kelimesinin Mekke’ye değil de biz-zat Kureyş’e izafe edilmesi,⁷⁸⁹ Mekke’nin ticarî bir merkeze dönüşmesinde Kureyşlilerin rolüne vurgu yapan bir diğer noktadır. Söz konusu vurgu, Mekke ticaretindeki tebâürün tek başına şehrin dinî konumu veya uygun şartların oluşmasıyla izah edilemeyeceğini, burada yaşayan insanların da bu noktada son derece önemli bir görev icra ettiklerini göstermektedir. Dolayısıyla Kureyş’in yeteneklerinin ve takip ettiği stratejik metodun, Mekke’nin ticari bir merkeze dönüşmesinde ciddi anlamda etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Son olarak, Kureyşlilerin ticaretteki maharetlerini bilmenin, İslâm tarihinin çeşitli dönemlerinde yaşanan hadiseleri izah edebilmek açısından da önemli olduğunu vurgulamak gerekir. Bu noktada Hz. Osman dönemine atıf yapılabilir. Özellikle Hz. Ömer döneminde başlayıp Hz. Osman’ın ilk altı yılına kadar devam eden hızlı fetih hareketleri, cihada katılan kişilerin ciddi anlamda ganimet geliri elde etmelerine imkân tanımıştır.⁷⁹⁰

⁷⁸⁸ Câhız, *Kitâbü’l-Büldân*, 468.

⁷⁸⁹ Işık, “Kureyş Sûresi Üzerine Bir Tefsir Denemesi”, 10.

⁷⁹⁰ Hz. Ömer döneminde fethedilen Medâin sarayının hazinesinden 3.000.000.000 (3 Milyar) dirhem ele geçirilmiştir. Söz konusu meblağın, Amerika’nın keşfinden sonra Avrupa’ya akan ve Avrupa’nın ekonomik anlamda dünyayı hegemonyası altına almasına imkân tanıyan altın ve gümüşün meydana getirdiği etkiye benzer bir etkiyi İslâm dünyasında oluşturduğu ifade edilmektedir. Kallek, *Sosyal*

Bu durum, kabile üyelerinin lükse ve fazla harcamaya alışmalarını da beraberinde getirmiştir. Öyle ki bedevi kadınlar bile artık ipekli elbiseler giymeye alışmışlardır.⁷⁹¹ Kureyşliler ise ticaretteki uzun yıllara dayanan geçmişleri ve maharetleri neticesinde elde ettikleri servetleri nerelere harcamaları gerektiğini analiz etmiş, israfa kaçmamış ve bu noktada çeşitli yatırımlarda bulunmuşlardır. Zira ganimetin bir zamandan sonra azalabileceği ihtimali, onlar gibi tecrübeli tâcirlerin akledebileceği bir husustur. Bu noktada Zübeyr b. Avvâm'ın yatırımı dikkat çekicidir. Gâbe bölgesinden 170.000 dirheme satın aldığı arazi, vefatından sonra oğlu Abdullah tarafından 16 eşit parçaya bölünmüş ve her bir hisseye 100.000 takdir edilmek üzere toplamda 1.600.000 dirheme satılmıştır.⁷⁹² Fetihlerin yavaşladığı ve ganimetlerin azaldığı dönemde, diğer kabilelerin aksine, Kureyşlilerin ticarî yetenekleri vesilesiyle gelirlerini bu şekilde arttırmaya devam etmeleri, bir zaman sonra Hz. Osman'ın Kureyş'i kayırdığı şeklinde bir anlayışı doğurmuş ve bu durum da bilinen menfi hadiselerin yaşanmasında önemli oranda etkili olmuştur.

Netice itibariyle, "Mekke, bir ticaret merkezine nasıl dönüştü?" sorusunun cevabını aradığımız bu bölümde, rivayetlerin elverdiği ölçüde, kronolojiye sadık kalmaya çalışarak bir anlatım inşâ edilmiştir. Bu bağlamda, milâdî V. yüzyılın ortalarında Kusay b. Kilâb'ın Mekke'yi ele geçirerek Kureyş kabilisini şehre yerleştirmesinden başlanarak, İslâm'ın tebliğ edilmeye başladığı milâdî VII. asrın başlarına kadar devam eden süreçte, Mekke'nin tedricî olarak bir ticaret merkezine dönüşmesine imkân tanıyan sebepler ele alınmıştır.

Servet, 31-32.

⁷⁹¹ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz–*, 111.

⁷⁹² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr*, III/119; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, I/66; Kallek, *Sosyal Servet*, 84.

Buna göre, Mekke'nin ticarî bir merkez oluş sürecinin 3 ana etken üzerinden açıklanabileceği sonucuna varmak mümkün görünmektedir. Her biri kendi içinde alt sebeplerle irtibatlı olan bu etkenleri; 1-Mekke şehrinin dinî ve stratejik konumu 2-bölgesel ve uluslararası düzeyde meydana gelen siyasî ve sosyal değişimler ile 3-Kureyş kabilesinin yetenek ve girişimleri olarak sıralamak mümkündür.

Bütün bu etkenlerin bir araya gelmesi, risâlet dönemine gelindiğinde, Mekke şehrinin Arabistan'daki önemli ticarî merkezlerden birisi haline gelmesine imkân tanımıştır. Bir buçuk asra yakın devam eden süreç neticesinde, çölün ortasında bulunan ve ancak yerel düzeyde ticaretin gerçekleştiği bir şehir olan Mekke; sınırlarını aşmış, Aden'den Gazze'ye, Şuaybe'den Hîre'ye kadar kazanç getirecek her türlü ticaretle ilgilenen kişilerin yurdu haline gelmiştir.⁷⁹³ Kureyşliler bu süre zarfında Mekke'nin konumundan, Bizans-Sâsânî mücadelesinden ve çeşitli yerel uygulamalardan faydalanarak yerel ticaretten milletlerarası ticarete geçiş yapmayı başarmışlardır.

Bundan sonraki bölümde, Kureyşlilerin ticaret amacıyla kullandıkları yollar, paralar, tartı aletleri, ticaret kervanları, ticaretini yaptıkları ürünler ve diğer yerleşim yerleriyle olan ilişkiler gibi Mekke ticaretinin unsurlarına yönelik konular ele alınacaktır.

⁷⁹³ Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, 27; Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, 50.

İKİNCİ BÖLÜM

MEKKE TİCARETİNİN UNSURLARI

Çalışmanın bu bölümü, Kusay'ın Mekke şehrini ele geçirmesinden risâlet döneminin başlangıcına kadar geçen süre sonunda, tedrîcî olarak bir ticaret merkezine dönüşen Mekke'nin ticaret hacmini, unsurlarını ve bölge ekonomisindeki konumunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Mekke ticaretinin mâhiyetine yönelik ifrat ve tefrit düzeyinde tasvirlerin olduğu müşahade edilmektedir. Özellikle son asırda oryantalistlerce yapılan çalışmalarda her iki aşırı uca dair örnekler görülebilmektedir. Sözgelimi Hz. Peygamber'in hayatına dair yazdığı eserde Dermenghem, Yemen-Suriye arasında ticaret yapmaları sebebiyle Kureyşlilerin yurdu Mekke için "Çöl Venedik'i" ifadesini kullanmaktadır.⁷⁹⁴ Yine bir diğer müsteşrik Lammens, Mekke'nin iktisadî durumunu anlattığı bölümde şehir için "Tâcirler Cumhuriyeti" ifadesini kullanmaktadır.⁷⁹⁵ Buna karşın revizyonist tarihçilerin önde gelen isimlerinden Patricia Crone ise tam karşı bir görüşü savunmakta ve Mekke'nin Arabistan içindeki konumunun İslâm kaynaklarınca abartıldığını ifade etmektedir. Ona göre bu şehirde gerçekleştirilen ticaret çok ilkel ve dar sınırlara hapsolmuştur. Dolayısıyla İslâm

⁷⁹⁴ Emile Dermenghem, *The Life Of Mahomet*, (İng. Çev. Arabella Yorke), George Routledge & Sons, Londra 1930, 24, 44.

⁷⁹⁵ Lammens, "Mekke", *İA*, VII, 631.

kaynaklarının ifade ettiği gibi bir ticaret merkezinden bahsedilmesi mümkün değildir.⁷⁹⁶

Hal böyle olunca, Mekke ticaretinin mâhiyetine yönelik teknik konuların ele alınıp incelenmesi ve bu sayede hakikate yakın bir tasvirin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Üçüncü bölümde işlenecek konuların anlaşılmasında bu bölümde ortaya konulacak anlatının önemli olacağını vurgulamak gerekir.

2.1. Kureyş Kervanlarının Ticaret Yolları

Günümüzde ulaşım, kara, deniz, demir ve hava yolu olmak üzere çeşitli şekillerde sürdürülebilmektedir. Buna karşın kadim dünyada ulaşım yolları kara ve deniz olmak üzere iki yolla sınırlıdır. Esasen endüstri öncesi dönemde ulaşımın alakalı iki temel konu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi kullanılacak yollar ve konaklama yerleriyken; ikincisi ise ulaşımın hangi vasıtalarla sağlanacağı meselesidir.⁷⁹⁷ Tâcirlerin meydana getirdiği ticarî organizasyonlar ve söz konusu işlerin sürdürülebilirliği bu iki noktayla irtibatlıdır. Bu bölümde öncelikle Kureyşlilerin ticarî seferleri esnasında kullandıkları yollara temas edilecek ardından da temel ulaşım vasıtası olarak istihdam edilen deve ile ilgili bazı noktalara vurgu yapılacaktır.

Daha önce ifade edildiği gibi Arabistan, antik dünyada Doğu ile Batı arasındaki ticaret açısından önemli bir coğrafî mevkide bulunmaktadır. Çin ve Hindistan'dan gemilerle getirilen kıymetli mallar önceleri Basra Körfezi üzerinden ulaşabilecekleri noktalara kadar getirildikten sonra buradan kervanlarla kara yoluyla Irak ve Suriye üzerinden Akdeniz ve Mısır'a ulaştırılmaktadır. Nitekim söz konusu güzergâh üzerinde zamanla önemli şehirler meydana gelmiştir. Hîre, Petra ve Tedmür bu

⁷⁹⁶ Crone, *Ticâretü Mekke ve Zuhûrü'l-İslâm*, 133, 161.

⁷⁹⁷ İlber Ortaylı, "Devenin Taşıma Maliyeti Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 28(1), Ankara 1973, 181.

şehirlere örnek olarak gösterilebilir.⁷⁹⁸ Bu yol, Mekke'nin ticarî merkez olarak ön plana çıkacağı milâdî VI. asrın başlarına kadar aktif olarak kullanılmıştır.⁷⁹⁹

Doğu ile Batı arasındaki ticarete, Çin ile Hindistan dışında Güney Arabistan ve Doğu Afrika ürünlerinin de dâhil edildiği bir diğer yol ise Kızıldeniz üzerinden devam ederek Akabe gibi önemli liman kentlerine ulaşan ve buradan da kara yoluyla Suriye ve Akdeniz limanlarına varan yoldur.⁸⁰⁰

Şüphesiz Basra Körfezi üzerinden devam eden yol daha kısa, daha güvenli ve az masraflıdır. Bununla birlikte milâdî VI. asrın başlarından itibaren Bizans ve Sâsânî devletleri arasında başlayan mücadele bu yolu işlevsiz hale getirmiş ve Bizansın Habeşlilerle tesis ettiği ittifakın neticesi olarak Kızıldeniz Yolu alternatif olarak daha fazla kullanılmaya başlanmıştır.⁸⁰¹ Ne var ki antik dünyada deniz yolu şiddetli fırtınalar, girdaplar, tehlikeli deniz hayvanları, korsanlar ve yüzeye yakın mercan kayalıkları gibi tehlikeler sebebiyle tüccar tarafından bazen tercih edilmemektedir.⁸⁰² Bu durumda kıymetli doğu ürünlerinin önemli bir tüketicisi konumundaki Bizansın -ve Bizans üzerinden de Avrupa'nın- söz konusu mallara erişiminin temin edilmesi, diğer alternatif yolların milâdî VI. asırdan sonra önem kazanmasına sebep olmuştur. Arabistan içerisinden geçen bu yolların bazıları bölgesel öneme sahipken bazıları ise milletlerarası ehemmiyete sahip olup insanların, malların, kültürlerin ve kurumların taşındığı⁸⁰³ önemli yollar olarak kendilerine yer edinmişlerdir.

⁷⁹⁸ Beyzûn, *el-Hicâz ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 58.

⁷⁹⁹ Darâdke, "Îlâfu Kureyş -Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm", 62.

⁸⁰⁰ Ali, *Muhâdarât fî Târîhi'l-Arab*, 27.

⁸⁰¹ Darâdke, "Îlâfu Kureyş -Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm", 62. "Roma ile Sâsânîler arasındaki savaşların seyrine göre ticaret yolları bir yoldan bir diğerine geçmekteydi." Darâdke, "Îlâfu Kureyş -Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm", 61.

⁸⁰² Ali, *Muhâdarât fî Târîhi'l-Arab*, 27; Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm -İslâm'ın Doğuşu-*, (Çev. Ahmed Serdaroğlu), Kılıç Kitabevi, Ankara 1976, 41.

⁸⁰³ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret -Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 14.

Çeşitli tâli yollar bulunmakla beraber, Arap Yarımadası'nda ticaret **iki ana güzergâh** üzerinden yürütülmektedir.⁸⁰⁴ Her ikisi de Arabistan'ın güney ile kuzeyini birbirine bağlayan bu yollardan birincisi **Doğu Yolu** olarak isimlendirilen ve Basra Körfezi'nin batı tarafı boyunca devam ederek yarımada'nın güneydoğusunu Mezopotamya'ya bağlayan yoldur. Umman'dan Irak'a, oradan da Şam pazarlarına ulaşan bu güzergâh boyunca Yemen, Hint ve Fars malları Şam'a ulaştırılmaktadır. Bu yol üzerinde Kalhad, Maskat, Suhâr, Bahreyn ve Katif gibi liman şehirleri de ticarete dâhil olmaktadır.⁸⁰⁵ Bu güzergâh vasıtasıyla Yemen, Irak, Tedmür ve Suriye pazarlarını dolaşan tâcirler ticaretlerini sürdürmektedir.⁸⁰⁶

İkinci ve daha önemli olan yol ise **Batı Yolu** (Batı Arabistan Sahil Yolu)'dur.⁸⁰⁷ Yemen'den Hicaz'a, oradan da Şam'a ulaşan bu güzergâh boyunca Yemen, Habeş ve Hint malları Kızıldeniz hattı boyunca kuzeye doğru taşınmaktadır. Bu yol ayrıca Habeşistan ve Hindistan'a da deniz yolu ile ulaşımı sağlamaktadır.⁸⁰⁸

Yemen'den Şam'a ulaşan yol üzerinde ticareti yapılan en değerli ürünün buhur olmasına atıfla modern dönemde Buhur (Tütsü) Yolu olarak da isimlendirilen **Batı Yolu'nun**⁸⁰⁹ başlangıç noktası ilk zamanlar Kana Limanı'dır.⁸¹⁰ Fakat bu yolun başlangıç noktası zamanla Kana Limanı'ndan Aden Limanı'na kaymıştır.⁸¹¹

⁸⁰⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/332, 346; Aladie, *Meccan Trade*, 166-170.

⁸⁰⁵ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 227.

⁸⁰⁶ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 16; Sehhâb, *Îlâfu Kureys*, 42.

⁸⁰⁷ el-Hüseynî - el-Kâbçî, "el-Mahattât ve't-Turuku't-Ticariyye Kable'l-İslâm", 397; Khanfar, *İlk Bahar*, 76.396.

⁸⁰⁸ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 16; Sehhâb, *Îlâfu Kureys*, 42. Bernard Lewis söz konusu yol için "Hicaz Yolu" ifadesini kullanmaktadır. Lewis, *Tarihte Araplar*, 2.

⁸⁰⁹ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 29. Lammens bu yol için "Günlük Yolu" ifadesini kullanmaktadır. Lammens, "Mekke", *İA*, VII, 630.

⁸¹⁰ Bukharin, "Mecca on the Caravan Routes in Pre-Islamic Antiquity", 130.

⁸¹¹ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 51. Kadim dünyada yol güzergâhlarının değişmesinin altındaki esas nedenlerin güvenlik, suya ulaşma, yolların çöl etkisi altında olması ve dağların engel oluşturması olduğu söylenebilir.

Şekil 9. Batı Yolu'nu gösteren bir görsel.⁸¹²

Seylan Adası'ndan hareket ederek yüklerini Aden Limanı'na boşaltan gemilerin ürünleri Batı Yolu boyunca kervanlarla Kuzey'e taşınmaktadır. Mekke şehri bu iki nokta arasında tam merkezi bir konumda bulunmaktadır.⁸¹³ Arabistan'ın en önemli kara yolunun göbeğinde bulunmaları neticesinde Kureyşlilerin en aktif kullandıkları yol da şüphesiz ki Batı Yolu olmuştur. Aden'den başlayan bu yol önce Me'rib'e, sonra San'a'ya, oradan Necran'a, daha sonra Taif'e ve neticede Mekke'ye varmaktadır. Mekke'den kuzeye doğru devam edildiğinde ise Yesrib, Hicr (Medâinüsâlih), Tebük, Maan, Mûte, Petra ve Busra'dan geçerek⁸¹⁴ Şam'a ulaşmaktadır.⁸¹⁵ Petra'da ikiye ayrılan yollardan birisi Şam'a doğru devam ederken; yollardan bir diğeri Eyle (Akabe Körfezi) üzerinden Akde-

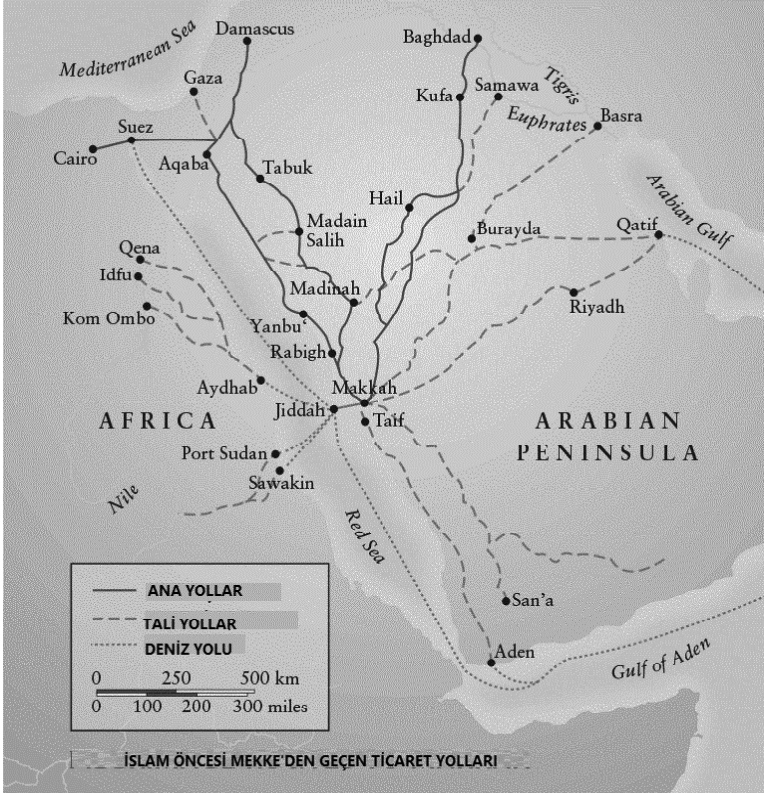
⁸¹² Abdullah Saud el-Saud, *Central Arabia in the Early Hellenistic Period: With Special Reference to the al-'Ayun Region in the al-Aflaj Region of Saudi Arabia* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Edinburgh, Edinburgh 1991, 246.

⁸¹³ Beyzûn, *el-Hicâz ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 65.

⁸¹⁴ Cevâd Ali, Kureyşlilerin genellikle son durak olarak Busra'ya kadar geldiklerini ifade etmektedir. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/348.

⁸¹⁵ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 154-155; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/187; Sellâme, *Kureyş Kable'l-İslâm*, 213; Mihrân, *Dirâsât fî Târîhi'l-Arabî'l-Kadîm*, 134-135; Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 227.

niz ticaretinde önemli bir yeri bulunan⁸¹⁶ liman kenti Gazze'ye ve oradan da Mısır'a doğru sürmektedir.⁸¹⁷ Kaynaklarımızda Hâşim'in Gazze ile olan irtibatına ve de Amr b. el-Âs'ın Mısır ile olan irtibatına dair çeşitli kayıtlar bulunmaktadır.⁸¹⁸

Şekil 10. Mekke'den geçen ticaret yolları.⁸¹⁹

⁸¹⁶ Uzakdoğu'dan ve Doğu Afrika'dan Gazze'ye taşınan mallar buradan Avrupa'ya deniz yoluyla transfer edilirdi. Khanfar, *İlk Bahar*, 55-56.

⁸¹⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/348; Takkûş, *Târihü'l-Arab Kable'l-İslâm*, 84; el-Hüseynî - el-Kâbçî, "el-Mahattât ve't-Turuku't-Ticariyye Kable'l-İslâm", 396; Abdürrezzâk, "en-Neşâtü't-Ticârî fi Mekke el-Mükerrema Kable'l-İslâm", 354.

⁸¹⁸ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, I/94.

⁸¹⁹ Harita: www.saudiaramcoworld.com/issue/200401/journeys.of.faith.roads.

Kureyş kervanları söz konusu olduğunda temas edilmesi gereken bir diğer yol ise, Mekke'yi Hîre ile birleştiren **Batı-Kuzeydoğu Yolu** (Necid Yolu)'dur.⁸²⁰ Arabistanı enlemesine kesen ve Mekke'nin Kızıldeniz'deki limanı sayılan⁸²¹ Şuaybe'den başlayan bu yol, Mekke üzerinden Hîre'ye, Doğu Afrika'nın kıymetli baharat ve incilerini taşımaktadır.⁸²² Yarımadanın tam ortasında ikiye ayrılan bu yolun bir uzantısı Hîre tarafına Kuzeydoğu'ya giderek Şattularab'a ulaşmaktayken; bir diğer uzantısı ise Kuzeydoğuya'ya doğru Maskat ve Zafâr'dan geçerek Basra Körfezi boyunca devam etmekteydi.⁸²³ Söz konusu Necid Yolu'nun da Kureyşlilerce kullanıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Müslümanların Medine'ye hicretinden sonra, Kureyşlilerin sıklıkla kullandıkları Kızıldeniz sahili boyunca Suriye'ye ulaşan Batı Yolu'nun Müslümanlarca kontrol altına alınması ve bu noktada Kureyş kervanlarına saldırılar düzenlenmesi, Mekkelilerin ticaretlerini sürdürebilmeleri için alternatif bir yol arayışına girmelerine neden olmuştur.

Safvân b. Ümeyye'nin bu konudaki sözleri, Necid Yolu'nun Kureyşlilerce neden kullanıldığını ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber'in ve arkadaşlarının ticaretlerini körelttiğini söyleyen Safvân, onların sahil yolundan ayrılmadıklarını, sahil yolundaki kabilelerin ekseriyetinin de onlarla hareket ettiğini söylemiştir. Durumun bu şekilde devam etmesi durumunda Mekke'de kalarak sermayelerini eriteceklerini; bu sebeple de Şam'a ulaşacakları alternatif yolu kararlaştırmaları gerektiğini Mekkelilere bildirmiştir. Neticede onları Necid Yolu üzerinden Irak'a, oradan da Suriye'ye ulaştıracak bir kılavuz olarak Bekr

of.civilization.htm (Duman, *Kureyş Kabilesi İslâm Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı*, 401.)

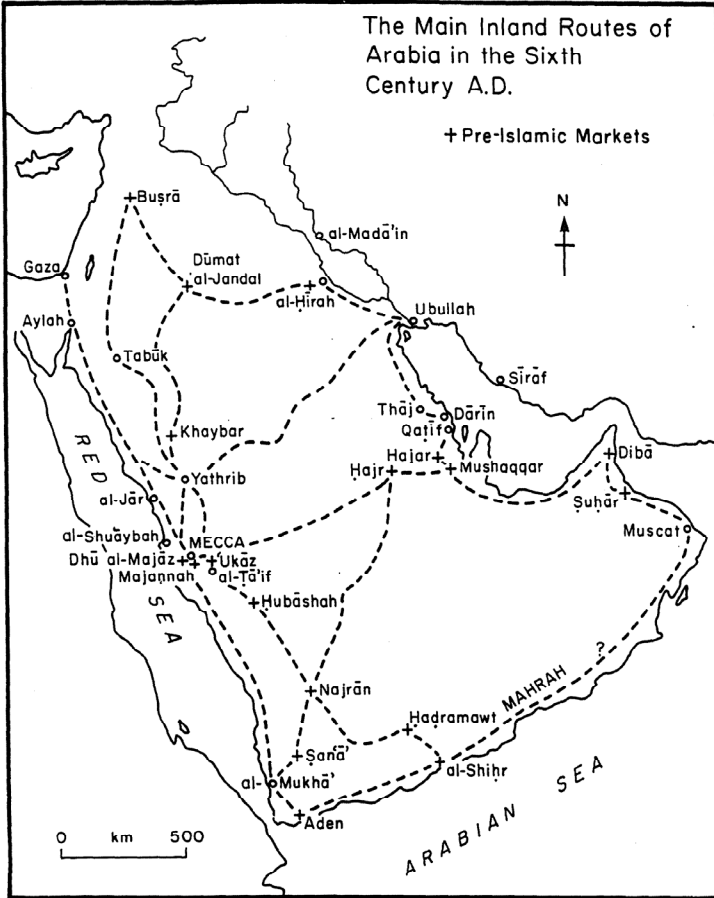
⁸²⁰ Sellâme, *Kureyş Kable'l-İslâm*, 214-215.

⁸²¹ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 227.

⁸²² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/346; Öztürk, *Etiyopya'da İslâmiyet I*, 48; Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 412-413.

⁸²³ Ağırman, Hz. Peygamber'in (sas) Amcası Hz. Abbas (ra), 86.

b. Vâil kabilesinden Furât b. Hayyân el-İclî seçilmiş ve Kureyşliler bu yolu kullanmışlardır. Ne var ki Hz. Peygamber'in Zeyd b. Hârise komutasında gönderdiği birliğin söz konusu kervanı da yakalayarak ganimet olarak aldığı bilinmektedir.⁸²⁴

Şekil 11. Arabistan'da kullanılan ticaret yolları.⁸²⁵

⁸²⁴ Vâkidî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 198.

⁸²⁵ Aladie, *Meccan Trade*, 218.

Kureyşliler, zikri geçen yollar içerisinde çoğunlukla Yemen'i Suriye'ye bağlayan Batı Yolu'nu kullanmaktadır. Yâkut el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldân* eserinde verdiği bilgiye göre, Aden ile Mekke arası 1 ay, Mekke ile Şam arası da 1 ay sürmektedir.⁸²⁶ İbnü'l-Fâkih ise Yemen-Mekke arasının 20 gün sürdüğünü ifade etmiştir.⁸²⁷ Söz konusu güzergâh üzerinde ticaret kabilelerinin durup istirahat edebilecekleri 65 mola yeri bulunmaktadır.⁸²⁸

Büyük bir kısmı çöllerden meydana gelen Arabistan Yarım adası'nda seyahat etmenin çeşitli zorlukları bulunmaktadır. Öncelikle suya ulaşma noktasında yaşanacak bir problemin, hava sıcaklığının ciddi derecelere ulaştığı bu bölgede tâcirlerin hayatını tehlikeye atması an meselesidir. Bu sebeptendir ki, ticaret kervanları çölün etrafını dolaşmakta, suların bol, dağ ve tepelerin az olduğu vadilerde seyahat etmektedir.⁸²⁹ Suların bulunduğu vadiler bu sebeple doğal yollar halini almaktadır.⁸³⁰ Esasen İslâm öncesi dönemde Arabistan'da kurulan şehirlerle ticaret açısından da bu yönüyle bir birliktelik bulunmaktadır. Yarımada şehirlerinin neredeyse tamamı ya büyük pazarların kurulduğu yerlerde veya uluslararası ticaret yolları ve limanları üzerinde kurulmuşlardır.⁸³¹ Ticaret kabilelerinin güzergâh üzerinde uğradığı yerler zamanla köy olmaktan çıkarak şehir hali almaktadır. Mekke de özellikle Zemzem suyunun bulunması ile zamanla bu noktada önemli bir konuma yükselmiştir.⁸³²

⁸²⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/187-188.

⁸²⁷ İbnü'l-Fâkih, *Kitâbü'l-Büldân*, 78; Hakkı İsmail İbrahim, *Esvâkü'l-Arabî't-Ticariyye fi Şibhi'l-Cezireti'l-Arabiyye*, Dârü'l-Fikr li't-tibâ'e ve'n-neşr ve't-tevzi', Amman 1423/2002, 34.

⁸²⁸ Crone, *Meccan Trade And The Rise Of Islam*, 6.

⁸²⁹ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 32; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi–*, 141.

⁸³⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, I/220.

⁸³¹ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi–*, 123.

⁸³² Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 56.

Arabistan'da seyahat etmenin bir diğer zorluğu ise güvenlik noktasında yaşanabilecek olumsuzluklardır. Söz konusu dönemde Arabistan dışındaki bölgelerde, yol emniyeti ve konaklama imkânları ticaret kafilesini tarafından değil bizzat merkezi otoritelerce üstlenilmektedir.⁸³³ Fakat söz konusu Arabistan olduğunda, merkezî bir yapıdan bahsetmenin mümkün olmaması sebebiyle güvenliğin ve konaklamanın bizzat tüccârın kendi organizasyonu ile yerine getirilmesi gerekmektedir. Kureyşin ticaretten ciddi bir gelir elde etmesinin altında yatan temel sebeplerden birinin tehlikeli Arabistan çöllerinde rahatça ticarî seferler yapabilmesi için uygun ortamı oluşturması olduğu burada tekrar vurgulanmalıdır. Söz konusu durumun İbn Haldun tarafından ifade edilişi ise şu şekildedir:

“Aynı şekilde uzak mesafedeki memleketlerden veya yolları çok tehlikeli olan beldelerden mal nakli tüccara daha çok fayda ve daha büyük kâr temin eder. Pazarlardaki fiyat değişimlerini (ve bunun sağladığı avantajları) daha iyi garanti eder. Çünkü bu durumda nakledilen mal, yerin uzak veya nakliyyede takip edilen yolların gayet tehlikeli olması sebebiyle az ve nadir bulunur. Bu durumda onları getirenler de az olur. Onun için de bu gibi şeyler nâdir bulunur. Az ve nâdir olunca da fiyatları yükselir.”⁸³⁴

2.2. Ticaret Vasıtası Olarak Deve

Eski Arapların hayatında azık kaynağı, nakil vasıtası ve mübadele aracı olması hasebiyle ciddi bir yer edinen devenin Kureyşlilerin ticarî kervanlarında da istihdam edildiği bilinmektedir. Esasen Yemenlilerce kadim zamanlara dayanan ticaretlerinde kullanılmak gayesiyle devenin evcilleştirildiği ifade edilmektedir.⁸³⁵ Yemenliler, milattan önce 3 binlerden beri bu-

⁸³³ Ortaylı, “Devenin Taşıma Maliyeti Üzerine Bir Deneme”, 183.

⁸³⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 716.

⁸³⁵ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 212.

hur ticareti içindeydiler ve bu ticaretleri esnasında ilk olarak eşekleri kullanmışlardır.⁸³⁶ Sahip oldukları özellikler sayesinde develer zamanla bu ticaretin vazgeçilmezleri haline gelecektir. Nitekim arkeolojik tespitler de bu durumu teyit etmektedir. Birleşik Arap Emirlikleri'nin çeşitli yerlerinde bulunan deve kemiklerinin ve günümüz Suudi Arabistan'ına bağlı Necran kentinde bulunan deve tasvirlerinin milattan önce 2 binli yıllara ait olduğu ortaya konulmuştur.⁸³⁷

Çok eski tarihlerden başlayarak Hz. Peygamber dönemine varana dek Arapların çoğunlukla deveyi diğer hayvanlara kıyasla daha fazla sahiplendikleri anlaşılmaktadır. Bunu destekleyen verileri Vâkıdî'de bulmak mümkündür. Buna göre Bedir Savaşı'nda Müslümanların yanında 70 deve ve 2 at vardır. Yine aynı savaşta müşrik ordusunda ise 700 deve ve 100 at bulunmaktadır.⁸³⁸ Bu durum, Arapların tercihlerini büyük oranda deveden yana kullandıklarını ortaya koymaktadır.

Diğer atlardan daha hızlı ve uyumlu olan Arap küheylanları da ticaret kafilisinde istihdam edilmiştir. Ne var ki Arap ticaret tarihi bunlarla bilinmez. Arabistan çöllerinin meşakkatli yapısı, mezkûr hayvanların hem az yük taşıyabilmesi hem de yavaş hareket etmeleri, sık sık suya ihtiyaç duymaları gibi ticarete olumsuz yansıyan durumlar, Arap ticaret kafiləsi denildiğinde akla gelen hayvanın deve olması sonucunu intaç etmiştir.⁸³⁹ Doğası itibariyle yumuşak ve uysal bir hayvan olan deve, suyu bulma konusunda da özel bir yeteneğe sahiptir. Nitekim devenin durduğu yerde toprağı kazdıklarında büyük olasılıkla su bulunabilmektedir.⁸⁴⁰

Emevi dönemi şairlerinden Zürrümme'nin (ö. 117/735) "kara

⁸³⁶ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 24.

⁸³⁷ Crone, *Ticâretu Mekke ve Zuhûrû'l-İslâm*, 41.

⁸³⁸ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 61, 71.

⁸³⁹ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 25.

⁸⁴⁰ Yiping, *İpek Yolunun Öyküsü*, 68.

gemisi” (سفينة البر) olarak tavsif ettiği⁸⁴¹ devenin Arapların hayatındaki önemini ortaya koyan şey Arapça’da deveyle ilgili bin civarında ayrı kelimenin bulunmasıdır.⁸⁴² Kadim Araplardaki servet göstergesinin deve olması⁸⁴³ da yine bu durumu ortaya koymaktadır. Etinden ve sütünden gıda, yününden elbise, tezeğinden yakacak ve idrarından hastalık halinde ilaç olarak faydalanan⁸⁴⁴ Araplar, şüphesiz ki deveyi nakil aracı olarak da kullanmaktaydılar. Zaten bu denli uzak, susuz ve zorlu mesafeleri tren katarlarına benzetilen⁸⁴⁵ develer dışında başkaca bir hayvanın katedebilmesi de pek mümkün değildir. Ayrıca develer diğer hayvanların iki katı yük taşıdığı gibi su içmeden de uzun bir süre seyahat edebilme kabiliyetine sahiptirler.

Ticaret kabilelerinde yük taşıma amacıyla istihdam edilen develer kış aylarında hiç su içmeden 1000 km. yol alabilmekteydiler. 1883 yılında yapılan bir deneyde, 350 kg. yük taşıyan bir devenin sıcak havalarda hiç su içmeden 16 günde 447 km. mesafe gittiği ve buna ilave olarak 240 km. daha yol aldığı ortaya konulmuştur. 30-35 dereceye kadar olan havalarda 10-15 gün; hava sıcaklığının 40 derecenin üzerinde olduğu havalarda ise 6 gün boyunca develer su içmeden hareket edebilmektedir.⁸⁴⁶ Susuzluğa dayanıklı olmalarının yanında develer açlık konusunda da bir hayli başarılıdır. Nitekim çöllerde yetişen çeşitli bitkileri yemekle bile büyük oranda açlıklarını giderebilmektedir.⁸⁴⁷ Deve sahipleri de hayvanlarının yolculuğa hazır hale gelmesi için ellerinden geleni

⁸⁴¹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 52; Azizova, *Hiz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 93.

⁸⁴² Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 52; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 171.

⁸⁴³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/113.

⁸⁴⁴ İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 36 (44. dipnot); Miquel, *Doğuşundan Günümüze İslam Medeniyeti*, 36; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 52.

⁸⁴⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/320.

⁸⁴⁶ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 137.

⁸⁴⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/321.

yapmakta ve yolculuğa çıkmadan önce develerin susuzluğa dayanıklı hale gelmesi için çeşitli yöntemler uygulamaktadır.⁸⁴⁸

Arapların ticaret kervanlarında develeri kullanmalarının bir diğer nedeni de yük taşıma konusundaki maharetleridir. 600 kg. ağırlığındaki bir deve 200-325 kg. yükü normal bir yürüyüşle taşıyabilmektedir. Söz konusu ağırlık kısa mesafelerde 425 kg. kadar çıkabilmektedir.⁸⁴⁹ Deve yükünü ifade eden “*buhâr*”ın tam olarak kaç kiloya tekabül ettiği net olmasa da minimum 150 kg. olduğu söylenebilir.⁸⁵⁰ Sürat konusunda develerin hızlı olduğu söylenemese de kurak Arabistan’ın sıcak iklimine dayanıklıydılar. Bir deve 15-20 saat içinde yaklaşık 150 km. yol katedebilmektedir. Kahire ile Gazze arasındaki 300 km.lik yolu iki günde geçebilmektedir. Üzerinde bulunan yolcusuyla birlikte bir devenin 6 saatte 80 km; 13 saatte ise 150 km gittiği tespit edilmiştir.⁸⁵¹

Ticaret kafilelerinde deveyi istihdam eden Kureyşlilerin seferlerinde ne kadar yük taşıdıklarını tam olarak tespit etmek mümkün olmasa da elimizdeki bazı verilerden hareketle bir tahmin yürütmek mümkündür. Deveyle ilgili buraya kadar verilen teknik bilgiler, söz konusu tahmini yapabilmemize olanak sağlamaktadır.

Batık gemi analizleri, ortalama bir Roma ticaret gemisinin 100-150 ton civarında taşıma kapasitesine sahip olduğunu ortaya koymaktadır.⁸⁵² Deve yükünü ifade eden “*buhâr*”ın 150 ile 750 kg. arası bir ağırlığa tekabül ettiği bilgisinden⁸⁵³ yola çıkarak, Yemen-Şam arası uzak mesafelerde Kureyş develerinin yaklaşık 200 kg. ağırlık taşıdığını varsaydığımızda; kimi zaman

⁸⁴⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/321.

⁸⁴⁹ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret* –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi–, 137-138.

⁸⁵⁰ Cengiz Kallek, “*Buhâr*”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 469.

⁸⁵¹ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret* –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi–, 137-138.

⁸⁵² Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir–*, 109.

⁸⁵³ Cengiz Kallek, “*Buhâr*”, *DİA*, IV, 469.

1000,⁸⁵⁴ kimi zaman da 2500⁸⁵⁵ deveden müteşekkil Kureyş kervanlarının seferlerinde yaklaşık 2-3 gemi yüküne tekabül edecek mal taşıdıklarını söyleyebiliriz.

Kureyşlilerin Yemen'e ve Şam'a yılda sadece birer kez gitmediklerini daha önce ifade etmiştik. Nitekim Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonraki on yedi ay içerisinde Kureyş kervanlarına yönelik yapılan en az yedi gazve ve seriyye hakkında kaynaklar bilgi vermektedir.⁸⁵⁶ Buradaki yedi seferden altısının sadece Suriye yönüne olan seferler olduğu unutulmamalıdır.⁸⁵⁷ Bu durumda, her ne kadar Orta Çağ'da deniz taşımacılığının kara taşımacılığına göre daha yüksek kapasiteli olduğu söylenese de,⁸⁵⁸ milâdî VI. yüzyılda meydana gelen şartların zorlamasıyla Arabistan'dan geçen kara yolunun önemli hale geldiği ve aracılık rolünü üstlenen Kureyşlilerin, develerle azımsanmayak miktarlarda yükler taşıdıkları anlaşılmaktadır.

Kureyş kervanlarının zaman konusunda da gemilerden çok geride kalmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Kızıldeniz'de deniz yolculuğunun günde ortalama 60-80 km. dolaylarında olduğu ve Bâbülmendeb-Süveyş Kanalı arasının yaklaşık 40 günde katedildiği⁸⁵⁹ ifade edilmektedir. Yemen-Mekke arasının 20 gün⁸⁶⁰ veya 1 ay⁸⁶¹ olduğu düşünüldüğünde Kureyş kervanlarının Yemen'den Suriye'ye ulaşmalarının yaklaşık 40 veya 60 gün sürdüğü söylenebilir. Kızıldeniz'de sefer yapan gemi-

⁸⁵⁴ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 61.

⁸⁵⁵ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 42.

⁸⁵⁶ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 47-55; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/187-199; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I/503-505.

⁸⁵⁷ Hicretin 17. ayında Abdullah b. Cahş komutasında gerçekleşen Nahle Seriyesi Mekke-Taif arasında gerçekleşmiştir. Bkz. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 53.

⁸⁵⁸ Utku, *Kızıldeniz -Çöl, Gemi ve Tacir-*, 229.

⁸⁵⁹ Utku, *Kızıldeniz -Çöl, Gemi ve Tacir-*, 57.

⁸⁶⁰ İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, 78; İbrahim, Hakkı İsmail, *Esvâkü'l-Arabî't-Ticariyye fi Şibhi'l-Cezîreti'l-Arabiyye*, Dârü'l-Fikr li't-tibâ'e ve'n-neşr ve't-tevzî', Amman 1423/2002, 34.

⁸⁶¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/187-188.

ler çeşitli tehlikelere binaen gece yolculuk yapmaz, günün ışımasını beklerdi.⁸⁶² Kureyş kervanları ise tam tersi olarak gündüzün sıcağında yolculuk yapmaz, seyahat için geceleri tercih ederlerdi.⁸⁶³ Bazı siyer eserlerinde uzaklığın gece ile belirtilmesi de bu duruma işaret etmektedir.⁸⁶⁴

Netice itibariyle Kureyşlilerin ticarî seferlerinde devenin vazgeçilmez bir konumu bulunmaktadır. Kadim zamanların kısıtlı imkânlarına ve Arabistan'ın zor şartlarına rağmen Kureyşliler, develerin yardımıyla azımsanmayacak miktarlarda yükler taşıyor ve bu sayede ciddi gelirler elde ediyorlardı. Bundan sonraki başlıkta Kureyş'in develerle taşıdığı, ticaretini yaptığı ürünlere temas edilecektir.

2.3. Kureyş Kervanlarının Taşıdığı Ürünler

Mekke, Kureyşlilerin milletlerarası ticarete dâhil olmasından önce de mübrem ihtiyaç maddelerini civar bölgelerden temin etmek durumundaydı. Çünkü şehrin bulunduğu mevki ve coğrafi şartlar, en temel ihtiyaç maddelerini bile dışarıdan karşılamasını zorunlu hale getiriyordu. Bu noktada çeşitli gıda maddelerini ve kıyafetlerini hem Tâif'ten hem Necid'ten sağlamaktaydılar. Mekkeliler Yemâme'den *beydâü'l-yemâme* isimli buğday ve hurma; Yesrib'ten ise *sayhânî* hurması ithal etmekteydi. Yine Tihâmeliler Mekke'ye Dinkân ve Beyş'ten çıkardıkları madenleri getirmekteydi.⁸⁶⁵

Çalışmanın bu kısmında üzerinde durmak istediğimiz esas mesele, Kureyşlileri Arap Yarımadası'nda tüccarlık vasfıyla ön plana çıkaran hususlardan birisi olarak taşıdıkları malların mâhiyetini ortaya koymaktır. Acaba Kureyşliler gündelik haya-

⁸⁶² Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 208.

⁸⁶³ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 41 (77. Dipnot).

⁸⁶⁴ "Mekke'ye sekiz gecelik mesafededir." Vâkidî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 79.

⁸⁶⁵ Cümeylî, *Kureyş*, 29-30.

tın cereyanı esnasında ihtiyaç duyulan temel ihtiyaç maddelerinin ticaretini yaparak mı böyle bir şöhrete ve servete ulaşmışlardır? Ya da temel gıda maddeleri, çeşitli dokumacılık ürünleri, deri veya savaş alet-edevatı ticareti yapmak, Kureyş'e böyle bir ün kazandırabilir mi?

Daha önce ifade edildiği gibi, kıtlık zamanlarında bir çuval yiyecek maddesinin bile tüccara hatırı sayılır bir kazanç sağlama imkânı bulunmaktadır. Bununla beraber olağan zamanlarda mübrem ihtiyaç maddeleri uzun kervan ticaretlerine konu olmazlar.⁸⁶⁶ Çünkü tehlikelerle dolu uzun ticarî seferlerde söz konusu maddeler masraflı olurlar ve genellikle böyle ürünleri daha yakın yerlerden temin etme imkânı bulunmaktadır. Bunların yerine lüks maddeler olarak ifade edilebilecek, yükte hafif pahada ağır ürünlerin ticareti uzun kervan ticaretlerine konu olmalıdır.

Habeşistan ve Mısır dâhil olmak üzere Roma merkezli Batı dünyası ile Hindistan, Malay Adaları ve Çin merkezli Doğu dünyası arasında önemli bir konumda bulunan Arabistan, milâdî VI. asırda patlak veren savaşlar neticesinde iki dünya arasında cereyan eden ticaretin de ana merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Kureyşliler, Arabistan ticaretinin mihveri konumundaki Yemen'de aynı tarihlerde meydana gelen karışıklık ve boşluğun neticesinde tarih sahnesindeki yerini alırken; Doğu-Batı ticaretinin de göbeğinde bulunmuşlardır. Savaşlar esnasında Bizansın Doğu ürünlerine olan rağbetinin devam etmesi ve en büyük tüketici olmasının Kureyşlilerce farkedilmesi, bu ticaretteki muharrik güç olarak ifade edilebilir. Kureyş kervanlarının taşıdığı malların da bu noktadan irdelenmesi gerektiği açıktır.

Yukarıda ifade edilenlerden hareketle; Kureyşlileri ticaret konusunda ön plana çıkaran ve onlara servetlerini kazandıran asıl ürünlerin temel ihtiyaç maddeleri olmadığı ifade edilebilir.

⁸⁶⁶ Ortaylı, "Devenin Taşıma Maliyeti Üzerine Bir Deneme", 188-189.

Zira Kureyşlilerden önce de Mekke halkı temel ihtiyaç maddelerini ticaret aracılığıyla karşılamak durumundaydı. Buna rağmen Kureyş gibi tüccarlıkla ön plana çıkmamışlardı. Dolayısıyla Kureyş kervanlarında her ne kadar söz konusu ürünler taşıyor olsa da kaynaklarda bir dinara karşılık bir dinar kazandıkları şeklinde ifade edilen⁸⁶⁷ kazançlı ticaretin kaynağı değillerdi. Zaten söz konusu ürünler, milâdî VI. asırda yaşanan savaş ortamı neticesinde fiyatı artan, çok talep edilen, ulaştırılması zor ürünler değildi. Bilakis çoğunlukla milletlerarası ticarete konu olmayıp büyük kısmı Arabistan'ın farklı bölgelerinden temin edilebilen emtiadandı.

Kureyş kervanlarının taşıdığı⁸⁶⁸ bir diğer önemli "ürün" olarak kölelerin de Kureyşlilere ciddi anlamda servet kazandıracak bir meta olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü kadim dünyada köle avlanacak üç büyük alan bulunmaktadır. Bunlar "bilâdü's-Sakâlibe" ismini taşıyan Orta ve Doğu Avrupa'nın orman ülkeleri; "bilâdü'l-Etrâk" olarak ifade edilen Türkistan veya Orta Asya Stepleri ve "bilâdü's-Sudan" olarak tesmiye edilen Savan ve Afrika ormanının kenarında yer alan Siyahlar ülkesidir.⁸⁶⁹ Milâdî VI. asırda meydana gelen savaşlar neticesinde hem Bizans'ın hem de Sâsânîler'in kölelere ulaşamadığı ve bu sebeple fiyatlarının arttığını söylemek bu tabloya göre mümkün görünmemektedir. Zira Bizanslılar savaş esnasında bile bilâdü's-Sekâlibe bölgesinden ve Afrika'dan diledikleri kadar köle alabilme imkânına sahiptir. Yine Sâsânîler köle ihtiyaçlarını Orta Asya Steplerinden karşılayabilmektedir. Çünkü söz konusu bölgeler, savaşlar esnasında bile rahatça ulaşabilecekleri bölgelerdir. Burada ancak şu durumdan bahsetmek mümkün görünmektedir; şayet Kureyşliler, Bizanslılara ulaş-

⁸⁶⁷ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 200.

⁸⁶⁸ Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 117.

⁸⁶⁹ Lombard, *İslâm Medeniyeti'nin Altın Çağı*, 229.

madıkları Orta Asya kökenli köleleri; Sâsânîlere ise diğer bölgelerin kölelerini sunabilmişlerse burada ciddi bir gelirden bahsetme imkânı görünecektir. Ne var ki kaynaklardan bu yönde bir bilgi elde etme imkânına sahip olunamamıştır.

Dolayısıyla Kureyş kervanlarının taşıdığı ve bu sayede ciddi gelir elde ettiği ürünlerin, bahsi geçen denkleme uygun olarak, savaşlar sebebiyle Doğu ve Batı dünyasının ulaşmakta zorluk çektiği ve bu sebeple de fiyatı artan ürünler olmalıdır. Uluslararası ticarete konu olan, kimi noktada tekelleştirilmek istenen ve uğrunda savaşlar yaşanan bu ürünleri ise 4 ana kalemde ele almak mümkündür. Bunlar *buhur*, *baharat*, *kıymetli maddenler* ve *ipektir*.⁸⁷⁰ Çalışmanın bundan sonraki kısmında Kureyş kervanlarının taşıdığı ürünler, buraya kadar ifade edilenler muvacehesinde ele alınmaya çalışılacaktır.

2.3.1. İtriyat

Koku veya kokulu buhar (duman) çıkaran maddelere verilen isim olan buhur/tütsü, kadim medeniyetlerin neredeyse hepsinde dinî ve sihrî törenlerde kullanılmaktadır. Ateşe güzel kokulu madde atmak bir şekilde yerine getirilmesi gereken bir vecibedir. Çin, Hint, İran, Mısır, Mezopotamya, Anadolu, Yunan, Roma, Aztek ve İnka medeniyetlerinde tütsü yakmak, manevi anlamda temizlenme ve tanrıya yaklaşmanın bir sembolü olarak kabul edilmektedir. Zira güzel kokuların tanrının hoşuna gideceğine, kızgınsa öfkesini gidereceğine, duaların göğe yükselip tanrıya ulaşmasına ve kabul olmasına vesile olacağına inanılmaktadır. Nitekim bu noktada Tevrat'ta Rab tarafından buhurun nasıl hazırlanacağı bile belirlenmiştir. Hristyanlıkta da buhur dumanı, tanrıya yükselen duaları sembolize etmektedir.⁸⁷¹

⁸⁷⁰ Crone, *Ticâretü Mekke ve Zuhûrü'l-İslâm*, 184 (çevirenin notu).

⁸⁷¹ Sargon Erdem, "Buhur", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 383.

Boswellia, *Burseraceae* denilen ağaç türlerinin çeşitli cinslerinden elde edilen ve yakıldığında güzel koku veren bu sakız reçinesi, aynı zamanda tıbbî alanda da rağbet görmektedir. Çin’de cüzzam gibi hastalıkların tedavisinde kullanıldığı gibi,⁸⁷² Firaunların mumyalanması esnasında da kullanılmaktadır.⁸⁷³ Romalılar, ölülerinin yakılması sırasında etrafa güzel kokuların yayılmasını sağlamak gayesiyle buhur yakmaktaydılar. Nitekim Roma İmparatoru Neron (MS 54-68) ölen karısı Poppaea’nın ardından bir yıl boyunca en önemli buhur çeşidi olan lüban yaktırmıştır.⁸⁷⁴ Kişisel bakım kapsamında da kullanılan buhur, kadim zamanlarda o kadar değerliydi ki fiyatının altınla yarıştığı ifade edilmektedir.⁸⁷⁵

En değerli buhurun Güney Arabistan ve Somali’deki ağaç türlerinden elde edildiği bilinmektedir.⁸⁷⁶ Kadim zamanlardan beri Araplar bu değerli ürünün ticareti ile iştigal etmektedir. Öyle ki Akdeniz havzasında buhur denildiği zaman akla Araplar gelmektedir. Mainîliler döneminden beri Arapların buhur ticaretiyle ilgilendiği bilinse de esas olarak buhur için ticaret kafillesi düzenleyenlerin, güney denizlerinin Fenikelileri olarak bilinen⁸⁷⁷ ve ticaretle meşhur olan Sebeliler olduğu ifade edilmektedir.⁸⁷⁸

Arabistan buhuruna Yunan ve Roma kaynaklarında sıklıkla atıfta bulunmaktadır. İlgili kayıtlarda Arabistan’a önem verilmesinin önemli nedenlerinden birisi kadim dünyanın söz konusu ürüne verdiği değer olmalıdır. Bu noktada Herodot’un (M.Ö. 425) Arabistan’ın her yanından yayılan güzel kokulara

⁸⁷² Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 319.

⁸⁷³ Herodot, *Herodot Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, 144.

⁸⁷⁴ Sehhâb, *Îlâfu Kureys*, 242.

⁸⁷⁵ Sargon Erdem, “Buhur”, *DİA*, VI, 384; Sehhâb, *Îlâfu Kureys*, 46.

⁸⁷⁶ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 319.

⁸⁷⁷ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 31.

⁸⁷⁸ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûrî'l-Kadîm*, 23.

vurgu yaptığı ve buhur çeşitleriyle ilgili bazı bilgiler verdiği bilinmektedir.⁸⁷⁹ Kızıldeniz üzerine milâdî I. yüzyılda kaleme alındığı tahmin edilen *Periplus of the Erythraean Sea* adlı eserde de Güney Arabistan buhurunun Yunanlılar ile Romalılara hem karadan hem de denizden ulaşacak şekilde ticarete konu olduğu üzerinde durulmaktadır.⁸⁸⁰

Şekil 12. Güney Arabistan menşeli, M.Ö. I. bin yıla nispet edilen buhurdanlık.⁸⁸¹

⁸⁷⁹ Herodot, *Herodot Tarihi*, 231; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 81.

⁸⁸⁰ Bukharin, "Mecca on the Caravan Routes in Pre-Islamic Antiquity", 119.

⁸⁸¹ https://www.metmuseum.org/toah/hd/ince/hd_ince.htm erişim tarihi: 09.09.2023.

Buhur çeşitleri olarak öd ağacı, sandal ağacı, balsam, ladin, el-mükl⁸⁸², îde', el-hazk, er-rend, el-kisâ, lübân, mürr ve sabır zikredilebilir. Söz konusu dönemde en meşhur olanları ise lübân, mürr ve sabırdır.⁸⁸³

Yunanca'da (*libanos*), Hintçe ve Farsça'da (*kündür*) olarak bilinen *lübân* (لبان / Frankincense) dinî törenler başta olmak üzere cenaze törenlerinde, evlerde, bazı tıbbi ilaçların üretiminde ve çeşitli kokuların istihsalinde kullanılan, doğu ticaretinde önemli yeri olan bir üründür. Hindistan ve Doğu Afrika'nın çeşitli yerlerinde de üretilmekle beraber anavatanı Güney Arabistan'ın Zafâr bölgesi olan bu ürün, buhur çeşitlerinin hem en kaliteli si hem de en pahalısıdır.⁸⁸⁴ Öyle ki Mısır, Yunan, Roma ve Fars ülkelerinin hâkimleri kadar Hint ve Çin bölgeleri de bu ürüne ciddi rağbet göstermektedir.⁸⁸⁵ Çin'de bile çok talep edilen bu ürün Pers malı olarak bilinmekte ve bu sebeple "Possu" olarak isimlendirilmektedir.⁸⁸⁶ Hadramevt bölgesinde 15 ile 25 arası lübân ağacı çeşidi bulunmakta ve tek bir lübân ağacından mevsimine göre 20 kg. civarında lübân elde edilmektedir.⁸⁸⁷ Yaz aylarında lübân ağaçlarının gövdesine küçük çizikler atılarak yarılmaktadır. Zamanla bu yarıklarda beyaz habbeler halinde toplanan bu reçine, toplandıktan sonra 15 gün boyunca kuruması ve sertleşmesi için bir yere bırakılmaktadır. Daha sonra toplanarak depolara kaldırılmaktadır. Kış mevsimi geldiğinde ise artık tam olgunlaşmış ve ihraç edilmeye hazır haldedir.⁸⁸⁸ Söz konusu zaman, Kureyş ticaret kabilelerinin kış aylarında Yemen'e

⁸⁸² Söz konusu koku Kureyşlilerce Mekke dışına çıktıklarında kullanılmaktaydı. Bu sayede harem ehli olduklarını ve dokunulmaz olduklarını ifade etmekteydiler. Crone, *Ticâretu Mekke ve Zuhûrû'l-İslâm*, 124.

⁸⁸³ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 16.

⁸⁸⁴ Sehhab, *İlâfu Kureyş*, 240.

⁸⁸⁵ Crone, *Ticâretu Mekke ve Zuhûrû'l-İslâm*, 52.

⁸⁸⁶ Frankopan, *İpek Yolu*, 22.

⁸⁸⁷ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 17-18.

⁸⁸⁸ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 17-18.

seyahat ettiği yönündeki tarihi rivayetlerle de zamansal anlamda örtüşmektedir. Lübanın kadim zamanlarda Arabistan açısından önemi, günümüzde petrolün onlar için ifade ettiği değerle de kıyaslanmaktadır.⁸⁸⁹

İsmi acılığından alan Mürr (Myrrh), kadim zamanların en önemli tıbbi mallarından sayılmaktadır. Lüban gibi Hindistan, Somali ve Arabistan menşelidir. Hristiyan geleneğinde bebek İsa'ya doğunun hükümdarından hediye olarak gelen ürünler arasında tatad edilmektedir. Mısırlıların mumyalama işinde de kullanılan bu ürün⁸⁹⁰ ayrıca Yahûdî geleneğindeki kutsal yağ istihsalında da kullanılmaktadır. Kadınların özel hallerinin düzene girmesi için de kullanılmaktadır. Yarımada da ki türü en iyi çeşit olmasa da Arabistan'ın lübandan sonra ihraç ettiği önemli ikinci üründür.⁸⁹¹

Hem tütsü hem ıtriyat (güzel koku) hem de bazı tıbbi tedavilerde kullanılan sabırın ise en meşhur çeşidi Sokotra Adası'na nispetle *es-Sabrü's-Sokotri* olarak isimlendirilen çeşididir. Mideye en iyi gelen ilaç olduğuna inanılan bu ürün ayrıca iyileşmesi zor olan yaraların iyileştirilmesinde de kullanılmaktadır.⁸⁹²

Buhur'un diğer medeniyetler açısından 15. yüzyılda bile kabul ettiği anlamı, Zweig'in aşağıdaki pasajıyla alıntılanak mümkündür:

"Avrupa'nın binlerce, on binlerce kilisesindeki buhurdanlıklarda yakılan binlerce, on binlerce kokulu günlüğün hiçbirisi Avrupa topraklarında yetişmez; binlerce, on binlerce tane, denizden ve karadan Arabistan'ın zorlu yollarından ta buralara getirilir. Eczacılar da daimi müşterileridir övgüler yağdırılan Hint maddelerinin, afyon, kâfuru ve değerli kitrenin ve onlar çok

⁸⁸⁹ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 18.

⁸⁹⁰ Herodot, *Herodot Tarihi*, 144.

⁸⁹¹ Crone, *Ticâretü Mekke ve Zuhûrû'l-İslâm*, 115 (çevirenin notu).

⁸⁹² Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 22.

iyi bilirler ki, porselen ecza havasının üzerinde mavi harflerle *arabicum* ya da *indicum* sözcükleri yazmıyorsa, hastalar hiçbir balsamı, hiçbir ilacı yeterince şifalı bulmaz artık. Doğu'dan gelen her şey ayrıksı, nadide ve egzotik ve belki de pahalı olması nedeniyle Avrupan'ın gözünde kendiliğinden hipnotize eden bir cazibe kazanmıştır... Doğu'nun çiçeklerinin kokusu, Avrupa'nın ruhunu büyüleyip esrikleştirmiştir sanki."⁸⁹³

Güzel kokular da bu başlık altında incelenecek, ticarete konu olan ürünlerdendir. Erkeklerin kullandığı amber, kâfur, misk ve ud gibi renksiz kokular ile kadınların kullandığı halûk ve za'ferân gibi renkli kokular burada zikredilebilir.⁸⁹⁴ Safran'dan yapılan halûk, İslâm öncesi dönemden beri Aden'de üretilen en meşhur ve özel ürün olarak bilinmektedir. Bu kokuyu en iyi imal edenlerin Araplar olduğu; Bizans, İran, Hindistan ve Çin bölgelerine sevk edilen bu kokuya sahip olmanın Hint ve Çin'de iftihar edilecek bir değer olduğu ifade edilmektedir.⁸⁹⁵ Hz. Peygamber'in erkeklere mahsus olan misk ve amber sürdüğü,⁸⁹⁶ Hz. Ömer'in kâfuru ûd üzerine koyarak tütsü yaktığı,⁸⁹⁷ yine Hz. Peygamber'in Hint udu kullanılması yönündeki telkinleri⁸⁹⁸ ve zengin Arap kadınlarının yataklarına misk parçaları serildiği⁸⁹⁹ yönündeki kayıtlar özelde Mekke halkının genelde ise Arapların bu ürünlerle haşır neşir olduğuna işaret etmektedir.

Söz konusu ürünlerin kaliteli ve kalitesiz pek çok çeşidi bulunmaktadır. Söz gelimi amberin en iyi çeşidi Yemen'in Şihr bölgesine atfen *şihri* olarak bilinen çeşittir.⁹⁰⁰ Misk söz konu-

⁸⁹³ Zweig, *Macellan Bir İnsan Bir Yaşam*, 18.

⁸⁹⁴ Ömerî, *Tarikü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 185.

⁸⁹⁵ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 320.

⁸⁹⁶ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/382.

⁸⁹⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/383.

⁸⁹⁸ Darâdke, "İlâfu Kureyş –Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm", 63.

⁸⁹⁹ *Mu'allakât-ı Seb'a – Yedi Askı*, (Çev. Şerafeddin Yaltkaya), 45.

⁹⁰⁰ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 210; Dimeşki, Şihr sahilini muhtemelen sehven Umman'a nispet etmiştir. Bkz. Ed-Dimeşki, *Ebü'l-Fazl Cafer b. Ali (ö. IV-V / X-XI. [?])*,

su olduğundaysa en iyi ve en pahalı çeşit Tibet bölgesine atfen *tebtî* olarak bilinen üründür. Daha sonra *soğdî* ve *sinî* çeşitleri gelmektedir. Çin menşeli olan *sinî*, Çin'in Hanku şehrinde çıkan ve doğu ticaretine konu olan bir üründür. Hindistan'dan geldiği için *hindî* olarak bilinen misk çeşidi de yine kıymetli ve rağbet gören ürünlerden birisidir.⁹⁰¹ Dolayısıyla eski zamanlardan beri buhur ve itriyat ticaretiyle ilgilenen Arapların bu ürünler söz konusu olduğunda sadece aracılık yapmadıkları aksine eski dünyanın rağbet ettiği bazı ürünlerin üretimine de bizzat iştirak ettikleri ifade edilebilir.

Kureyş kervanlarının esas olarak Yemen-Şam arasında gidip geldiği bilinmektedir. Yemen, günümüzde bile dış gelirlerinin %10'unu buhur ihracatından elde eden dünyanın bir numaralı buhur üreticisidir.⁹⁰² Söz konusu dönemde Uzak Doğu'dan gelen diğer buhur ve itriyatın da yine Yemen sahillerine boşaltıldığı daha önce müteaddit defalar zikredilmiştir. Şam söz konusu olduğunda ise mezkûr bölgede buhur ve itriyat en kıymetli ticari emtialardan kabul edilmektedir.⁹⁰³ Hem Arabistan hem de Afrika ve Uzak Doğu'dan buranın pazarlarına getirilen söz konusu ürünler, ciddi rağbet görmektedir. Bu noktada bazı Kureyş kervanlarının *latîme* olarak isimlendirilmesi Mekkelilerin bu alandaki faaliyetlerine işaret etmektedir. Latîme, genel anlamda kıymetli ürün taşıyan kervanları ifade etmesine rağmen bu ürünün çoğunlukla güzel kokulardan meydana geldiği söylenebilir. Nitekim klasik bazı eserlerde bu durum açıkça vurgulanmaktadır.⁹⁰⁴ Bedir Savaşı'na sebep olan kervanın

Ticarete Giriş: Tacirler ve Ticari Mallar, (Çev. Muhammet Ali Koca), Albaraka Yayınları, İstanbul 2021, 50.

⁹⁰¹ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 209.

⁹⁰² Sargon Erdem, "Buhur", *DİA*, VI, 384.

⁹⁰³ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 187.

⁹⁰⁴ Vâkidî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, 65; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XXXIII/422.

latîme olarak isimlendirildiği⁹⁰⁵ bilindiğinde Kureyş kervanının yanında buhur ve güzel kokular da taşıdığı anlaşılmaktadır.

Mekke'nin önde gelen tüccarından Ebû Tâlib b. Abdilmuttalib, Şeybe b. Rebîa, Ebû'l-Bahteri b. Hişâm, Mahreme b. Nevfel, Münebbih b. Haccâc, Nadr b. Hâris, Ümeyye b. Halef ve Abdullah b. Cüd'ân gibi isimlerin özellikle güzel koku ticaretiyle ün yapmış ve servetlerini büyük oranda buradan kazanmış olması da⁹⁰⁶ Kureyşlilerin söz konusu ticarete rağbet ettiklerine işaret etmektedir. Bedir Savaşı esnasında Ukbe b. Ebû Muayt ile Ebû Cehil'in savaşa katılma konusunda tereddüt eden Safvân b. Ümeyye'yi tahrik etmeleri esnasında kullandıkları buhur ve buhurdanlıktan bahsedilmesi de kaynaklara yansıyan hususlardandır.⁹⁰⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de ve bazı hadis ve siyer eserlerinde buhur ve triyat ürünlerinin çeşitli sebeplerle zikrediliyor⁹⁰⁸ olması da yine söz konusu emtianın Kureyşlilerin hayatındaki varlığına işaret etmektedir. Ebû Cehil'in kardeşi Abdullah b. Ebû Rebîâ'nın annesi Esmâ bnt. Muharribe'ye Yemen'den güzel kokular gönderdiği ve annesinin de bu kokuları cam şişelere doldurarak sattığı kaynaklara yansıyan bilgiler arasındadır. Sahâbeden Rubeyyi' bnt. Muavviz söz konusu kokuları kokladığını ve ondan daha güzel bir kokuya hiç rastlamadığını anlatır.⁹⁰⁹

⁹⁰⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/201.

⁹⁰⁶ İbnü'l-Kelbî, Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr (ö. 204/819), *Kitâbü'l-Mesâlib*, Thk. Emced Hasan Seyid Ahmed, Câmîatu Pencap, Lahor 1397/1977, 16.

⁹⁰⁷ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 68.

⁹⁰⁸ "...Sonunda misk kokusu bırakan mühürlenmiş saf bir içecekten içerler..." Mutaffifin: 83/25-26. Üdi hindi için bkz. Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, "Tıb", 10 (5692). Lübnân için bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), *Zâdu'l-Meâd fî Hayri'l-İbâd -Râsulullah'ın Rehberliğinde Ahiret Hazırlığı- I-V*, (Çev. Heyet), Nuh Yayıncılık, İstanbul 2018, IV/285). Sabır için bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd fî Hayri'l-İbâd*, IV/216. Anber için bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd fî Hayri'l-İbâd*, IV/223. Misk için bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd fî Hayri'l-İbâd*, IV/264.

⁹⁰⁹ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 111.

Ulaşım imkânlarının çeşitlendiği ve eski zamanlarla kıyas kabul edilmeyecek derecede kolaylaştığı günümüzde bile hala söz konusu ürünlerin bazıları bir hayli yüksek fiyatlara satılmaktadır. Kimisi Arabistan kimisi Uzakdoğu menşeli bu ürünlerden bazılarının litresi 60 bin dolara satılmaktayken,⁹¹⁰ 110 bin dolara satılan ürün bile bulunmaktadır.⁹¹¹ Hatta bazısının litresi 240 bin dolara kadar ulaşabilmektedir.⁹¹² Günümüzde bile kaliteli çeşitlerin hala bu şekilde yüksek fiyatlara satılıyor olması, Kureyşlilerin söz konusu dönemde bu ticaretten ciddi bir gelir elde ettiğine işaret edebilir. Zira bizatihi kendileri kıymetli olan bu ürünlerin ticaretini yapmak kârlı olduğu gibi; bundan da öte Bizans-Sâsânî mücadelesinin antik dünyanın ana ticaret yollarını tıkaması ve alternatif yol olarak tasarlanan Kızıldeniz Yolu'nun da istenen düzeyde aktifleşememesi neticesinde Batı Arabistan Sahil Yolu'nun ön plana çıkması, Kureyşlilerin de bu duruma hazırlıklı olarak söz konusu ticareti tekellerine almaları vb. durumlar, Kureyşlilerin zenginliğine giden yolda buhur ve ıtriyat ticaretinin hatırı sayılır bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

2.3.2. Baharat

Eski dönemlerde Avrupa'da bir insanın çok zengin olduğunu belirtmek için "karabiber çuvalı" ifadesi kullanılmaktadır. Bugün hemen herkesin sofrasında bulunabilen karabiber, kadim dönemlerde nadir bulunabilmesinden ve pahalı fiyatından dolayı tek tek sayılmakta ve fiyatı neredeyse gümüşe eş değer

⁹¹⁰ <https://www.kokuhane.com/urun/amber-ans-r-royal-5000> erişim tarihi: 25.08.2023

⁹¹¹ <https://www.kokuhane.com/urun/dehn-al-oud-ans-r-63226-myanmar> erişim tarihi: 25.08.2023

⁹¹² <https://www.kokuhane.com/urun/musk-al-mas-beh> erişim tarihi: 25.08.2023

sayılmaktadır.⁹¹³ Karabiber kadar olmasa da diğer baharat çeşitleri de bir hayli kıymet verilen ürünlerdendir.

Yazın bol bulunabilen ürünlerin kısa saklanması, soğutma ve pastörize imkânlarının bulunmadığı eski dönemlerde bir problemdir. Domates ve salçanın olmadığı bir dünyada, tuzlanarak ve kurutulularak saklanan yiyecekler lezzetlerini büyük oranda kaybetmektedir. Haliyle söz konusu yiyeceklerin tatlandırılması ve lezzetli hale getirilmesi için baharatlara ihtiyaç duyulmaktadır.⁹¹⁴ Ne var ki baharat üretim merkezlerinin Roma İmparatorluğu'nun sınırlarından uzak olması ve ilgili dönemdeki mesafe ve güvenlik sorunları baharatın bir hayli yüksek fiyatlara ulaşmasına sebebiyet vermektedir. Nitekim Got Kralı Alaric, milâdî V. asırda Roma'yı kuşattığında, kuşatmanın kaldırılması karşılığında altın ve gümüşün yanında 3 bin rıtl karabiber de talep etmiştir.⁹¹⁵ Bu durum, günümüzde önemsiz görülen baharatın eski zamanlardaki önemine işaret etmektedir. Esasen Avrupalıların okyanus ötesine açıldığı 16. yüzyılda bile en çok aranan ve rağbet edilen ürün karabiber/baharat idi.⁹¹⁶

Çoğunlukla Hindistan, Endonezya, Filipinler, Malay Takımadaları ve Çin gibi bölgelerden ihraç edilen⁹¹⁷ karabiber, tarçın, karanfil, zencefil ve safran gibi baharatlar, kadim dönemlerde sık sık yapılan aktarmalara ve uzun mesafeli yolculuklara dayanıklı olması sebebiyle⁹¹⁸ tüccarın taşıma konusunda rağbet ettiği ürünlerdendir. Yükte hafif pahada ağır olan bu ürünler, kadim dünyada Doğu ile Batı arasında en çok ticareti yapılan

⁹¹³ Zweig, *Macellan Bir İnsan Bir Yaşam*, 19.

⁹¹⁴ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 310.

⁹¹⁵ Sehhab, *İlâfu Kureys*, 46.

⁹¹⁶ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 312.

⁹¹⁷ Crone, *Ticâretü Mekke ve Zuhûrü'l-İslâm*, 130; Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 313; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I/167; Braudel, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, 53.

⁹¹⁸ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 311.

ürünler olduğu gibi⁹¹⁹ tüccara çokça para kazandıran en karlı ticaret ürünleridir.⁹²⁰ Baharat ticareti para ekonomisiyle at başı gider ve bu alanda faaliyet gösteren toptancılar çok büyük kârları tekellerine alırlardı.⁹²¹

Arapların çok eski tarihlerden beri baharat ticaretiyle uğraştıkları bilinen bir durumdur.⁹²² Hatta Herodot, çok hoş kokuların yayıldığını söylediği Arabistan'ın, tarçının yegâne üretim yeri olduğunu söylemektedir.⁹²³ Elbette tarçının ana merkezinin Hindistan, Endonezya ve Seylan olmasına rağmen, Arapların söz konusu ticaretteki yoğunluklarının Herodot'u böyle bir yanılgıya götürdüğü söylenebilir. Bununla birlikte ilgili klasik yazarın bu konudaki sözleri, Arapların söz konusu ticaretine ışık tutması açısından değerlidir.

Kur'ân'da zencefilden söz edilmesi,⁹²⁴ sahabî İmruülkays'ın şiirlerinde hem karabiber⁹²⁵ hem de karanfile⁹²⁶ atfı yapması ve Hz. Peygamber'in biber/karabiber (الفلفل) serpilmiş zeytinyağını sevdiği⁹²⁷ yönündeki kayıtlar, genelde Arapların özelde ise Kureyşlilerin bu ürünlerle hemhâl olduğuna işaret etmektedir. Kureyşlilerin ana pazarlarından Yemen, etin kurutulması esnasında ihtiyaç duyulan tuzun da en önde gelen üretim yerle-

⁹¹⁹ Crone, *Ticâretü Mekke ve Zuhûrî'l-İslâm*, 132.

⁹²⁰ Durukan, Murat, "Geç Antik Çağ'da Doğu Akdeniz'deki Ekonomik Gelişmenin Nedenleri: İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun Rolü, LR1 Amphoraları ve Kilikia'daki Diğer Kanıtlar", 244; Gözde Çağlar, "İpek Yolunca Ticaret ve Taşımacılık", 570.

⁹²¹ Braudel, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, 54. Eyyûbiler ve Memlükler döneminde özel olarak ülkeler arasında baharat ticaretiyle ilgilenen tacirlere kârimi ismi verilmekteydi. Cüneyt Kanat, "Kârimî", *DİA*, Ankara 2019, EK-2, 27.

⁹²² Crone, *Ticâretü Mekke ve Zuhûrî'l-İslâm*, 43.

⁹²³ Herodot, *Herodot Tarihi*, 231.

⁹²⁴ İnsan: 76/17.

⁹²⁵ *Mu'allakât-ı Seb'a – Yedi Askı*, Çev. Şerafeddin Yaltkaya, 35

⁹²⁶ *Mu'allakât-ı Seb'a – Yedi Askı*, Çev. Şerafeddin Yaltkaya, 37.

⁹²⁷ Taberânî, Hâfız Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-Kebîr I-XXV* (2. Baskı), Thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire ty., XXIV/299.

rinden birisidir.⁹²⁸ Hz. Peygamber'in "Katıklarınızın efendisi tuzdur."⁹²⁹sözü, tuzun önemine işaret etmektedir. Zira tuzun yiyeceklerin efendisi sayılması, onun ıslah edici ve düzene sokucu yönüne işaret eder. Kadim dünyada çokça ihtiyaç duyulan bu ürünün de Kureyş kervanlarında kendisine yer edindiğini söylemek bu haliyle mümkün görünmektedir.

İbn Cübeyr Milâdî XII. asırda rihlesine devam etmekteyken Kızıldeniz'in sahil şehirlerinden Ayzab'da şahit olduğu karabiber ve tarçın yüklü kervanlara temas etmektedir. Hindistan'dan Yemen'e oradan da Ayzab Limanı'na geldiğini ifade ettiği söz konusu ürünlerin bu denli fazla olmasına karşın fiyatının hala bu kadar pahalı olabilmesine şaşırıldığını dile getirmektedir.⁹³⁰ İbn Cübeyr'in yaşadığı dönem çok geç bir tarih olmasına karşın, verdiği bilgilerden hareketle Kureyşlilerin de söz konusu güzergâh üzerinde baharat ticaretiyle uğraştıklarını söylemek mümkündür. Zira baharatın talep edilen bir ürün olması ve de kadim dünyadaki yolların ve ticarete konu olan ürünlerin pek sık değişmediğini göz önünde bulundurduğumuzda, Kureyşlilerin de Hindistan'dan Yemen'e gelen yükte hafif pahada ağır bu ürünleri ticari seferlerine konu ettiğini söyleyebiliriz. Batı Arabistan Sahil Yolu'nun bu dönemde aktifleşmesi,⁹³¹ Kureyşlilerin Yemen sahillerine boşaltılan ve Roma pazarlarında ciddi talep gören baharatı da ticaretine konu ettiğini söylemeyi mümkün hale getirmektedir.

2.3.3. Altın ve Gümüş

Altın ve gümüş, uzak mesafeler arası ticarete konu olan önemli ürünlerdendir. Söz konusu ürünlerin akış yönünün ço-

⁹²⁸ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 207.

⁹²⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd fî Hayri'l-'İbâd*, IV/265.

⁹³⁰ İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr (614/1217), *Rihletu İbn Cübeyr*, Dâru Meketebeti'l-Hilâl, Beyrut ty., 39-40.

⁹³¹ Shahîd, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*, II/15.

ğunlukla Batı'dan Doğu'ya doğru olduğu ifade edilebilir. Nitekim milâdî I. asırda yaşamış Plinius, mübalağalı olsa da "Arapların her yıl Roma İmparatorluğu'ndan karşılığında hiçbir şey vermeksizin aldıkları milyonlarca gümüş sikkeyi"⁹³² ifade ederken bu duruma işaret etmektedir. Doğu-Batı ticareti esnasında rağbet edilen Doğu ürünlerine karşılık Batı'nın sunduğu altın ve gümüş, zamanla Doğu'da birikmiştir. Altın ve gümüşten yapılan Buda heykelleri bu duruma işaret etmektedir.⁹³³ Roma İmparatoru Jüstinyen'in 532 yılında inşa ettirdiği Ayasofya için 12 ton altın harcaması da⁹³⁴ bu kıymetli madenin Batıda ihtiyacı karşılayacak düzeyde bulunduğuna işaret edebilir.

Kureyş kervanlarının taşıdığı mallar arasında başta gümüş olmak üzere altın da sıkça zikredilmektedir. Bedir Savaşı'ndan sonra Kureyşlilerin Müslümanların saldırısından korkması ve bu sebeple Necid Yolu üzerinden gerçekleştirdiği ilk ticaret kafilesi de yine Müslümanlarca ele geçirilmiştir. Zeyd b. Hârise komutasında gerçekleşen ve el-Karede Seriiyesi olarak bilinen bu seferde diğer pek çok kıymetli malla birlikte ciddi miktarda gümüş taşıyan Kureyş kervanı ele geçirilmiştir.⁹³⁵ İbn Hişâm, bu seriye bağlamında, gümüş için "Kureyş ticaretinin bel kemiği" ifadesini kullanmaktadır.⁹³⁶ Ebû Süfyân liderliğinde Şam'dan Mekke'ye gelen Kureyş kervanında Benî Mahzûm ailesinin 4 veya 5 bin miskal, Ümeyye b. Halef'in 2 bin miskal ve el-Haris b. Âmir b. Nevfel'in bin miskal altını olduğu kaydı⁹³⁷ da yine Kureyşlilerin altın ve gümüş taşıdıkları yönündeki kayıtlardandır.

Bize göre, Kureyş kervanları Yemen'den aldıkları buhur, ıt-

⁹³² Lammens, "Mekke", *İA*, VII, 634.

⁹³³ Utku, *Kızıldeniz -Çöl, Gemi ve Tacir-*, 225.

⁹³⁴ Yaz, *Antik Çağdan Geleceğe Para*, 111.

⁹³⁵ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, II/493.

⁹³⁶ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, III/8.

⁹³⁷ Vâkidî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, 61.

riyat, baharat gibi ürünleri Şam pazarlarına götürmekte; oradan aldıkları altın ve gümüşü ise Yemen pazarlarına ulaştırmaktadır. Elbette bunlarla beraber taşınan başka ürünler de vardır. Fakat ana ticaret kalemlerinin bunlar olduğunu ve akışın bu şekilde sürdürüldüğünü ifade etmek mümkündür. Bu duruma işaret eden bazı bilgiler bulunmaktadır.

Buna göre, Bedir Savaşı'na sebep olan kervan Şam'dan dönerken, Cüzâm kabilesinden bir adam Kureyşlileri uyarmış ve Hz. Peygamber'in Şam'a gidişleri esnasında onlara saldırdığını fakat yetişemediğini haber vermiştir. Kureyşliler bu duruma şaşırmış ve haberleri olmadığını söylemişlerdir. Bunun üzerine Cüzâmlı adam: "Size saldırdığında o gün yükünüz hafifti. Ama o şu anda size saldırmaya daha çok arzuludur." demiştir.⁹³⁸ Bize göre Kureyş kervanlarının Şam'a gidiş esnasında yüklerinin hafif olması, yanlarında taşıdıkları buhur, ıtriyat ve baharatın hacim itibarıyla fazla olmakla birlikte özgül ağırlıklarının (kütle) altın ve gümüşe kıyasla daha hafif olmasıyla ilgili olabilir. Müslümanların kervana şimdi saldırmaya daha istekli olması ise taşınan ürünlerin bizzatı merğub olan altın ve gümüş olmasından kaynaklanabilir. Yemen pazarları için taşınan altın ve gümüşün yanında Şam'dan zeytinyağı ve buğday gibi çeşitli gıda maddeleri de Kureyşlilerce taşınmaktadır.⁹³⁹ Buhur, ıtriyat ve baharata kıyasla daha ağır olan bu ürünlerin kervanını yavaşlatması da Müslümanları kervanı ele geçirebilecekleri konusunda teşvik etmiş olmalıdır.

2.3.4. Değerli Taşlar

Değerli taşlar, özellikle süs aşıyalarında kullanılan ürünlerdir. Yakut, inci, zümrüt, elmas, firuze, fildişi ve akik ilk akla ge-

⁹³⁸ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 62.

⁹³⁹ Darâdke, "İlâfu Kureyş –Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm", 63.

lenlerdir. Her bir çeşidinin kendi içinde rengine, şekline, ağırlığına göre kalitesi değişmektedir. Bu noktada Batı'da Doğu'nun bazı kıymetli taşları revaçtayken; Doğu'da talep edilen Batı menşeli kıymetli taşlar da bulunmaktadır. Sözelimi Yemen'in Aden limanına gelen Hint zümrüdü, Mekke üzerinden Batı'ya taşınırken;⁹⁴⁰ Uzakdoğu'nun seçkinleri de Mısır zümrüdü ile Doğu Afrika menşeli fildişine ciddi rağbet göstermekteydiler.⁹⁴¹ Bu noktada Basra Körfezi'nden çok değerli inciler ile Yemen bölgesinden hem yakut hem de akikin en değerli cinsinin elde edilmesi, Arabistan'ın söz konusu ürünlerin ticaretinde sadece aracılık rolü oynamadığını ortaya koymaktadır. Aksine antik dünyada talep gören kıymetli taşların bazı çeşitleri bizzat Arabistan menşeli idi.

Kur'ân-ı Kerim'de inci, mercan ve yakuttan bahsedilmesi;⁹⁴² Mekke'nin kuzeyinde yapılan kazı çalışmalarında çeşitli kabirlerde Yemen menşeli akik taşlarına rastlanması;⁹⁴³ Hz. Peygamber'in fildişinden imal edilmiş tıraşından bahsedilmesi⁹⁴⁴ ve Mekke üzerinden transfer edildiği için *Mekkî* olarak isimlendirilen Hint zümrüdüyle alakalı bilgiler⁹⁴⁵ Mekkelilerin kıymetli taşlarla olan irtibatına işaret etmektedir. Bu noktada Kureyş kervanlarının taşıdığı ürünler arasında söz konusu kıymetli taşların da yer alıyor olması ihtimal dâhilindedir. Zira uzak mesafeler arası ticarete bulunan Kureyşlilerin kıymetli taşlar gibi yükte hafif pahada ağır ürünlerden müstağni kalması için bir sebep bulunmamaktadır.

⁹⁴⁰ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 41.

⁹⁴¹ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 306.

⁹⁴² Rahman: 55/22, 58.

⁹⁴³ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhûri'l-Kadîm*, 198.

⁹⁴⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr*, I/468.

⁹⁴⁵ Ebû Ubeyd el-Bekrî, Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed (ö. 487/1094), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik I-II*, Thk. Cemâl Talebe, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, I/246.

2.3.5. İpek

Roma pazarlarında ciddi rağbet gören ipek, uluslararası ticarete konu olan önemli ürün kalemlerinden birisidir. Büyük kısmı Tibet ve Çin'den gelen bu ürünün Suriye sahillerine ulaşması yaklaşık 243 gün sürmektedir.⁹⁴⁶ Romalılar ipeğe ancak Sâsânîli tüccarın Ermenistan ve Nusaybin pazarlarına getirmesi ile sahip olabilmektedir. Haliyle bu durum savaş zamanlarında söz konusu ürüne ulaşımı zorlaştırmakta dolayısıyla da fiyatının artmasına sebep olmaktadır. Nitekim Roma pazarlarında gerçek maliyetinin yüz katına satıldığı dönemler olmuştur.⁹⁴⁷

Romalıların, düşman devlete bu ürün sebebiyle ciddi miktarlarda para akıtması da sorunun bir diğer boyutudur. İmparator Jüstinyen (527-565) milâdî VI. asrın başlarında bu duruma müdahale etmek istemiştir. Bu bağlamda dindaşları Habeşlilerin Hintli ve Çinli tüccardan doğrudan Seylan veya Hindistan'da ipek satın almalarını ve böylece fahiş fiyatlarla ipek satan Sâsânî aracılarında kurtulmayı tasarlamıştır. Nitekim bu amaçla Julianus adlı bir elçi göndermiş ve Habeşlilerin de bu aracılıktan ciddi anlamda gelir elde etmesini amaçlamıştır.⁹⁴⁸

Mekke ticaretinin yükselişe geçtiği milâdî VI. asırda, Jüstinyen'in ipek ticaretini Mezopotamya'dan Kızıldeniz'e çekme girişiminin tam olarak başarılı olduğunu söylemek için elimizde veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Kinâne ile Kureyş arasındaki anlaşmazlığın sebebi anlatılırken öldürülen çocuğun ipekli elbise giydiği,⁹⁴⁹ Abdurrahman b. Avf ve Zübeyir b. Avvâm'ın tıbbî bir sebeple ipekli elbise giymelerine izin verildiği;⁹⁵⁰ Hz. Peygamber'e hediye edilen ipekli kaftan

⁹⁴⁶ Sehhab, *İlâfu Kureyş*, 47.

⁹⁴⁷ Frankopan, *İpek Yolu*, 20.

⁹⁴⁸ Shahîd, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*, II/19.

⁹⁴⁹ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 70.

⁹⁵⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd fî Hayri'l-'İbâd*, IV/23.

ve ipekli kürk (sündüs);⁹⁵¹ Hz. Peygamber'i ziyaret eden Kinde kabilesinin giyindiği Hibre (Yemen) cübbelerinin ipekli süslendiği⁹⁵² ve genel olarak erkeklerin ipekli giymesinin yasaklandığı⁹⁵³ gibi kayıtlar, Kureyşlilerin söz konusu ürünle iritbatlı olduğuna işaret etmektedir. Henüz küçük bir çocukken kaybolan Hz. Abbas'ın bulunması karşılığında Kâbe'yi ipek örtü ile giydirmeyi nezreden annesi Nüteyle'nin, oğlu bulunduktan sonra bunu yerine getirdiği de bilinmektedir.⁹⁵⁴ Özellikle Nu'mân b. Münzir'in Ukâz Panayırı'na gönderdiği kafenin aldığı ürünler arasında ipekli elbiselerin sayılması⁹⁵⁵ da bu noktada zikre değerdir. Iraklıların hem karadan hem de Basra Körfezi'nden söz konusu ürünlere ulaşma imkânı varken neden bu yolu tercih ettiği sorusu söz konusu rivayetin zayıf olabileceği hissini oluşturmaktadır. Bununla birlikte Yemen'in dokumacılık ürünleri konusunda ün sahibi olması,⁹⁵⁶ kastedilen ürünlerin Yemen'de işlenmiş ürünler olabileceğini akla getirmektedir. Hal böyle olunca, sarıh bir rivayet bulunmamakla beraber, Kureyşlilerin Yemen sahillerine getirilen ve burada işlenen ipekli ürünleri Bizans pazarlarına taşıyor olmaları her zaman için ihtimal dâhilindedir.

2.3.6. Deri ve Dokumacılık Ürünleri

Araplar arasında geniş bir kullanım alanına sahip olan deri de Kureyşlilerin kervanlarında kendisine yer bulan önemli ticaret kalemlerinden birisidir. Ayakkabı, at eyeri, deve semeri, çadır, yiyecek-içecek kabı, yazı malzemesi ve silaha varıncaya dek

⁹⁵¹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/442.

⁹⁵² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/4.

⁹⁵³ Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, "Eşribe", 28 (5633).

⁹⁵⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, IV/30.

⁹⁵⁵ İsfahânî, *el-Eğânî*, XXII/57.

⁹⁵⁶ Serjeant, "Meccan Trade and the Rise of Islam: Misconceptions and Flawed Polemics", 474.

geniş bir ürün yelpazesi hep deriden imal edilebilmektedir.⁹⁵⁷ Ayet-i Kerîme’de ifade edildiği üzere⁹⁵⁸ deriden çadırlar yapan Araplar, bu çadırlardan kırmızı renkli olanlara özel bir önem atfetmektedir. Pahalılığı sebebiyle meliklerin, liderlerin ve önde gelenlerin kullanabildiği kırmızı renkli deriden imal edilen çadırlar gücü ve liderliği ifade etmektedir.⁹⁵⁹ Nitekim Hz. Peygamber’in de böyle bir çadırda kaldığı bilinmektedir.⁹⁶⁰

Esasen Arabistan’ın pek çok bölgesinde dericilik işiyle uğraşanlar olmakla birlikte özellikle Hicaz’da Taif ile Yemen’de Cüreş ve Sa’de şehirleri dericilik konusunda en meşhur olan yerlerdir. Hemedânî’nin dericilik şehri (بلد الدباغ) olarak tavsif ettiği⁹⁶¹ Taif’in bu alandaki şöhreti malumdur. Bol su kaynağı bulunmasının avantajını iyi kullanan şehirde pek çok deri tabakhanesi bulunmaktadır.⁹⁶² Yine Cüreş ve Sa’de’de pek çok deri tabaklama atölyesi bulunmakta ve burada imal edilen ürünler çevre bölgelere mal tedarik etmektedir. Nitekim Habeşistan’dan deniz yoluyla Aden’e getirilen işlenmemiş deri ve kaplan postlarının da yine bu alandaki mahareti sebebiyle Yemen’de katma değerli ürün haline getirilmesi⁹⁶³ bölgenin dericilik alanındaki ilerlemesine işaret eder.

Mekke, dericiliğin geliştiği bir diğer yerdir. Akîk Vadisi’nden getirilen deriler buradaki büyük taş değirmenlerde ezilerek tabaklama için uygun hale getirilmektedir. Mekke’nin dericilik konusundaki konumuna işaret eden bir rivayet İbn Hişâm’da aktarılmaktadır. Buna göre Habeşistan’a hicret edenlerin ge-

⁹⁵⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/538; Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 133.

⁹⁵⁸ “...hayvanların derisinden gerek yolculuk gününüzde gerekse ikamet gününüzde kolaylıkla taşıyabileceğiniz barınaklar yapmanızı...” Nahl: 16/80.

⁹⁵⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/538.

⁹⁶⁰ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâtî’l-Kebîr*, I/436.

⁹⁶¹ Hemedânî, *Sıfatu Cezîreti’l-‘Arab*, 233.

⁹⁶² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/538.

⁹⁶³ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 333.

ri gönderilmesi için giden heyet, yanlarında Mekke'nin en muteber ve Necaşî'nin en çok hoşuna gidecek ürün olan deriyi hediye olarak götürmüştür.⁹⁶⁴ Yine Hz. Peygamber'in hediye olarak gönderdiği Medine'nin acve hurmasına karşılık Ebû Süfyân'dan deri istemesi⁹⁶⁵ de Mekke'nin dericilik konusunda ki ilerlemesine işaret edebilir.

Çadır, bayrak, halı, kıyafet ve ev tefrişatıyla ilgili olarak dokumacılık ürünleri ticarete konu olan bir diğer üründür. Kuzey'de Mısır ve Suriye; Güney'de ise Yemen bu alanda önde gelen dokumacılık merkezlerine sahiptir. Yemen'de dokuma sanayinde kullanılan keçi kılı, yün ve keten gibi hammadde-lerin yanında pamuğun da kullanıldığı bilinmektedir.⁹⁶⁶ Irak gibi bir bölgede dahi Yemen menşeli kumaşın talep görmesi,⁹⁶⁷ söz konusu bölgede imal edilen ürünlerin yüksek kaliteli lüks mallar olduğunu ortaya koymaktadır. Yine İslâm öncesi dönemde Suhâr, Uman, Dahran, Hecer ve Bahreyn de dokumacılık ürünleri revaç bulan bölgeler arasındadır.⁹⁶⁸ Hz. Peygamber'in Necranlılarla her Recep ayında dışa giyilen elbiseleri ifade eden hüleden⁹⁶⁹ iki bin parça, Sefer ayında ise bin parça vermeleri üzerine anlaşması Necran'ın da dokumacılık konusunda iyi bir üretim merkezi olduğuna işaret etmektedir.⁹⁷⁰ Kureyşliler içerisinde Benî Mahzûm kolu Yemen'le lüks kumaş ticaretinde ön plana çıkmaktadır. Ku-

⁹⁶⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/214.

⁹⁶⁵ Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), *Kitâbü'l-Emvâl*, Thk. Muhammed Ammâre, Dârü'Şurûk, Beyrut/Kahire 1409/1989, 347.

⁹⁶⁶ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, 64(241), 2000, 749-826, 751.

⁹⁶⁷ el-İsfahânî, *el-Eğânî*, XXII/57.

⁹⁶⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/526-527.

⁹⁶⁹ Hülle, bir rida/gömlek, amama/başa sarılan örtü ve izar/kuşak'tan meydana gelmekteydi. İbrahim, *Tüccar Sermayesi ve İslâm*, 45.

⁹⁷⁰ Belâzürî, Ahmed b. Yahya (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fetihleri*, (Çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, 74.

reyşin en itibarlı kollarından birisi olan Benî Mahzûm, söz konusu ticaret sayesinde bir hayli nüfuzlu ve zengin bir seviyeye ulaşmıştır. Bunun sonuçlarından birisi olarak tek başlarına Kâbe'yi örtme işini bir sene onlar üstlenmektedir.⁹⁷¹ Bir sonraki sene ise geriye kalan bütün Kureyş batınları ortaklaşa yapmaktadır. Benî Mahzûm'un bu girişiminin pragmatik yönüne de işaret edilmiştir. Buna göre ilgili kabile bu uygulamayla her sene hacca gelen insanlara ürünlerinin reklamını yaparak revaç bulmasını sağlamakta ve bu sayede servetine servet katmaktadır.⁹⁷²

Kureyş kervanlarının taşıdığı mallar bağlamında deri ve dokumacılık ürünleri, Kureyşlilerin milletlerarası ticarete girmelerine imkân sağlayan temel ürünlerdir. Zira îlâf kıssasında temas edildiği gibi, Hâşim'in Roma tarafından eman aldığı kişiye yaptığı taahhüt, Hicaz'ın deri ve elbiselerini daha ucuz bir fiyata Roma pazarlarına nakletmeleri yönündedir.⁹⁷³ Romalıların Sâsânîlerle savaşta olduğu dönemlerde deri ihtiyaç duyulan bir üründür. Çünkü semer, bot, kalkan kayışı, kemer ve diğer çeşitli malzemeler savaş zamanlarında ordunun daha çok ihtiyaç duyduğu ürünlerdendir ve bunlar genellikle deriden imal edilmektedir.⁹⁷⁴ Yine المذاهب olarak isimlendirilen altınla bezenmiş kıymetli deri işlemler⁹⁷⁵ ile Yemen'in lüks dokumacılık ürünleri de Kureyş kervanlarında kendilerine yer bulan ürünlerdendir. Yemen ve Hicaz menşeli ürünler Roma pazarlarına ulaştırılmakta; Mısır ve Suriye menşeli ürünler de hem Arabistan'ın iç pazarlarına hem de Yemen pazarlarına Kureyş kervanları aracılığıyla aktarılmaktadır. Cevâd Ali ise muh-

⁹⁷¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/251.

⁹⁷² Sehhab, *Îlâfu Kureyş*, 257. (Lammens'ten alıntıyla)

⁹⁷³ İbn Habîb, *el-Munemmak*, 41-45; Kâlî, *Kitâbü'l-Emâli ve'z-Zeyl ve't-Tenbih*, III/222-223.

⁹⁷⁴ Frankopan, *İpek Yolu*, 82.

⁹⁷⁵ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, II/453; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/293.

temelen îlâf rivayetine dayanarak, Kureyşlilerin Şam pazarlarında taşıdığı başlıca ticaret malının tabaklanmış deri olduğunu ifade etmektedir.⁹⁷⁶

2.3.7. Gıda Maddeleri

Ekin bitmeyen vadi olarak tavsif edilen Mekke şehrinin temel gıda maddeleri başta Taif şehri ve Merrü'z-Zahrân (Batn-u Merr) gibi civar bölgeler olmak üzere Arabistan'ın muhtelif yerlerinden ve yarımadanın dışındaki bölgelerden ithal edilmektedir.⁹⁷⁷ Hz. Peygamber'in "Mekke'nin bostanı"⁹⁷⁸ olarak bahsettiği Taif şehri belki de en önemli yerdir. Başta üzüm ve içki olmak üzere, çeşitli meyve ve sebzeler Kureyşlilerce buradan temin edilmektedir.⁹⁷⁹ Nitekim Abdullah b. Cahş'ın liderliğinde Taif'ten Mekke'ye dönen Kureyş kervanına yapılan baskında bu ürünler de taşınmaktadır.⁹⁸⁰ Esasen meyve-sebze gibi gıda maddelerinin çabuk bozulabilme ihtimalleri düşünüldüğünde, Kureyşlilerin bu ihtiyaçlarını Taif ve Merrü'z-Zahrân gibi yakın yerler dışında başkaca bir yerden temin etmesi pek mümkün görünmemektedir.

Kureyş kervanlarının Suriye'den de çeşitli gıda maddeleri getirdikleri bilinmektedir. Abdullah b. Cüd'ân'ın Suriye'den 2 bin deve yükü bal, buğday ve tereyağı getirdiği kaynaklara yansıyan bilgiler arasındadır.⁹⁸¹ Yine Hz. Peygamber'in hem Bizans'tan (Suriye) hem de Fars'tan gelen peyniri kesip yediği de aktarılmaktadır.⁹⁸² Buğday'ın genel olarak Şam'dan ithal

⁹⁷⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/293.

⁹⁷⁷ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I/198.

⁹⁷⁸ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/206.

⁹⁷⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/142.

⁹⁸⁰ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 50-53.

⁹⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, III/266.

⁹⁸² Kettânî, Muhammed Abdülhay, *Hz. Peygamber'in Yönetimi et-Terâtübü'l-İdâriyye I-II*, (Çev. Ahmet Özel), İz Yayıncılık, İstanbul 2003, II/230-231.

edilmesine karşılık; hurma ve arpa başta olmak üzere kabak, patlıcan, fasulye ve nar gibi ürünlerin yetiştirildiği Medine'den⁹⁸³ de hurma ve arpanın Kureyş kervanlarınca Mekke'ye taşındığını⁹⁸⁴ söylemek mümkündür.

Konuyla ilgili çalışması bulunan Chelhod, tahıl, hurma, meyve, şarap ve diğer besin maddelerinin bir kişiye günde minimum 100 gr. sağlanması ve Mekke'nin köleler, halifler, yabancılar ve diğer unsurlar dâhil olmak üzere nüfusunun yaklaşık 20-25 bin civarında olduğu varsayıldığında,⁹⁸⁵ Mekke şehrine günlük 20 deve yükü gıda maddesi taşındığını ifade eder.⁹⁸⁶ Vâkıdî de Bedir Savaşı ile ilgili bir kısımda, Kureyşlilerin maddi durumu müsait olmayanlar için 20 deve yükü yiyecek yüklediklerinden bahseder.⁹⁸⁷

Milâdî I. yüzyılda kaleme alınan *Periplus of the Erythraean Sea* adlı eserde, Hindistan'ın Barygaza Limanı'na ihraç edilen 3 şaraptan bahsedilmektedir. Bunlar; İtalyan şarabı, Laodician (Lazkiye) şarabı ve Arap şarabıdır. Aynı esere göre Doğu Afrika limanlarına sadece İtalyan ve Laodician şarabı taşındığına göre; Arap şarabının Hindistan'a giden yol boyunca başka bir yerden alınmış olması gerekmektedir.⁹⁸⁸ Söz konusu Arap şarabının Mekke'ye yaklaşık 2 günlük mesafede bulunan Taif'e ait bir şarap olması muhtemeldir. Nitekim Bukharin de *Periplus* eserinde Arabistan denildiğinde Güney Arabistan'ın bu sınırlar içerisine dâhil edilmemesinden hareketle Arap şarabının menşeinin Güney Arabistan (Yemen)

⁹⁸³ Bedr, *et-Târîhü's-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere*, I/101.

⁹⁸⁴ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 330.

⁹⁸⁵ Mekke nüfusu hakkında elimizde net bilgi bulunmamaktadır. Nitekim nüfusunun 5 ila 10 bin arasında olduğu da ifade edilmektedir. Bkz. Mellâhî, *Târîhu Mekketi'l-Mukerreme*, 82.

⁹⁸⁶ Chelhod, "Hicret Öncesi Mekke'de Kapitalizm", 310.

⁹⁸⁷ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, 65.

⁹⁸⁸ Bukharin, "Mecca on the Caravan Routes in Pre-Islamic Antiquity", 129.

olamayacağını; en uygun alternatifin ise Taif olabileceğini belirtir.⁹⁸⁹ Şayet Kureyş kervanlarının tebârüz ettiği dönemlerde doğuda söz konusu şaraba olan ilgi devam etmişse, Kureyş kervanlarının Taif'ten aldıkları bu ürünü Yemen'in Kana Limanı'na taşıyarak milletlerarası ticarete kattıkları ifade edilebilir. Nahle Seriyesi'nde Kureyş kervanının taşıdığı⁹⁹⁰ Taif şarabının Mekke'nin iç pazarında tüketilmek için taşınıyor olma ihtimali kadar, bahsi geçen milletlerarası ticarete matuf olması da ihtimal dâhilindedir.

2.3.8. Savaş Aletleri

Her an baskın ve yağmaya maruz kalınabilecek bir coğrafya olan Arabistan Yarımadası'nda en az altın ve gümüş kadar değerli olan diğer madenler ise demir ve bakırdır. Zira bu madenlerden elde edilen ürünlerle düşmana karşı koyulmakta, hayatta kalınmaktadır. Bu sebeple söz konusu madenlerin ve bunlardan istihsal edilen ürünlerin değerli olması doğaldır. Ne var ki demir ve bakırın hacim ve ağırlık olarak ciddi yekûn tutması, onların uzak mesafeler arası ticarete konu olmalarını zorlaştırmaktadır.⁹⁹¹ Bu sebeple Kureyşlilerin söz konusu ürünlerin ticaretini yapmakla beraber, daha kısa mesafeler arasında bunu sürdürdüğünü söyleyebiliriz.

Huneyn Savaşı'nda henüz Müslüman olmamış Safvân b. Ümeyye'den 100 zırh ve çeşitli silahların ödünç alınması⁹⁹² ve Hz. Peygamber'in Bedir Savaşı'nda esir edilen amcası oğlu Nevfel b. Hâris'in fidye olarak Cidde'de satılık olan 1000 mızrağını vermesi,⁹⁹³ akabinde de Huneyn Savaşı'nda

⁹⁸⁹ Bukharin, "Mecca on the Caravan Routes in Pre-Islamic Antiquity", 130.

⁹⁹⁰ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 50-53.

⁹⁹¹ Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 337.

⁹⁹² İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, IV/55.

⁹⁹³ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, IV/49.

3 bin mızrak vermesi⁹⁹⁴ gibi rivayetler söz konusu ürünlerin Kureyş ticaretine konu olduğunu ortaya koymaktadır. Âs b. Vâil için Mekke’de kılıç üretimi yapan bir demir ustası olduğu bilinen⁹⁹⁵ Habbâb b. Eret’in varlığı, söz konusu savaş aletlerinin Mekke’de de imâl edildiğine işaret eder. Bununla birlikte Kureyşlilerin Medine Yahûdîlerinden çeşitli silahlar almaları,⁹⁹⁶ Hz. Peygamber’in Yemen menşeli zırhı⁹⁹⁷ ve çeşitli Câhiliye şiirlerinde Hint çeliğinden yapılmış kılıçlardan bahsedilmesi⁹⁹⁸ gibi rivayetler, Kureyşlilerin muhtemelen toplumun üst kesimine hitap edebilecek ve Hicaz menşeli ürünlere göre daha şık ve kaliteli olan bazı pahalı Yemen, Hint ve Medine menşeli savaş aletlerini de ticaretine konu ettiğine işaret edebilir.⁹⁹⁹

2.3.9. Canlı Varlıklar

Kureyşliler, Arabistan’ın çeşitli bölgelerinden aldıkları deve, at, sığır ve eşek gibi bazı hayvanların ticaretini de yapmaktadır.¹⁰⁰⁰ Kureyşlilerin hayvan ticareti söz konusu olduğunda kaynakların özellikle Hazvere Çarşısı’ndan söz ettikleri görülmektedir. Mekke’nin şehir içi pazarı olan Hazvere (الحرورية) Çarşısı, çeşitli hayvanların ve bu hayvanlardan elde edilen ürünler başta olmak üzere farklı ticarî ürünlerin satıldığı sabit bir çarşıdır.¹⁰⁰¹ Nitekim Abdulmuttalib’in buradan bir sığır aldığı kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁰⁰² Kureyşlilerin hayvan ticareti bağlamında

⁹⁹⁴ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, IV/50.

⁹⁹⁵ Zehebî, *Siyeru A’lâmî’n-Nubelâ*, II/324.

⁹⁹⁶ Şerîf, *Mekke ve’l-Medîne fi’l-Câhiliyye ve Ahdi’r-Resûl*, 230.

⁹⁹⁷ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, I/471.

⁹⁹⁸ *Mu’allakât-ı Seb’a – Yedi Askı*, Çev. Şerafeddin Yaltkaya, 86, 170, 198

⁹⁹⁹ Cevâd Ali de bu konuda benzer bir görüşü savunmaktadır. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/308.

¹⁰⁰⁰ Şerîf, *Mekke ve’l-Medîne fi’l-Câhiliyye ve Ahdi’r-Resûl*, 231.

¹⁰⁰¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II/294.

¹⁰⁰² Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen (ö. 990/1582), *Târîhu’l-Hamîs fi*

Mekke dışında olmak üzere, Devs ve Murat kabilelerine eşek sattığı yönünde de bir kayıt bulunmaktadır.¹⁰⁰³

Köleler söz konusu olduğunda ise beyaz ve siyah köleler olmak üzere iki grup olduğu görülmektedir. Köleler, Mekkelilerce hem çeşitli işlerde hem de kendi hizmetlerinde istihdam edilmektedir. Bir nevi servet göstergesi olan köleler, sahibinin şahsi hizmetlerini yerine getirdiği kadar, savaş zamanlarında da sahibini koruyan bir silah hükmündedir. Şam ve Irak bölgelerinden getirilen beyaz köleler, daha iyi hizmet etmeleri ve içlerinde meslek sahipleri olması sebebiyle Afrika'dan getirilen siyah kölelere göre daha pahalıdır.¹⁰⁰⁴ Keza Yunan asıllı olup Mekke'de evlenmiş köle asıllı kimselerden de söz edilmektedir.¹⁰⁰⁵

Şemsettin Günaltay, Adnanîlerden köle ticaretiyle meşgul olan kabilelerin en önemlisinin Kureyş olduğunu ifade eder.¹⁰⁰⁶ Bu noktada köle ticareti konusunda tebâruz eden en önemli şahsiyetin Abdullah b. Cüd'ân olduğu rivayetlerden anlaşılmaktadır. Önemli bir köle tâciri olduğu ifade edilen Cüd'ân'ın kadın köleleri fuhuşta kullandığı, çocuklarını ise sattığı aktarılmaktadır.¹⁰⁰⁷ Köle olarak Mekke'ye getirilen Suheyb b. Sinân'ın (er-Rûmî) da yine Abdullah b. Cüd'ân tarafından satın alınmış olması söz konusu şahsın köle ticareti konusunda ön plana çıktığına delalet eder.

Kureyşlilerin köle ticaretinde, esas olarak tek yönlü bir akarımın olduğu söylenebilir. Habeşistan, Sudan, Suriye¹⁰⁰⁸ ve

Ahvâli Enfesi'n-Nefs I-II, Müessesetu Şa'bân, Beyrut ty., I/180.

¹⁰⁰³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, III/166.

¹⁰⁰⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/118-120.

¹⁰⁰⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/122.

¹⁰⁰⁶ Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 117.

¹⁰⁰⁷ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 576.

¹⁰⁰⁸ Hz. Peygamber, ihanet eden Benî Kurayza Yahûdilerinden ele geçirilen kadın ve çocukları, karşılığında at ve silah alınmak üzere Suriye'de sattırmıştır. Vâkidî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 452-453.

Irak gibi bölgelerden kölelerin Mekke'ye getirilmesine karşın; Arap kölelerin söz konusu bölgelere ticaret maksadıyla götürüldüğüne dair bir kayda rastlanmamıştır. Bu durumun sadece Kureyşle ilgili bir hassasiyet değil, genel olarak Arap kültürel aklının böyle bir işe sıcak bakmamasıyla ilgili olduğu ifade edilebilir.

Kureyş kervanlarının taşıdığı mallar ile ilgili olarak genel bir değerlendirme yapmak gerekirse; daha önce detaylarına yer verildiği üzere milâdî VI. asırda mevcut olan hususlar Bizans pazarlarına nispeten yakın olan Batı Arabistan Sahil Yolu'nu işlek bir rota haline getirmiştir. Kureyşlilerin senede iki defa gerçekleştirilen büyük kervanlarında özellikle yükte hafif pahada ağır ürünlerin taşındığı ve onların servetlerini bu iki yolculuğa borçlu oldukları söylenebilir. Nitekim ilgili sûre de bu duruma işaret eder. Geriye kalan ve senenin hemen her döneminde gerçekleştirilen diğer seferlerde ise nispeten daha düşük yoğunlukta olmak üzere temel ihtiyaç maddeleri gibi daha az kazanç sağlayacak ürünlerin taşındığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Kureyş kervanlarının bazen yükte hafif pahada ağır ürünler taşıdıklarını bazen de daha kısa mesafeler arasında gerçekleştirilen ve mübrem ihtiyaç maddelerini ihtiva eden ürünler taşıdıkları ifade edilebilir.

2.4. Kureyş ve Finansal Pratikleri

Yoğun bir ticaret ağı içerisinde bulunan Kureyşliler, dönemlerinin mâli işleyişine âşinadır. Bu minvalde çek, senet, vekâlet, aracılık ve mudarebe ortaklığı gibi iktisadî faaliyetler onlar tarafından da bilinmekte ve kullanılmaktadır.¹⁰⁰⁹ Kur'ân-ı Kerîm'de hisâb, mîzân, kıstâs, zerre, miskâl, karad gibi malî ve ticarî pek

¹⁰⁰⁹ Abdürrezzâk, "en-Neşâtü't-Ticârî fi Mekke el-Mükerrreme Kable'l-İslâm", 349.

çok kavramın bulunması¹⁰¹⁰ da bu duruma bir işaret olarak yorumlanabilir. Montgomery Watt söz konusu durumu şu cümlelerle ifade eder:

“Mekke sadece bir ticaret merkezi olmakla kalmıyordu, o aynı zamanda mali [finansal] bir merkezdi. İlim adamlarının tamamı ayrıntılar konusunda Lammens kadar emin olamayabilirler, ancak Mekke’de önemli ölçüde karmaşık (complex) finansal işlemlerin yürütüldüğü görülmektedir. Hz. Muhammed döneminde Mekke’nin ileri gelenleri, her şeyden önce borç yönetiminde becerikli, yatırımlarında kurnaz ve Aden’den Gazze’ye veya Şam’a kadar, karlı tüm yatırım imkânlarıyla ilgilenen finansörlerdi. Ördükleri finansal ağa yalnızca bütün Mekke sakinleri değil, civardaki kabilelerin ileri gelenlerinin de çoğu düşmüştü. Kur’ân, çöl ortamında değil, bu gelişmiş finansal ortamda zuhur etmişti.”¹⁰¹¹

2.4.1. Kullanılan Paralar

Alışverişte mala karşılık mal alma (trampa) şeklindeki uygulama günümüzde de çok yakın tarihlere kadar uygulanmaktaydı.¹⁰¹² Câhiliye döneminde de özellikle göçebe Araplar başta olmak üzere Arabitan’da her iki bedelin de mal olduğu mübadele çeşidi sıklıkla uygulanıyordu. Çeşitli ürünlere ihtiyaç duyulmasının yanında bedevilerin altın ve gümüş türü paraya genellikle sahip olmaması bu durumun oluşmasında etkili olmaktadır.¹⁰¹³ Hurmaya karşılık hurma, arpaya karşılık arpa ve buğdaya karşılık buğday alışverişi gibi aynı ürünler ara-

¹⁰¹⁰ Ali, *Muhâdarât fî Târîhi'l-Arab*, 80.

¹⁰¹¹ Watt, *Hz. Muhammed Mekke’de*, 27.

¹⁰¹² 1960 ve 1970’li yıllarda Etiyopya’nın kahve karşılığında Doğu Almanya’dan traktör satın alması; Zambia’nın bakır madeni karşılığında Romanya’dan kamyon satın alması ve Polonya’nın trampa usulüyle Libya’dan ham petrol alması bu bağlamda zikredilebilir. Bkz. Özel, *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, 191.

¹⁰¹³ Baysa, *Kureyş Kervanları*, 103.

sında bir değiş tokuş olduğu gibi farklı ürünler arasında da bu uygulama bulunmaktadır.¹⁰¹⁴ Bununla beraber söz konusu ticaret, Arabistan sınırlarını aşacak bir mâhiyete büründüğünde trampa usulünün pek işlevli olmadığı anlaşılmaktadır. Söz gelimi Hintli tacirlerin alışveriş esnasında sadece altını kabul etmesi, Arapların onlarla olan ticaret esnasında altın bulundurmalarını zorunlu hale getirmektedir.¹⁰¹⁵ Dolayısıyla yerel düzeydeki ticarete mal mübadelesi geçerli olabiliyorsa da özellikle Doğu-Batı ticaretinde temel ödeme aracının altın olduğu vurgulanmalıdır.

Mekke söz konusu olduğunda Kureyşlilerin Yemen'den Şam'a, Habeşistan'dan Irak'a kadar ticaret içinde olmaları, söz konusu bölgelerde kullanılan paralara aşina olmalarını ve bizzat kullanmalarını beraberinde getirmiştir. Özellikle Roma dinarı ile Sâsânî dirhemi bu alanda ön plana çıkmaktadır.

Dinarius Aureus'un kısaltması olan Dinarius kelimesi Yunanca asıllı olup Roma topraklarında basılan altın paradır. Şam bölgesiyle ticaret içerisinde olan Araplar bu kelimeyi dinar olarak kullanmıştır. Belâzürî, Mekke'de kullanılan dinarın Herakliyye olarak isimlendirildiğini ifade eder.¹⁰¹⁶ Kur'ân-ı Kerîm'de dinar kelimesinin kullanılması da Kureyşlilerin bu ismi kullandığına işaret eder.¹⁰¹⁷

Gümüş parayı ifade eden dirhem kelimesi ise aslı Yunan-

¹⁰¹⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/488.

¹⁰¹⁵ Salih Ahmed Ali, *Târîhü'l-Arabi'l-Kadîm ve'l-Bi'setü'n-Nebeviyye*, Şirketü'l-Metbû'at li't-Tevzî' ve'-Neşr, Beyrut ty., 137.

¹⁰¹⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 532; Cihân bt. Abdurrahman Şâhbahâyi, *Devru Mekketi'l-Mukerreme fi'l-Hayâti'l-İktisâdiyye Dirâsetün limâ Beyne'l-Karneyni er-Râbi' ve'Sâbi' el-Milâdiyyeyn* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi'etü'l-Melik Abdülazîz Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye, Cidde 1422/2001, 188.

¹⁰¹⁷ "Ehl-i kitap'tan öylesi vardır ki, ona yüklerle (Kintâr) mal emanet etsen onu sana noksansız öder; içlerinden öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet etsen tepesine dikilip durmadıkça onu sana ödemez." Âl-i İmrân: 3/75.

ca Drachma olup Farsça'ya Diram olarak geçmiştir. Araplar da bu kelimeyi Farsça'dan alarak dirhem olarak kullanmışlardır.¹⁰¹⁸ Vâfiyye/bağliyye, cevrekiyye ve taberiyye şeklinde çeşitleri bulunan dirhem'in ağırlık bakımından birbirinden farklı olduğu bilinmektedir.¹⁰¹⁹ İran dirhemi bile kendi içerisinde 10, 12 ve 20 kırat şeklinde 3 farklı ağırlıkta darbedilmektedir¹⁰²⁰ Rum dirhemi olduğu ifade edilen taberiyye 4 dânik,¹⁰²¹ kullanım alanı az olmakla beraber,¹⁰²² Yemen'de darbedilen himyeriyye dirhemi 1 veya 2.5 dânik, Mekke dirhemi ise altı dânik ağırlığındadır.¹⁰²³ Kur'ân'da dirheme atıfta bulunulması,¹⁰²⁴ yine Kureyşlilerin bu alandaki bilgisine temas eder.

Roma dinarları (Rûmiyye veya Herakliyye), Sâsânî dirhemleri (Kisreviyye) ve Yemen dirhemleri (Himyeriyye)¹⁰²⁵ dışında daha küçük alışverişlerde kullanılan paralar da bulunmaktadır. Bakırdan –bazen de gümüşten–¹⁰²⁶ imâl edilen kırat ve dânik bu şekildedir. Dânik, dirhem'in altıda birini ifade ederken; kırat ise yarım dânike tekabül etmektedir. Bu ikisine daha sonra fûlus denmiştir.¹⁰²⁷ Hz. Peygamber'in "birkaç kırat karşılığın-

¹⁰¹⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/498.

¹⁰¹⁹ Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442), *Resâilü'l-Makrîzî*, Thk. Ramazan el-Bedrî ve Ahmed Mustafa Kâsım, Dârü'l-Hadîs, Kahire 1419/1998, 158; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 532; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/498.

¹⁰²⁰ Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverîdî (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilayatü'd-Dîniyye*, Thk. Ahmed Mubarek el-Bağdâdî, Mektebetu Dâr İbn Kuteybe, Kuveyt 1409/1989, 196.

¹⁰²¹ Âlûsî, *Bulûğü'l-Ereb*, II/192.

¹⁰²² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 534.

¹⁰²³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/499, 620.

¹⁰²⁴ "(Mısır'da) onu yok pahasına, birkaç dirheme sattılar. Zaten ona pek değer vermemişlerdi." Yûsuf: 12/20.

¹⁰²⁵ Kallek, *Sosyal Servet*, 33.

¹⁰²⁶ Abdürrezzâk, "en-Neşâtü't-Ticârî fi Mekke el-Mükerrema Kable'l-İslâm", 357.

¹⁰²⁷ Abdürrezzâk, "en-Neşâtü't-Ticârî fi Mekke el-Mükerrema Kable'l-İslâm", 357; Şâhbahâyi, *Devru Mekketi'l-Mukerrema fi'l-Hayâti'l-İktisâdiyye Dirâsetün limâ Beyne'l-Karneyni er-Râbi' ve Sâbi' el-Milâdiyeyn*, 189.

da Mekke ehlinin hayvanlarını götüğü”¹⁰²⁸ yönündeki kayıt da bu bağlamda zikredilebilir.

Belâzûrî, Kureyşlilerin külçe halindeki altın ve gümüşü ölçerek de alış-veriş yaptıklarına dikkat çeker.¹⁰²⁹ Bu noktada Hz. Peygamber’in, kölelikten kurtulması için efendisine vermek üzere Selman’a “tavuk yumurtası büyüklüğünde”¹⁰³⁰ bir altın verdiği ve efendisinin de bunu tartarak kabul ettiği yönündeki kayıt¹⁰³¹ önemlidir. Yine Hz. Peygamber’in Hz. Hatice ile evlenirken 12.5 ukiyye mehir vermesi de bu duruma işaret eder. Ağırlık ölçüsü olarak kullanılan ukiyye 40 dirheme eş sayılmaktadır.¹⁰³²

Söz konusu dönemde altın-gümüş mübadele haddinin İslâm’ın ilk dönemlerinde olduğu gibi 1/10 şeklinde olduğu söylenebilir. Bu durumda altının 1 miskali gümüşün 10 miskaline eş değerdedir. Nitekim İslâm döneminde nisab miktarı altın için 20 dinar iken, gümüş için 200 dirhemdir.¹⁰³³ Dünyadaki gümüş rezervlerinin altının 17 katı olduğu düşünüldüğünde¹⁰³⁴ dinar-gümüş rayicinin zamanla İslâm dünyasında da 1/10’dan 1/15’e ve 10. yüzyılda Endülüs’te 1/17’e çıkması¹⁰³⁵ rayicin zamanla gerçeğe en yakın hali aldığını göstermektedir. Bununla birlikte İslâm öncesi dönem göz önüne alındığında, en yakın ve benzer dönem olan İslâm’ın ilk zamanlarında olduğu gibi altının gümüşün yaklaşık on katı değerinde kabul edildiği ve Mekke’de durumun bu şekilde olduğu söylenebilir.

¹⁰²⁸ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri (ö. 676/1277), *Riyazü’s-Salihîn I-III*, (Çev. A. Fikri Yavuz), Hisar Yayınevi, İstanbul 2010, II/79.

¹⁰²⁹ Belâzûrî, *Fütûhu’l-Büldân*, 534.

¹⁰³⁰ Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 358.

¹⁰³¹ İbn İshâk, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, 139.

¹⁰³² Makrîzî, *İmtâ’u’l-Esmâ*, I/17-18.

¹⁰³³ Mehmet Erkal, “Nisab”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 139.

¹⁰³⁴ Yaz, *Antik Çağdan Geleceğe Para*, 71.

¹⁰³⁵ Halil Sahillioğlu, “Dirhem”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 370.

Şekil 13. Şimdiye kadar tespit edilebilen, Hz. Peygamber'in isminin geçtiği en eski dirhem.¹⁰³⁶

Şekil 14. 692-694 yıllarına tarihlendirilen, üzerinde Hz. Peygamber'in isminin geçtiği Roma dinarı.¹⁰³⁷

¹⁰³⁶ Milâdî 686-687 tarihine dönemlendirilen Emevi zamanına ait bu dirhemde İran Kısrası Hüsrev'in tasviri bulunmaktadır. Sean William Anthony, *Muhammad and the Empires of Faith: The Making of the Prophet of Islam*, University of California Press, California 2020, 31. Bu durum, söz konusu paranın ilk defa darbedilmediğini, üzerine sadece bazı yazılar eklendiğini ortaya koyar. Bu durumda Hüsrev'in yaşadığı dönem göz önüne alındığında (531-579) çalışma konusu olan dönemde Kureyşlilerin muhatab olduğu dirhem çeşitlerinden birisinin görseldeki gibi olduğu iddia edilebilir. Görselin renkli hali için Bkz. <https://numismatics.org/collection/1975.238.12>

¹⁰³⁷ Herakleios ve oğullarının tasvir edildiği bu paranın da yine Kureyşlilerce

Çok çeşitli bölgelerle ticarî ilişkileri bulunması neticesinde çeşitli para birimleriyle muhatap olan Mekke’de bu sebeple sarraflığın oldukça gelişmiş olduğu ifade edilebilir. Genellikle silik ve kaba bir şekilde darbedilmiş bu paraların değişik şekil ve ağırlıkta olması ayrıca farklı darphanelerden çıkmış olmasının bir uzantısı olarak Kureyşliler parayı tanıma, kıymetini takdir etme ve aldatılmama gibi konularda mahir bir noktaya ulaşmışlardır.¹⁰³⁸ Özellikle altının kaç ayar olduğu konusu ve paranın değiş tokuşu esnasında zarara uğramama gibi meseleler Kureyşlilerin bu noktada tecrübe sahibi olmalarını gerektirmektedir.

2.4.2. Ölçü ve Tartı

Pek çok bölgeyle ticarî ilişki içerisinde olmaları sebebiyle Mekke’de kullanılan ölçü ve tartı aletleri de muhtelifdir. Özellikle değerli madenlerin para olarak kullanılması temelde iki problemi de beraberinde getirmektedir. Bunlardan birisi ağırlık ikincisi ise ayardır. Günümüzde bile kuyumcularda ancak hassas aletlerle tespit edilen bu değerleri taktir etmek o günün dünyasında daha da zordur.¹⁰³⁹ Mekke’nin sarraflık noktasında gelişmiş bir yer olmasında şüphesiz ki bu durum önemli bir etken olmuştur.

Mekke’de tedavülde olan paraların gerek sayıyla gerekse de ölçüyle olsun değerinin tam olarak bilinebilmesi ihtiyacı özellikle tartı konusunda şehirde önemli bir mesafe katedilmesini beraberinde getirmiştir. Hz. Peygamber’in “Ölçek Medine’nin ölçeği, tartı Mekke’nin tartısıdır.”¹⁰⁴⁰ mealindeki sözü bu nokta-

kullanılan paralardan olduğu düşünülmektedir. Bkz. <https://numismatics.org/collection/1968.225.1>

¹⁰³⁸ Lammens, “Mekke”, *İA*, VII, 633.

¹⁰³⁹ Yaz, *Antik Çağdan Geleceğe Para*, 72.

¹⁰⁴⁰ Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eşas el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/889), *Sünen Ebî Dâvud* (2. Baskı), Thk. Nâsiruddîn el-Elbânî, Mektebetü’l-Me’ârif li’n-Neşri

da oldukça manidardır. Tarımsal anlamda gelişmiş bir yer olan Medine’de halkın hacme önem vermesi sebebiyle ölçü aletleri ön plandayken; ağırlıkları bilinen sikkeler dışında her türlü altın ve gümüşün de para olarak kullanıldığı Mekke’de ise tartı aletleri daha çok önemsenmiştir. Parayı icat eden Lidyalılar’ın bile parada tağşiş yaptıkları bir düzende¹⁰⁴¹ milletlerarası ticaretle uğraşan Kureyşlilerin tartı konusunda uzmanlaşmaları hayati derecede önem arz etmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de ölçü ve tartı konusunda vurguların bulunması konumuz açısından dikkat çekicidir. *“Eksik ölçüp tartanların vay haline! Onlar, insanlardan ölçerek bir şey aldıklarında tam ölçerler. Kendileri başkalarına vermek için ölçüp tarttıklarında ise haksızlık ederler (eksiltirler).”*¹⁰⁴² *“Ölçüyü düzgün tutasınız ve eksik tartmayasınız.”*¹⁰⁴³ *“Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi ile tartın. Bu hem daha iyidir hem de sonucu daha güzeldir.”*¹⁰⁴⁴ Söz konusu ayetler, Mekkelilerin bu alandaki kurnazlıklarına işaret etmektedir. Uzun süre ticaret yapmalarının neticesinde uzmanlık kazanan Mekkeliler bir yerden sonra kendi lehlerinde olmak üzere ölçü ve tartılarda oynamalar yaparak haksız kazançlar elde edebilecek bir seviyeye gelmişlerdir. Ölçü ve tartı konusundaki vurgular dışında Kur’ân’ın sayılardan bahseder-

ve’t-Tevzî’, Riyad t.y., “Buyû’”, 8 (No. 3340).

¹⁰⁴¹ “Herkes bilirdi ki Lidya’nın temel parası olan bir stater 14,10 gram olup %73’ü altın ve %27’si gümüştü. Ancak ‘itimat kontrole mâni değil’ diyen günümüz arkeologları, Lidya aslanını laboratuvara götürdü. Analiz sonuçları hayret vericiydi. %54 altın, %44 gümüş ve %2 bakır çıktığına göre egemenliğin sunduğu cazibeye dayanamayan Lidya kralı, kendi bastığı paranın içeriğiyle oynayarak böylece, standart parayı icat etmekle kalmayan Lidyalılar, piyasaları aldatan ilk medeniyet olarak da tarihe geçti. Fakat Arap tüccarları kandırmak kolay değildi. Çünkü bulundukları coğrafya, farklı kültürlerin geçiş bölgesi olduğundan her türlü paraya aşinaydılar. Hâliyle kimsenin damgasına güvenmez, ölçüp tartmadan ödeme almazlardı.” Yaz, *Antik Çağdan Geleceğe Para*, 99.

¹⁰⁴² Mutaaffîn: 83/1-3.

¹⁰⁴³ Rahmân: 55/9.

¹⁰⁴⁴ İsrâ: 17/35.

ken, sayıların katlarından, kesirlerden, on binlerden, yüz binlerden, elli bin yıldan bahsetmesi¹⁰⁴⁵ de yine muhatap olan Kureyşlilerin bu alandaki birikimlerine ışık tutmaktadır.

Arapların ölçü birimlerini Irak ve Şam bölgelerinden aldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim ölçüler için kullanılan isimler, Arap fonetiğine uygun hale getirilmekle beraber kendi asli dillerindeki (Babilce, Ârâmice, Pehlevce, Yunanca ve Rumca) kullanımlarını da çağrıştırmaktadır. Bu durum, Arapların tarihin kadim dönemlerinden beri ilgili bölgelerle ticaret içerisinde olmalarının doğal bir sonucudur. Yaygın olarak kullanılan ölçülerden rıtl, Yunanca asıllı litra'dan; miskâl, Ârâmice asıllı matqolo'dan; kırat, Rumca asıllı keration'dan;¹⁰⁴⁶ ve ukiyye, Bizans asıllı ounguiya/uncia kelimelerinden türetilmiştir.¹⁰⁴⁷ Kıst, habbe, men, müd, nes/neş, kıntâr, sa', kafiz, vesk, haml ve task kaynaklarda zikri geçen diğer ölçü birimlerindedir.¹⁰⁴⁸

Bahsi geçen ölçülerin neredeyse tamamı Mekke'de kullanılmaktadır. Bunlardan özellikle ağırlık ölçüleri olarak rıtl, ukiyye, nevat (çekirdek), dânik ve neş hakkında kısaca şu bilgiler verilebilir; Rıtl, 12 ukiyye'ye tekabül etmektedir. Ukiyye ise 40 dirhem değerindedir. Bu durumda 1 rıtlın 480 dirheme eş değer olduğu anlaşılmaktadır. 1 dirhem ise 2.975 gr'lık gümüş para ve 3,17 gr'lık ağırlık birimidir.¹⁰⁴⁹ Bir diğer ağırlık ölçüsü olan nes/neş yarım ukiyye değerindedir. 1 nevat (çekirdek) 5 dirhe-

¹⁰⁴⁵ Alan, *Hz. Peygamber Öncesi Mekke ve Arabistan*, 279.

¹⁰⁴⁶ Keçiboynuzu çekirdeğini (Harnup) ifade eden bu kelime ölçü birimleri açısından çok önemlidir. Modern terazilerin olmadığı eski çağlarda insanların üzerinde ittifak ettikleri temel ağırlık ölçüsü bu çekirdek olmuştur. Sıcaktan, soğuktan, sudan etkilenmeyen bu çekirdeğin her zaman 0.8 gram ağırlığında olduğu ve asla değişmediği ifade edilmektedir. Dört harnup çekirdeğinin ağırlığına tekabül eden 3.2 gram, Mısır ve çevresinde kullanılan dirhem standardını oluşturmuştur. Yaz, *Antik Çağdan Geleceğe Para*, 73-74.

¹⁰⁴⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/627-628.

¹⁰⁴⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/628-637.

¹⁰⁴⁹ Kallek, *Sosyal Servet*, 173.

me denk gelmektedir. 1 dânik ise soyulmamış, orta büyüklükteki 8.2 arpa tanesi ağırlığını ifade etmektedir.¹⁰⁵⁰

2.4.3. Vergiler

Kendi bölgelerine giren ticaret mallarından belirli bir oranda vergi alınması uygulaması tarihin eski dönemlerinden beri biliniyor ve uygulanıyordu. Câhiliye Arapları arasında bu uygulama Yemen menşeli olup *Müsned* yazıtlarında zikri geçen (عشر / عشورت) uşûr kelimesi ile ifade ediliyordu.¹⁰⁵¹ Meks kelimesinin de uşûr ile aynı anlamda dönüşümlü kullanıldığı görülmektedir.¹⁰⁵² Her iki kelime de onda bir oranında alınan vergiyi ifade etmektedir.

Devlet yapılanmasının bulunduğu bölgelerde ticaret malı vergisinin alınacağı noktalar bellidir. Özellikle sınır noktalarında bulunan belirli bazı yerler vergilerin tahsil edildiği noktalar olarak tayin edilmiştir. Kureyşliler ticarî seyahatleri esnasında Roma ve Sâsânî gibi devletlere bu vergiyi verdikleri gibi Arabistan'daki bazı panayır sahiplerine de bu vergiyi ödemek zorunda kalmışlardır. Hz. Ömer'in Câhiliye Dönemi'nde bir grup Mekkeli ile Filistin'e yaptığı ticarî seyahat esnasında Gassânî hükümdarı adına vergi toplayan Zinba' b. Revh'e bu vergiyi verdiği bilinmektedir.¹⁰⁵³

Mekke'nin Yemen-Şam ticaret yolu üzerinde bulunmasının uzantısı olarak şehre pek çok tacir gelmektedir. Henüz Kureyş öncesinde bile şehre gelen tacirlerden uşûr vergisi alındığı bilinmektedir. Ezrakî, Cürhüm kabilesinden Mudâd b. Amr'ın Mekke'ye üst taraftan girenlerden; Sumeydi' isimli kişinin ise

¹⁰⁵⁰ Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442), *Resâilü'l-Makrîzî*, Thk. Ramazan el-Bedrî ve Ahmed Mustafa Kâsım, Dârü'l-Hadîs, Kahire 1419/1998, 158.

¹⁰⁵¹ Ömerî, *Tarîkü'l-Buhârî'l-Kadîm*, 202.

¹⁰⁵² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI/220.

¹⁰⁵³ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, III/12.

şehre alt taraftan giren kişilerden uşûr aldığını aktarmaktadır.¹⁰⁵⁴ Bu anlatı, şehirde uşûr vergisinin toplandığı iki belli bölgenin olduğuna işaret etmektedir.

Kureyşlilerin de Kusay'dan itibaren ticaret malı vergisini tacirlerden aldığı bilinmektedir. Kusay, Mekke'nin yerli halkı ve hilf anlaşması icra ettikleri hariç olmak üzere şehre gelen her tacirden onda bir vergisi almaktadır.¹⁰⁵⁵ Kureyşliler, Mekke'ye ticaret için gelen Rum tacirlerden de müteakabiliyet esasına uygun olmak üzere, uşûr vergisi almaktaydılar.¹⁰⁵⁶ Mekke limanı Şuaybe'de batan Bizans gemisi hadisesinde, Kureyşliler Kâbe inşaatında kullanılacak malzemeleri satın almış, daha sonra da ellerindeki malları Mekke'de vergi ödemeden satmaları için Rum tâcirlerle izin vermişlerdir.¹⁰⁵⁷

Kureyşliler, hac için şehre gelenlerden de harîm adlı bir ödeme almaktaydılar. Hacdan ya bir miktar elbisesi veya burada kurban ettiği hayvandan bir miktar et talep edilirdi. Muğîre b. Abdullah el-Mahzûmî'nin yanında misafir kalan Zuveylim adlı kişi bu ödemeyi yapmayı reddettiği için "mânî'u'l-harîm" olarak isimlendirilmiştir.¹⁰⁵⁸

Kusay'dan beri süregelen, şehre gelen hacıların ihtiyaçlarını karşılama gayesiyle bizzat Kureyşlilerden senelik olarak toplanan haraç da burada zikredilmeye değerdir. Toplanan bu parayla Minâ günlerinde hacılara yemek ikram edilmektedir.¹⁰⁵⁹

Vergi bağlamında Osman b. Huveyrîs ile alakalı kaynaklara yansıyan bir bilgi bulunmaktadır. Buna göre kendisini Roma himâyesinde Kureyşlilere hükümdar olarak kabul ettirmek iste-

¹⁰⁵⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/82.

¹⁰⁵⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/56; Şâhbahâyî, *Devru Mekketi'l-Mukerreme fi'l-Hayâti'l-İktisâdiyye Dirâsetün limâ Beyne'l-Karneyni er-Râbi' ve'Sâbi' el-Milâdiyyeyn*, 197.

¹⁰⁵⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/160.

¹⁰⁵⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/160.

¹⁰⁵⁸ İbn Düreyd, *el-İştikâk*, 282.

¹⁰⁵⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/88; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/186.

yen Osman, vergi olarak onlardan kişi başına bir miktar karaz,¹⁰⁶⁰ bir tulum yağ ve yarı tabaklanmış deri talep etmiştir.¹⁰⁶¹

2.4.4. Alışveriş Çeşitleri

Tek bir siyasî otoritenin bulunmadığı Arabistan'da, bölgelere göre farklı ticarî muamele çeşitleri bulunmaktadır.¹⁰⁶² Genel olarak ya alıcıyı veya satıcıyı kandırmaya yönelik bu alışveriş çeşitlerinin farklı panayırılarda uygulandığı, bazı panayırılarda ise belirli alışveriş çeşitleriyle ön plana çıktığı aktarılmaktadır.¹⁰⁶³ Bu bağlamda Muşakkar Panayırı'nda mülâmese (الملازمة) ve hemheme (الهمهمة),¹⁰⁶⁴ Dûmetü'l-Cendel Panayırı'nda ilkâü'l-hacer (إلقاء الحجر),¹⁰⁶⁵ Ukâz Panayırı'nda sırâr (السرار)¹⁰⁶⁶ ve San'a'da cess (الجلس)¹⁰⁶⁷ çeşitleri uygulanmaktadır. Bunlar haricinde habelü'l-hable (حبل الحبله),¹⁰⁶⁸ muâveme (المعاومة),¹⁰⁶⁹ müsâveme (المساومة),¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁰ Mekke'de bulunan Selem ağacının yaprağıdır. Deri tabaklamada kullanılmaktaydı. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VII/ 454.

¹⁰⁶¹ Fâsî, Şifâü'l-Ğarâm, II/109; Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 125.

¹⁰⁶² Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 470.

¹⁰⁶³ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 34.

¹⁰⁶⁴ 3 şekli olduğu ifade edilen mülâmese alışveriş çeşidinde alıcı ve satıcı konuşmazlardı. Ticarete konu olan ürüne sadece dokunulurdu. Hemheme ise mırıldanarak yapılan alışverişi ifade eder. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 198; Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 37.

¹⁰⁶⁵ Alınacak ürün taş atmak suretiyle belirlenirdi. "Şu taşı at. Hangi elbiseye/koyuna denk gelirse sana şu fiyata satarım." Buradaki alışveriş, taşın isabet ettiği ürün üzerinden gerçekleşmekteydi. Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 34-35.

¹⁰⁶⁶ Tamamlanmış bir satıştan sonra, satıcının alıcıya kâr vererek ürünü satmaktan vazgeçmesi. İbn habib, 200. Efgânî, "elimdeki yüzüğü önce ben çıkarırsam bu fiyata, sen çıkarırsan şu fiyata" şeklinde gerçekleşen bir alışveriş çeşidi olduğunu ifade eder. Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 41.

¹⁰⁶⁷ Elleri birbirine dokundurma şeklinde gerçekleşen ticarettir. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 199.

¹⁰⁶⁸ Gebe hayvanın karnındaki dişi yavru veya yavrunun yavrusu üzerine gerçekleşen ticarettir. Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 39; Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 471.

¹⁰⁶⁹ Ağaçların birkaç senelik semerelerini peşin satmaktır. Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 37.

¹⁰⁷⁰ Açık artırma usulü ise satışır. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 198.

muhâdara (المخاضرة),¹⁰⁷¹ muhâkale (المحاكمة),¹⁰⁷² müzâbene (المزبنة),¹⁰⁷³ münâbeze (المنابة),¹⁰⁷⁴ neceş (النحش),¹⁰⁷⁵ telekki'r-rukbân (تلقى الركبان),¹⁰⁷⁶ tasriye (التصريّة),¹⁰⁷⁷ ve 'urbân (العربان)¹⁰⁷⁸ isimli alışveriş çeşitleri de Arabistan'da uygulanagelen çeşitlerdendir.¹⁰⁷⁹

Kureyşlilerin, Arabistan'ın hemen her bölgesindeki panayır-lara katılmaları,¹⁰⁸⁰ ayrıca söz konusu alışveriş çeşitleriyle ilgili pek çok rivayetin kaynaklara yansımış olmasından¹⁰⁸¹ hareketle Kureyşlilerin de bu duruma aşına oldukları ifade edilebilir. Kureyş gibi mâhir tâcirlerin en azından alışveriş esnasında kandırılmamak için bile olsa bu muameleleri bilmeleri gerekmektedir. Üçüncü bölümde işleneceği üzere, kârın maksimizasyonunu esas alan kimi Kureyşlilerin varlığından hareketle, Mekke'de söz konusu alışveriş çeşitlerini kullanarak insan-

¹⁰⁷¹ Henüz olgunlaşmamış ürünün satışdır. Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 471.

¹⁰⁷² Henüz bitmemiş ekini, bitmiş ekin karşılığında satmaktır. Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 38.

¹⁰⁷³ Ağaçtaki yaş hurmanın, kuru hurma ile kilo karşılığı satılmasıdır. Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 38.

¹⁰⁷⁴ Alıcı ve satıcının ürünü birbirine atmasıyla gerçekleşen alış-veriştir. Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 36.

¹⁰⁷⁵ Alışveriş sırasında önceden satıcıyla anlaşmış kişinin gelerek pazarlığı kızıştırması ve bu sayede ürünün daha pahalıya satılmasıdır. Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 479.

¹⁰⁷⁶ Bâdiyeden gelen kimselerin ürünlerinin, fiyat araştırması yapmalarına müsaa-de edilmeden hızlıca alınması veya bazen onlar adına satış yapılarak kâr elde edilmesidir. Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 43.

¹⁰⁷⁷ Satış düşünülen hayvanın birkaç gün boyunca sağlulmadan bırakılması ve bu sayede sütü bol bir hayvan olduğu izlenimi verilmesidir. Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 40.

¹⁰⁷⁸ Kapora veren alıcının vazgeçmesi halinde verdiği meblağın iade edilmeyeceğine dair önceden yapılan anlaşmadır. Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 472.

¹⁰⁷⁹ Alışveriş çeşitleri hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/387-396.

¹⁰⁸⁰ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 197-200.

¹⁰⁸¹ Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, "Buyû", 58, 59, 60, 61, 62, 63 (2139, 2141, 2142, 2143, 2144, 2146).

ları kandırma yönünde girişimlerde bulunan kişilerin varlığı da kuvvetle muhtemeldir.

2.4.5. Faiz

Ana mal yahut ana para üzerindeki fazlalık anlamına gelen faiz, Arapça'da riba kelimesi ile ifade edilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli türevleriyle 12 sûrede 19 defa zikredilmesi ve bu esnada mâhiyetine yönelik bilgi verilmeden sadece haramlığının vurgulanması; ribanın devrin insanı tarafından açılanmaya gerek görülmeyecek düzeyde bilindiğine işaret eder. Kureyşlilerin ribayı meşru gösterme çabası bağlamında "Alış-veriş de riba gibidir."¹⁰⁸² demeleri, ribayı alışveriş gibi sermayeyi arttırmaya yönelik bir eylem olarak gördüklerine delalet eder. Kur'ân ise riba ile ticareti birbirinden ayırmış; birisinin helal diğerinin haram olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁸³

Mekke'nin tarıma elverişli olmaması ve sermayenin değerlendirilebileceği bir sanayi çeşidinin bulunmaması, sermaye sahiplerini ribalı işlemlere yönlendirmiştir.¹⁰⁸⁴ Yemen'den Şam'a, Habeşistan'dan Irak'a varana dek düzenlenen büyük kervan organizasyonlarının ticarî finansmanları da çoğunlukla faizli kredilere dayanmaktadır.¹⁰⁸⁵ Faiz'in Mekke'nin ticarî hayatında önemli bir yer tuttuğunu ortaya koyan pek çok veri bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmına temas edilecektir.

Taifli Amroğulları ile Mekkeli Muğîreoğulları arasında faizli borç alışverişleri bulunmaktadır. Öyle ki Amroğullarının riba alacağı ciddi bir yekûna ulaşmıştır.¹⁰⁸⁶ Halid b. Velîd'in babası Velîd b. Muğîre, Taifli Benî Sakîf kabilesine riba karşılığı

¹⁰⁸² Bakara: 2/275.

¹⁰⁸³ Kallek, *Sosyal Servet*, 38.

¹⁰⁸⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/426.

¹⁰⁸⁵ İsmail Özsoy, "Faiz", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 123.

¹⁰⁸⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili âyi'l-Kur'an*, V/50.

borç vermiş ve ölmeden önce de oğullarına bu borcu tahsil etmeleri yönünde vasiyette bulunmuştur.¹⁰⁸⁷ Kâbe'nin tamiri esnasında Ebû Vehb Âmir b. 'Aiz (veya Velid b. Muğîre) Kureyşlilerden temiz olan paralarını talep etmiş; zina ve zulümden elde edilen parayla birlikte faizle elde edilen paranın da tamirde kullanılmaması gerektiğini söylemiştir.¹⁰⁸⁸ Bedir Savaşı'na katılmayan Ebû Leheb, daha önce riba ile borç verdiği fakat borcunu ödeyemeyen Âs b. Hişâm b. Muğîre'yi borcu karşılığında kendi yerine savaşa göndermiştir.¹⁰⁸⁹ Hz. Peygamber, veda hacı hutbesinin hemen başlarında faize vurgu yapmış ve Mekke şehrinin ticarî canlılığında önemli bir payı bulunan bu uygulamanın yasaklandığını bir kez daha vurgulamıştır.¹⁰⁹⁰

Faize dayalı ekonomik işleyişin Arabistan'da yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu uygulama Mekke ile sınırlı değildir. Arabistan'ın muhtelif yerleri faizli işleyişin görüldüğü yerlerdir. Söz gelimi Hz. Peygamber'in Necranlılarla yaptığı anlaşma metninde onların faizli işlerle uğraşmamaları gerektiği aksi taktirde Müslümanların zimmetinden çıkacakları vurgulanmıştır.¹⁰⁹¹ Yine yasak olması sebebiyle kendi aralarında faizli işlemler yapmayan Yahûdîlerin, yabancılara faizle borç verdikleri ve bu sayede ciddi bir sermaye biriktirdikleri aktarılmaktadır.¹⁰⁹²

İslâm âlimlerinin ayet ve hadislerden hareketle ribayı iki kısma ayırdıkları görülmektedir. Bunlardan birisi **ribe'n-nesîe** diğeri ise **ribe'l-fadl** olarak isimlendirilmektedir. **Ribe'n-nesîe** olarak ifade edilen çeşit, çoğunlukla Câhiliye döneminde kullanılması sebebiyle **ribe'l-câhiliyye** olarak da bilinmektedir.

¹⁰⁸⁷ İbn Habîb, *el-Munemmak*, 192.

¹⁰⁸⁸ İbn İshâk, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 151.

¹⁰⁸⁹ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, II/430.

¹⁰⁹⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, IV/173.

¹⁰⁹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 73.

¹⁰⁹² Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret -Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 193.

Borçlunun borcunu ödeyememesi durumunda faiz karşılığında vade verilerek ertelenmesi sebebiyle nesîe olarak tanımlanmaktadır. Taberî, Câhiliye döneminde sıkça uygulanan nesîe faizinin detaylarını aktarmaktadır. Buna göre: borcun ödenme zamanı geldiğinde alacaklı borçluya gelerek borcunu ödeyip ödeyemeceğini sormaktadır. Şayet ödeyemeyecekse süreyi bir yıl uzatmaktadır. Buna bağlı olarak da borcun türüne göre faiz uygulanmaktadır. Örneğin borca konu olan ürün bir yaşındaki deve ise borcun bir sene ertelenmesi ile borç iki yaşındaki bir deveye çevrilmektedir. Bir sonraki sene de borç ertelenirse üç yaşındaki deve talep etmektedir. Bu durum borcun ödenmesine kadar bu şekilde devam etmektedir. Şayet borçlanılan şey para ise bu durumda bir sonraki seneye aktarılması karşılığında borç da ikiye katlanmaktadır. Örneğin 100 dirhemlik borç bir sene ertelenmesi durumunda 200 dirhem olarak tahsil edilmektedir. Bir sonraki sene ise borç 400 dirhem olarak talep edilmektedir. Nitekim “*Ey iman edenler! Kat kat faiz yemeyin.*”¹⁰⁹³ ayeti buna işaret etmektedir.¹⁰⁹⁴ Yine ribe’n-nesîe, ana para baki olacak şekilde anlaşılan tarihe kadar her ay belirli bir miktarda faiz almak şeklinde de uygulanmaktadır.¹⁰⁹⁵ Belirlenen vade geldiğinde ana para alınmaktadır. Ana paranın ödenememesi durumunda yeni bir faiz oranı belirlenir ve süreç bu şekilde devam etmektedir. Bu şekliyle nesîe faizinin günümüzde borcunu vadesinde ödeyemeyenlere yüklenen temerrüt faizine benzediği tespit edilmiştir.¹⁰⁹⁶

Ribe’l-fadl olarak tesmiye edilen fazlalık/alışveriş faizi ise aynı cins iki malın, peşin olarak takas edilirken birinin diğ-

¹⁰⁹³ Âl-i İmrân: 3/130.

¹⁰⁹⁴ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli âyi’l-Kur’an*, VI/50-51; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 191.

¹⁰⁹⁵ Efgânî, *Esvâkı’l-Arab*, 54-55.

¹⁰⁹⁶ Kallek, *Sosyal Servet*, 41.

rinden fazla olarak satılmasıdır. Örneğin altının altınla satışında fazla altın verilmesi, buğdayın buğdayla satışından fazla buğday verilmesi gibi.¹⁰⁹⁷ Müslim’de geçen bir hadis ribe’l-fadl’ı yasaklar mâhiyettedir: “Altınla altın, gümüşle gümüş, buğdayla buğday, arpa ile arpa, hurma ile hurma, tuzla tuz misli misline peşin olarak satılır. Her kim fazlalık verir veya alırsa muhakkak ribâ yemiş olur. Alanla veren bu hususta eşittir.”¹⁰⁹⁸ Hz. Peygamber’in Hayber’e âmil olarak gönderdiği kişi oradan yanında iyi cins hurma ile dönmüştür. Hz. Peygamber’in “Hayber’in bütün hurmaları böyle midir?” sorusuna karşılık âmil, “Hayır vallahi. Biz bunun bir sa’ına karşılık düşük kaliteli iki sa’ hurma veriyoruz.” demiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Hayır, öyle yapmayın. Ya misli misline alın veya önce düşük kaliteliyi satıp ondan sonra bunu alın.” demiştir.¹⁰⁹⁹ Bu durum yine ribe’l-fadl kapsamında zikredilen hâdiselerden birisidir.

Hem günümüzde hem de câhiliye döneminde serveti arttırmanın en kolay ve kârlı yolu olan¹¹⁰⁰ faiz ile borç verme sayesinde Kureyşliler de zenginliklerine zenginlik katmışlardır. İktisadî sömürünün temel faktörü olarak faiz, Kureyşli büyük sermaye sahiplerinin idarî, iktisadî ve toplumsal alanda sulta kurmalarına imkân tanımaktadır. Nitekim çalışmanın üçüncü bölümünde görüleceği üzere, faize dayalı sömürü düzeninin ortadan kalkması tehlikesi ve bu sebeple alışa geldikleri kârlı uygulamalarının henüz işin başında bile Müslümanlarca tehdit edilmesi, bu alanda tebâruz etmiş kimi Kureyşlinin İslâm’a muhalefet etmesinde önemli bir oranda rol oynayacaktır.

¹⁰⁹⁷ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 194.

¹⁰⁹⁸ Müslim, *Sahîhu Müslim*, “Musâkât”, 82.

¹⁰⁹⁹ Müslim, *Sahîhu Müslim*, “Musâkât”, 94.

¹¹⁰⁰ Baysa, *Kureyş Kervanları*, 132.

2.5. Mekke'nin Ticaret Ağı: Diğer Yerleşim Yerleriyle Ticarî İlişkiler

İbnü'l-Fakîh, insanların çeşitli sebeplerle seyahat etmeleri bağlamında aşağıdaki cümleleri serdeder:

“Allah, her bir bölgeye ve şehre kendilerini diğerlerinden ayıracak bir şeyler/ürünler lütfetmemiş olsaydı ticaret biter, kimse yolculuğa çıkmaz, hediyeleşme son bulur ve alış-veriş ortadan kalkardı. Fakat Cenab-ı Hak, her bir bölgeye diğerinde olmayan hayırlar vermiştir ki insanlar bir yerden diğer bir yere yolculuk etsinler ve kendilerine has olanı diğer yerlere taşıyınlar. Bu şekilde diğer bölgelerde olmayan acaip şeyler insanlar arasında dolaşır.”¹¹⁰¹

İbnü'l-Fakîh'in sözü bağlamında, böyle bir faaliyet içerisinde olan Kureyşlilerin hem yakın hem de uzak bölgelerde temas halinde olduğu başlıca yerleşim yerlerine bu kısımda yer verilecektir. Milâdî VI. asrın başlarına kadar yerel düzeyde ticaretle uğraşan Kureyşliler, bu tarihten itibaren sınırları aşarak çeşitli bölgelelerle ticarî ilişkiler içerisine girmişlerdir. İlgili başlıklarda Kureyşlilerin söz konusu yerlerle olan ticarî ilişkileri ele alınacak, ticaret dışındaki ilişkiler ise çalışmanın sınırları dolayısıyla incelenmeyecektir.

2.5.1. Taif

Mekke'ye iki günlük mesafede bulunan Taif,¹¹⁰² Hicaz'ın Mekke'den sonraki en önemli ticaret merkezidir.¹¹⁰³ İstahrî'nin, bazı zamanlar suyu donacak kadar soğuk bir yer olarak tasvir ettiği¹¹⁰⁴ bu şehir genel anlamda mutedil bir havaya sahiptir. Nitekim üzüm dışında nar, elma, kayısı, badem, portakal, limon, şeker kamışı, karpuz ve muz gibi ürünler bu şehirde

¹¹⁰¹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 511-512.

¹¹⁰² İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I/219

¹¹⁰³ Bûşârb, *Mekke ve Alâkâtıha bi'l-Havâdiri'l-Hicâziyye ve'd-Düveli'l-Mücâvire*, 110.

¹¹⁰⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 8.

yetiştirilmektedir.¹¹⁰⁵ Ayet-i Kerîme’de “karyeteyn/iki şehir” denilerek birbirleriyle sıkı ilişkilerine temas edilen şehirler de büyük ihtimalle Mekke ve Taif’tir.¹¹⁰⁶

Kureyşliler, temel ihtiyaç maddeleri ile deri ve şarap gibi diğer bölgelere ihraç edilen ürünleri tedarik ettikleri Taif’e yatırımda bulunmaktadır. Bu bağlamda Kureyşlilerin söz konusu şehirde yazlıkları, arazileri, mülkleri ve bahçeleri bulunmaktadır. Utbe ve Şeybe kardeşlere ait bahçe,¹¹⁰⁷ Âs b. Vâil ile oğlu Amr b. Âs’a ait mülk ve araziler,¹¹⁰⁸ Abbâs b. Abdülmuttalib’in üzüm bağı¹¹⁰⁹ ve Ömer b. Hattâb’ın şehrin kuzeyindeki Rakabe’de bulunan arazileri¹¹¹⁰ bu bağlamda zikredilebilir. Nitekim Mekke fethi sonrasında Sakifliler, Kureyşlilerin söz konusu arazilerine göz dikmişlerdir. Ne var ki kısa bir süre sonra Taif de fethedilince Mekkeliler buradaki yatırımlarına tekrar kavuşmuşlardır.¹¹¹¹

Câhız’ın komşuluk ve servet konusunda birbirlerine yakınlıkları sebebiyle aralarında yarış ve haset olduğunu söylediği¹¹¹² Mekke ve Taif arasında ticarî ilişkiler bir hayli ilerlemiştir. Mekkelilere ait kervanların sık sık Taif’e gidip geldikleri bilinmektedir.¹¹¹³ Yine bazı Mekkeliler gelenlerin Taiflilere faizli kredi sundukları da ifade edilmektedir.¹¹¹⁴

Mekke ile kıyaslandığında kendi ürettiği pek çok ürünü olmasına rağmen Taiflilerin Kureyşliler gibi kervan ticareti organize ettiklerine dair elimizde bir veri bulunmamaktadır. Aksine on-

¹¹⁰⁵ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 49; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 48.

¹¹⁰⁶ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli âyi’l-Kur’an*, XX/581.

¹¹⁰⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, II/52.

¹¹⁰⁸ Bûşârîb, *Mekke ve Alâkâtuhu bi’l-Havâdiri’l-Hicâziyye ve’d-Düveli’l-Mücâvire*, 113; Cümeylî, *Kureyş*, 149.

¹¹⁰⁹ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 63.

¹¹¹⁰ Bûşârîb, *Mekke ve Alâkâtuhu bi’l-Havâdiri’l-Hicâziyye ve’d-Düveli’l-Mücâvire*, 113.

¹¹¹¹ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 63.

¹¹¹² Câhız, *Kitâbü’l-Büldân*, 467 (188. dipnot).

¹¹¹³ Vâkıdî, *Kitâbü’l-Meğâzî*, 50-53.

¹¹¹⁴ Bûşârîb, *Mekke ve Alâkâtuhu bi’l-Havâdiri’l-Hicâziyye ve’d-Düveli’l-Mücâvire*, 114.

ların Kureyş kervanlarından faydalandığı ve söz konusu Kureyş kervanlarına bazen yatırımda bulundukları ifade edilmektedir.¹¹¹⁵ Bu bağlamda Taifli Muğire b. Şu'be'nin Kureyş kervanıyla birlik-te ticaret amacıyla Irak'a/Hîre'ye gittiği aktarılmaktadır.¹¹¹⁶

Taif, hem Batı Arabistan Sahil Yolu'nun önemli bir durağı hem de Kuzey-Güney istikametinde gerçekleşen ticarete dâhil edebileceği kendi üretimi pek çok ürünü bulunmaktadır. Buna karşın kervan ticareti konusunda Mekke'yle kıyas edilebilecek bir durumda değildir. Söz konusu durum, Kureyşlilerin bu alandaki maharetiyle ve birinci bölümde izah etmeye çalıştığımız bütün etkenlerin Kureyş lehinde bir araya gelmesiyle ilgili olmalıdır. Bununla beraber Taif'in Mekke ticareti açısından önemli bir yerleşim yeri olduğu, özellikle mübrem ihtiyaç maddelerinin temini noktasında Mekke açısından vazgeçilmez bir noktada bulunduğu tekraren vurgulanmalıdır.

2.5.2. Yesrib

Kureyşlilerin yoğun ilişki içerisinde olduğu yerlerden birisi de Yesrib'tir. Mekke'nin kuzey tarafında bulunan bu kent, Kureyşlilerin yoğun olarak kullandıkları Yemen-Şam güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Yesrib arazileri Hayber, Teyma ve Fedek bölgeleri gibi verimlidir.¹¹¹⁷ Bu sebeple Yesrib ekonomisinde zirâî karakter baskındır.¹¹¹⁸ Hal böyle olunca söz konusu şehirdeki ticarî hayatın Mekke gibi sadece alış-satış üzerine kurulmadığını; üretim ve işletme noktasında da canlılık gösterdiğini söyleyebiliriz.¹¹¹⁹

Kureyşlilerin Yesrib ile ilişkisi milletlerarası ticarete başladık-

¹¹¹⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/153.

¹¹¹⁶ Cümeylî, *Kureyş*, 149.

¹¹¹⁷ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 56.

¹¹¹⁸ Umerî, *Sahih Rivayetlere Göre Hz. Peygamber'in Hayatı*, 241.

¹¹¹⁹ Yıldırım, *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbiler*, 35-36.

ları dönemin hemen başında görülmektedir. Nitekim Îlâf müessisi Hâşim, Şam'a yaptığı bir ticaret esnasında yol güzergâhı üzerindeki Yesrib'te konaklamış ve bu esnada Hazreç kabilesinin Beni Neccâr kolundan Amr b. Zeyd b. Lebîd'in kızı Selmâ ile evlenmiştir. Şam dönüşü eşini Mekke'ye getiren Hâşim, bir sonraki Şam yolculuğu için sefere çıktığında hamile eşini rahat etmesi gayesiyle beraberinde yine Yesrib'e getirmiştir.¹¹²⁰ Söz konusu hâdis, Kureyşliler açısından Yesrib'in kuzey yönünde yapılan seferlerin önemli bir durağı oldunu ortaya koymaktadır.

Kureyş ileri gelenlerinin Yesrib liderleriyle şahsi ilişkileri de bulunmaktadır. Nitekim Mekke ticaretinin önemli isimlerinden Ümeyye b. Halef, Şam yönlü yolculuklarında Yesrib'te Evs lideri Sa'd b. Muaz'ın evinde kalmaktadır. Sa'd bir Mekke ziyareti esnasında Kâbe ziyaretine engel olmak isteyen Kureyşlileri, Şam ticaretleriyle tehdit etmiştir.¹¹²¹ Yine Kureyş'in önemli tacirlerinden Âs b. Vâil es-Sehmî ve Utbe b. Rebâ gibi isimlerin de Yesriblilerle güçlü ilişkileri bulunmaktadır.¹¹²²

Kureyşliler, Benî Süleym kabilesinin topraklarında bulunan altın madenlerinden¹¹²³ çıkan ürünleri de Yesrib pazarlarına taşımaktadır. Harb b. Ümeyye, Benî Süleym bölgesinde ki bir köyü satın almış ve buranın altın madenlerinden çıkarılan ürünlerin üçte ikisine bu şekilde sahip olmuştur. Söz konusu maden ürünleri, onları zanaat işlerinde kullanan Yesrib Yahûdîlerine satılmıştır.¹¹²⁴

Kureyşlilerin, ticaretlerini göz önünde bulundurarak, Yesrib'te meydana gelen hâdiselerde duruma göre tutum belirle-

¹¹²⁰ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, II/247.

¹¹²¹ Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, "Menâkıb", 24 (No: 3632).

¹¹²² Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 165.

¹¹²³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, I/193; Hakan Temir, *Arap Yarımadasında Kabile Hayatı* (Ortaya Çıkışından Hz. Peygamber Dönemine Kadar), Siyer Yayınları, İstanbul 2020, 304.

¹¹²⁴ Cümeylî, *Kureyş*, 108 (185. dipnot).

dikleri görülmektedir. Nitekim Hazreçlilerle yaptıkları Ma'bes ve Muderres savaşlarında yenilen Evsliler ittifak kurmak için Mekke'ye gelmişlerdir. Ne var ki ittifakı önce kabul eden Kureyşliler, bunun ticaretleri açısından doğuracağı tehlikeleri göz önünde bulundurarak ittifaktan vazgeçmişlerdir.¹¹²⁵ Dolayısıyla Kureyşlilerin, Müslümanların hicretine kadar Yesrib ile çok iyi ilişkiler içerisinde olduklarını; söz konusu durumdan sonra ise iki şehir arasındaki ilişkilerin bozulduğunu ve yerini savaşlara bıraktığını söylemek mümkündür.

2.5.3. Hayber

Bol suyu ve verimli bahçeleriyle Hayber, yarımadanın en zengin ve korunaklı şehirlerinden birisidir. Yemen-Şam güzergâhı üzerinde Yahûdîlerin hâkimiyetinde bulunan Hayber, Yesrib'ten sonra gelen önemli duraklardandır.¹¹²⁶ Hac aylarından sonra Hayber'de kurulan meşhur Netât Panayırı, Arabistan'ın önemli pazarlarından birisidir.¹¹²⁷ Hayber'de üretilen ve dışarıdan gelen pek çok ürün burada bir arada bulunabilmektedir. Hayber Yahûdîlerinin kendi ürettikleri altın ve gümüşten kapkacaklar; altın bilezik, küpe ve yüzükler; altın, gümüş, inci ve Hayber boncuklarından imal edilen gerdanlıklar; kılıç ve bıçaklar, mobilya eşyaları ile marangozluk işi parçalar; tırpan ve ip gibi tarım malzemeleri, Hayber topraklarından elde edilen hurma başta olmak üzere arpa, buğday ve yağ ile kümes hayvanları ve çeşitli özel içkiler burada bulunabilen ürünlerdendir. Yine Yemen kaftanları; Fedek'te işlenmiş Fedek kadifeleri, koku çeşitleri ve siyahî köleler Netât'a dışarıdan getirilen ürünlerdendir.¹¹²⁸

¹¹²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I/535-536.

¹¹²⁶ Mihrân, *Dirâsât fî Târîhü'l-Arabî'l-Kadîm*, 135.

¹¹²⁷ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 307.

¹¹²⁸ Selâm Şâfi Mahmûd Selâm, *En-Neşatü't Ticari Fi Hayber Fi'l Cahiliyye ve Hatta'l Feth*, Tevziû Münşietü'l-Me'ârif, İskenderiye 1989, 13-15.

Mekke ileri gelenlerinin eşleri ve kızları için düğünlerde Hayberli Ebû'l-Hukayk ailesinden süs eşyaları aldıklarına dair bilgiler¹¹²⁹ Mekke-Hayber ilişkisine temas eder. Efgânî, Kureyş kervanlarının Şam'a olan yolculukları esnasında Hayber'den her geçişleri esnasında burada onlar için özel bir pazar kurulduğunu aktarır.¹¹³⁰ Kureyşlilerin Yahûdîleri ilim ehli olarak görmeleri ve hürmet etmeleri¹¹³¹ yine Yahûdîlerin de Kureyşlileri Arapların efendileri olarak kabul etmeleri,¹¹³² İslâmî dönemde de çeşitli defalar beraber hareket etmeleri, iki grup arasındaki ilişkilerin eski olduğuna ve her iki tarafın da birbirlerinden faydalandıklarına işaret eder.

2.5.4. Bilâdüşşam

Kureyşliler açısından Bilâdüşşam, ticaretlerinin mihveri konumundadır. Çünkü Kureyşlilerin ticaret sahnesine çıkmaları esasen Hâşim'in ilk defa Kayser veya ona bağlı yöneticilerden birisi ile gerçekleştirdiği îlâf antlaşması ile mümkün olmuştur. Hal böyle olunca, o dönemde geniş bir coğrafyayı ifade eden¹¹³³ Bilâdüşşam bölgesi, Kureyşlilerin sıkı bir ilişki içerisinde olduğu yerlerin başında gelmektedir. Bu bağlamda Gazze, Busrâ, Eyle, Deyr Eyyûb ve Ezriât Kureyşlilerin yoğun olarak ticari seferler düzenledikleri şehirleridir.¹¹³⁴ Açıkça zikredilmemekle beraber, İsrâ hâdisesinde Hz. Peygamber'in Beytül-Makdis'i Kureyşlilere tasvir ederek¹¹³⁵ onların bildiği bir şeyi delil sunması, zımnî olarak Kureyşlilerin Kudüs ile de irtibatlı olduğuna işaret eder.

¹¹²⁹ İsrail Velfenson, *Tarihu'l Yehud fi Biladi'l Arab*, Matbaatü'l İtimad, Mısır 1927, 93.

¹¹³⁰ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 306.

¹¹³¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/191.

¹¹³² Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 166.

¹¹³³ Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün'ün olduğu bölgeler Bilâdüşşam olarak ifade edilmekteydi. Cengiz Tomar, "Şam", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 311.

¹¹³⁴ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 312-322; Lammens, "Mekke", *İA*, VII, 630; Ali, *Târîhü'l-Arabi'l-Kadîm ve'l-Bi'setü'n-Nebeviyye*, 133; Crone, *Ticâretu Mekke ve Zuhûrül-İslâm*, 208; Sehhâb, *Îlâfu Kureyş*, 214.

¹¹³⁵ Belâzüri, *Ensâbü'l-Eşraf*, I/450.

Kureyş hâkimiyeti öncesinde de Mekkelilerin Bilâdüşşam ile irtibatı bulunmaktadır. İbn Hişâm, putperestliğin Arabistan'da yayılması kıssasında Mekke'li Amr b. Lühay'dan bahsederken onun Hübel putunu Bilâdüşşam'ın Belkâ bölgesindeki Meâb şehrinden getirdiğini zikreder.¹¹³⁶ Fakat Amr'ın buradaki ziyareti hastalık sebebiyledir. Dolayısıyla milâdî VI. asrın başlarında Kureyş'in girdiği ticaret maksatlı ziyaretlerden farklıdır. Kureyş kervanlarının sene içerisinde birkaç kez ziyaret ettiği bu topraklar, Mekkelilerin servetlerinin de kaynağıdır. Ebû Süfyân'ın Câhiliye döneminde Belkâ bölgesinde bulunan *Nigin-nis* isimli bir köyü satın aldığı¹¹³⁷ yine aynı bölgeden *Kubbeş* adlı bir çiftlik aldığı¹¹³⁸ yönündeki kayıtlar, Kureyşlilerin bu bölgeyle olan ilişkilerinin zamanla derinleştiğine işaret eder.

Mekke-Bilâdüşşam ilişkileri, sadece Kureyş'in sefer yaptığı bir düzlemde ilerlememektedir. Aynı şekilde Romalı tacirlerin de Mekke'ye geldiği aktarılmaktadır. Ezrakî, Kureyşlilerin Mekke'ye gelen Romalı tâcirlerden onda bir vergisi aldığını aktarmaktadır. Çünkü Kureyşliler de Bilâdüşşam seferlerinde bu vergiyi ödemekteydiler.¹¹³⁹ Hz. Ömer'in İslâm öncesi dönemde Filistin'e yaptığı ticari seferde Gassânîlere verdiği vergi¹¹⁴⁰ bu durumu teyit etmektedir. Mekke'de yaşayan ve bir hayli zengin olduğu ifade edilen *Kimta* isimli tâcirin Rum asıllı olması¹¹⁴¹ da Romalı tâcirlerin Mekke'deki varlığı bağlamında zikredilebilir.

Hicretten sonraki on yedi ay içerisinde Kureyş kervanlarına yönelik yapılan en az 6¹¹⁴² seriyye ve gazve¹¹⁴³ Kureyşlilerin

¹¹³⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/56.

¹¹³⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/300.

¹¹³⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 151.

¹¹³⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/160.

¹¹⁴⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, III/12.

¹¹⁴¹ İbn Habîb, *el-Munemmak*, 59.

¹¹⁴² Söz konusu süre zarfında daha başka seriyyeler de bulunmaktadır. Biz burada Kureyşlilerin sadece Şam yönlü ticaretlerini hedef alanları kastediyoruz.

¹¹⁴³ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, 42; Marsden Jones, "İslâm'ın Zuhurunda Batı Arabistan'ın

Şam'a olan rağbetini ortaya koymaktadır. Hâris b. Abdülmutilib, Zem'a b. Esved, Affân b. Ebü'l-Âs, Halid b. Ebû Uhayha, Hakîm b. Hizâm, Osman b. Huveyris, Hidâş b. Abdüllah b. Ebû Kays, Amr b. Alkame b. Muttalib, Safvân b. Ümeyye, Mahreme b. Nevfel, Hâris b. Âmir b. Nevfel, Ümeyye b. Halef, Ebû Süfyân, Ebû Süfyân'ın hanımı Hind, Ebû Cehil, Hz. Ömer, Hz. Ebûbekir, Hz. Peygamber'in babası Abdullah, amcası Ebû Tâlib ve bizzat Hz. Peygamber'in kendisi Bilâdüşşam ile ticaret yapan Kureyşlilerden bazılarıdır.¹¹⁴⁴

2.5.5. Mısır

Kureyş kervanlarının ticaret maksadıyla gittiği yerlerden bir diğeri ise Mısır'dır. Roma'nın en zengin vilayeti olan Mısır,¹¹⁴⁵ Yemen'in Doğu-Batı ticaretinde Hint Okyanusu ile Kızıldeniz arasındaki irtibatı sağlaması gibi; aynı güzergâhın devamı olarak Kızıldeniz ile Akdeniz arasındaki irtibatı sağlamaktadır.¹¹⁴⁶

Mekke'nin aşağı mahallesinde bulunan ve Safvân b. Ümeyye b. Halef el-Cumâhî'ye ait olan Mısır Çarşısı'nda (دار مصر) Mısır'dan getirilen ve depolanan ürünler satılmaktadır. Burada satılan ürünler sadece Mısır'dan getirilenler olduğu için çarşı da bu isimle anılmaktadır.¹¹⁴⁷

Amr b. Âs'ın Mısır'da güzel koku ve deri ticareti yaptığı bilinmektedir. Nitekim sonraki dönemlerde Mısır'ı fethetmesinde onun Câhiliye döneminde buranın yolları, bölgenin zengin-

Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Olması Bakımından es-Sîretü'n-Nebeviyye", 501-502; Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 410-411; Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 132; Khanfar, *İlk Bahar*, 259.

¹¹⁴⁴ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, 47, 61; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/120, 124; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I/172; Lammens, "Mekke", *İA*, VII, 633; Abbas, İhsan, "el-Alâkâtü't-Ticâriyye beyne Mekke ve ş-Şâm hettâ Bidâyâtü'l-Fethi'l-İslâmî", 17-18; Cümeylî, *Kureyş*, 150-152.

¹¹⁴⁵ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 157.

¹¹⁴⁶ Utku, *Kızıldeniz -Çöl, Gemi ve Tacir-*, 301.

¹¹⁴⁷ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/342.

liği ve halkının Roma'nın idaresinden bîzar olması ile bu sebeple savaşmaktan aciz düştüğü yönünde verdiği bilgiler etkili olmuştur.¹¹⁴⁸ Amr b. Âs dışında Taifli Muğire b. Şu'be'nin de Kureyş kervanıyla birlikte Mısır'a ticaret maksadıyla gittiği kaynaklarda zikredilmektedir.¹¹⁴⁹

Vefatı sırasında kefenleme için hangi elbisesinin kullanılacağı sorusuna Hz. Peygamber'in "üzerimdeki, Mısır kumaşı veya Yemen elbisesi"¹¹⁵⁰ şeklindeki cevabı ile Ukâz'da okunan ve beğenilen şiirlerin Mısır ketenine yazılarak Kâbe duvarına asıldığı¹¹⁵¹ bilgisinden hareketle, Mısır menşeli ürünlerin hem Kureyşlilerce hem de genel olarak Araplarca kullanıldığını söylemek mümkündür. Mekke halkı Mısır kumaşlarını *el-kabatî* olarak isimlendirmiştir.¹¹⁵²

Cüreyc b. Minâ' isimli Mısır Mukavkısı'nın Hz. Peygambere Mâriye bnt. Şem'ûn isimli bir köle hediye etmesinden¹¹⁵³ ve Mısır'da Nil Nehri'ne nâzır bir konumda bulunan Nûbe bölgesinin¹¹⁵⁴ kadim dönemlerde köle ihracatı konusunda meşhur bir yer olmasından¹¹⁵⁵ hareketle Kureyşlilerin Mısır'la olan ticari ilişkilerinde kölelerin önemli bir yer edindiği ifade edilebilir.

2.5.6. Irak

Kureyşlilerin Sâsânî bölgesiyle gerçekleştirdikleri ticaretlerinin Roma hâkimiyetinde bulunan topraklardaki gibi yoğun düzeyde devam ettiğini söylemek mümkün değildir. İlâf kapsamında

¹¹⁴⁸ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 107; Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Raşidîn Devri* (9. Baskı), Kubbealtı, İstanbul 2019, 250.

¹¹⁴⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, XIII/343.

¹¹⁵⁰ Taberî, *Târihü't-Taberî*, III/192; Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 249.

¹¹⁵¹ Mu'allakât-ı Seb'a – Yedi Askı, Çev. Şerafeddin Yaltkaya, 15.

¹¹⁵² Cümeylî, *Kureyş*, 157.

¹¹⁵³ Süheylî, *er-Ravdû'l-Ünüf*, I/43.

¹¹⁵⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/309.

¹¹⁵⁵ Lombard, *İslâm Medeniyeti'nin Altın Çağı*, 234.

Nevfel b. Abdülmuttalib'in Irak'taki ilgili kişiyle anlaşma yaptığı ifade edilmekle beraber; söz konusu ürünler itibarıyla ve yol güvenliği noktasında Irak toprakları ile olan ticarî ilişkiler daha düşük yoğunluktadır. Bunun esas nedeni, İranlıların Hindistan ve ilgili doğu ülkeleriyle direkt bağlantı içerisinde olmasıdır. En önemli ticaret yolları ülkelerinden geçmekte ve bu durumu lehlerinde kullanarak bir tekel haline gelmektedir. Koydukları yüksek vergilerle Romalıların ciddi miktarlarda para harcamalarına sebep olmaktadır.¹¹⁵⁶ Esasen Mekke ticaretini ortaya çıkaran ana etken de bu olmuştur. Bu haliyle Kureyşlilerin Irak'tan ziyade Şam ile ticaret halinde olmaları da doğaldır. Bununla birlikte köle, fildişi, ladin (afyon tentürü) ve deve kuşu tüyü gibi Habeşistan merkezli Afrika malları¹¹⁵⁷ ile Yemen merkezli buhur, ıtriyat ve çeşitli dokumacılık ürünlerine sahip olmak isteyen Sâsânîlerin bir aracı kullanmaları gerekmektedir. Bu noktada Hîrelilerin ön plana çıktığını ve Ficâr Savaşları'nın da bu durumun bir uzantısı olarak gerçekleştiğini ilgili yerde ifade etmiştik. Esasen Mekke-Irak ticarî ilişkileri denildiğinde de Mekke-Hîre bağlantısının kastedildiği belirtilebilir.¹¹⁵⁸

Şam ile kıyaslandığında daha düşük yoğunluklu bir ilişki-den bahsetmekle beraber, Kureyşlilerin Hîreliler ile kaynaklara yansıyacak düzeyde temas halinde olduğunu da ifade etmek gerekir. Kureyşlilerin yazıyı Hîrelilerden öğrendikleri yönündeki kayıt¹¹⁵⁹ ile zındık oldukları söylenen Kureyşli bazı zevâtın bu fikirlerini Hîre Hristiyanlarından aldıkları¹¹⁶⁰ şeklindeki beyanlar, iki bölge arasındaki bağlantıya işaret eder.

Hem Ebû Süfyân liderliğinde Irak'a seyahat eden Kureyş

¹¹⁵⁶ Aladie, *Meccan Trade*, 108.

¹¹⁵⁷ Sehhâb, *Îlâfu Kureyş*, 218.

¹¹⁵⁸ Bkz. Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 323.

¹¹⁵⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 744.

¹¹⁶⁰ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 129.

kervanı¹¹⁶¹ hem de Hz. Ömer'in içerisinde bulunduğu bir diğer kafilenin aynı yere gittiği¹¹⁶² kaynaklara yansıyan rivayetlerdendir. Cevâd Ali, Mekkeliler ile Hîreliler arasında anlaşmalar olduğunu; her iki tarafın da diğer bölgede satılması için birbirlerine ürünler gönderdiklerini ifade eder. Kişiler bazında bir ortaklık şeklinde gerçekleşen bu anlaşmalar kapsamında Hz. Ömer ile Hîreli Ka'b b. 'Adî et-Tenûhî arasında kumaş ticareti yapılmaktadır.¹¹⁶³

Mekkenin önde gelen tacirlerinden Abdullah b. Cüd'ân, evine davet ettiği Kureyşlilere ve hacılara sadece yöresel Arap yemeklerini değil; Sâsânî mutfağından alınan *Fâlûzec* isimli tatlıyı da ikram etmiştir.¹¹⁶⁴ Irak'ta yediği bu tatlıyı çok beğenen Cud'ân, dönüş sırasında söz konusu tatlıyı yapabilecek bir köle satın alarak Mekke'ye dönmüştür. Bu şekilde insanlara ikram edilen fâlûzec hakkında Ümeyye b. Ebû Salt'ın övücü mâhiyette şiirleri vardır.¹¹⁶⁵

Kur'ân'da daha çok cennet tasvirleri yapılırken istebrak, sündüs, zerâbî, abkarî, kâfur, mercan, yakut ve misk gibi Farsça asıllı kelimeler kullanılmaktadır.¹¹⁶⁶ Hz. Ebûbekir'in kızı Esmâ'nın, kız kardeşi Hz. Aişe'den aldığı İran atlasından imal edilmiş şaldan bir cübbesi bulunmaktadır. Resûlullah'ın bu cübbeyi giydiği bilinmektedir.¹¹⁶⁷ Kureyşli önde gelenlerin evlerinde kullandıkları altından ve gümüşten ibrikler bulunmaktadır. Arapların Fars-

¹¹⁶¹ İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih el-Endelûsî (328/940), *el-İkdü'l-Ferîd I-IX*, Thk. Müfid Muhammed Kumeyme, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1404/1983. I/288.

¹¹⁶² Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl (ö. 400/1009'dan sonra), *el-Evâil*, Thk. Muhammed es-Seyyid el-Vekil, Dârü'l-Beşîr li's-Sekâfe ve'l-'Ulûmî'l-İslâmiyye, Kahire 1408/1987, 28.

¹¹⁶³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/408.

¹¹⁶⁴ Azizova, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 116 (228. Dipnot).

¹¹⁶⁵ Âlûsî, *Bulûğü'l-Ereb*, I/381.

¹¹⁶⁶ Bozkurt, "İpek Yolu", *DİA*, XXII, 372.

¹¹⁶⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/440.

ça asıllı olan ibriği İslâm öncesi dönemlerde Hîreliler vasıtasıyla Farslılardan aldıkları ifade edilmektedir.¹¹⁶⁸ Yine Kureys'in önde gelen simalarından Nadr b. Hâris Sâsânîlere ait kıssa ve hikâyeleri anlatmaktadır. Ticaret maksadıyla Hîre'ye giden Nadr'ın, burada Fars kültürüne ait bazı kitapları satın alarak¹¹⁶⁹ Mekke'ye getirdiği ifade edilmektedir. Bütün bu bilgiler beraber düşünüldüğünde, Mekkelilerin Irak ile her ne kadar az ilişki içerisinde olsalar da ticaretlerini belirli bir seviyede sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Ticaretin doğal bir sonucu olarak kültürler arasında etkileşim meydana geldiği de müşahade edilmektedir. Özellikle de ticarî anlamda kıymeti haiz ürünlerin isimlerinin Farsça'dan Arapça'ya geçmiş olması bu açıdan zikre değerdir.

2.5.7. Yemen

Mekke ile Yemen arasındaki ilişkiler çok eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Kureys'ten önce Mekke hâkimiyetini ellerinde bulunduran Cürhümlüler¹¹⁷⁰ ile onlardan sonra gelen Huzâalılar¹¹⁷¹ Yemenli idiler. Mekke şehri de Kureys'in tarih sahnesine çıkmasından önce, Yemenlilerin Kuzey'e yaptıkları ticari seyahatler esnasında durup dinlendikleri bir duraktır.¹¹⁷² Hatta Yemen Tübbâ'larından Es'ad Ebî Kerb'in Mekke'yi ziyaret ederek haccettiği ve ilk defa Kâbe'yi örten kişi olduğu aktarılmaktadır.¹¹⁷³ Hal böyle olunca, Mekke-Yemen ilişkileri-

¹¹⁶⁸ Mahmut Esmer, *İslam Fethine Kadar Hîre Şehrini Arap Kültüründeki Yeri ve Önemi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, 112.

¹¹⁶⁹ Esmer, *İslam Fethine Kadar Hîre Şehrini Arap Kültüründeki Yeri ve Önemi*, 113.

¹¹⁷⁰ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, I/57.

¹¹⁷¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/78; Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, II/173.

¹¹⁷² Simon, *Meccan Trade and Islam -Problem of Orgin and Structure-*, 60; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/12.

¹¹⁷³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/16-20.

nin tarihi kökenlerinin diğer yerleşim yerlerine kıyasla bir hayli eski olduğu ifade edilebilir.

Muttalib b. Abdümenâf'ın Yemen ile tesis ettiği îlâf sonrasında, Kureyş kervanları Yemen'in çeşitli bölgelerine ticari seyahatlerde bulunmuşlardır. Abdülmuttalib b. Hâşim, Abbas b. Abdülmuttalib, Ebû Süfyân, Ebû Rebî' b. Muğîre, Velîd b. Muğîre, Fakih b. Muğîre, Hâşim b. Muğîre ve Abdullah b. Ebû Rebîa gibi isimler bu bağlamda zikredilebilir.¹¹⁷⁴ Ebrehe'nin inşa ettirdiği katedral hadisesinde, Hâşim b. Muğîre'nin ticaret maksadıyla o esnada San'a'da olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.¹¹⁷⁵

Şekil 15. Yemen'de bulunan altından bir boğa başı.¹¹⁷⁶

Kureyşlilerin Yemen yönünde uğradıkları ilk yer Hubâşe

¹¹⁷⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/440; Crone, *Meccan Trade And The Rise Of Islam*, 120-121.

¹¹⁷⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, XV/237.

¹¹⁷⁶ https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1977-0226-2

Panayır'dır. Mekke'ye altı günlük mesafede olan bu panayıra pek çok yerden insan katılmaktadır. Hz. Peygamber'in de Hz. Hatice'nin mallarını satmak için buraya uğradığı söylenmektedir.¹¹⁷⁷ Hubâşe'den sonra Umân civarlarındaki Suhâr;¹¹⁷⁸ onun ardından Sind, Hind ve Çin tücârının da katıldığı Debâ;¹¹⁷⁹ ondan sonra da Aden ile Umân arasındaki Şihr¹¹⁸⁰ panayırları Kureyşlilerin uğradığı yerlerdendir. Şihr'den sonra Yemen'in en önemli noktalarından Aden'e, oradan San'a'ya oradan da Yemen'deki son durak olan Hadramevt'e geçilmektedir.¹¹⁸¹ Kureyşlilerin de katıldığı Hadramevt panayırına, diğer yerleşim yerlerinden kopuk olması sebebiyle koruma (hafâra- خفارة) olmadan gelmek mümkün değildir. Kureyş buraya geldiğinde, muhafız olarak Âkilü'l-Mürâr'dan koruma almaktadır. Geriye kalan insanlar ise Âl-i Mesrûk b. Vâil el-Hadramî'den himâye talep etmektedir. "İnsanların koruma aldığı bu ailelerin her ikisi de şeref sahibi idi. Ne var ki birincinin ikincisine olan üstünlüğü, Kureyş'in sâir insanlara olan durumu gibidir."¹¹⁸²

Hz. Peygamber'in vefat ettiğinde Yemen işi sert bir izar ve yine Yemen işi keçelenmiş bir elbise içinde olduğu;¹¹⁸³ Necdî menşeli bir cübbesinin bulunduğunu;¹¹⁸⁴ Hadramevt ürünü ucu sivri ve iki bağı olan terliğinin olduğu¹¹⁸⁵ ve Hz. Zeyneb'in Bedir'de esir düşen kocası Ebü'l-Âs'ın fidyesi olarak Zafâr menşeli gerdanlığını gönderdiği¹¹⁸⁶ şeklindeki rivayetlerden Ku-

¹¹⁷⁷ Efgânî, *Esvâkû'l-Arab*, 221-224.

¹¹⁷⁸ Efgânî, *Esvâkû'l-Arab*, 225.

¹¹⁷⁹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 198.

¹¹⁸⁰ Efgânî, *Esvâkû'l-Arab*, 230.

¹¹⁸¹ Bûşârîb, *Mekke ve Alâkâtuhu bi'l-Havâdiri'l-Hicâziyye ve'd-Düveli'l-Mücâvire*, 142-143.

¹¹⁸² Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-Emkine*, 385.

¹¹⁸³ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/438.

¹¹⁸⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/443.

¹¹⁸⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/460.

¹¹⁸⁶ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, 144.

reyşlilerin Yemen'in hemen her bölgesiyle temas halinde oldukları anlaşılmaktadır.

Mekke-Yemen ticarî ilişkileri bağlamında, Kureyşlilerin Yemen'e senede kaç defa yolculuk yaptıkları tespit edilmesi kolay olmayan meselelerden birisidir. Kureyşlilerin Şam'a senede birkaç defa yolculuk yaptıkları, hicretten sonra gerçekleştirilen gazve ve seriyyelerden anlaşılabilmektedir. Bununla beraber Mekke'den Yemen'e giden ticaret yolu Medine'den saldı-
rıya uğramayacak kadar uzaktır. Bu sebeple kaynaklarda Yemen tarafıyla ilgili bilgi bulunmaması anlaşılabılır bir durumdur. Metrûdü'l-Huzâî'ye ait bir beyit ise bize bu konuda ipucu verebilir görülmektedir. Hâşim'in gerçekleştirdiği îlâf bağlamında Metrûd şöyle demektedir:¹¹⁸⁷

سفرين سنهما له و لقومه سفر الشتاء و سفرة الأصيف

Şiirde, Şam'a gerçekleştirilen yaz seferinin çoğul olarak kullanılmasına karşın kışın Yemen'e gerçekleştirilen kış seferinin tekil kalıpta gelmesi, siyer kaynaklarındaki bilgilerle paralellik arz etmektedir. Elbette mezkûr şiir üzerinden Yemen'e senede sadece bir defa seyahat edildiğini söylemek mümkün değildir. Bununla beraber elimizdeki malzemenin bu konuda net bir görüş belirtmeye imkân tanımadığı ifade edilebilir.

2.5.8. Habeşistan

Habeşistan, Kureyşlilerin deniz yoluyla ticarî ilişki içerisinde olduğu bir yerdir. Cidde yakınlarında bulunan Şuaybe, Mekke'nin Kızıldenize'ye açılan limanıdır.¹¹⁸⁸ Mekkeliler, Afrika sahillerinden alıp Irak veya Şam taraflarına götürecekleri ürünleri Habeşlilere ait gemilerle Şuaybe Limanı'na taşımaktadır.¹¹⁸⁹

¹¹⁸⁷ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 127. İbn Hişâm'da ise şu şekilde geçmektedir: "سنت إليه الرحلتان كلاهما سفر الشتاء و رحلة الأصيف" İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/93.

¹¹⁸⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/115.

¹¹⁸⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/115.

Süheyl b. Amr'ın Kureyşlilere hitaben: "İçinizde en çok gemiye sahip olanın ben olduğumu biliyorsunuz."¹¹⁹⁰ şeklinde ki sözleri bu duruma işaret etmektedir. Halifeliği döneminde Hz. Osman'ın şahsına ait gemiler¹¹⁹¹ dışında Kureyşlilerden herhangi birisine ait gemi bulunduğu dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Bu durumda Süheyl b. Amr'ın sözünün, "İçinizde en çok deniz ticareti yapan benim." şeklinde anlaşılması ve bu ticaretin Habeşlilere ait gemilerle sürdürülüyor olması kuvvetle muhtemeldir.

Tarçın, buhur, kaplumbağa kabuğu, köle, fildişi, maymun ve jaguar gibi canlı hayvanlar, gergedan boynuzu ile ayakkabıcılıkta kullanılan zürafa derisi gibi ürünler,¹¹⁹² Habeş merkezli Afrika mallarının önde gelenleridir. Söz konusu ticaretin sadece Kureyşlilerin buraya gelerek ihtiyaç duydukları ürünleri almaları şeklinde gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Habeşlilerin de ticaret maksadıyla Mekke'ye geldikleri kaynaklardan anlaşılmaktadır. Kusay b. Kilâb'ın Mekke'ye ticarî mal getiren zengin bir Habeşli tâciri öldürmesi¹¹⁹³ bu bağlamda zikredilebilir.

Habeşistan hicreti esnasında Şuaybe Limanı'na gelen Müslümanlar, yarımşar dinar karşılığında Habeşistan yönüne giden iki farklı gemiye binmişlerdir.¹¹⁹⁴ Müslümanların Şuaybe'ye varır varmaz gemiye bindikleri anlaşılmaktadır. Çünkü ilgili rivayetin devamında, hemen peşi sıra yola koyulan Kureyşlilerin onlara yetişemediği ifade edilmektedir.¹¹⁹⁵ Bu durum, Müslümanların ve genel olarak Mekkelilerin Habeşli tâcirlerin hangi günlerde Şuaybe Limanı'nda olduklarını bildiklerini göstere-

¹¹⁹⁰ İbn Habîb, *el-Munemmak*, 217.

¹¹⁹¹ Diyarbekrî, *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi'n-Nefs*, II/268.

¹¹⁹² Utku, *Kızıldeniz –Çöl, Gemi ve Tacir-*, 304.

¹¹⁹³ İbn Habîb, *el-Munemmak*, 32.

¹¹⁹⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/191.

¹¹⁹⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/191.

bilir. Haberleşmenin kısıtlı olduğu o dönemlerde, limana ulaşmalarına rağmen günlerce orada bekleme ihtimali işten bile değildir. Fakat böyle bir durumun yaşanmamış olması, Mekke-Habeşistan ilişkilerinin tahminimizden de sıkı olabileceğini akla getirmektedir.

Hz. Peygamber henüz çocukken onunla karşılaşan habeşli bir grubun onu Habeşistan'a götürmek istemesi,¹¹⁹⁶ Hz. Peygamber'in habeşli dadısı Bereke Ümmü Eymen,¹¹⁹⁷ habeş asıllı Bilal-i Habeşî ile yine habeş asıllı olup Hz. Hamza'yı şehit eden Vahşî¹¹⁹⁸ gibi kimselerin varlığı, Mekke ile Habeşistan arasındaki irtibata işaret etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de denizden, deniz rüzgârlarından ve gemilerden bahseden pek çok ayetin bulunması da¹¹⁹⁹ Kureyşlilerin bu alana dair itiyatları ile ilgili olmalıdır. Söz konusu vurgular, Kureyşlilerin Habeşistanla kurdukları deniz ticaretlerine atfen alışık oldukları temalar olmalıdır.

¹¹⁹⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/113.

¹¹⁹⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, VIII/27.

¹¹⁹⁸ Ramazan Önal, "Hz. Hamza'nın İslâm'dan Önceki Hayatı, Hz. Peygamber ile Olan Süt Kardeşliği Meselesi, Hidayeti ve Mücadelesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (40), 2018, 137.

¹¹⁹⁹ En'âm: 6/97; Tevbe: 9/96; Yûnus: 10/23-24; Nahl: 16/14; İsrâ: 17/66; Tâhâ: 20/39; Nûr: 24/40; Fâtır: 35/16; Şûrâ: 42/31; Rahmân: 55/19, 24. Ayrıca bkz. Cümeylî, *Kureyş*, 156.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUREYŞ KABİLESİ'NİN İSLÂM'A MUHALEFETİNDE MEKKE TİCARETİNİN ROLÜ

Hız. Peygamber'in 610 yılında başlayan çağrısının ilk muhatabları Mekkele Kureyş kabilesi ve onlarla çeşitli şekillerde (hılî, civar, velâ) anlaşması bulunup şehirde ikâmet eden diğer kişiler olmuştur. Ana muhatab kitlesini ise kendisinin de mensup olduğu Kureyş kabilesi üyeleri oluşturmıştır. Kureyşlilerin bir kısmı onun çağrısına olumlu cevap vermiş ve Müslüman olmuştur. Özellikle kabile liderlerinin başını çektiğı büyük kit- le ise onun peygamberliğini inkâr etmiş ve dozu sürekli artan bir oranda muhalefet etmiştir. Mekkelilerin muhalefetine çe- şitli sebepleri vardır. Bu sebepler dinî, siyasî, iktisadî ve sosyal nedenler olmak üzere 4 başlıkta toplanabilir. Bu bölümde araş- tırmanın kurgusuna uygun bir şekilde çalışmanın mâhiyeti ve ilk iki bölümün uzantısı olarak, muhalefetin iktisadî veçhesi ele alınacaktır. Geriye kalan muhalefet sebepleri ise ilgili başlıkta çalışmaya etkisine göre muhtasar olarak incelenecektir.

Taberî'de geçen bir rivayet bölüme giriş mahiyetinde önem arz etmektedir. Bu rivayete göre Urve b. Zübeyr, Emevi Hali- fesi Abdülmelik b. Mervân'a bir mektup yazmıştır. Kureyşli-

lerin Hz. Muhammed'e neden karşı çıkıp muhalefet ettiklerini ele alan bu mektupta Urve şunları söylemiştir:

“Rasulullah (s.a.v.) kavmini Allah'ın kendisine verdiği hidayet ve nura çağırduğında, ilk anda ondan uzak durmadılar, neredeyse onu dinleyeceklerdi. Ne zaman ki tâgûtlarını (putlarını) kınadı ve Taif'ten Kureyşli zengin bir grup geldi, işte o zaman kendisine karşı çıktılar, sertleşmeye başladılar, söylediklerinden hoşlanmadılar, sözlerini dinleyenleri ona karşı kışkırttılar, insanların çoğu ondan uzaklaştı. Allah'ın koruduğu az sayıdaki insan dışındakiler onu terk etti.”¹²⁰⁰

Urve'nin özellikle “Taif'ten gelen Kureyşli zenginler”i vur-gulaması çalışmamız açısından önemlidir. İslâm'a muhalefetin önde gelenleri/organizatörleri neden zenginler olmuştur? Putları en çok önemseyen, en dindar kişiler Kureyşli zenginler miydi? Yoksa başka bir sebep mi vardı? Zenginlerin dindar olmadığını söylemek gibi bir genellemede bulunmak istemeyiz. Fakat günümüzde yapılan araştırmalarda, belli bir zenginlik düzeyinin üzerine çıkanlarda tanrıya inanma oranının belirgin bir şekilde düştüğünün ifade edilmesi önemlidir.¹²⁰¹ Bu noktadan hareketle, zaman ve zemin farklı olsa da, insanların genel olarak benzer koşullarda aynı tavırları sergiledikleri belirtilebilir. Çünkü insanın doğası genel olarak benzerlikler göstermektedir. Bu sebeple Kureyşli zenginlerin putları için ortaya koydukları tepkilerinin –genellikle- dinî olmayan bir güdüleyiciye bağlı olduğunu ifade etmek mümkündür.

Hz. Peygamber'in 13 sene boyunca İslâm'ı tebliğ ettiği Mekke şehrinin nüfusunun 5 ila 10 bin arasında olduğu ifade edilmek-

¹²⁰⁰ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, II/328. Metnin tercümesi için bkz. Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 121.

¹²⁰¹ 1997 yılında yapılan bir araştırmada, gelir seviyesi yıllık 150.000 doların üstünde olanlar kişilerde tanrıya inanç oranında belirgin bir düşüş gözlemlenmiştir. John C. Lennox, *God's Undertaker: Has Science Buried God?*, A Lion Book, Oxford 2009, 18.

tedir.¹²⁰² Bedir Savaşı'na kadar geçen süreçte Medine'ye hicret edenlerin sayısı yaklaşık 112 kişi olarak tespit edilmiştir.¹²⁰³ Hz. Peygamber'in Mekke dönemi boyunca İslâm'ı kabul eden kişi sayısının sadece 112 olmadığı; bazı kişilerin çeşitli sebeplerle hicret edemediği veya hicret etse de isimlerinin rivayetlere yansımadağı şeklinde haklı bir itiraz gelebilir. Bu durumda hicretin ilk esnada tercihe bırakılsa da sonrasında Hz. Peygamber tarafından zorunlu tutulduğu¹²⁰⁴ ve hicret etmeyenlerin Kur'ân'da yerildiği¹²⁰⁵ bilinmesine rağmen, Mekke fethine kadar geçen süreçte hicret eden kişi sayısının ancak 300 civarında olduğu¹²⁰⁶ vurgulanmalıdır. Bu durum, Kureyşlilerin İslâm'a muhalefet konusundaki tavırlarını ortaya koymaktadır. Peki, bu tavırda, Mekke'nin yaklaşık bir buçuk asırlık süre sonunda ticarî bir merkeze dönüşmesinin ve neticesinde şehirde meydana gelen tüccar sermayesinin etkisi ne olmuştur?

Bu bölümün odak noktasını her ne kadar iktisadî veçhe oluştursa da Marksizmdaki gibi bütün insanî ilişki ve eylemlerin ekonomik etkenlere indirgenmesi de doğru değildir. Nitekim yeri geldikçe temas edileceği üzere, muhalefet eden kimi Kureyşlinin ana motivasyon kaynağının ekonomi dışındaki çeşitli güdüleyiciler olduğu rivayetlerden anlaşılabilmektedir. Bununla birlikte özellikle kabile (batın) liderlerinin ve bir buçuk asırlık süre neticesinde oluşturulan "Mekke sistemi"¹²⁰⁷ içeri-

¹²⁰² Mellâhî, *Târîhu Mekketi'l-Mukerreme*, 82.

¹²⁰³ Nermin Köksal, *Hz. Peygamber Dönemi Mekke'den Medine'ye Hicret Eden Muhâcirler* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Erzurum 2023, 87.

¹²⁰⁴ Furkan Çelebi, "Medeniyet Tarihimizde İslam Şehri Olgusu", Mahsum Aytepe – Hasan Kaya (Ed.) *İslam Düşüncesi Araştırmaları -II- -Metodolojik Yaklaşımlar-*, Araştırma Yayınları, Ankara 2020, 179.

¹²⁰⁵ Nisâ: 4/97.

¹²⁰⁶ Köksal, *Hz. Peygamber Dönemi Mekke'den Medine'ye Hicret Eden Muhâcirler*, 317.

¹²⁰⁷ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 39.

sinde ticaretten ciddi sermaye elde eden zenginlerin başat muhalefet gerekçesinin ekonomik çıkarlar olduğu da anlaşılmaktadır. Öyle ki tebliğin ilk birkaç yılında Müslüman olduğu tespit edilen 46 kişi¹²⁰⁸ içerisinde “Mekke sermayesinden büyük pay alan aşırı zenginlerden neredeyse kimse yoktu.”¹²⁰⁹

Kureyşliler içerisinde Müslüman olan kişilerin genellikle orta halli tüccarlar ile çok zengin tacirlerin çocukları olduğu görülmektedir.¹²¹⁰ Bu kişilerin genellikle 25-35 yaş aralığındaki genç kişiler olduğu¹²¹¹ da yine ifade edilmektedir. Mekke’nin ticarî bir merkeze dönüşmesinde etkin rol alarak bu sayede ciddi sermaye elde eden; serveti bir nevi kendi tekellerine alan orta yaş ve üstü zengin tâcirlerin ise Taberî’nin de rivayetinde işaret edildiği üzere, İslâmî davete karşı çıktıkları ve başarıya ulaşmaması için ellerinden gelen çabayı harcadıkları anlaşılmaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki başlıklarında Kureyşli ileri gelenlerin muhalefet etmelerinde ekonomik etkenlerin ne seviyede rol aldığını; mele’/mütref olarak ifade edilen kişilerin neden muhalefet etme ihtiyacı hissettikleri ele alınacaktır. Kureyşli ileri gelenlerin, İslâmî davetin başarıya ulaşması durumunda, Mekke ticaret sistemi sayesinde elde ettikleri ayrıcalıklarının neden kaybolacağını düşündükleri ve bu çekincelerinin vakıayla uyu mu da ilgili başlıklarda ele alınacak konular arasındadır.

3.1. Kureyş İçin Ticaretin Anlam ve Önemi

Arabistan’ın coğrafi mevkisi ve yapısı, tarihin kadim dönemlerinden beri Arapların aracılık/ticaret konusunda sivrilmele-

¹²⁰⁸ Kurt, “Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar”, 29.

¹²⁰⁹ Kurt, “Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar”, 40.

¹²¹⁰ Kurt, “Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar”, 37.

¹²¹¹ Köksal, Hz. Peygamber Dönemi Mekke’den Medine’ye Hicret Eden Muhâcirler, 305

rine ön ayak olmuştur. Arapların “dünya ticaretinin mucidi”¹²¹² olarak tanımlanmalarının arkasında asırlara dayanan tecrübelerinin hatırı sayılır etkisi vardır. Esas olarak Merkantilizm dönemine kadar Batı’da gerçek anlamda bir sınıf olarak ön plana çıkamayan, pek fazla önemsenmeyen tüccar sınıfının aksine; Arabistan’da tâcirlik rağbet gören,¹²¹³ baskılara maruz kalmayan bir sınıf olarak tarih boyunca ön plana çıkmıştır. Batının toprak temelli yapısı sebebiyle toprak sahipleri ön plana çıkar-ken; kuru ve çorak Arabistan’ın böyle bir imkândan mahrum kalması çok eski dönemlerden beri ticareti ve tüccarlığı önemli bir noktaya taşımıştır.

Mekke şehri, böyle bir tarihsel mirasın devamı olarak Necran’ın, San’a’nın, Sa’de’nin, Petra’nın, Palmira’nın, Busra’nın ve Hîre’nin ardından Arabistan’ın en önemli ticaret merkezlerinden birisi olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Nitekim Hz. Peygamber’in “Arapların liderliği önce Himyerîlerin elinde idi. Sonra Allah onlardan alarak Kureyşlilere verdi.”¹²¹⁴ mealindeki sözü bu hakikate işaret etmektedir.

Milâdî 440 senesinde Kusay b. Kilâb tarafından Mekke’ye yerleştirilen Kureyş kabilesi, varlıklarının Kâbe’ye bağlı olduğunun bilincindedir. Hem Kusay’ın hem de ardından gelenlerin attıkları adımlarla şehrin eskiden beri süregelen dinî konumu daha üst noktalara taşınmaya çalışılmıştır. Çünkü şehrin dinî önemi artıkça buraya gelen insan sayısı artmakta, ticaret daha da canlanmaktadır. Bu bağlamda îlâf, hums, hilf ve nesî gibi kimisi dinî kimisi de ticarî olan kurumsal yapılar oluştu-

¹²¹² Koehler, *İslam’ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, 11.

¹²¹³ “Ticaret Câhiliye’den itibaren Arap toplumunda saygıdeğer bir meslek olarak telakki edilmekte ve tâcirler kendi bölgelerinin nüfuzlu ve itibarlı şahısları olarak bilinmekteydiler.” Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 453.

¹²¹⁴ Buhârî, *et-Târîhü'l-Kebîr*, III/264.

rulmuş ve dinle ticaretin birleştirildiği bu sistem içerisinde Kureyşliler yereldeki etkilerini artırmaya başlamışlardır.

Hâşim ile başlayan ve sonrasında aktif bir şekilde devam ettirilen îlâf uygulamasıyla Kureyş, sınırlarını aşmış ve milletlerarası ticarete dâhil olmaya başlamıştır. Milâdî VI. asırda yaşanan siyasî, sosyal ve ekonomik pek çok hâdise, İslâm davetinin başladığı döneme değin Kureyş lehinde gelişmiş ve Kureyşliler süreç sonunda bölgelerinin en önemli tâcirleri haline gelmişlerdir. Öyle ki İslâm'ın tebliğ edilmeye başlandığı dönemde Mekke ve civarında neredeyse ticaretle uğraşmayan kimse kalmamıştır.¹²¹⁵ Daha açık ifade etmek gerekirse, Hz. Peygamber'in kendilerini İslâm'a davet ettiği dönemde tâcir olmayan Kureyş mensupları, kabiledaşları nezdinde itibar edilmeyen kişiler olarak görülmüştür.¹²¹⁶ Bu tavrın oluşmasında, söz konusu dönemde Yemen ve Şam toprakları arasındaki ticaret yolunun büyük bir kısmını hâkimiyetleri altına almış olmalarının önemli bir yeri vardır.

Mekke'de bulunan hemen herkesin iştirak ettiği kolektif ticarî organizasyonlardan yüzde yüz oranında kâr elde eden Kureyşliler, sayısı bazen 1000 bazen 2500 deveye ulaşan devasa kervanları organize etmektedir. Dolayısıyla Kureyşliler açısından ticaret, en önemli gelir ve kazanç kaynağıdır.¹²¹⁷ Hz. Peygamber'in vefatından 25-30 yıl sonra yazıldığı tahmin edilen bir Ermeni kroniğinde (Pseudo-Sebeos) bile Hz. Muhammed'in tacir vasfının özellikle ön plana çıkarılmış olması¹²¹⁸ Kureyşlilerin bu alandaki ününe işaret eder. Senedi itibariyle her ne kadar za-

¹²¹⁵ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi–*, 173.

¹²¹⁶ Mellâhî, *Târîhu Mekketi'l-Mukerreme*, 114.

¹²¹⁷ Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 126.

¹²¹⁸ Harald Suermann, "Early Islam in The Light of Christian and Jewish Sources", Angelika N. – Nicolai S. – Michael M. (Ed.), *The Qur'ân in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur'anic Milieu*, Brill, Leiden-Boston 2010, 142.

yıf kabul edilse de¹²¹⁹ ortaya koymaya çalıştığımız tarihsel görüntüye uygunluğu itibariyle “Rızkın onda dokuzu ticarettedir.” hadisi de Kureyşlilerin o dönemdeki ticarî faaliyetlerine atıf bağlamında burada zikredilebilir.

Birinci bölümde ortaya koyduğumuz tarihî serencam neticesinde Mekke, milâdî VII. asrın başlarına gelindiğinde ticaretin hemen her alanında ön plana çıkmış önemli bir sermaye merkezi haline gelmiştir. Kureyşliler Arabistan'ın en önemli ticaret yolunun yularını ele geçirmişlerdir. Hac mevsimlerinde Mekke civarında Arabistan'ın en önemli ticaret ve edebiyat panayırıları kurulurken; Kureyşliler de buradan aldıkları güçle kuzeyden güneye, doğudan batıya bütün bir Arabistan'ı güvenle katetmişlerdir. Watt'ın “Mekke sistemi” olarak tanımladığı¹²²⁰ bu ticarî ağ neticesinde Mekke'de önemli bir tüccar sermayesi meydana gelmeye başlamıştır. Kurdukları ticarî ağa hem civar bölgelerdeki hem de yol güzergâhları üzerindeki kabile liderlerini dâhil ederek bir taraftan ticaretlerinin güvenliğini, öbür taraftan da siyasî nüfuzlarını genişletmişlerdir. Cümeylî, onların milâdî VII. asrın başı itibariyle Arap Yarımadası'nın lideri konumuna geldiklerini ve ticareti en iyi bilen Araplar olduklarını söylerken¹²²¹ haklı görünmektedir.

Kureyşliler açısından ticaretlerinin devamı hayatî derecede önemlidir. Onlar, kurmuş oldukları sistem içerisinde diğer kabilelerle sıkı ilişki içerisindeydiler. Özellikle îlâf sistemi sayesinde, tıpkı bir devletin yaptığı gibi, başka kabile üyelerine kervanlarında rehberlik ve koruma (hafâre) alanında istihdam sağlamaktaydılar. Yine kervan ticareti sırasında kullanılmak üzere diğer kabilelere ait develerin Kureyşlilerce kiralanması,

¹²¹⁹ Halil İbrahim Doğan, “Halk Dilinde Müstehir Bir Hadis: ‘Rızkın Onda Dokuzu Ticarettedir.’”, *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 10(1), 2023, 153.

¹²²⁰ Watt, *Hiz. Muhammed Mekke’de*, 39.

¹²²¹ Cümeylî, *Kureyş*, 133.

her iki tarafa da fayda sağlamaktadır. Ama özellikle kabilelere ait malların, Yemen ve Şam bölgelerinde satılmak üzere Kureyş kervanlarına dâhil edilmesi, kâbilelerin bu anlamda ciddi kârlar elde etmelerine olanak sağlamıştır.¹²²² Kureyş'in güçlü şüphesiz bu ilişkilerde saklıdır. Zira Arabistan'da güçlü olmanın en önemli ölçütü olan askerî güç şartı, Kureyş söz konusu olduğunda geçerli değildir. Kureyş, askerî anlamda ön planda olan kabilelerden biri değildir.¹²²³ Buna rağmen kurdukları sistem sayesinde geliştiklerileri ittifaklar onlara bu noktada güç katmaktadır. Ticarî ittifaklar üzerine kurulu bu sistemde, müttetik kabilelerin de Mekke ticaretinden faydalananı olmaları, Kureyşle beraber hareket etmelerini intaç etmektedir. Çünkü Kureyş'in refahı kendi refahları, Kureyş'in kaybı da kendi kayıpları anlamına gelmektedir.¹²²⁴ Dolayısıyla Kureyşliler açısından ticaretin anlam ve önemi, sadece ekonomik çıkara dayalı bir mesele değil, bizatihi varlıklarıyla ilgili en temel bir unsurdur. Mekke ticaret sistemi sayesinde elde ettikleri zenginlik yanında diğer kabilelerden gördükleri hürmet, onları bölgele-
rinin liderleri olarak ön plana çıkarmaktadır.

Vâkıdî'den iktibasla aşağıda zikredeceğimiz olay, Kureyş'in insanların zihnindeki konumunu anlamamız açısından aydınlatıcı olacaktır:

Bedir Savaşı'nda Kureyş önde gelenlerinden bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da esir edilmişti. Esirler, Hz. Peygamber'in kölesi Şukrân'ın sorumluluğunda Medine'ye getirilmek üzere yola çıkarıldılar. er-Ravha'ya geldiklerinde insanlar onları karşıladılar ve fetihten dolayı tebrik ettiler. Bu esnada Seleme b.

¹²²² İbrahim, *Tüccar Sermayesi ve İslâm*, 69.

¹²²³ "“Seninle beraber doğru yolu izlersek yurdumuzdan sökülüp atılırız” diyorlar. Peki biz onları dokunulmaz, güvenli, katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin içinde toplandığı bir yere yerleştirmedik mi? Fakat çoğu bunun şuurunda değildir.” Kasas: 28/57.

¹²²⁴ Watt, *Hz. Muhammed Mekke’de*, 36.

Selâme b. Vakaş: “Ne diye bizi tebrik ediyorsunuz acaba? Valahi biz ancak yaşlı dazlakları öldürdük.” dedi. Bunu duyan Hz. Peygamber tebessüm ederek şöyle söyledi: “Ey Kardeşim! Onlar liderlerdi. (الماء) Eğer onları görseydin onların heybetinden etkilenirdin. Eğer sana emretselerdi, onlara itaat ederdin. Eğer kendi davranışlarını onların davranışlarıyla karşılaştırsaydın kendi davranışlarını küçümserdin.”¹²²⁵

Burada lider olarak tercüme edilen mele' kelimesi, ilerleyen sayfalarda daha detaylı ele alacağımız üzere, halkın önde gelen seçkin kişilerini ifade etmektedir. Elbette bütün Kureyşliler insanların gözünde böyle bir mevkiye sahip değildir. Fakat söz konusu dönemlerde zirve dönemlerini yaşayan Mekke ticareti sayesinde, Kureyş içerisinde belirli bazı kişiler servet terâkümü ile ön plana çıkmıştır. Kureyş'in düzenlediği devasa kervan organizasyonlarında genellikle aslan payının sahibi olan¹²²⁶ bu kişiler; yukarıdaki rivayetten de anlaşıldığı üzere, ticaret sayesinde servet, saygınlık ve itibar kazanmışlardır. Ticaretten elde ettikleri kazanç ve neticesinde eriştikleri sosyal statü, özgüvenleri bir hayli yüksek olan bu kişilerin bölgelerinin önderleri olarak da ön plana çıkmalarına olanak sağlamaktadır. Ne var ki aynı kişiler, İslâm'a muhalefetin de en azılı temsilcileri olacak; Mekke ticaretinin kendilerine sağladığı faydaların devamlılığı için İslâm'ın başarıya ulaşmaması gerektiği fikrinden hareketle ellerinden gelen çabayı ortaya koyacaklardır.

Kusay ile başlayan ve bir buçuk asırlık süre sonunda zirve noktasına ulaşan Mekke ticareti sayesinde Kureyşliler, iktisadî durumlarını güçlendirmiş ve siyasî nüfuzlarını yaygınlaştırmışlardır. Özellikle ticaretle elde edilen servet, Kureyş batınları arasında güç odaklarının oluşumuna sebebiyet vermiştir.¹²²⁷

¹²²⁵ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 132-133.

¹²²⁶ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 61.

¹²²⁷ Cümeylî, *Kureyş*, 77.

Söz konusu güç odakları hem Mekke siyasî tarihini anlamada hem de İslâm'a muhalefet edenlerin motivasyonlarını görebilme noktasında bize bazı ipuçları vermektedir. Bundan sonraki başlıkta söz konusu kamplaşmalara temas edilecek ardından da bu kamplaşmaların Mekke ticareti ile ilişkisi ele alınacaktır.

3.2. Kureyş Kabilesinde Bölünme ve Mekke Ticareti

Kureyşliler, uzun bir süre boyunca kabile içi birlikteliği sağlamışlardır. Nitekim İslâm tarihi kaynaklarındaki konuyla ilgili çeşitli rivayetler okunduğunda artık savaşın kaçınılmaz bir hale geldiği ve Kureyşlilerin birliğinin dağılacağı intibahına kapıldığınız durumlarda bile Kureyş ileri gelenlerinin her defasında savaşa engel olduğunu ve meselelerin çeşitli şekillerde savaşa gerek kalmadan halledildiği görülmektedir. Ahlaf-Mutayyebûn ayrışmasından çeşitli batınlar arasındaki münaferelere; Hifû'l-fudûl'dan Hacerülesved'i kimin yerine koyacağına varıncaya kadar yaşanan pek çok problem, ileri gelenlerin devreye girmesi ile büyümeden çözüme kavuşturulmuştur. Zaten Kureyş batınlarının birbiriyle savaşa girmesi demek esasen o güne kadar oluşturmaya çalıştıkları, yapısal anlamda varlıklarını üzerine inşa ettikleri bütün değerlerin kaybolması ve bunun sonucunda da bizatihi kendi varlıklarının yok olmakla karşı karşıya kalması anlamına gelmektedir.

Arabistan çöllerini bir baştan öbür başa katedebilecek düzeyde insanî ilişkilerini geliştiren bu maharetli insanlar, kendi aralarında her ne kadar bloklara ayrılırsalar da bu işin bir iç savaşa dönüştürülmemesi gerektiğinin bilincindeydiler. Aksi bir durum onlar açısından yıkım olabilecektir. Çünkü hem birlikleri zedelenir hem de büyük bir uğraşla Arapların zihninde oluşturmaya çalıştıkları Harem'in kutsallık algısını kendi elleriyle yıkma anlamı taşımaktadır. Arabistan içerisindeki istisnâî konumlarının ve meşruiyet dayanaklarının Kâbe ve Harem oldu-

ğununun bilincinde olan Kureyşlilerin, haram bölgenin kutsiyetini bizatihi kendileri çiğneyecek olursa, bundan sonra Kâbe'nin muhafızları ve Harem ehli olmaları sebebiyle insanların kendilerine sunduğu imtiyazlardan faydalanma imkânları da kalmayacaktır. Hz. Peygamber'e suikast düzenlemeye karar verdiklerinde, batınlar arasında meydana gelebilecek herhangi bir iç savaşa engel olmak için bütün batınların sürece dâhil edilmiş olması da bu tavrın bir uzantısı olarak görülebilir.

Süreç sonunda kabile içi savaş her ne kadar engelleniyor olsa da kabile içerisinde bloklaşmaların bulunduğu bilinmektedir. İslâm öncesi dönemde meydana gelen bu bölünmelerin izleri İslâmî dönemde de karşımıza çıkacaktır. Nitekim batınların İslâmiyet karşısındaki tavırlarının şekillenmesinde bu bloklaşmaların hatırı sayılır etkisi olacaktır.¹²²⁸ Batınlar arasında meydana gelen ayrışmalar ileride Hz. Peygamber'in başlattığı çağrının yanında veya karşısında olmak gibi sonuçlar doğuracaktır.¹²²⁹ Aile içi rekabet olarak da ifade edilebilecek bu durum,¹²³⁰ batınların Mekke yönetimi konusundaki rekabetlerine dayanmaktadır. Dolayısıyla batınlar arasındaki bloklaşmaların evvel emirde siyasî boyutu ön planda olsa da iktidarın dayanağı olması¹²³¹ hasebiyle iktisadın –Kureyş söz konusu olduğu için ticaretin- bu bloklaşmadaki etkisini ortaya koymak önemlidir. Bu şekilde İslâm'a muhalefetin önderleri olarak ifade edilen kişilerin genellikle belirli bir bloka mensup kişiler olmalarının arkasındaki saikler de irdelenebilecektir.

¹²²⁸ Adem Apak, "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), Bursa 2001, 177.

¹²²⁹ Alan, Hz. Peygamber Öncesi Mekke ve Arabistan, 47.

¹²³⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/59.

¹²³¹ Abdülvahid Yakup Sipahioğlu, *Abbâsîlerde İktidar, İktisat Ve Coğrafya (132-292/751-908): İbn Haldûn'un Yaklaşımı Bağlamında Bir İnceleme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2023, 45.

3.2.1. Mekke Ticareti Bağlamında Ahlâf-Mutayyebûn

Ayrışması

Kusay b. Kilâb, Huzâalılar şehirden çıkardıktan sonra Mekke'yi yönetmeye başlamıştır. Nedve, sikâye, rifâde, hicâbe ve livâ görevlerini kendi uhdesine alan Kusay, bu şekilde yönetim işlerinde tek merci haline gelmiştir. Kureyşliler de ona boyun eğmişlerdir. Nitekim kaynaklarda ifade edilen "Kusay'ın sözleri ittiba edilen bir din gibiydi."¹²³² ifadesi bu duruma işaret eder. Abdüddâr, Abdümenâf, Abdüluzza ve Abdukusay isimlerinde 4 oğlu bulunan Kusay,¹²³³ vefat etmeye yakın kendisinde birleşen bütün görevleri en büyük oğlu olan Abdüddâr'a bırakmıştır.¹²³⁴ Tarihî kayıtlar Kusay'ın bu insiyatifinde, Abdüddâr'ın diğer kardeşlere göre mal ve saygınlık bakımından geride kalmış olmasını sebep olarak gösterirler.¹²³⁵ Buna göre Kusay, söz konusu görevlerin Abdüddâr'da birleşmesini sağlayarak onun da diğer kardeşleri gibi üstün bir konuma gelmesini amaçlamıştır. Diğer kardeşler bu duruma rıza göstermişler ve babalarının sözüne uymuşlardır.¹²³⁶

Kusay'ın bütün görevleri Abdüddâr'a bırakmasındaki esas illetin ne olabileceği sorusu üzerinde durulması gereken bir konudur. Çünkü tarihçilerin temellendirme için kullandıkları argümanın esas olarak Arap örfüyle uygunluk arzetmediği görülmektedir. Arap kabile yapısında, kabilenin reisi olabilmek için gereken en temel özellik kişinin şahsi özellikleridir. Bir kişi lider olacaksa, sahip olduğu meziyetlerle bunu ortaya koymuş olması ve kabilenin diğer üyeleri tarafından doğal olarak benimsenmiş olması gerekmektedir. Nitekim Kusay'dan

¹²³² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/86; Taberî, *Târîhü't-Taberî*, II/259.

¹²³³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, I/115.

¹²³⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/89.

¹²³⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I/557; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/59.

¹²³⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/89.

sonra Mekke işlerini fiili olarak yürütenin Abdüddâr değil de Abdümenâf olması¹²³⁷ da bu noktada dikkat çekicidir. Bu durumda Kusay'ın bütün görevleri tek yetkili olarak Abdüddâr'da birleştirmiş olmasının çeşitli gayelere matuf olduğu söylenebilir. Buna göre, Kusay'ın Kureyş içerisindeki birliği devam ettirmek istemiş olması muhtemeldir. Diğer Arap kabileleri arasında her an görülebilen kabile içi çekişmelerin önü bu şekilde kapatılmak istenmiş olabilir. Zaten Kureyşlilerin Mekke'ye henüz yeni hâkim olmuş olmaları, şehrin eski sahipleri Huzâalıların şehre tekrar hâkim olmak için fırsat kollamaları ve kabile içerisinde meydana gelebilecek böyle bir ayrışmanın söz konusu tehlikeyi doğuracağı gibi çekincelerin Kusay'ı bu yönde bir adım atmaya sevkettiği düşünülebilir.¹²³⁸

Kusay'ın çocukları babalarının sözüne uysa da bir sonraki kuşakta işlerin değişmeye başladığı görülmektedir. Abdümenâf'ın çocukları Hâşim, Abdüşems, Muttalib ve Nevfel, servet ve nüfuzlarını genişlettikçe amca çocukları Beni Abdüddâr'a meydan okumaya başlamış ve yönetim hakkının kendilerine ait olması gerektiğini iddia etmişlerdir.¹²³⁹ Böylece Kureyş arasındaki ilk ayrışma meydana gelmiştir. Kureyş batınları da bu ayrışmada yer almış ve neticede Kureyş içerisinde gruplaşma meydana gelmiştir.

Beni Abdüddâr'ı destekleyenler ahlâf; Benî Abdümenâf'ı destekleyenler ise mutayyebûn olarak isimlendirilmişlerdir. Buna göre; Benî Mahzûm, Benî Sehm, Benî Cumah ve Benî Adî kabileleri Abdüddâr oğullarına destek vererek ahlâf grubuna katılırken; Benî Esed, Benî Teym, Benî Zühre ve Benî Haris b. Fihri kabileleri ise Abdümenâf oğullarına destek vererek mutayyebûn grubuna dâhil olmuşlardır. Âmir b. Lüey ile Muhârib b. Fihri

¹²³⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr*, I/60.

¹²³⁸ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 138-139.

¹²³⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/89.

batınları ise bu ayrışmada taraf olmadan her iki hilfe de katılmamışlardır. Benî Abdümenâf, içinde güzel koku bulunan bir kap getirmiş ve mutayyebûn grubu bu kaba ellerini batırmışlardır.¹²⁴⁰ Bu sebeple güzel kokulular anlamında mutayyebûn olarak isimlendirilmişlerdir. Benî Abdüddâr ise bir deve kesmiş ve ahlâf grubu ellerini devenin kanına batırmışlardır. Onlar da yeminliler anlamında ahlâf olarak isimlendirilmişlerdir. Benî Adî'den bir adamın kanı yalaması sebebiyle bu gruba "leaketü'd-dem" de denilmiştir.¹²⁴¹ Karşı gruplara ayrılan bu batınlar, birbirlerini sonuna kadar destekleme ve yalnız bırakmama üzerine yeminleştiler. Hatta kimin kiminle savaşacağı da karara bağlanmıştır. Buna göre; Benî Abdümenâf ile Benî Sehm, Benî Abdüddâr ile Benî Esed, Benî Zühre ile Benî Cumah, Benî Teym ile Benî Mahzûm ve Benî Adî ile Benî Haris b. Fihir savaşacak gruplar olarak belirlenmiştir.¹²⁴²

Kureys'in savaş karşıtı tabiatı ve ileri gelenlerin durumu farakedip sürece müdahale etmeleri olmasaydı Mekke içerisinde büyük bir savaş çıkacaktır. Ne var ki durum savaşa gerek kalmadan çözüme kavuşturulmuştur. Aksi bir durumda kabilenin birliği bozulmuş olacaktı. Ama ondan önemlisi ise Mekke haremının kutsallığı bizatihi Kureyslilerce çiğnenmiş olacaktır. Bu durumda Kureyslilerin diğer Araplar nazarındaki konumları sarsılacak, bu da Mekke'yi baskınlara açık bir hale getirecektir. Durumu farkedenden ileri gelenler araya girmiş ve neticede rifâde ve sikâye görevlerinin Benî Abdümenâf'a verilmesine; nedve, hicâbe ve livâ görevlerinin ise Benî Abdüddâr'da kalmasına karar vermişlerdir.¹²⁴³ Bu taksim ile problem çözülmüş ve barış sağlanmıştır. Ne var ki İbn Hişâm'ın da ifade et-

¹²⁴⁰ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, I/90.

¹²⁴¹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 132.

¹²⁴² İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, I/90.

¹²⁴³ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, I/90.

tiği gibi, her bir grup İslâm gelinceye kadar anlaşmalılarıyla olan ittifaklarını sürdürmüşlerdir.¹²⁴⁴ Nitekim bu ayrışma ileride de etkin olacak ve Kureyş batınlarının İslâm'a yönelik menfi-müşbet tavırlarının önemli belirleyicilerinden biri olarak zihinlerde kodlanacaktır.

Kureyş arasında meydana gelen ayrışmada esas sebebin Mekke yönetimiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Fakat gruplaşmanın Hâşim ve kardeşleri döneminde gerçekleşmesi önemlidir. Çünkü îlâfı gerçekleştiren kişiler onlardır. Mekke'yi yerel ticaretten milletlerarası ticarete taşıyan, büyük kervan organizasyonlarının yapılmasına ön ayak olan ve bu haliyle servet ve nüfuz kazanan asıl kişiler de onlardır.¹²⁴⁵ Hal böyle olunca, Mekke idaresinin amcaoğulları tarafından yürütülmesini kabul etmemişlerdir. Dolayısıyla bloklaşma her ne kadar siyasî düzlemde gerçekleşse de, iktidar-iktisat ilişkisinde ikincisinin Benî Abdümenâf lehinde olması, iktidar taleplerini de beraberinde getirmiştir.

Bu konu bağlamında dikkat çekilebilecek hususlardan birisi de taksim edilen görevlerle ilgilidir. Benî Abdümenâf'ın rifâde ve sikâye görevlerini alması, ilk bölümde ortaya koyduğumuz anlatımla da uygunluk arz etmektedir. Çünkü Kureyş'in Arabistan'daki istisnâî konumunu Kâbe'ye ve Harem'e borçlu olduğunu ifade ederken, rifâde ve sikâye görevleri vesilesiyle şehre gelen hacılarla sıcak ilişkiler kurulduğunu, bu durumun Kureyş'e ticarî seyahatleri esnasında güven ve eman sağladığını belirtmiştik. Bu durumda Hâşim ve kardeşlerinin özellikle rifâde ve sikâye görevlerini talep etmeleri; aynı kişilerin îlâfın müessisleri olduğu bilgisiyle beraber düşünüldüğünde kendi içerisindeki iç tutarlılığa da işaret eder. Nitekim söz konusu

¹²⁴⁴ İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, I/90.

¹²⁴⁵ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, II/252.

görevlerin bizatihi îlâf müessisi Hâşim'in uhdesine verilmesi¹²⁴⁶ son derece önemlidir.

Ahlaf-mutayyebûn ayrışması gerçekleştiğinde iktisadî anlamdaki güç ibresinin mutayyebûn grubunu işaret ettiği söylenebilir. Hâşim ve kardeşlerinin tesis ettiği îlâfın evvelemirde onlara ve müttefiklerine belirli bir servet ve nüfuz kazandırdığı anlaşılmaktadır. Fakat bu durumun zamanla tam tersi bir hale evrildiği ve zaman içerisinde servet terakümünün büyük oranda ahlâf grubu ile Benî Ümeyye kabilesi arasında yoğunlaştığı anlaşılmaktadır.

Öncelikle mutayyebûn içerisinde meydana gelen bölünmeye temas etmek gerekir. Hâşimî-Emevî ayrışmasının başlangıcı olarak sunulan ve Hâşim ile yeğeni Ümeyye arasında yaşandığı ifade edilen münaferenin tarihî olarak sabit olmadığını düşünmekle beraber, söz konusu hâdisenin zımnî olarak işaret ettiği bir durumu önemsememiz gerekir. Buna göre mutayyebûn grubu içerisinde bulunan Benî Abdümenâf (Benî Hâşim, Benî Abdüşems, Benî Nevfel ve Benî Muttalib) zamanla kendi içerisinde ayrılmaya başlamıştır. Hâşim'in erken ölümü¹²⁴⁷ neticesinde, Abdüşems'in oğlu Ümeyye servet ve nüfuz bakımından Benî Abdümenâf içerisinde ön plana çıkmaya başlamıştır.¹²⁴⁸ Sonraki süreçte Harb b. Ümeyye ile Abdülmuttalib b. Hâşim arasında yaşanan problem¹²⁴⁹ ile yine Abdülmuttalib ile Nevfel b. Abdümenâf arasında meydana gelen anlaşmazlık¹²⁵⁰ neticesinde Benî Hâşim ile Benî Muttalib birbirine yakınlaşırken; Benî Abdüşems (Ümeyye) ile Benî Nevfel de kendi aralarında yakınlaşmaya başlamışlardır. Hz. Peygamber'in parmaklarını birbirine geçirerek "Benî Hâşim ile

¹²⁴⁶ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/64; Taberî, *Târîhü't-Taberî*, II/254.

¹²⁴⁷ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, II/254.

¹²⁴⁸ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, II/253.

¹²⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I/552.

¹²⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I/549-550.

Benî Muttalib birdir, ne Câhiliye'de ne de İslâm'da ayrılmamışlardır.” dediği aktarılmaktadır.¹²⁵¹ Nitekim risaletin başlamasından yaklaşık 20 yıl önce 590 senesinde gerçekleşen¹²⁵² Hilfû'l-fudûl anlaşmasına katılanların tamamının eski mutayyebûn grubu üyeleri olmalarına¹²⁵³ karşın eski üyelerden sadece Benî Ümeyye ile Benî Nevfel'in bu yeni oluşumda yer almaması, bu iki ailenin artık mutayyebûn grubundan bağımsız hareket ettiğine işaret etmektedir. Harb b. Ümeyye'nin Mekke dışındaki Benî Süleym topraklarında satın aldığı köydeki madenleri çıkararak dış ticarete konu etmesi¹²⁵⁴ ve Bedîr Savaşı'na sebep olan kervanda Hâris b. Âmir b. Nevfel'in payının fazla olması sebebiyle özel olarak zikredilmesi¹²⁵⁵ gibi rivayetlerden hareketle, bu iki ailenin Mekke'nin dış ticaretinde önemli bir paya sahip olmaya başladığı ve bu şekliyle iktisadî anlamda eski ihtişamını devam ettiremeyen mutayyebûn grubundan kendilerini ayırdıkları söylenebilir.

Ahlâf bloğuna bakıldığında, özellikle Benî Mahzûm'un başını çektiği bu grubun zamanla dış ticarete daha görünür olmaya başladıkları ve risalet dönemine gelindiğinde artık iyice zenginleşmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Bedîr Savaşı'na sebep olan kervanda sadece Benî Mahzûm'a ait altın miktarı az önce zikrettiğimiz Benî Nevfel'e ait miktarın yaklaşık beş katıdır. Ahlâf grubundan Cumah kabilesine mensup Ümeyye b. Halef'in payı da azımsanmayacak düzeydedir.¹²⁵⁶ Benî Cumah'ın Mısır ile¹²⁵⁷ Benî Mahzûm'un Yemen ile¹²⁵⁸ olan ticaretine vurgular yapılması, bu kabilelerin de artık milletlere-

¹²⁵¹ Makdisî, *et-Tebyîn fî Ensâbi'l-Kureşîyyîn*, 201.

¹²⁵² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/116.

¹²⁵³ Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, 30.

¹²⁵⁴ Cümeylî, *Kureyş*, 108 (185. dipnot).

¹²⁵⁵ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 61.

¹²⁵⁶ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 61.

¹²⁵⁷ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/342.

¹²⁵⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/251-252; Sehhâb, *Îlâfu Kureyş*, 257.

rası ticarete dâhil olduklarına işaret etmektedir. Bu durum, ticaret maksadıyla Mekke dışına seyahatler düzenleme girişimlerinin Benî Abdümenâf ile sınırlı kalmayıp ahlâf grubunun da artık sürece aktif olarak katıldıklarını ve servet elde etmeye başladıklarını gösterir. Ahlâf grubunun önemli üyelerinden olan Benî Sehm kabilesinin de Kâbe'ye ve putlara sunulan hediyelerle ilgilenme işini ifade eden *el-Emvâlü'l-muhaccere* görevini üstlenmesi¹²⁵⁹ ile zamanla maddî anlamda güçlendiği düşünülebilir. Apak'ın, Mekke'deki en güçlü kabileler bağlamında Benî Mahzûm, Benî Ümeyye ve Benî Sehm'in ilk üç sırayı paylaştığı¹²⁶⁰ yönündeki ifadesi bu açıdan burada zikredilebilir. Fayda'nın, risâlet dönemine gelindiğinde Kureyş'in en zengin kolunun Benî Mahzûm olduğu yönündeki kaydı¹²⁶¹ da bu noktada önemlidir. Dolayısıyla Kureyş içerisinde ilk bölünme meydana geldiğinde servetin ve sermayenin ağırlıklı olarak mutayyebûn grubu üyelerinin elinde olduğu; risalete yakın dönemde bu durumun değiştiği ve ahlâf grubu ile Benî Ümeyye'nin Mekke ticaretindeki etkisinin daha fazla olduğu söylenebilir.

Kureyş içerisinde meydana gelen gruplaşma İslâm'a muhalefette de etkili olmuştur. Daha önce ifade edildiği üzere, söz konusu ayrışma siyasî temelde meydana gelse de buna imkân tanıyan alt unsur Mekke ticaretinden ve buradan elden edilen servet ve güçle iritbatlıydı. Risalet dönemine gelindiğinde mevcut ayrışmanın devam ettiğini ama ahlâf grubunun diğer bloğa karşı iktisadî anlamda güçlenmiş olduğunu ifade ettik. Bu noktada İslâm'a en ciddi muhalefetin özellikle servet ve nüfuz sahibi olmaya başlayan ahlâf grubundan gelmesi dikkat çekicidir. İslâm'a ve Müslümanlara en sert düşmanlığı edenler ola-

¹²⁵⁹ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 92.

¹²⁶⁰ Apak, "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu", 194.

¹²⁶¹ Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, 31.

rak akla ilk gelen kişiler şöyle bir sıralanacak olursa tablo daha net görülebilmüş olacaktır.

- 1- Ebû Cehil (Mahzûm)
- 2- Velîd b. Muğîre (Mahzûm)
- 3- Übey b. Halef (Cumah)
- 4- Ümeyye b. Halef (Cumah)
- 5- Safvân b. Ümeyye (Cumah)
- 6- Âs b. Vâil (Sehm)
- 7- Nübeyh b. Haccâc (Sehm)
- 8- Münebbih b. Haccac (Sehm)
- 8- Nadr b. Hâris (Abdüddâr)
- 9- Ukbe b. Ebû Muayt (Ümeyye)
- 10- Ebû Süfyân (Ümeyye)
- 11- Utbe b. Rebîa (Abdüşems)
- 12- Şeybe b. Rebîa (Abdüşems)
- 13- Ebû Uhayha Saîd b. Âs (Abdüşems)
- 14- Tuayme b. Adî (Nevfel)
- 15- Ebû Leheb (Hâşim)

Şüphesiz İslâm'a muhalefet eden başka pek çok isim sıralanabilir.¹²⁶² Aynı şekilde burada ismi zikredilen herkesin en temelde maddî güdüleyicilerle muhalefet etmediği de ifade edilebilir. Bununla birlikte ayrışmanın maddî boyutu göz önüne alındığında, en sert muhalefet edenlerin özellikle ahlâf grubu ve Benî Ümeyye'den kişiler olması dikkat çekicidir. Ahlâf grubundan olmasına rağmen en sert muhalefet edenler arasında Benî Adî'den kimsenin zikredilmemesinin de Hz. Ömer'in İslâm'a girmesi ile irtibatlı olduğu düşünülebilir. Çünkü kabile üyelerinin, genellikle kabile içerisinde ağırlığı olan kişilerin duruş-

¹²⁶² Daha fazla muhalif ismi için bkz. İbn Hazm, *Cevâmi'u's-Sîre ve Hamsu Resâilin Uhrâ*, 52-54; Özmen, Hatun, *Mekke Müşriklerinin Hz. Muhammed'e Muhalefet Etme Sebepleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2017, 31-87.

larına göre bir tavır takındıkları söylenebilir. Bu noktada Sa'd b. Mu'az'ın Müslüman olmasından sonra kabilesinden İslâm'a girmeyen kimsenin kalmadığı yönündeki rivayet¹²⁶³ de bu duruma örnek olarak zikredilebilir.

Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 151/767), İslâm'a en sert muhalefet sergileyen, Müslümanlara eziyet ve işkence eden Kureyş ileri gelenleri bağlamında eserinde ismini zikrettiği kişilerden 205 kişinin ahlâf grubuna; 57 kişinin ise mutayyebûn grubuna mensup olduğu ifade edilmektedir. Bu açıdan oranlamaya bakıldığında ahlâf grubu muhalefetin %77'sini, mutayyebûn grubu ise %23'ünü meydana getirmektedir.¹²⁶⁴ Bedir Savaşı'na katılan müşriklerden 180 tanesinin Benî Mahzûm kabilesine mensup olması ve bu kabileden öldürülen 24 kişinin bu şekliyle Bedir'de öldürülenlerin %35'ini meydana getirmesi¹²⁶⁵ de zikredilmeye değerdir. Vâkıdî'nin Bedir'de Kureyşlilere ait 100 attan 30 tanesinin sadece Benî Mahzûm'a ait olduğunu¹²⁶⁶ vurgulaması da yine söz konusu ailenin sosyal statüsüne işaret noktasında önemlidir.

Şimdiye kadar anlatılanlardan hareketle, kabileler üzerinden bir muhalefet okuması yapılabileceği söylenebilir. Bununla birlikte bu yöndeki bir genellemenin, fertler bazında hatalı olabileceği de ifade edilmelidir. Söz gelimi İslâm'a en sert muhalefeti sürdüren Benî Mahzûm kabilesinden henüz ilk dönemlerde bile Müslüman olan pek çok kişi bulunmaktadır.¹²⁶⁷ Yedinci veya on birinci Müslüman olduğu söylenen Erkâm b. Ebû'l-

¹²⁶³ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, III/489.

¹²⁶⁴ Ali Yılmaz, "Mekkeli Müşriklerin Hz. Muhammed'e Karşı Aşırı Muhalefetlerinin Öteki Yüzü", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(10), 2019, 66.

¹²⁶⁵ Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 135; Mücahit Yüksel, "Kureyş'in Batınlarından Benî Mahzûm ve Tarihî Süreçteki Konumu", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 13, 2022, 49-50.

¹²⁶⁶ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 71.

¹²⁶⁷ Yüksel, "Kureyş'in Batınlarından Benî Mahzûm ve Tarihî Süreçteki Konumu", 50-52.

Erkâm¹²⁶⁸ ile Habeşistan'a ve Medine'ye hicret eden Ebû Seleme ile hanımı Ümmü Seleme¹²⁶⁹ burada zikredilebilir. Yine Benî Abdüddâr'a mensup zengin bir ailenin çocuğu olan Mus'ab b. Ümeyr, Benî Cumah'tan Osman b. Maz'ûn, Benî Ümeyye'den Halid b. Saîd, Benî Abdüşems'ten Osman b. Affân gibi kişiler, kabilelerinin keskin ve net tavrına rağmen Müslüman olan kişilerdendir.¹²⁷⁰ Aynı şekilde Kureyş'in bütün kollarından hicret edenler olmakla birlikte, en fazla hicret edenlerin Benî Abdüşems, Benî Mahzûm, Benî Sehm, Benî Adî ve Benî Hâşim olması¹²⁷¹ dikkat çekicidir.

Tersinden bir okuma yaptığımızda da aynı durumla karşı karşıya kalmaktayız. Hz. Peygamber'e en yoğun desteği veren kendi kabilesi Benî Hâşim içerisinde bile ismi en sert muhalifler arasında zikredilen Ebû Leheb karşımıza çıkmaktadır. Yine aynı kabileden Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'ın, kabilesine destek vermesine rağmen serveti¹²⁷² veya alacaklısı olduğu borçlar¹²⁷³ için muhalif batınlarla sıcak ilişkilerini sürdürdüğü bilinmektedir. Dolayısıyla kabileler üzerinden muhalefet okuması yapmak mümkün olmakla beraber bunun mutlak manada gerçeği ifade etmediği de bilinmelidir.

Ahlâf kabilelerinin ve Benî Ümeyye'nin en yoğun muhalefeti sergileyen batınlar olarak ön plana çıkmasında kabile liderlerinin tavrının etkili olduğunu düşünüyoruz. Kabile anlayışının hâkim olduğu bu topraklarda, sıradan üyeler, tavırlarını baskın karakterli, önde gelen kişilere göre şekillendirmektedir. Kabile liderinin muhalefet dozu, kabilesinin genel tav-

¹²⁶⁸ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, III/276.

¹²⁶⁹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, III/272.

¹²⁷⁰ İbn Hazm, *Cevâmi'u's-Sîre ve Hamsu Resâilîn Uhrâ*, 45-47.

¹²⁷¹ Köksal, Hz. Peygamber Dönemi Mekke'den Medine'ye Hicret Eden Muhâcirlere, 307.

¹²⁷² Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 127.

¹²⁷³ Ağırman, Hz. Peygamber'in (sas) Amcası Hz. Abbas (ra), 188.

rını oluşturmaktadır. Örneğin Benî Mahzûm liderleri Velîd b. Muğîre ile Ebû Cehil'in sert tavırları, kabilenin geri kalan üyelerinde çoğunlukla aynı tavrın oluşmasında etkili olmaktadır. Bu noktadan hareketle, en fazla hicret eden kabileler arasında Benî Hâşim ile Benî Adî'nin bulunması, bu iki kabilenin liderlerinin çoğunlukla Müslüman olması ve dolayısıyla kabile üyelerinin İslâm'a daha hızlı girmesiyle ilgili olmalıdır. En fazla hicret eden kabileler arasında ahlâf grubunun bulunması ise, tersi bir okumayla, liderlerinin İslâm'a sert muhalefeti ve neticesinde kabilenin geneli içerisinde hâkim olan muhalefet tavrının, onları böyle bir hicrete mecbur bıraktığı söylenebilir.

Kabile liderlerinin esasen Mekke sermayesinin de sahipleri olmaları ve gücü ellerinde tutmaları, sosyal yapıyı da şekillendirebilmelerine imkân tanımaktadır. Çünkü sermaye, sosyal yapıyı da değiştirebilen bir faktör olarak¹²⁷⁴ karşımızda durmaktadır. Bu noktada, belirli bir çağdaki egemen düşüncelerin, çoğunlukla o çağın egemen sınıfının düşüncelerinden kaynaklandığını¹²⁷⁵ söylemek mümkündür. Kureyş içerisinde en sert muhalefetin sermayeyi ellerinde tutan kabile liderlerinden gelmiş olması, kabile üyelerini de bu yönde kanalize etmiştir. Meseleye bu açıdan bakıldığında yaklaşık bir buçuk asırlık süre içerisinde Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşmesinin en önemli sonuçlarından birisinin İslâm'a muhalefet veçhesi olduğunu söylemek mümkündür. Kabile lideri düzeyinde Müslüman olan hemen hiçbir Kureyşlinin bulunmaması, aksine bu kişilerin İslâm'a en aktif muhalefeti yürüten kişiler olmaları, Mekke ticareti ile İslâm'a muhalefet bağlantısının zeminini oluşturu-

¹²⁷⁴ Cem Korkut, *İslam Ekonomisinde Sermaye Oluşumu, Birikimi Ve Yapısı: Fon Biriktirmede Türkiye İçin Model Ve Politika Önerileri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, 41.

¹²⁷⁵ Marx, Karl – Engels, Friedrich, *Komünist Manifesto* (39. Baskı), (Çev. Celal Üster – Nur Deriş), Can Yayınları, İstanbul 2020, 73

maktadır. Muhalefet eden her kabile liderinin ekonomik saiklerle hareket etmediğini bilmekle beraber; ileride temas edileceği üzere, İslâm'a girmeleri durumunda kaybetme riskiyle karşı karşıya kalacaklarını varsaydıkları ekonomik çıkarları düşündüğünde, iktisadî veçhenin muhalefette önemli bir motivasyon kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

3.3. Ticaretin Neticelerinden Biri Olarak Tabakalaşma ve Servet Terâkümü

3.3.1. Kureyş'in Üst Tabakası: Mele'i Kureyş ve Mütrefün

Kusay b. Kilâb Mekke'nin lideri olduktan sonra yönetim işlerinin görüleceği Dârünnedve'yi inşa etmiştir. Muhtemelen burada alınan kararlara manevi bir otorite katmak gayesiyle de kapısını Kâbe yönüne doğru açmıştır. Kureyş'in bütün önemli işleri burada görüşülür ve karara bağlanırdı. Nikâh, sünnet, savaş-barış kararları, bir göreve getirilecek kişinin belirlenmesi gibi konular hep burada görüşülürdü. Hatta buluş çağına erişen çocuğun bile gömleği burada giydirilir ve buradan ailesine gönderilirdi. Kureyş kervanları buradan hareket eder ve yine dönüşte ilk olarak Dârünnedve'ye uğrardı.¹²⁷⁶

Kusay öldükten sonra onun yerine geçebilecek, bütün Kureyş batınlarının itaat edeceği birisi olmadı.¹²⁷⁷ Bu durum mele' denilen cemaatin ön plana çıkmasına ön ayak olmuştur. Bundan böyle Mekke ile ilgili bütün işler Dârünnedve'de toplanan mele' tarafından görüşülmüştür. Kureyş batınlarının liderleri ve ileri gelenleri burada görüşmekte ve siyasetlerini tayin etmektedirler. Elbette burada alınan kararların tenfizî bir hükmü bulunmamakta; istişarî¹²⁷⁸ bir mâhiyet taşıdığı ifade edilmeli-

¹²⁷⁶ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/55-56.

¹²⁷⁷ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdî'r-Resûl*, 134.

¹²⁷⁸ Apak, mele' için "danışma meclisi" ifadesini kullanmaktadır. Apak, "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu", 179. Watt ise

dir. Bununla birlikte bütün batınların ortak bir fikirde birleşmesi durumunda alınan karar herkes tarafından uygulanmaktadır. Nitekim Benî Hâşim ile Benî Muttalib'e yönelik ekonomik ve sosyal boykot kararı ortak olarak kabul edilmiş ve bütün batınlarca uygulanmıştır.¹²⁷⁹

Bölgenin en önemli ticaret merkezlerinden birisi olan Mekke'de herhangi bir yönetimin olmaması pek düşünülemez.¹²⁸⁰ Söz konusu dönemde belirli bir yerde yönetimden bahsetmek için bütün devlet organlarının bulunmasına da esasen ihtiyaç yoktur. Bu haliyle karargâhları Dârünnedve olan Kureyş ileri gelenleri olarak mele', Mekke'nin yöneticilerini ifade eder. Söz konusu ileri gelenler, şartların gerekliliklerine göre pozisyon almışlardır. Söz gelimi, Kusay dönemindeki görevler haricinde Hz. Peygamber dönemine gelinceye değin başka pek çok görev ihdas etmişler ve Kureyş içerisindeki boylara taksim ederek kabile içi birlikteliği muhafaza etmişlerdir.¹²⁸¹

Bir şeyin dolu olması, dolu kap, kova gibi anlamlara gelen mele' kelimesi,¹²⁸² kabilenin reisleri ile ileri gelenlerini ifade eder. İsfahânî, kelime kökündeki doldurma anlamını izah ederken; onların insanların gözünde büyük olduklarını, konumları itibarıyla muhatablarının gözünü doldurduklarını ifade eder.¹²⁸³ Nitekim Bedir Savaşı sonrasında öldürülen ileri gelenler hakkında Hz. Peygamber'in söyledikleri de bu duruma işaret eder.

Mele' kelimesi Kur'ân'da 30 defa geçmektedir. "Mele-i a'la" ifadesi ile meleklerin kastedildiği iki yer dışında geriye kalan

Dârünnedve'deki mele' meclisinin, Mekke'nin tek yürütme organı olan senatosu olduğunu iddia etmektedir. Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, 33.

¹²⁷⁹ Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, 33.

¹²⁸⁰ Fatma Hatice Işılak, *İslam Öncesi Mekke'nin Siyasi Yapısı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, 43.

¹²⁸¹ Mellâhî, *Târîhu Mekketi'l-Mukerreme*, 40.

¹²⁸² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I/158.

¹²⁸³ İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, 473.

bütün ayetlerde eski ümmetlerde ileri gelen kişileri ifade etmek için kullanılmıştır.¹²⁸⁴ Bakara Suresi'nin 246. ayeti dışındaki mele' kelimesinin geçtiği bütün ayetler mekkîdir¹²⁸⁵ ve mele' kelimesi Kur'ân'da genel olarak olumsuz bir anlamı işaret eder. İslâm tarihi kaynakları ile hadis eserlerine yansıyan husus da bu minvaldedir. Bu bağlamda iki olay zikredilebilir. Bunlardan birincisi, Hz. Peygamber'in Kâbe'de ibadet ederken boynuna bir hayvanın sakatatının bırakılması ile ilgilidir. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Allah'ım! Kureyş mele'ini, Ebû Cehil, Utbe b. Rebîa, Şeybe b. Rebîa, Ukbe b. Ebû Muayt ve Ümeyye b. Halef'i sana havale ediyorum."¹²⁸⁶ der. Diğeri, Hz. Peygamber'in davasını bırakması için Ebû Talib'e giden heyetle ilgilidir. İstedikleri yapılmadığı taktirde neler yapabileceklerini ihsas ettirerek tehditvari konuşan bu kişiler yukarıda ismi geçen kişiler ile diğer Kureyş ileri gelenleridir.¹²⁸⁷

Kureyş söz konusu olduğunda mele' kelimesinden anlaşılması gereken ilk kişiler Benî Mahzûm ile Benî Ümeyye liderleridir.¹²⁸⁸ Mekke'deki ticarî sistemin merkezinde yer alan bu aileler hem siyasî hem de ekonomik gücü birleştirerek baskın bir tabaka haline gelmişlerdir.¹²⁸⁹ Varlıklarının devamlılığını, alışıkt oldukları düzenin ve sistemin devamına bağlı gören mele'i Kureyş, bu haliyle yeni bir oluşumun meydana gelmesini kabullenmemiş ve şiddetle karşısında durmuşlardır. Nitekim mele'i Kureyş olarak bilinen kabile liderlerinden neredeyse kimsenin İslâm'ı kabul etmemiş olması bu durumun bir göstergesidir.

¹²⁸⁴ Işılak, *İslâm Öncesi Mekke'nin Siyasî Yapısı*, 46

¹²⁸⁵ Tay, *Mekki Ayetler Çerçevesinde Mekke'de Sosyal Tabaka Davranışları*, 101.

¹²⁸⁶ Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, "Cizye ve Muvade'e", 21 (3185).

¹²⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV/120-121.

¹²⁸⁸ Lammens, "Mekke", *İA*, VII, 631.

¹²⁸⁹ Abdülvahid Yakup Sipahioğlu, *Boykot Döneminde Nazil Olan Surelerin Tespiti Ve Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014, 33-34.

Burada mele' grubunu meydana getiren kişilerin ticaretle ilişkileri üzerinde durulmalıdır. Görebildiğimiz kadarıyla mele' konusuna temas eden metinlerde genellikle bu kişilerin "Mekke ticaret cumhuriyetinin temsilcileri",¹²⁹⁰ "Mekke'nin sermaye ve geniş ticaret hacmine sahip azınlığı",¹²⁹¹ "Zenginlerin ve servet sahiplerinin yönettiği çıkar hükümeti",¹²⁹² "Tâcirler sınıfının dayanışmasına bağlı birlik"¹²⁹³ gibi ifadelerle tanımlandıkları görülmektedir. Biz de Lammens'in özellikle Benî Mahzûm ile Benî Ümeyye'yi mele' olarak zikretmesi üzerinden aynı kanaati taşıdığımızı ifade edebiliriz. Nitekim daha önceki başlıklarda söz konusu iki ailenin özellikle risâlete yakın dönemde siyasî ve iktisadî anlamda sivrilmeye başladıklarına dikkat çekmiştik. Bununla birlikte bütün mele' üyelerinin Kureyş'in ticarî zenginleri olduklarını söylemek doğru olmaz. Kureyş'in en önemli liderlerinden olan Ebû Talib örnek¹²⁹⁴ olarak gösterilebilir. Kureyş'in önde gelenlerinden birisi olarak Ebû Tâlib'in son dönemlerde iyice fakirleştiği hatta kardeşi Abbas'a olan borcunu bile ödeyemediği bilinmektedir.¹²⁹⁵ Sonraki yıllarda fakirliği öyle bir dereceye ulaşacaktır ki başta Hz. Peygamber olmak üzere Beni Haşim'den bazı kişiler çocuklarının bakımını bile üstlenmek durumunda kalacaktır. Dolayısıyla mele' grubu her ne kadar Mekke ileri gelenlerini ifade etse de bunun mutlak

¹²⁹⁰ Mellâhî, *Târîhu Mekketi'l-Mukerreme*, 115.

¹²⁹¹ Cümeylî, *Kureyş*, 85.

¹²⁹² Cümeylî, *Kureyş*, 187.

¹²⁹³ Lewis, *Tarihte Araplar*, 15-16. Benzer ifadeler için bkz. Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 230

¹²⁹⁴ Vâkıdî'de "Utbe b. Rebî'a dışında malı olmadığı halde lider olabilen kimse duymadık." şeklinde bir rivayet bulunmaktadır. (Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 88.) Fakat zengin Kureyşlilerin Taif'te mülk satın aldıklarını bilmekteyiz. Utbe de o kişilerden birisidir. (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/52.) Aynı şekilde Bedir'de Kureyş ordusuna katkıda bulunan kişiler arasında da yer almaktadır (İbn Habîb, *el-Muhabber*, 129.) Buradan hareketle Utbe'nin en azından ortalama bir servete sahip olduğunu düşünmek mümkündür.

¹²⁹⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, I/121.

olarak ticarî zenginliği ellerinde bulunduran kişileri ifade ettiği söylenemez. Konuyla ilgili değerlendirmemizi yapmadan önce mütref kelimesine de temas edilmesi gerekmektedir.

Rahat, refah ve bolluk içinde yaşama gibi anlamlara gelen “terife-yetrafu” fiilinden türeyen mütref kelimesi; nimet konusunda genişlik verilen fakat bu nimetleri şımarıkça kullanan azgın kişileri ifade eder.¹²⁹⁶ Yine sahip oldukları ekonomik güç sebebiyle istedikleri her şeyi yapabilen ve bu noktada kendilerini kimsenin engelleyemediği kişiler olarak da tanımlanmaktadır.¹²⁹⁷ Kur’ân’da 8 defa zikredilen¹²⁹⁸ mütref kelimesinin de olumsuz anlamda kullanıldığı görülmektedir. İnsan fıtratı ve tarihsel tecrübe göz önüne alındığında, ciddi servet sahiplerinin hakka ve hakikate karşı genellikle olumsuz bir tavır içerisine girdikleri Kur’ân’ın şu ayetiyle de ortaya konulmaktadır: “Şayet Allah kullarına rızık bol bol verseydi yeryüzünde taşkınlık ederlerdi; ama O dilediği ölçüye göre vermektedir. Çünkü O kullarının durumunu çok iyi bilmekte ve görmektedir.”¹²⁹⁹

Mele’ ve mütref kelimeleri arasında doğrudan ilişki vardır.¹³⁰⁰ Zenginlik, soyluluk, sosyal statü gibi etkenlerle kendilerini toplumdaki diğer insanlardan üstün gören bu kişiler; var olan yapılarını korumak, güç ve nüfuzlarını sürdürmek için Peygamberlerle de mücadeleye girişmişlerdir. Bu noktada hem mele’ hem de mütref grubunun Peygamberlere isyan konusunda muhalefetin önderleri olduklarını söylemek

¹²⁹⁶ İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur’ân*, 74. Mütref kavramı hakkında bkz. Nurettin Turgay, “Kur’ân’da “Mütref” Kavramı”, *Bilimname*, 7(12), 2007, 76-77.

¹²⁹⁷ Hacı Çiçek, “Toplumlari Baski ile Yönlendiren İki Grup İnsan Profili: Mele’/ Eşraf ve Mütrefin/Varlıklılar”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(18), 2022, 593-594.

¹²⁹⁸ Turgay, “Kur’ân’da “Mütref” Kavramı”, 77.

¹²⁹⁹ Şûra: 42/27.

¹³⁰⁰ Turgay, “Kur’ân’da “Mütref” Kavramı”, 77.

mümkündür.¹³⁰¹ Sebe' ve Mü'minûn sûrelerinde bu duruma şu şekilde atıfta bulunulur: "Biz hangi topluma bir uyarıcı göndermişsek oranın sefahate dalmış olanları (مترفوها) mutlaka şöyledir demişlerdir: "Biz sizin tebliğ ettiklerinize inanmıyoruz."¹³⁰² "Kendi kavminden, inkâr edip ahirete kavuşmayı yalanlayan ve kendilerine, dünya hayatında refah verdiğimiz (اترفناهم) önde gelenler (السماء) dedi ki: <Bu, sizin benzeriniz olan bir beşerden başkası değildir, kendisi de sizin yediklerinizden yemek-te ve içtiklerinizden içmektedir."¹³⁰³

Toplunun üst tabakasını meydana getiren mele' ve mütrefûn ile ilgili verilen bilgilerden hareketle, mele' denilen grubun tamamının zengin kişilerden meydana gelmediğini söylemek mümkündür. Kişisel özellikleri ve yaşları ile ön plana çıkan Kureyşli bazı önderlerin zengin olmasalar da mele' olarak isimlendirildikleri ifade edilebilir. Nitekim Dârünnedve'ye girebilmek için 40 yaş şartının bulunması¹³⁰⁴ bu duruma işaret edebilir. Dolayısıyla mele' denilen kişilerin ciddi bir zenginliğe sahip olmasalar da Kureyş içerisinde önde gelen kişileri ifade ettiği; mütref denilen kişilerin ise mele' içerisinde servet terâkümü ile ön plana çıkarak bunu şımarıkça ve hoyratça kullanan kişileri ifade ettiği söylenebilir.

İsfahânî'nin tanımından hareketle,¹³⁰⁵ mele' ve mütrefûn grubunun beraber hareket eden, belirli bir görüş etrafında kenetlenen bir yapıyı meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Yani söz konusu grubu meydana getiren kişilerin ferdî davranışlarından ziyade aynı amaç uğrunda beraberce tavır almaları söz konusudur.¹³⁰⁶ Sebe' Sûresi'nde mütreflerin "Biz sizin tebliğ et-

¹³⁰¹ Turgay, "Kur'an'da "Mütref" Kavramı", 78.

¹³⁰² Sebe': 34/34.

¹³⁰³ Müminûn: 23/33.

¹³⁰⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/109.

¹³⁰⁵ İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, 473.

¹³⁰⁶ Işlak, *İslâm Öncesi Mekke'nin Siyasi Yapısı*, 45.

tiklerinize inanmıyoruz.” derken çoğul zamir kullanmaları bu açıdan dikkat çekicidir. Yine Ebû Cehil’in, tâcir olan önde gelenlerden birisinin Müslüman olması durumunda “Senin ticaretini mahvedip malını bitireceğiz.”¹³⁰⁷ şeklinde kolektif bir harekete işaret etmesi, mele’ ve mütref grubunun zamanlar değişik olsa da aynı tavırları sergilediklerini ortaya koymaktadır.¹³⁰⁸

Mekke şehrinin mele’ denilen önde gelenler tarafından yönetiliyor olması ticarete olumlu katkıda bulunmaktadır. Hicaz gibi merkezî otoritenin pek bulunmadığı bir coğrafyada, kabile liderleri ve ileri gelenlerin şûra sistemi ile böyle bir organizasyon kurarak yönetimi sağlamaları, şehirdeki birlik ruhunu diri tutmaktadır. Birliğin olduğu yerde ise dışarıya karşı daha güçlü ortak bir tavır geliştirilebilmekte ve bu şekilde hem şehirlerinin hem de kabilelerinin gücü artırılmaktadır.

İleri gelenlerin kurduğu sistem sayesinde zamanla tüccar sermayesine dayalı bir toplumsal yapı meydana gelmeye başlamıştır. Elbette kabilecilik asabiyeti Arabistan’ın genelinde olduğu gibi Mekke’de de hala çok güçlüydü ve pek çok meselede belirleyici bir rol üstlenmektedir. Bununla birlikte Mekke’nin zamanla artan ticareti ve yükselen tüccar sermayesi, ortak değerleri ve kaygıları kabile asabiyeti olan kişilerin bakış açısında bir değişiklik meydana getirmiştir. Artık bu kişiler için servetlerinin kaynağı olan ticareti artıracak ilişkiler de en az kabilecilik kadar önemli bir hale gelecektir.¹³⁰⁹ Bu haliyle toplumun üst tabakasını oluşturan, iktidarı ve serveti ellerinde tutan ileri gelenler için varlıklarını borç-

¹³⁰⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, I/205.

¹³⁰⁸ Benî İsrail mele’inin Talut’u lider olarak kabul etmemek için ileri sürdüğü “... Biz hükümdarlığa ondan daha lâayk iken ve ona servet bakımından bir zenginlik de verilmemişken onun üzerimize hükümdarlığı nasıl olur?...” (Bakara: 2/247) demeleri de mele’ olarak ifade edilen kişilerin benzer tavırları bağlamında yine burada zikredilebilir.

¹³⁰⁹ Benzer bir görüş için bkz. İbrahim, *Tüccar Sermayesi ve İslâm*, 87, 109, 111; Kurt, “Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar”, 28.

lu oldukları ilişkilerin tehdit edilmesi ihtimali bile muhalefet etmeleri için yeterli sebepti. Siyasî ve iktisadî mücadelenin içiçe geçen iki alan olduğu¹³¹⁰ bilindiğinde, İslâm'ın hem mele'(siyaset) hem de mütrefün(ekonomi) grubunun ortak muhalefetine uğramış olması daha da anlamlı bir hale gelmektedir.

Mele' ve mütref tanımının kapsamına giren kişiler, içinde bulundukları toplumu Peygambere karşı kıskırtan kibirli kimselerdir. Nitekim Peygambere ilk karşı çıkanların müstekbir, mütref ve mele' kavramları içerisine giren, toplumun servet sahibi kesimi ile yöneticileri oldukları söylenebilir. Hz. Peygamber'in İslâm'a davet mektuplarını liderlere yazması da bu anlamla yakından ilişkilidir. Çünkü toplumu yönlendirenler onlardır.¹³¹¹ Toplum psikolojisi de genellikle güçlü olandan yana olma eğilimindedir. Buradan hareketle, İslâm'ın getirdiği hükümlerin dinî, siyasî, iktisadî ve sosyal veçheleri düşünüldüğünde, Kureyş ileri gelenlerinin kendi otoritelerine karşı bir tehdit olarak gördükleri bu daveti boğmaya çalışmaları ve liderleri oldukları toplumları bu yönde kanalizetmeleri beklenen durumdur. Nitekim vakıa da bu şekilde olmuştur. Kusay b. Kilâb'tan beri devam eden bu sistem sayesinde Kureyşli ileri gelenler hem servetlerini artırmakta hem de şehirle ilgili bütün işlerin karar mercii olarak varlıklarını sürdürmektedir. İslâm'ın doğuşu ile bu oluşum ciddi bir tehdit ile karşı karşıya kalmıştır. Onlar da alışık oldukları düzenlerinin ve çıkarlarının devamı için mücadeleye girişmişlerdir.

3.3.2. Servet Terâkümü ve Yansımaları

Risalet dönemine gelindiğinde Mekke'deki sosyal tabakalaşmanın iki yönü bulunmaktadır. Bunlardan birincisi hürler, mevâliler ve köleler şeklinde üçlü bir tasniftten meydana gelen

¹³¹⁰ Özel, *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, 107.

¹³¹¹ Emrullah Aşın Ulus, *Kur'an'da Mele' Ve Mütref Kavramları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, 40.

ayırımıdır.¹³¹² İkincisi ve konumuz açısından daha önemli olanı ise zenginler, orta halliler ve fakirler şeklinde yapılabilecek tasniftir.¹³¹³ Zira hürler içerisinde fakir olanlar olduğu gibi; köle iken azad edilen ve sonrasında Kureyş'in hatırı sayılır zenginleri arasına dâhil olan mevlâlar da vardır. Bu sebeple sosyal tabakalaşmanın ikinci yönü üzerinde durmak daha isabetli olacaktır. Konunun kapsamı gereği de bu başlıkta zenginler sınıfı odak noktası olacaktır. Bunun en temel sebebini, orta halli tüccardan ve fakirlerden Müslüman olan pek çok kişinin bulunması ve esasen bu iki gruptan İslâm'a ciddi muhalefet eden pek kimsenin bulunmamasına karşın; zenginler grubunun -özellikle kabile liderleri başta olmak üzere- hem İslâm'a girmemele-ri hem de İslâm'a muhalefetin önde gelenlerinin neredeyse tamamının bu gruba mensup olması oluşturmaktadır.

Mekke'nin artan ticareti zamanla tüccar sermayesini geliştirmiş ve neticesinde özel mülkiyet bağlamında kimi Kureyşlilerin elindeki sermaye devasa miktarlara ulaşmıştır. Bu durum şahsi serveti ile ön plana çıkan Kureyşlilerin statülerinde ilerleme sağlamıştır. Risalet dönemine gelindiğine, sermayenin belirli kişilerin elinde temerküz etmesi sebebiyle de toplumsal farklılaşma son derece hissedilir bir boyuta ulaşmıştır. Öyle ki, altın tabaklarda yiyip gümüş kaplarda ve kristal kadehlerde içen zenginlerin yanında¹³¹⁴ ancak geçimliklerini sağlayabilen fakirler de bulunmaktadır.

Bununla birlikte buradaki ayrımın bir kast sistemi hiyerar-

¹³¹² Demircan, *Cahiliye Arapları*, 53-55; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 138-140.

¹³¹³ Serjeant, İbn İshâk'tan hareketle bu tasnifin soylular, tacirler ve zayıflar şekline olduğunu ifade eder. Serjeant, "Meccan Trade and the Rise of Islam: Misconceptions and Flawed Polemics", 476. Lammens zenginleri de kendi içinde üçe ayırmaktadır: büyük sermaye sahipleri, hali vakti yerinde olanlar ve küçük servet sahipleri/mütevazı tacirler. Lammens, "*Mekke*", *İA*, VII, 634.

¹³¹⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII/438.

şisi içerisinde olmadığını da ifade etmek gerekir. Çünkü çok zengin olduğu ifade edilen kişiler ya kabile liderleri veya kabilenin önde gelen kişileridir. Bu kişiler çoğunlukla zalim, zorba ve sadece kendi çıkarlarını düşünen kimseler olsa da neticede bir kabileye mensuplar ve kabile asabiyeti onların fakir kabile üyeleriyle ilişkilerini de düzenlemektedir. Suheyb b. Sinân örneğinde olduğu gibi,¹³¹⁵ fakirken zenginleşen kimselerin varlığı da buradaki sınıflar arasında her zaman geçişkenliğin mevcut olduğuna işaret eder. Bununla birlikte zenginler ve fakirler arasında en temel insanî ilişkilere bile yansıyan bir ayırım olduğu ve bu durumun İslâm'a muhalefette de önemli bir noktayı teşkil ettiği izahtan varestedir.

Mekke'deki zengin grubun sınıf farklılığını özellikle ön planda tutmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Mallarının ve çocuklarının çokluğuyla övünen bu kişiler; prestij ve saygınlıklarıyla övmektedir. Sınıf hiyerarşisinin tepesinde bulunmaları, kendilerinden daha alt statüde gördükleri kişilere karşı davranışlarını şekillendirmektedir. Öyle ki kimi zenginlerin düğün yemeklerine sadece zenginleri çağırıp fakirleri davet etmedikleri anlaşılmaktadır.¹³¹⁶ Hz. Peygamber'e en sert muhalefeti yürüten kişilerden birisi olarak amcası Ebû Leheb'in bile temel muhalefet motivasyonunun burada aranması gerekmektedir. Çokça mala sahip olan Ebû Leheb, sahip olduğu zenginlik ve servet dolayısıyla Kureys'in önde gelenlerinden sayılmaktadır. Kendisinden mal ve nüfuz bakımından daha alt statüde gördüğü yeğeni Hz. Peygamber'e ittiba etmeyi ise düşüklük olarak görmektedir. O, sahip olduğu mal sebebiyle sosyal statüsüne uygun olarak diğer inananlardan daha üstün tutulması gerektiğine inanmaktadır. Nitekim Taberî, "Ebû Leheb'in elleri kuru-

¹³¹⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, III/258.

¹³¹⁶ Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, "Nikâh", 72 (5177).

sun! Kurudu zaten. Ona ne malı fayda verdi ne de kazandığı başka şeyler.”¹³¹⁷ ayetlerini tefsir ederken bu duruma ilişkin şu hâdiseyi aktarmaktadır: İman etmesinin ona ne fayda sağlayacağı soran Ebû Leheb’e Hz. Peygamber: “Diğer inananlara ne sağlıyorsa.” cevabını verir. Kendisinin düşük statüdeki insanlarla bir tutulmasını kabul etmeyen Ebû Leheb: “Beni ‘şunlarla’ aynı sayan dine yazıklar olsun.” şeklinde karşılık verir.¹³¹⁸

Muhalefetin en sert yüzünü temsil eden Benî Mahzûm’un lideri ve en zengini olarak Velîd b. Muğîre’nin de aynı motivasyon, kibir ve böbürlenme ile benzer bir tavır takındığı anlaşılmaktadır. Milletlarası ticaret sayesinde ciddi bir zenginlik elde eden ve bu sebeple bütün Kureyşlilerin bir sene üstlendikleri Kâbe’yi örtme işini sonraki sene tek başına üstlenen Velîd, Kureyş’in dengi anlamında “idlu Kureyş” ünvanıyla bilinmiştir.¹³¹⁹ İslâm’a muhalefet konusunda da en önde gelenlerden Velîd’in bu tavrında Hz. Peygamber’in konumunu küçümsemesi etkili olmuştur. Nitekim Zuhurf Sûresi’ndeki ilgili ayetlerin¹³²⁰ onun: “Kureyş’in efendisi olarak ben veya Sakif’in efendisi olarak Ebû Mes’ûd Amr b. Umeyr es-Sakafî gibi adamlar dururken bu iş Muhammed’e mi kaldı?” şeklindeki sözlerine yanıt olduğu aktarılmaktadır.¹³²¹ Yine Müddessir Sûresi’nde “Kendisine geniş bir servet ve gözü önünde duran oğullar verdim; Önüne nimetleri serdikçe serdiğim, arkasından daha fazla vermemi bekleyen kişiyi!”¹³²² şeklinde tav-

¹³¹⁷ Tebbet: 111/1-2.

¹³¹⁸ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli âyi’l-Kur’an*, XXIV/714-715.

¹³¹⁹ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, I/251-252.

¹³²⁰ Zuhurf: 43/31-32: “‘Bu Kur’ân, şu iki şehirden büyük bir kişiye indirilseydi ya!’ diye de eklediler. Rabbinin rahmetini paylaştırmak onlara mı düşmüştü? Dünya hayatında onların geçimliklerini biz paylaştırdık. Bir kısmı diğerini istihdam etsin diye kimini kiminden derecelerle üstün kıldık. Rabbinin rahmeti onların biriktirdiklerinden daha hayırlıdır.”

¹³²¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, II/11.

¹³²² Müddessir: 74/12-15.

sif edilen kişinin Velîd b. Muğîre olması,¹³²³ onun İslâm'a muhalefetine ticaret sayesinde elde ettiği zenginlik ve refahın rolüne işaret etmektedir.

Muhalefet veçhesinin önemli temsilcilerinden Benî Cumah'ın liderlerinden olup Hz. Peygamber'in bedduasını alacak kadar¹³²⁴ muhalefette ileri giden Ümeyye b. Halef'le ilgili olarak "Ki o, mal yığıp biriktiren ve onu saydıkça sayandır. Gerçekten malının kendisini ebedi kılacağını sanıyor."¹³²⁵ mealindeki ayetler yine muhalefet önderlerinin zenginliğine işaret bağlamında zikredilmeye değerdir.

Kureys'in üst tabakası arasında mal, servet, evlat ve soy gibi konuların sürekli olarak bir övünme ve yarış sebebi olduğu görülmektedir.¹³²⁶ Sahip oldukları servet dolayısıyla kendilerini diğer insanlardan üstün gören bu kişiler; Kur'ân'ın fakirlere karşı insafli olmaları, zekâtı vermeleri, sadaka dağıtmaları, bu yolla mallarını temizlemeleri gibi emirlerini hiçe saymışlardır. Yetimi ezen, miskini hor gören, fakirlere merhamet etmeyen bu kişiler, gücünün yettiği kişilerden haksız kazanç sağlamaya da meyyaldi. Nitekim muhalefetin bir diğer sembol ismi Ebû Cehil'in zayıf gördüğü İraş'lı adamın devesini satın alıp parasını vermemesi¹³²⁷ veya diğer bir muhalif Âs b. Vâil'in Zebidli tacirin malını haksızca gasp etmesi¹³²⁸ gibi hadiseler bu duruma işaret eder.

Muhalefetin önde gelenlerinden Ebû Uhayha Saîd b. Âs, milletlerarası ticaret sayesinde ciddi bir servete sahibi olmuştur. "Zü'l-imâme" olarak bilinen Ebû Uhayha'nın bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi, Kureyşlilerin ona hürmeten onun

¹³²³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/173.

¹³²⁴ Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, "Cizye ve Muvade'e", 21 (3185).

¹³²⁵ Hümeze: 104/2-3.

¹³²⁶ Tekasür: 102/1.

¹³²⁷ Süheyli, *er-Ravdü'l-Ünüf*, II/176-177.

¹³²⁸ Süheyli, *er-Ravdü'l-Ünüf*, I/242.

kullandığı imamenin renginde imame kullanmamasından kaynaklanmaktadır.¹³²⁹ Ebû Uhayha'nın serveti, 50 bin dinar değerindeki Bedir kervanının 30 bin dinarına tek başına sahip olmasından anlaşılabilir.¹³³⁰

İbn Habîb, Bedir Savaşı'nda Kureyş tarafını doyuran servet sahibi zenginleri zikretmektedir. Buna göre; Ebû Cehil on, Ümeyye b. Halef on, Şeybe b. Rebîa dokuz, Utbe b. Rebîa on, Münebbih ve Nübeyh kardeşler on, Abbas on ve Ebû'l-Bahterî on deve kesmiştir.¹³³¹ Yine İbn Habîb, Hz. Peygamber'in Huneyn Savaşı öncesinde borç aldığı bazı zengin Kureyşlilere atıfta bulunmaktadır. Buna göre; Benî Cumah kabilesinden Safvân b. Ümeyye'den 50, Benî Mahzûm kabilesinden Abdullah b. Ebû Rebîa'dan 40 ve Benî Âmir b. Lüey kabilesinden Huveytîb b. Abdüüzzâ'dan 40 bin dirhem borç almıştır.¹³³² Hem Safvân b. Ümeyye'nin hem de babası Ümeyye b. Halef'in Câhiliye döneminde kintârla altına sahip oldukları aktarılmaktadır.¹³³³ Kureyş'in en zengin tüccarlarından Affan b. Ebû'l-Âs'ın, Câhiliyede ölmeden önce geriye 3 milyon dirhem değerinde servet bırakması¹³³⁴ da Kureyşli zenginlerin yığılmış servetlerine¹³³⁵ atıf bağlamında burada zikredilebilir.

Esasen muhalefet önderlerinin mal ve servet konusunda toplum içerisinde ön planda olan kişiler oldukları şu ayetlerden de anlaşılmaktadır: “Kendilerine âyetlerimiz açıkça okunduğu zaman inkâr edenler iman edenlere, “İki topluluktan hangimizin ko-

¹³²⁹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 131.

¹³³⁰ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 61; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV/109.

¹³³¹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 129.

¹³³² İbn Habîb, *el-Muhabber*, 129.

¹³³³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, II/567.

¹³³⁴ Yıldırım, *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbîler*, 118.

¹³³⁵ Bakara: 2/14: “Nefsânî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, soylu atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere düşkünlük insanlara çekici kılınmıştır. İşte bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır.”

*numu daha üstün ve mensupları daha iyi?" diye sorarlar."*¹³³⁶ *"Sakın kendilerini sınamak için onların bir kesimini yararlandırdığımız dünya hayatının çekiciliğine göz dikme! Rabbinin sana verdiği nimetler daha hayırlı ve daha kalıcıdır."*¹³³⁷

Khanfar ise Mekke'deki liderlik yapısını –ve doğal olarak da muhalefet yapısını- iki katmanlı olarak ele almaktadır.¹³³⁸ İlk katman, Kureyş'in yaş ve konum itibariyle öne çıkan ciddi servet sahibi liderleridir. Söz konusu kişiler, isimleri siyer eserlerinde sıkça zikredilen azgın muhalefet önderleridir. Yukarıdaki listede ismi zikredilenlerden pek çoğu bu kategoride olan kişilerdir. Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşme sürecinde aktif rol alan ve bu sayede servet ve nüfuzlarını ilerleten bu kişiler, risaletin tebliğ edilmeye başlandığı dönemde artık orta yaşın üstündeki liderler konumundadır. Alışık oldukları düzenin¹³³⁹ devamlılığını sağlamanın kendi çıkarları için hayati derecede önem taşıdığıнын bilincinde olan bu öngörülü tüccarlar, bu haliyle muhalefetin en sert cephesini meydana getirmişlerdir. Nitekim bu kişilerin büyük oranda Bedir Savaşı'nda öldürülmesi sonrasında ikinci katman olarak ifade edilen daha genç ve Hz. Peygamber'in akranı olan yeni bir liderlik yapısı meydana gelmiştir. Çoğunlukla eski azgın muhaliflerin oğulları olan İkrime b. Ebû Cehil, Amr b. Âs b. Vâil, Halid b. Velîd b. Muğîre, Safvan b. Ümeyye b. Halef, Ebû Süfyân b. Harb gibi kişilerin hem servet bakımından hem de servete ve servetle elde edilen

¹³³⁶ Meryem: 19/73.

¹³³⁷ Taha: 20/131.

¹³³⁸ İki katmanlı liderlik yapısı konusunda Khanfar'a katılıyoruz. Bununla birlikte durumu biraz farklı yorumladığımızı belirtmek isteriz. Khanfar'ın yorumu için bkz. Khanfar, *İlk Bahar*, 172-176.

¹³³⁹ Yazar, Nurullah – Uzunöz, Aygün Yılmaz, "The First Revelation And The Period of Persecution By Meccans", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 11(Hz. Muhammed (sas) Özel Sayısı), 2021, 42.

pretije düşkünlük bakımından ilk katmandakilerden farklı olduklarını söylemek mümkündür.

İkinci katmanı meydana getiren muhaliflerin genellikle ilkeler kadar servet sahibi olmadıkları ve belki de onlar kadar servete düşkün de olmadıkları söylenebilir. Zaten zengin ailelerin çocukları olarak büyüyen bu kişilerin, babaları gibi servet biriktirme uğrunda ömürlerini harcamadıkları düşünüldüğünde, ömürlerini servet biriktirmeye çalışmakla geçirmiş ilk katmandan farklı bir anlayış ve perspektife sahip olmaları beklenebilir. Esasen Hz. Peygamber'in Bedir Savaşı'ndan sonra da Mekke'nin ticaretine yönelik uygulamaları devam ettirmesi ve bu sebeple de Mekke'de daha önce var olan tüccar sermayesinin zamanla erimeye başlaması da ikinci katmandaki liderlerin ilk katmana nazaran servet bakımından daha sönük kalmasına sebebiyet vermiş olabilir. Her halükârda, İslâm'a muhalefet eden Kureyşlilerin, özellikle ilk liderlik katmanındaki-ler olmak üzere, servet sahibi kişiler oldukları ve İslâm'a muhalefet etmelerinin arkasındaki en temel güdüleyicilerden birisinin de söz konusu zenginlik ve refahın korunmaya çalışılması ile ilgili olduğu ifade edilebilir.

Tarihi kaynaklar Mekke ileri gelenlerinin şahsi servetleri konusunda detaylı malumat vermese de¹³⁴⁰ yukarıda zikredilen bazı rivayetlerden hareketle, muhalefetin önde gelenlerinin çoğunlukla servet konusunda toplumun önde gelen şahsiyetleri oldukları anlaşılabilmektedir. Servet sahibi olmak bizatihi kötü bir durum olmamakla beraber,¹³⁴¹ Kureyş ileri gelenleri söz konusu olduğunda onların bu durumu bir kibir, üstünlük ve yarışa çevirdikleri görülmektedir. İslâm'a muhalefet bağlamında onların servetlerini ve servetlerinin kaynağını muhafaza et-

¹³⁴⁰ Mellâhî, *Târîhu Mekketi'l-Mukerreme*, 116.

¹³⁴¹ "Allah'ın sizin için ayakta kalma (قیاما) vasıtası yaptığı mallarınızı aklı ermenlere teslim etmeyin..." Nisâ: 4/5.

mek istedikleri ve söz konusu zenginliğin kendilerine kazandırdığı sosyal statü ile alışıktı oldukları istikbar tavrını sürdürmek istedikleri, bu haliyle de muhalefetin en önemli veçhesini meydana getirdikleri görülmektedir.

3.4. Kureyş'in İslâm'a Muhalefet Etmesinin Sebepleri

Hız. Peygamber, üç yıl devam eden özel davetin ardından, “(öncelikle) yakın akrabaları uyar”¹³⁴² emrine uygun olarak İslâm davetini açıktan yaymaya başladı. Hız. Peygamber’in yakın çevresini meydana getiren ailesi olarak Benî Hâşim açıktan davetin ilk muhatapları olmuşlardır. Bu durum, tebliğde tedriciliğin uygulandığını ve öncelikle “aşiret asabiyeti”nin dikkate alındığını gösterir. Daha sonra “Şehirlerin anası (olan Mekke halkı) ve çevresinde olanları uyarman için...”¹³⁴³ ayeti ile bir sonraki aşamaya geçilmiştir. Mekke halkını oluşturan Kureyş kabillesinin davete muhatap edilmesi ile bir üst asabiyeti meydana getiren “kabile asabiyeti” hedeflenmiştir. Mekke’nin çevresinde olanlar da Kureyşlilerle çeşitli şekillerde anlaşmaları bulunan kabilelerdir ve onlar da davete muhatap olduklarında artık “hilf asabiyeti” diye tabir edilebilecek aşamaya geçilmiş olmaktadır. Arabistan’ın davete muhatap edilmesi ile “şa’b (halk) asabiyeti” de tamamlanmış ve sonrasında artık bütün bir insanlık İslâm davetinin muhatapı haline gelmiştir.¹³⁴⁴

Kabile asabiyetinin hâkim olduğu bu coğrafyada tedricî olarak bu yapıdan faydalanmak amaçlanmış olsa da İslâm daveti noktasında bu yapının pek işlevli olmadığı ortaya çıkacaktır. Diğer insanlara nazaran İslâm’ı daha rahat kabul etmesi beklenen kişiler, tam tersi bir reaksiyon göstererek İslâm’a girmek bir yana en sert muhalefeti ortaya koyan kişiler olmuşlardır.

¹³⁴² Şuara: 26/214.

¹³⁴³ Şûra: 42/7.

¹³⁴⁴ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 282-283.

Kureyşlilerin İslâm'a yönelik muhalefeti önceleri daha düşük yoğunlukta olmak üzere tartışma ve münazara şeklinde cereyan etmiştir. Sonrasında alaya almak ve hakaret etmek şeklinde ilerleyen bu yapı, neticede fizikî müdahalelere başvurarak Müslümanlara yönelik işkence ve hatta öldürmeye varan bir noktaya evrilmiştir. Müslümanların öncelikle Habeşistan'a ardından da Medine'ye hicret etmesi de bu muhalefetin son bulmasına yetmemiştir. Öyle ki Bedir, Uhud, Hendek ve Hudeybiye ile devam eden süreç ancak hicretin 8. yılında Mekke'nin fethedilmesi ile son bulmuştur. Bu haliyle, Hz. Peygamber'i en iyi tanıyan, evveleminde destek çıkması beklenen kişiler, yaklaşık 20 sene boyunca ona karşı muhalefet tavrını en yoğun şekilde sürdüren kişiler olmuştur.¹³⁴⁵

Kureyşliler, normal şartlar altında, şehirlerinde başka din mensuplarının bulunmasına veya farklı farklı putlara tazimde bulunulmasına ses çıkarmazlardı. Aksine, insanların kentlerine daha sık gidip gelmeleri ve burayı sahiplenmeleri için diğer kabilelere ait putları Kâbe'ye yerleştirmişlerdi.¹³⁴⁶ Hatta Kâbe direklerine Hz. İsa ile Hz. Meryem'in tasvirleri bile çizilmişti.¹³⁴⁷ Onların ilk anda Hz. Muhammed'e ses çıkarmamaları da muhtemelen onun bu yeni çağrısını da bu bağlamda algılamalarıyla irtibatlıydı. Onlara göre Hz. Muhammed'in ortaya koyduğu şey, diğer arayış girişimleri gibi İbrahimî dini aramaya yönelik yeni bir girişimdi. Nitekim Varaka b. Nevfel, Zeyd b. Amr ve Osman b. Huveyris gibi putperestliğe karşı olan kişilerle de daha önce muhatab olmuşlardı.¹³⁴⁸ Fakat kısa bir süre sonra farklı bir adamla ve farklı bir davetle karşı karşıya olduklarını idrak edeceklerdir.

¹³⁴⁵ Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, 25.

¹³⁴⁶ Kâbe'de 360 put bulunduğu hakkında bkz. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/121; Günlaltay, *Araplar ve Dinleri*, 19; Söylemez, "Câhiliye Döneminde Lât Kültü", 80; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 154-155; Khanfar, *İlk Bahar*, 171.

¹³⁴⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/165.

¹³⁴⁸ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, 285.

Yeni davetin tabiatı diğer girişimler gibi pasif değildi ve münzevi bir hayata davet etmiyordu. Yeni davet, bulunduğu yerin şeklini almıyor tam aksine şekil veriyor; etkin bir şekilde değiştirip dönüştürüyordu. Hayatın her alanıyla ilgili bir öneri ve teori içeriyor, insanları da bu yönde pratiğe davet ediyordu.

Mekke gibi iktisadın dinî ve siyasî unsurlarla ayırt edilemeyecek düzeyde içiçe geçtiği bir toplumda¹³⁴⁹ ortaya çıkan; hayatın hemen her alanında yeni düzenlemeleri vazeden bir davet elbette makul karşılanmayacak va başarısız olması yönünde çaba sarfedilecektir. Toplum paradigmasını (değerler sistemi) meydana getiren unsurlar olarak iktisat, din ve siyasetin ayrımcılığı esas alan yapısı,¹³⁵⁰ söz konusu alanlarda alışık oldukları bir düzeni devam ettirmek isteyen Kureyşlilerin de yeni davete karşı çıkmalarını ve dışlamalarını beraberinde getirmiştir. Mezkûr alanların Mekke’de içiçe geçmiş olması da muhalefet sebeplerini ortaya koyarken, muhalefetin esas güdüleyicisinin ne olduğu konusunda bazen ihtiyatlı davranmayı beraberinde getirmektedir.

Bu başlığın odak noktası Kureyş mukavemetinin iktisadî veçhesini ortaya koymaktır. Fakat muhalefet cephesindeki insanların her birisinin çeşitli çıkarlar, eğilimler ve geleneksel dürtüler ile hareket etmesi¹³⁵¹ ve bütün bu alanların birbiriyle irtibatlı olması, evvelemirde iktisat dışında kalan diğer muhalefet sebeplerine de temas edilmesini zorunlu hale getirmektedir. Bu sebeple öncelikle muhalefetin siyasî, dinî ve sosyal yönüne vurgu yapılacaktır; ardından da bir buçuk asırlık süre sonunda ticarî bir merkeze dönüşmesi neticesinde şehirde meydana gelen ekonomik durum ve seviyenin İslâm’a muhalefetteki rolüne temas edilecektir.

¹³⁴⁹ Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 32.

¹³⁵⁰ Bıçak, *Tarih Felsefesi*, 193.

¹³⁵¹ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz-*, 86-87.

3.4.1. Muhalefetin Siyasî, Dinî ve Sosyal Gerekçeleri

Alışık oldukları **liderlik** payesini korumak Kureyş ileri gelenleri açısından hayati derecede önemlidir. Bir başkası tarafından yönetilmek istemedikleri gibi esasen buna alışık da değillerdir.¹³⁵² Nitekim zamanla kendilerine has bir yönetim şekli olarak geliştirdikleri ve “liderlerin denklığı” olarak belki ifade edilebilecek sistem sayesinde yetki ve nüfuz sahibi olarak varlıklarını devam ettirmekteydiler. İçlerinden çıkan bir peygambere itaat ederek onun siyasî liderliği altında birleşmek ise alışık olmadıkları bir durumdur.¹³⁵³ Nitekim Hz. Peygamber’in davasında farkettileri “siyasi tasarı”,¹³⁵⁴ otoritelerini ortadan kaldıracabilecek bir mahiyette olması sebebiyle muhalefet etmelerinin de önemli gerekçelerinden birisidir.

Kurtubî, Sad Sûresi’nin altıncı ayetini izah ederken Kureyşlilerin “Muhammed bize üstünlük sağlamaya çalışıyor, ona tabi olmamızı istiyor ve bu şekilde aramızda karar merci olmak istiyor, sakın ona itaat etmeyin.”¹³⁵⁵ şeklinde itirazlarda bulunduklarına işaret etmektedir. Mekke’de otoriteyi ellerinde tutan ileri gelenlerin Hz. Peygamber’in risâleti ile birden bire bu yetki ve nüfuzlarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmaları siyasî düzlemde muhalefet etmelerini de beraberinde getirmiştir. Nitekim “Onlara bir âyet geldiğinde (okunduğunda), ‘Allah’ın elçilerine verilenin benzeri bize de verilmedikçe kesinlikle inanmayız’ dediler...”¹³⁵⁶ ve “onlardan her biri, kendisine, açılmış sahîfeler (ilâhî vahiy) verilmesini istiyor.”¹³⁵⁷ ayetleriyle ilgili olarak Râzî kıs-

¹³⁵² Mizrap Polat, “Hz. Muhammed’in Kabile Reislerini İslam Toplumuna Kazandırma Çabaları: Durumun Ebû Sufyân İbn Harb Örneğinden Yola Çıkılarak Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49(2), 2008, 188.

¹³⁵³ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdî'r-Resûl*, 284.

¹³⁵⁴ Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 62.

¹³⁵⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, XVIII/135.

¹³⁵⁶ En'âm: 6/124

¹³⁵⁷ Müddessir: 74/52.

kançlık, gurur ve kibir gibi psikolojik etkenlerle¹³⁵⁸ muhalefet eden Kureyş ileri gelenlerinin asıl amaçlarını “çünkü onlar itaat edilen kişiler olmak istiyordu, itaat eden değil. Onlar hizmet edilen kişiler olmak istiyordu, hizmet eden değil.”¹³⁵⁹ şeklinde nüfuz ve otorite istekleri ile de irtibatlandırmaktadır.

Kureyş ileri gelenleri, Hz. Peygamber’in tebliğ ettiği şeyin siyasî veçhesi olan yeni bir durum olduğunu hemen farketmişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber’e itaati emreden pek çok ayet bulunmaktadır. İlginç bir şekilde yetkinin Hz. Peygamber’de olduğunu ifade eden bu ayetlerin hepsi medenîdir.¹³⁶⁰ Ne var ki Kureyşlilerin henüz bu açık hükümler indirilmeden önce de Hz. Peygamber’in davasının siyasî yönünü idrak ettikleri söylenebilir. Bir asırdan fazladır milletlerarası ticaretle uğraşan, siyasetten ve dengeden anlayan bu öngörülü tâcirler, bir işin sonunun nereye evrilebileceğini henüz işin başındayken bile anlayabilecek tecrübedeydiler. Nitekim Mekke döneminin en temel vurgusu olan tevhid ilkesi üzerinden bile Kureyşlilerin yeni çağrıdaki siyasî tasarımı anladıklarını söylemek mümkündür. Kur’ân’ın vaz ettiği bu en temel ilke, Kureyş liderlerinin siyasî otoritelerine yönelik en önemli tehdittir. Ve Kureyşliler bu durumun farkındadır.

Watt, Kureyşlilerin Hz. Peygamber ile Osman b. Huveyris arasında siyasî anlamda bir benzerlik kurmuş olabileceklerine temas etmektedir. Nitekim Osman’ın, Hristiyanlığı benimsedikten sonra bu inancın bir uzantısı olarak Bizans tara-

¹³⁵⁸ Siyasî, dinî, iktisadî ve sosyal muhalefet gerekçelerinin her birisinin ayrıca psikolojik temelleri bulunmaktadır. Haset, kıskançlık, kibir, gurur, şüphe, suçluluk hissi, çıkarlar, eğilimler ve sosyal alışkanlıkların her birisi söz konusu muhalefet sebeplerinin psikolojik temellerini meydana getirmektedir. Kureyşlilerin psikolojik muhalefet sebepleri için bkz. Gani Ersoy, *Hz. Peygamber’in Davetinin Önündeki Engeller (Mekke Dönemi)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2016, 203-263.

¹³⁵⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb*, X/160.

¹³⁶⁰ Ersoy, *Hz. Peygamber’in Davetinin Önündeki Engeller (Mekke Dönemi)*, 52.

findan Mekke'ye kral olarak gönderilmesi hâdisesi, Kureyşlilerin zihninde henüz çok taze bir hatıra olarak bulunmaktadır. Hz. Peygmaber her ne kadar kendisini sadece bir uyarıcı olarak tanıtırsa da Kureyş ileri gelenlerinin bu duruma pek ihtimal vermedikleri ve gücü ele geçirdikten sonra kendi siyasî otoritelerine son vereceğini düşünmüş olmaları son derece ihtimal dâhilindedir.¹³⁶¹

Kureyş liderleri, Hz. Peygambere uymaları ve yönetimin onun tarafından sürdürülmesi durumunda çeşitli tehlikelerle karşı karşıya kalacaklarını da düşünmüş olmalıdırlar. Nitekim Akabe biatları sırasında Hz. Peygamber'i yurtlarına davet eden ve onun emirlerine uyacaklarını kabul eden kişilere içinde bulundukları durumu Abbas b. Ubâde şu şekilde ifade etmiştir: "Ey Hazreç! Sizler bu adama ne üzerine biat ettiğinizin farkındasınız değil mi? Sizler bunu yaparak hem kızıl hem de siyah insanlarla savaşacağınıza dair biat etmiş oluyorsunuz."¹³⁶² Çünkü Hz. Peygamber'in tevhide davet eden, zulmü, adaletsizliği, sömürüyü, faizi reddeden davetinin kendilerini eninde sonunda bu hususları işleyen insanlarla karşı karşıya getireceğini bilmekteydiler. Dolayısıyla uzun yıllara dayanan tecrübe ve öngörülerıyla Kureyş ileri gelenlerinin, Hz. Peygamber'in liderliğini kabul etmeleri durumunda aynı "tehlikeyle" karşı karşıya kalacaklarını sezmiş olmaları işten bile değildir.

Ebû Süfyan'ın iman etmeme gerekçesi olarak Kureyş içerisindeki konumunu göstermesi¹³⁶³ ve Mekke fethi esnasında Hz. Abbas'a söylediği "yeğenin mülkü pek genişledi."¹³⁶⁴ mealindeki sözleri de kimi Kureyşli ileri gelenlerin İslâm muhalefesindeki siyasî motivasyonuna işaret etmesi bakımından bu-

¹³⁶¹ Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, 171.

¹³⁶² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/70.

¹³⁶³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, V/16.

¹³⁶⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, IV/28.

rada zikredilmeye değerdir. Söz konusu dönemde Mekke siyasetini domine eden Benî Mahzûm ile Benî Ümeyye kabilelerinin, eski rakipleri Benî Hâşim'in yeni bir iddia ile ön plana çıkarak siyaset arenasında tekrar rakipleri haline gelmesini istememeleri ve bundan endişe duymaları da muhalefetin siyasî yönünü meydana getiren önemli etkenlerden birisidir.¹³⁶⁵ Kureyşlilerin liderlik şartı olarak çokça mala ya da adamlarının sayısının fazla olmasına dikkat etmeleri de bu şartları sağlamayan Hz. Peygamber'i bir lider olarak kabul etmeyerek muhalefete yönelmelerini beraberine getirmiştir.¹³⁶⁶

Muhalefetin **dinî** sebeplerine bakılacak olursa, putperest olan Kureyşlilerin Kâbe'yi yücelttikleri gibi putlarını da yücelttikleri görülmektedir. Putlar, onlar açısından kendilerini Allah'a yaklaştıracak vasıtalar olarak telakki edilmektedir.¹³⁶⁷ İslâm'ın ortaya koyduğu şekliyle bir tevhit anlayışına sahip olmamaları, evveleminde İslâm davetine ve Hz. Peygamber'in insanlara bazı hakikatleri bildirmesine ses çıkarmamalarına sebep olmuştur. Zaten kendi elleriyle Kâbe'yi bir panteona çeviren¹³⁶⁸ Kureyşliler açısından yeni çağrı da diğer inançlar arasına katılacak bir davet olarak görünmüştür. Bu haliyle Hz. Peygamber'in tebliğinin onlar açısından bir sakıncası bulunmamaktaydı. Fakat bu durum Kur'ân'ın putları ve putlara tapanları hedef almasından sonra değişmeye başlayacaktır. O zamana kadar sadece alay etmekle yetinen Kureyşliler, tebliğin hemen hemen 4. senesi itibarıyla¹³⁶⁹ putlarını kötüleyen,¹³⁷⁰ alaya alan,¹³⁷¹ kendilerinin

¹³⁶⁵ Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, 23.

¹³⁶⁶ Adnan Demircan, *Siyer*, Beyan Yayınları, İstanbul 2016, 89.

¹³⁶⁷ Zümer: 39/3.

¹³⁶⁸ Söylemez, "Câhiliye Döneminde Lât Kültü", 80

¹³⁶⁹ Sipahioğlu, *Boycot Döneminde Nazil Olan Surelerin Tespiti Ve Değerlendirilmesi*, 26.

¹³⁷⁰ Yûsuf: 12/40.

¹³⁷¹ Enbiyâ: 21/63.

ve putlarının cehennem yakıtı olduğunu söyleyen,¹³⁷² atalarını bilgisizlikle suçlayan¹³⁷³ Kur'ân ayetlerinin nâzil olması ile tavır değiştirmiş ve amansız bir muhalefet sürecine girmişlerdir.¹³⁷⁴ Bu duruma işaret eden kaynaklardan birisi olarak İbn Sa'd'ın konuyla ilgili pasajı aşağıdadır.

“Resûlullah (sas) hem gizli hem açık İslâma davet etti. Ona iman edenler çoğalınca kadar, genç adamlar ve zayıf kimseler kendi iradeleriyle Allahın davetine icabet ettiler. Mekkeli kâfirler ise [önceleri] Peygamberin (sas) dediklerini inkâr etmiyorlardı. Peygamber (sas) inkârcıların oturdukları yerlerden geçtiği zaman O'na işaret ederek, “Abdûlmuttalib ailesinin çocuğu gökten haber veriyor.” diyorlardı. Allah, taptıkları tanrılarını/putlarını ayıplayıp küfür üzere ölen babalarının helak olduklarını zikretmeye başlayınca durum değişti. Böyle olunca da Mekkeli müşrikler Resûlullahtan (sas) yüz çevirdiler ve ona düşmanlık etmeye başladılar.”¹³⁷⁵

Muhalefetin dinî sebepleri, İslâm tarihi kaynaklarında sıkça işlenen konulardandır. Buna göre Mekkeli Kureyşlilerin düşmanlığının temelinde; putların ve putperestliğin kötülenmesi, eski batıl dinlerini terk etmelerinin istenmesi, her fırsatta övündükleri atalarının sapıtmış kimseler olduklarına yönelik vurgular yapılması ve tek bir Allah'a ibadet etmeleri yönündeki telkinler olduğu ifade edilmektedir.¹³⁷⁶ Onların atalar kültüne olan bağlılıkları “Biz atalarımızı bir inanç üzerinde bulduk ve biz onların izlerinden gitmekteyiz.”¹³⁷⁷ ayetiyle tasvir edilmektedir.¹³⁷⁸

¹³⁷² Enbiyâ: 21/98.

¹³⁷³ Maide: 5/104.

¹³⁷⁴ Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, 23.

¹³⁷⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I/187.

¹³⁷⁶ Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, 23.

¹³⁷⁷ Zuhur: 43/23.

¹³⁷⁸ Atalar dinine olan bağlılık ifadeleri pek çok ayete konu olmuştur. Örnek olarak bkz. Bakara: 2/170; Mâide: 5/104; En'âm: 6/91; A'râf: 7/70; Yûnus: 10/78; Enbiyâ: 21/53.

Hız. Peygamber'i engellemesi amacıyla Ebû Tâlib'e giden Kureyş heyetinin "İlahlarımıza sövüyor, dinimizi kötülüyor, hedeflerimizi küçümsüyor ve atalarımızı sapıklıkla itham ediyor."¹³⁷⁹ şeklinde yakınmaları, onların Hız. Peygamber'in bu alandaki uyarılarını özellikle kabullenemediklerini ve bu sözlerin muhalefette önemli bir motivasyon kaynağı olduğunu ortaya koymaktadır.

Kureyşliler hem ahirete¹³⁸⁰ hem de bu dünyada işledikleri suçların cezasını öbür dünyada görececeklerine inanmıyorlardı¹³⁸¹ veya inanmak istemiyorlardı. İnsanları ezerek, haksız yollarla, faizle elde ettikleri sermayeyi insanları hakir ve hor görmek için kullanmalarından, içkiden, fuhuştan ve her türlü kötülükten dolayı hesaba çekileceklerine inanmak onlara ağır geliyordu. Kendileri ile Allah arasında aracı olarak gördükleri putlarına bazen kurbanlar kesmekle bu işlerden kurtulmayı umuyorlardı.¹³⁸² Oysaki Kur'an'ın gelen mesajları durumun böyle olmayacağını; her şeyi gören ve işiten Allah'ın toz zerresi kadar bile olsa bütün iyiliklerin ve kötülüklerin karşılığını vereceğini buyuruyordu.¹³⁸³

Kureyşliler içerisinde putlara hakikaten bağlı olan ve muhalefetlerinin dinî referanslı olduğu anlaşılan kimseler bulunmaktadır. Buna örnek olarak muhalefetin sembol isimlerinden birisi olan Ebû Uhayha Sa'id b. Âs zikredilebilir. Ölüm döşeğinin-

¹³⁷⁹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV/120-121.

¹³⁸⁰ "Çürüyüp paramparça olduğunuzda yeni bir yaratılışa konu olacağınızı iddia eden bir adam gösterelim mi size? Allah hakkında yalan mı uyduruyor, yoksa aklını mı yitirmiş bu?" Bilâkis! Asıl âhirete inanmayanlar azaptadırlar ve tam bir sapkınlık içindedirler." Sebe': 34/7-8.

¹³⁸¹ Müşriklerin çoğunda ahiret inancı olmadığı halde bazı müşriklerin ahirete inandıkları bilinmektedir. Bkz. Adnan Demircan, "Haniflik ve Hanifler Üzerine Bazı Düşünceler", Mehmet Mahfuz Söylemez (Ed.), *Cahiliye Araplarının Uluhiyet Anlayışı* (2. Baskı), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015, 161.

¹³⁸² Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, 24.

¹³⁸³ Zilzâl: 99/6-8.

deki Ebû Uhayha'yı ziyaret eden Ebû Leheb onu ağlarken bulur. Ebû Leheb'in "Ölümünden dolayı mı ağlıyorsun?" sorusuna Ebû Uhayha "Hayır. Ben benden sonra artık kimsenin Uzza'ya tapmayacağından korkuyorum." şeklinde karşılık verir. Ebû Leheb ise ona şöyle cevap verir: "Uzza'ya senden dolayı tapılmadı. Senden sonra da senin ölümün sebebiyle kimse ona tapmaktan vazgeçmez." Ebû Leheb'in bu net ve heyecanlı tavrını gören Ebû Uhayha "Benden sonra da birilerinin ona tapacağını artık anladım." diyerek sevincini belli eder.¹³⁸⁴

Hudeybiye Antlaşması sırasında Kureyş tarafını temsilen gelen kişilerden birisi de Ehâbîş¹³⁸⁵ kabilelerinin lideri olduğu ifade edilen Huleys b. Alkame'dir. Müslümanların ibadet için geldiğini anladıktan sonra Kureyşlilerin yanına dönen Huleys, Kâbe'yi tazim için gelen bu kişilerin geri çevrilmemesi gerektiğini Kureyşlilere söylemiştir. İzin vermemeleri durumunda da kendisine bağlı kabileleri alıp gitmekle ve Kureyş'i yalnız bırakmakla tehdit etmiştir.¹³⁸⁶ Huleys'in, söz konusu dönemde Kureyşlilerin olduğu kadar Ehâbîş'in de düşmanı olan Müslümanların Kâbe'ye girmelerini istemesi, o toplumda temel hareket motivasyonu din olan kişilerin varlığını göstermesi açısından zikredilmeye değerdir. Açıkçası, Kur'ân'da müşriklerin İslâm'a yönelik itirazlarının ele alındığı pek çok ayette onların putları ve atalar dinini öne çıkardıkları görülmektedir. Bu itirazlar genellikle Kureyş'in önde gelen kimseleri tarafından ifade edilmektedir. Liderlerin dinî argümanları sıklıkla kullanmaları,

¹³⁸⁴ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 58-59.

¹³⁸⁵ Lammens, bu kişilerin Kureyş tarafından istihdam edilen Habeş asıllı paralı askerler olduğunu iddia eder. Fakat Lammens'in bu konuda hatalı olduğu çeşitli çalışmalarda otaya konulmuştur. Konuyla ilgili bkz. Lammens, "Mekke", *İA*, VII, 634; Watt, *H. Muhammed Mekke'de*, 193-197; Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, 28 (22. dipnot); İbrahim, *Tüccar Sermayesi ve İslâm*, 70-71.

¹³⁸⁶ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 512-513.

sıradan insanları etkilemeye yönelik bir tavır olmalıdır.¹³⁸⁷ Bu da sıradan halk kitlesi içerisinde putlarına ve atalarına samimi şekilde bağlı olan kimselerin varlığına işaret etmektedir.

İslâm'a muhalefetin **sosyal** gerekçeleri bağlamında, Arap toplumunun en ayırt edici özelliklerinden biri olan kabilecilik olgusu önemli bir etkiye sahiptir. Kabilecilik taassubu yeni dinin önündeki en büyük engellerden birisidir. Kabile mensubu kişi, ait olduğu kabilenin benimsediği görüşün dışına genellikle çıkma cesareti gösteremezdi. Aksi taktirde kabilesi tarafından korumasız bırakılması ihtimali gündeme gelirdi ki bugünkü anlamıyla devletsiz kalmak ve savunmasız bir duruma düşmek demektir. Kabile lideri düzeyindeki kişilerin berilri bir konuda takındıkları tavrın da geriye kalan üyelerce genellikle benimsendiği ve buna uygun hareket edildiği söylenebilir. Hz. Peygamber'in tebliği ile beraber, kabile kavram ve geleneklerinin hâkim olduğu Mekke toplumunda, İslâmî ilkeler ile kabilevî akımın mücadelesine şahit olunmuştur. Dûrî'nin ifadesi ile "Bu statik bir 'eski' ile güç ve hayat fışkıran ve âdil bir toplum kurmak isteyen bir 'yeni' arasındaki mücadeledir."¹³⁸⁸ İslâmî akım ile kabilevî akım, sadece Mekke dönemi ile sınırlı kalmayan, Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonraki ridde hadiseleri başta olmak üzere, İslâm tarihinin hemen her döneminde sürdürülen bir mücadele alanı olarak da karşımıza çıkmaktadır.

İslâm'a muhalefetin sembol isimlerinden Ebû Cehil'in inkârında ısrar etmesi ve kabilesini de bu yönde kanalizetmesi, Mekke'nin sosyal örgütlenme biçimi olan kabilecilik anlayışıyla irtibatlıdır. Nitekim daha önceki başlıklarda temas edilen Ahlâf-Mutayyebûn ayrışması bu bağlamda hatırlatılabilir. Hem

¹³⁸⁷ Ersoy, Hz. Peygamber'in Davetinin Önündeki Engeller (Mekke Dönemi), 333.

¹³⁸⁸ Dûrî, İslâm İktisat Tarihine Giriş, 22.

ahlâf grubunun hem de İslâm'a muhalefetin belki de en önemli kabilesi olan Benî Mahzûm, rekabet içerisinde oldukları Benî Abdümenâf'ın herhangi bir konuda kendilerine üstünlük sağlamasını istemiyordu. Benî Mahzûm kabilesinin önde gelenlerinden birisi olan Ebû Cehil'in bu bağlamda İslâm'a muhalefetini temellendirirken "Biz şimdi Benî Abdümenâf gibi nereden bir peygamber getirelim? Vallahi inanmayacağım."¹³⁸⁹ mealindeki sözleri kabilecilik anlayışı ile İslâm'a muhalefet arasındaki irtibatı ortaya koyan en net ifadelerdendir. Dolayısıyla Mekke idaresini ellerinde tutan kabilelerin, Hz. Peygamber'e inanmaları durumunda eski gücünü kaybetmiş olan Benî Hâşim'e itti-ba etmeleri gerektiği yönündeki kabilevî anlayışlarından hareketle de bir muhalefet tavrı geliştirdikleri söylenebilir.

Muhalefetin sosyal gerekçeleri arasında zikredilebilecek hususlardan birisi de grup sadakati olarak ifade edilen bir arada bulunma halinin parçalanması endişesidir. Kureyş ileri gelenlerinin İslâm'a muhalefet bağlamında kullandıkları bu argüman, İslâmiyet'in aileleri bölüp parçaladığı ve Kureyş'in bu sebeple güç kaybettiği yönündedir. Nitekim Kureyş ileri gelenleri Hz. Peygamber'i suçlarken "Sen bizim birliğimizi bozdun." demektedirler.¹³⁹⁰ Kureyş'in lider kadrosu çocuklarının, kardeşlerinin, amca çocuklarının İslâm'a girdiklerini gördükçe¹³⁹¹ de daha fazla kızıyor ve kin besliyordu. Atalar dinine bağlılığın

¹³⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV/161.

¹³⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV/158.

¹³⁹¹ İlk müslümanlardan olup Habeşistan'a hicret eden Seleme b. Hişâm b. Muğîre, Ebû Cehil'in ana-baba bir kardeşi ayrıca Velîd b. Muğîre'nin de yeğenidir. Yine Habeşistan'a hicret edenlerden Ayyâş b. Ebû Rebiâ Ebû Cehil'in ana bir kardeşi iken; Hişâm b. Ebû Huzeyfe de onun amcasının oğludur. Osman b. Maz'ûn, Ümeyye b. Halef'in amcasının oğludur. Abdullah ve Ebû Cendel, Süheyl b. Amr'ın oğlu; Selîb b. Amr ise onun kardeşidir. Amr b. Saîd ile Halid b. Saîd, Ebû Uhayha Saîd b. Âs'ın oğullarıdır. Osman b. Affân da Ebû Süfyân'ın amcasının oğludur. İlk Müslümanlardan olup Habeşistan'a hicret edenlerden Firâs b. Nadr, muhalefetin azgın yüzü Nadr b. Hâris'in oğludur. Khanfar, *İlk Bahar*, 182-183.

dillere pelesenk olduğu bu ortamda, lider kadronun çocuklarını kaybetmesi, düşmanlık ettikleri dine geçmeleri onlar açısından tarifi imkânsız bir acıdır. Bu durum onların İslâm'a olan hınç ve düşmanlıklarını perçinlemektedir.

Zulmün, haksızlığın ve ahlaksızlığın bulunduğu Mekke'de Hz. Peygamber insanları ahlaka ve adalete davet etmiştir. Kur'ân'ın çeşitli yerlerinde Kureyşliler üzerinden bu menfi hasletler dile getirilmiş ve yaptıkları yüzlerine vurulmuştur.¹³⁹² Kureyşlilerin iç yüzünü ortaya koyan bu ifadelerin diğer kabilelerce de bilinmesi ve Kureyş'in diğer kabilelere karşı takındığı istikbar tavrının bu ifadeler yüzünden hoş olmayan bir duruma düşmesi tehlikesi de onların İslâm'a muhalefetlerinin önemli sebeplerinden birisidir.

Üstünlük göstergesinin çokça mala ve servete sahip olmak; nesep yönünden iftihar edilecek bir soya mensup olmak olan bir toplumsal yapıdan; esas üstünlüğün takva ve salih amele bağlandığı bir anlayışa geçmek Kureyş ileri gelenlerinin kolaylıkla kabul edebileceği durumlardan biri değildir. Bu sebeple İslâm tarihi kaynaklarının çeşitli yerlerinde, Kureyş ileri gelenlerinin Müslüman olmuş fakir ve orta halli kimseleri küçümstedikleri, kendilerine denk görmedikleri, kendi haklılıklarını Müslüman olmuş kimselerin mal ve servetçe düşük olmaları üzerinden temellendirmeye çalıştıkları görülmektedir. Kur'ân onların bu yaklaşımını "*Sizin en üstün olanınız, takvaca en önde olanınızdır.*"¹³⁹³ buyruğuyla reddetmekte ve insanlar arasındaki ilişkilerin sadece iktisada indirgenemeyeceğini ifade etmektedir. Bu haliyle Kureyş muhalefetinin önemli sebeplerinden birisinin de sosyal alanda benimsenmiş, kabul edilmiş yargıların

¹³⁹² Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, 24.

¹³⁹³ Hucurât: 49/13.

İslâm davetinin tabiatına uymaması ve yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya kalması olduğu ifade edilebilir.

3.4.2. Muhalefetin İktisadî/Ticarî Sebepleri

Milâdî VI. asırda yaşanan hâdiseler neticesinde meydana gelen uygun ortam, Kureyşlilerin yerel, bölgesel ve milletlerarası alanlarda ciddi bir ticarî etkinlik ve nüfuz kazanmalarını sağlamıştır. Arabistan'ın batısından geçen yola hâkim olmuşlar ve böylece Arabistan'daki zengin kervan ticaretini domine edecek bir güce ulaşmışlardır. Uzakdoğu, Yemen ve Habeşistan mallarını Şam ve Akdeniz havzalarına ulaştırırlarken; ticarî irtibatlarını Basra Körfezi ve Hîre'ye kadar yaymışlardı. Mal ve para ticareti yapıyor, faizli kredi ve borç işlemlerinde bulunuyorlardı. Bu ticarî faaliyetlerin uzantısı olarak Kureyş içerisinde servet tekeli ellerinde tutan statükocu bir zengin elit sınıf meydana gelmiştir. Bu kişiler, sahip oldukları serveti, güç ve nüfuzlarını ilerletme yolunda kullanmışlardır.¹³⁹⁴

Kureyşliler hem uluslararası konjonktürü hem de Kâbe ve îlâf gibi vesileleri kendi lehlerinde kullanmayı bilerek dinî, siyasî ve iktisadî açıdan Arap kabilelerine önderlik yapacak bir noktaya ulaşmışlardır.¹³⁹⁵ Servet ve iktidar sahibi aristokratlar, yaklaşık bir buçuk asırlık süre içerisinde ulaştıkları bu konumlarının zirve dönemlerini yaşarken; geleneklerine, inançlarına, otoritelerine ve çıkarlarına tavizsiz bir şekilde itiraz eden Hz. Peygamber'in yeni daveti ile karşı karşıya kalmışlardır. Kureyş'in üst tabakası, sahip oldukları ekonomik güç ve refahın muhafazasını sağlama adına yeni davetle çatışma süreci içerisinde girmişlerdir. Bu çatışmanın zeminini ise en temelde din ile ekonomi arasındaki ilişki meydana getirmektedir. Nitekim

¹³⁹⁴ Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 19-20.

¹³⁹⁵ Aldemir, "İslâm Öncesi Mekke Ekonomisinin Kur'ân Daveti Açısından Değerlendirilmesi", 297; Umerî, *Sahih Rivayetlere Göre Hz. Peygamber'in Hayatı*, 137.

Kureyş aristokrasisini meydana getiren zenginlerin gerçek anlamdaki muhalefeti, Hz. Peygamber'in putlarına yönelik menfi söylemi ile varlık kazanmaya başlamıştır.

3.4.2.1. Kâbe, Putperestlik ve Kureyş

Din, insan hayatının hemen her alanını doğrudan veya dolaylı etkileyen ve şekillendiren bir olgudur. İktidar ilişkilerinden üretim biçimlerine, mutfak kültüründen sanatsal faaliyetlere kadar dünyevî pek çok alan dinle irtibatlıdır.¹³⁹⁶ Din, sadece Allah-insan ilişkisini belirleyen metafizik bir fenomen değildir. Aksine, insan-insan ve insan-kâinat gibi dünyevî ilişkileri de düzenleyen, bu noktada müntesibine perspektif veren bir hayat nizamı, değerler sistemidir.¹³⁹⁷ Din ve ekonomi arasında da doğrudan bir ilişki vardır.¹³⁹⁸ Zira dinin ekonomiyi yönlendiren bir tarafı bulunmaktadır.¹³⁹⁹ Faizli işlemlerden uzak durmaktan, ticarete dürüst olmaya; biriktirilen maldan infak etmekten, hangi ürünlerin alışverişinin yapıp yapılamayacağına varıncaya değin pek çok ekonomi tandanslı mesele din üzerinden şekillenmektedir. Esasında din, hangi malın ticarete konu edilip edilemeyeceğine karar vermekle kalmayıp, söz konusu eşyanın algılanma ve kullanılma biçimini de belirlemektedir. Dinin müntesibi üzerinde meydana getirdiği insan ve dünya algısı, iktisadî faaliyetin hem form hem de muhtevasını düzenlemektedir. İktisadî faaliyetin önemli unsurlarından biri olarak ticaret de ticareti sürdüren ferdin veya cemaatin dinî inanç ve geleneklerinden bağımsız değildir.¹⁴⁰⁰

¹³⁹⁶ Çakır Ceyhan Suvari, "Din Ve Uyarlanma İlişkisine Antropolojik Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 2014, 134.

¹³⁹⁷ Abu'l A'lâ Mevdûdî, *Cahiliye Bilinci*, (Çev. Abdulkadir Coşkun), Ehil Yayıncılık, İstanbul 2017, 58.

¹³⁹⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Toplu Makaleler II İslâm İktisadı*, Kitabevi, İstanbul 2005, 13.

¹³⁹⁹ Suvari, "Din Ve Uyarlanma İlişkisine Antropolojik Bir Bakış" 135.

¹⁴⁰⁰ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret -Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, 19.

Câhiliye dönemi Mekke'si söz konusu olduğunda da dinle ticaret arasında kopmazcasına bir bağ bulunduğu gözlemlenmektedir. Kureyşliler eliyle meydana getirilen ticarî ağda pagan dinî sisteminden en üst düzeyde faydalanılmıştır. Nitekim ticaret güzergâhı üzerindeki kabilelere ait putlar, söz konusu güzergâhı güvenli bir hâle getirmek ve ilgili kabileyi etkisine almak gayesiyle Kâbe'ye yerleştirilmiş ve burası bir panteona çevrilmiştir.¹⁴⁰¹ Nitekim Mekke fethi esnasında Kâbe ve çevresinde bulunan 360 kadar putun varlığı¹⁴⁰² bu uygulamanın bir uzantısıdır.

Arap paganizminde tazimde bulunulan nesnelerin bizatihi maddi varlıkları önemli değildir. Putperest Araplar için o nesneler, bu âlem ile metafizik âlem arasında üstlendikleri misyon ve kendilerinde taşıdıkları güç/ruh sebebiyle tazimde bulunulmaya layıktır.¹⁴⁰³ Bu sebeple putlar ikinci dereceden tanrısal varlıklar olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁰⁴ Yoksa Câhiliye Arapları yeri ve göğü yaratanın, gökten yağmur yağdıranın, ayı ve güneşi hizmetlerine sunanın Allah olduğuna inanmaktadır.¹⁴⁰⁵ Fakat putlar, onlar ile Allah arasındaki irtibatı sağlayan araçlar konumundadır.¹⁴⁰⁶

Arabistan'daki kült merkezleri itibariyle, bir yerde bulunan put sayısı ne kadar fazla olursa oranın sosyal, kültürel ve ekonomik açılardan taşıdığı önem daha da artmaktadır. Çünkü ne kadar çok put bulunursa o kadar kazanım anlamına gelmektedir.¹⁴⁰⁷ Bu açıdan Kâbe'de bulunan putların sayısının fazla olması şehrin önemine de işaret etmektedir.

¹⁴⁰¹ Söylemez, "Câhiliye Döneminde Lât Kültü", 80

¹⁴⁰² Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, I/121.

¹⁴⁰³ Şinasi Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği", Mehmet Mahfuz Söylemez (Ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, 14.

¹⁴⁰⁴ Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği", 26.

¹⁴⁰⁵ Mü'minûn: 23/84-89; Ankebût: 29/61-63; Zuhruf 43/87.

¹⁴⁰⁶ Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği", 19.

¹⁴⁰⁷ Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği", 22.

Putlar, Arap kabilelerinin kimlik oluşumunda da etkilidir. Her kabilenin belirli bir veya birkaç puta tapması onları diğer kabilelerden ayırır; onlara aidiyet ve kimlik kazandırır. Nitekim Ankebût Sûresi'nde ifade edilen “*Sırf aranızda dünya hayatına mahsus bir sevgi (ve çıkar) uğruna Allah'ı bırakıp birtakım putlar edindiniz...*”¹⁴⁰⁸ ayeti bu noktada önemlidir. Zemahşerî, “Dünya hayatına mahsus bir sevgi (ve çıkar)” ifadesini tefsir ederken, “aynı mezhepten olanların birbirini sevmesi ve dostluk etmesi gibi”¹⁴⁰⁹ ifadesini kullanarak, putların, aynı puta inanan insanlar arasında, aidiyet ve kimlik oluşturma yönüne vurgu yapar. Söz gelimi Menât putuna tazimde bulunan kabileler, Mekke'ye gelip hac vazifelerini yaptıktan sonra, Yesrib'e 15 km uzaklıkta bulunan¹⁴¹⁰ Menât putunu ziyaret ederek saçlarını orada traş eder, bunu yapmadıkları takdirde haclarının tamamlanmayacağı düşünürlerdi.¹⁴¹¹

Kureyş'in yol üzerindeki kabilelere ait putları şehirlerine yerleştirmesinin hem Kâbe hem de putlarla ilgili iki boyutu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Allah inancına sahip Araplar'ın, Kâbe'yi Allah'ın evi olarak kabul etmeleridir. İkincisi ise Kâbe'yi Allah'ın evi olarak gören Arapların, Allah ile ancak orada bulunan putları aracılığıyla irtibat kurabileceklerine inanmalarıdır.¹⁴¹² Hal böyle olunca, Kureyşlilerin şehirlerini putlarla doldurmalarının anlamı anlaşılmaktadır. Kâbe, her ne kadar Allah'ın evi olarak görülmekte ve Araplarca tazim edilmekteyse de; Allah'la irtibatlarını sağlayacak putla-

¹⁴⁰⁸ Ankebût: 29/25.

¹⁴⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/545.

¹⁴¹⁰ İsrail Balcı, “Kur'an'da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: el-Menât (المناة)”, Mehmet Mahfuz Söylemez (Ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, 102.

¹⁴¹¹ İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, 46.

¹⁴¹² Muhammet Fatih Duman, “Kâbe'nin Paganizm (Put İnancı) ile İlişkisi”, Mehmet Mahfuz Söylemez (Ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, 260.

rının burada bulunması onların şehre olan bağlılıklarını daha da artırmaktadır. Çünkü Kâbe ile ilgili mevcut imaj, putlardan soyutlanamaz.¹⁴¹³ Kâbe her ne kadar kutsal kabul edilse de, “toplumsal yapıyı sembolize eden şey, putlara tapınma olgusudur.”¹⁴¹⁴ Kureyş de bu durumdan faydalanma yoluna gitmiş ve pek çok putu Kâbe ve çevresine yerleştirmiştir.

Kureyş'in dinî alanda attığı adımlar fil hadisesinden sonra daha görünür bir hal almaya başlamıştır. Kâbe'nin bu saldırıdan etkilenmemesi, Kâbe'nin muhafızları olarak Kureyşlileri de yüceltmıştır. Nitekim onlar bu fırsatı değerlendirmesini bilmiş ve seçilmiş bir halk oldukları imajını vermeye başlamışlardır. Fil hadisesinden sonra kendilerini ifade etmek için “ehlülîlâh” tabirini kullanmaları¹⁴¹⁵ bu noktada önemlidir. Hz. İbrahim ile Hz. İsmail'in soyundan geldikleri yönündeki vurguları da esasen “kutsal bir köken” algısı oluşturmalarında yardımcı olmuştur. Her iki vurgu da Kureyş'in dinî ve siyasî otoritesini diğer kabileler nezdinde ilerletirken, aynı zamanda Kureyşlilere iktisadî açıdan da büyük avantajlar sağlamaktadır.

Kutsal mekân algısı Mekke'nin ticaret kervanları için güvenli bir durak olmasını sağlarken aynı zamanda burada bir tüccar sermayesinin birikmesine de imkân tanımıştır.¹⁴¹⁶ Mekke'nin kutsallığı ve ekonomisi bu açıdan beraber ilerlemiştir. Zihinlerdeki kutsallık algısı artıkça hacı sayısı da artmış bunun neticesinde de ticaret ilerlemiş ve Kureyş sermayesi güçlenmiştir. Mekke'nin giderek artan refahı¹⁴¹⁷ Kureyşlilere hem yeni bağ-

¹⁴¹³ Selim Türkan, *İlk Dönem Kur'an Tasavvuru Ve Dönüşümü -Kimlik ve Kitâb İlişkisi Bağlamında-*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, 138.

¹⁴¹⁴ Türkan, *İlk Dönem Kur'an Tasavvuru Ve Dönüşümü -Kimlik ve Kitâb İlişkisi Bağlamında-*, 138.

¹⁴¹⁵ Ezrakî, *Ahbabu Mekke*, I/176.

¹⁴¹⁶ İbrahim, *Tüccar Sermayesi ve İslâm*, 61.

¹⁴¹⁷ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 28.

lantılar kurma fırsatı tanımış hem de ticaretin yollarını ellerinde tutan kişilerin aristokratik bir yönetim kurmalarını beraberrinde getirmiştir.¹⁴¹⁸ Tüccar sermayesi, Mekke’de aynı zamanda siyasî güç anlamına da gelmiştir. Nitekim Hz. Peygamber’e ilk ciddi tepkinin statükoyu ellerinde tutan elit zengin sınıftan gelmesi¹⁴¹⁹ bu açıdan manidardır.

Sikâye, rifâde ve hums gibi dinî kavramlar bile aslında Kureyş sermayesinin ve gücünün artmasına imkân tanımıştır. Kureyşli tüccarlar, geliştirdikleri veya ilerlettikleri kurumlar sayesinde öncelikle Mekke toplumunda ardından da Arabistan’da nüfuz kazanmışlardır.¹⁴²⁰ Câhiliye dönemi Arap dinî düşüncesinin belki de en önemli sembolü olan hac bile panayırların kurulabileceği zamana göre takdim ve tehirlere maruz bırakılarak ticarî anlamda bir kâr vasıtasına dönüştürülmüştür. Dolayısıyla siyasî ve iktisadî varlıklarını Kâbe’ye, put inancına ve bunlarla ilgili kutsallara borçlu olan Kureyş’in zengin elit sınıfı, dine dayalı ekonomik yapılarının muhafazasını bütün bu dinî uygulamaların devamlılığında görmüştür. Çünkü dinî çıkarları ile ticarî çıkarları iç içe geçmiş bir vaziyettedir.¹⁴²¹

Kureyş iktidarının sembolü olan bu yapılara yönelik en ufak bir simgesel hareket veya söylem bile onlar açısından ciddi bir tehdit olarak algılanmaktadır. Zira onların statükolarının ve çıkarlarının temel dayanakları hedef haline getirilmiş olmaktadır. Gerçekten de Hz. Peygamber’e yönelik muhalefetin çoğun-

¹⁴¹⁸ Polat, “Hz. Muhammed’in Kabile Reislerini İslam Topluma Kazandırma Çabaları: Durumun Ebû Sufyân İbn Harb Örneğinden Yola Çıkılarak Tahlili”, 186.

¹⁴¹⁹ Türcan, *İlk Dönem Kur’an Tasavvuru Ve Dönüşümü -Kimlik ve Kitâb İlişkisi Bağlamında-*, 139.

¹⁴²⁰ İbrahim, *Tüccar Sermayesi ve İslâm*, 22.

¹⁴²¹ Watt, Hz. Muhammed Mekke’de, 39; Vecdi Akyüz, “Devlet Başkanı, Hukuk Adamı ve Bir Medeniyet Kurucusu Olarak Hz. Muhammed”, *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed, Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri: 13-15 Nisan 2007/ Konya*, Fecr Yayınları, Ankara 2007, 193.

lukla önde gelen Kureyş ailelerinin en zengin ve nüfuzlu kişilerinden meydana gelmesi¹⁴²² de bu durumla paralellik arzeder. Kureyş ileri gelenlerinin muhalefet argümanlarına bakıldığında onların genellikle iktidarlarının sembolü olan dinî değerleri referans aldıkları görülmektedir. Hz. Peygamber'e karşı gerçek anlamda giriştikleri muhalefetlerinin de zamansal olarak putların, puta tapanların ve atalar dinine bağlı olanların hedef alınmasından sonrasına tesadüf etmesi¹⁴²³ de bu durumu teyit eder. Fakat muhalefet esnasında kullandıkları, ön plana çıkardıkları sembollerinin aslında onların gerçek muhalefet sebeplerini saklamak/gizlemek için kullandıkları araçlar olma ihtimali ise yabana atılamaz bir olasılık olarak karşımızda durmaktadır.

3.4.2.2. Ekonomik Çıkarların Kılıfı Olarak Paganizm ve Atalar Kültü

Kureyş'in sıradan üyeleri içerisinde, putlarının küçük düşürülmesi sebebiyle çılgına dönen ve bu sebeple İslâm'a muhalefet eden kişilerin olduğu muhakkaktır. Nitekim günümüzde de bir konu hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığı halde, tutucu bir tarzda inandığı şeyi müdafaa etmeye çalışan kişilerle her an karşılaşmak mümkündür. Bu kişilerin mezkûr tavırlarında genellikle inat, kibir, gurur, taklit ve asabiyet gibi psikolojik etkenlere bağlı daha soyut gerekçeler bulunmaktadır. Muhalefet gerekçeleri her ne olursa olsun kabilenin sıradan üyelerinin yönetim konusunda yetkileri esasen yoktur. Kureyş'in ileri gelenleri söz konusu olduğunda ise bu kişilerin bilinçli ve kasıtlı olarak putları savundukları ifade edilebilir. Serveti ve iktidarı

¹⁴²² Watt, *Hız. Muhammed Mekke'de*, 170; Ersoy, *Hız. Peygamber'in Davetinin Önüindeki Engeller (Mekke Dönemi)*, 102.

¹⁴²³ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr*, I/187; Taberî, *Târîhü't-Taberî*, II/328; Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, 23.

ellerinde tutan Kureyş ileri gelenlerinin itirazlarında gizli olanı açığa çıkaran asıl etken maddî dürtülerdir.

Kureyş, dindarlığı ile ön plana çıkan bir kabile değildir.¹⁴²⁴ Buradan hareketle dinin onlar açısından vazgeçilmez bir inanç sistemi olmadığını; aksine çeşitli şekillerde ondan faydalandıkları işlevsel bir araç rolünde olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Kureyş çıkar, denge ve menfaat üzerine kurulu bir yapıdır.¹⁴²⁵ Muhalefetlerinin ana motivasyon kaynağı olarak sundukları dinî argümanların bile aslında idame ettirmeye çalıştıkları ekonomik hayatlarıyla yakından ilgili olduğu söylenebilir.¹⁴²⁶ Dolayısıyla gerçekten de alışık oldukları dinî değerlerin zedelenmesi sebebiyle tepki veren Kureyşliler olduğu kadar; Kureyş ileri gelenleri söz konusu olduğunda, onların kurdukları dinî sistem sayesinde mümkün kıldıkları ekonomik olanaklarının tepkilerinin önemli sebeplerinden birisi olduğu söylenebilir.

Kureyş muhalefetinin önde gelen isimlerinin orta yolu bulma gayesiyle Hz. Peygambere yaptıkları tekliflerden birisi şu olmuştur: “Sen bizim ilahlarımıza tap biz de senin ilahına tapalım. Hangisi faydalıysa zaten ondan faydalanmış oluruz.”¹⁴²⁷ Bu durum onların, menfaatleri söz konusu olduğunda putlarını da istismar edebileceklerine işaret eder. Atalar dinine sıkı sığa bağlılığı ön plana çıkararak bu argümanı pek çok kez kullanan Kureyş ileri gelenlerinin Kur’ân tarafından tasvir edilişleri onların gerçek niyetlerine işaret eder. Çünkü Kur’ân, putlara tapan atalarını savunan kişiler ile zenginleri bir arada zik-

¹⁴²⁴ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz–*, 86-87; Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 122; Cümeylî, *Kureyş*, 191; Khanfar, *İlk Bahar*, 171. Taha Hüseyin Kureyş’in son derece dindar bir kabile olduğunu iddia etmektedir. Tâhâ Hüseyin, *Câhiliye Şiiri Üzerine* (3. Baskı), Çev. Şaban Karataş, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019, 40.

¹⁴²⁵ Khanfar, *İlk Bahar*, 171.

¹⁴²⁶ Cümeylî, *Kureyş*, 191; Khanfar, *İlk Bahar*, 171.

¹⁴²⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, II/11-12.

retmektedir. “İşte böylece hangi şehre uyarıcı bir peygamber gönderdiysek, mutlaka oranın zenginleri: ‘Biz babalarımızı bir din ve gelecek üzere gördük. Ve biz onların izine uyarız’ dediler.”¹⁴²⁸ Söz konusu âyet, Kureyşli ileri gelenlerin her ne kadar dinî argümanları kullansalar da aslında bunun sadece dinî yönelişlerden kaynaklanmadığını; çeşitli maddî güdüleyicilerin de önemli bir etken olarak sürece dâhil olduğuna işaret etmektedir.

Kureyş açısından atalar kültü, ticaretleriyle yakından ilişkilidir. Çünkü Kureyş’i Arap toplumunda ayrıcalıklı kılan şey Kâbe’nin şehirlerinde bulunması ve onun üzerinden elde ettikleri ekonomik çıkarlardır. Putperestlik ise onların ticaretlerinde bir aracı haline gelmiştir. İslâm’ın özü sayılan tevhid ilkesinin kabul edilmesi durumunda, putperest atalarının yolunun terkedilmesi gerekecektir. Putların terk edilmesi, Kureyş açısından varlıklarını borçlu oldukları ticaretlerinin yok olması anlamına gelmektedir. Ticareti yok olmuş Kureyş ise biyolojik olarak olmasa da ontolojik olarak yok olmakla karşı karşıya gelmiş bir kabile demektir. Bu açıdan Mekke’nin puperest dinî sistemi her ne kadar manevî ve estetik bakımdan ilham yoksunu olsa da¹⁴²⁹ ileri gelenlerin menfaatleri ve çıkarları atalar dininin savunulmasını zorunlu kılmaktadır.

Yeni dinin putları hedef alması, aslında sadece putlara yönelik bir girişim değildir. Kureyşin putların arkasına temerküz etmiş üstünlüğü, sömürü araçları ve maddî çıkar uğruna bütün dinî değerleri istismar etmeleri de bu girişimin belirleyicilerindendir.¹⁴³⁰ Bu haliyle Kureyş’in atalar dinini savunması da gerçekte iktidarlarını ve servetlerini savunma yolunda kullandıkları bir kılıftır.¹⁴³¹ Çünkü putların reddedilmesi, ken-

¹⁴²⁸ Zuhurf: 43/23.

¹⁴²⁹ Shahid, “İslâm Öncesi Arabistan”, I/39.

¹⁴³⁰ Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 126; Khanfar, *İlk Bahar*, 171.

¹⁴³¹ Polat, “Hz. Muhammed’in Kabile Reislerini İslam Toplumuna Kazandırma

dilerine atfedilen kutsallığın ve bu sayede elde ettikleri otoritelerinin de reddedilmesi manasına gelmektedir. Otoritelerini putlar üzerinden kurgulamış liderler, putlarını kaybetmeleri durumunda hem siyasî hem de iktisadî nüfuzlarını da kaybetmiş olacaktırlar.¹⁴³²

Çalışmanın birinci bölümünde, Kureyş'in tehlikeli Arabistan topraklarında güvenle gezebilmesinin, Kâbe sayesinde elde ettiği kutsiyet zırhı olduğunu belirtmiştik. Kureyş'in öngörülü tüccarları, Hz. Peygamber'in çağrısının ilahlarını hedef almasından sonra bu durumun nereye evrilebileceğini farkedebilecek kimselerdir. Putlar reddedilecekse, bu durumda Kâbe'de putların yeri olamazdı. Oysa Kâbe'ye saygı gösteren Araplar aynı zamanda putlara da tapmaktaydılar. Her iki durum da söz konusu dönemde birbirinlerine ayrılmazcasına bağlıydılar. Dinî sistemde bunları birbirinden ayırmak mümkün değildir. Mekke ise bu dinî inanışın merkezidir.¹⁴³³ Kureyşlilerin kurdukları sistem de bu dinî anlayış üzerinden kendisine alan sağlayan bir yapıya sahiptir. Bizatihi merkezde çıkacak putlar aleyhindeki böyle bir hareket, söz konusu dinî sistem içerisindeki kabileleri rahatsız edecektir.

Kureyş, Hz. Peygamber'in kendilerine ilettiği hakikatler karşısında kendi uyduruk dinlerinin hak olmadığına bilincindeydi. Fakat ona uymaları durumunda Arap kabileleri nezdindeki ayrıcalıklarını kaybetmekten korkuyorlardı. Bu durum Kur'an'da şu şekilde ifade edilmektedir: *“‘Seninle beraber doğru yolu izlersek yurdumuzdan sökülüp atılırız’ diyorlar.”* Yani Kureyşliler yeni davetin kendilerini Araplarla karşı karşıya geti-

Çabaları: Durumun Ebû Sufyân İbn Harb Örneğinden Yola Çıkılarak Tahlili", 188.

¹⁴³² İbrahim, *Tüccar Sermayesi ve İslâm*, 119; Tay, *Mekki Ayetler Çerçevesinde Mekke'de Sosyal Tabaka Davranışları*, 323.

¹⁴³³ Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 121.

reçeğini, hayat kaynakları olan Kâbe'yi ve Kâbe sayesinde elde ettikleri bütün ayrıcalıklarını kaybedebileceklerini düşünüyorlardı. Kur'ân bu endişeye şu itirazla karşılık verir: *"Peki biz onları dokunulmaz, güvenli, katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin içinde toplandığı bir yere yerleştirmedik mi? Fakat çoğu bunun şuurunda değildir."*¹⁴³⁴

Kurtubî, *"Seninle beraber doğru yolu izlersek yurdumuzdan sökülüp atılırız"* diyorlar...¹⁴³⁵ ayetinin sebep-i nüzulü olarak Hâris b. Osman b. Nevfel'in Hz. Peygamber'e gelerek *"Biz senin söylediklerinin hak olduğunu biliyoruz. Fakat sana inanmamız durumunda, Arapların bize karşı birleşip bizi yurdumuzdan çıkarmalarından korkuyoruz. Zaten böyle bir durumda bizim gücümüz onlara yetmez."* dediğini aktarır.¹⁴³⁶ Taberî de ayetteki *"doğru yola/hidayete erecek olursak"*tan kastın *"putlardan vazgeçersek"* manasında olduğuna işaret eder.¹⁴³⁶

İlgili ayet İslâm'ı kabul etmeleri durumunda zenginlik, güvenlik ve dolayısıyla üstünlüklerini kaybedeceklerini düşünen müşriklerin endişelerini anlatmaktadır. Müslüman olmaları durumunda maddî anlamda yaşayacakları kayıpları onları düşündürmektedir. Aslında aynı endişenin Mekke'nin fetminden sonraki sene, müşriklerin o sene itibarıyla artık Kâbe'ye yaklaşmamaları emri sırasında da yaşandığı görülmektedir.¹⁴³⁷ Henüz kısa bir süre önce Müslüman olmuş Kureyşliler eski korkularını tekrar yaşamış ve ticaretlerinin kesada uğrayacağını düşünmüşlerdir. Bu durum Kur'ân'da şu şekilde ifade edilmektedir: *"Ey iman edenler! Bilin ki Allah'a ortak koşanlar pisliğe batmışlardır; artık onlar bu yıldan sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan endişe ederseniz, unutmayınız ki Al-*

¹⁴³⁴ Kasas: 28/57.

¹⁴³⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, XVI/298.

¹⁴³⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili âyi'l-Kur'an*, XVIII/287.

¹⁴³⁷ Alan, *Hz. Peygamber Öncesi Mekke ve Arabistan*, 216-217.

lah size -dilerse- kendi lutfuyla bolluk verir. Allah bilmekte, hikmetle yönetmektedir.”¹⁴³⁸

Kureyş’in İslâmiyeti kabul etmeyip muhalefet etmesinin en büyük nedeninin ekonomik ve sosyal çıkarlar olduğunu düşünen Mevdûdî,¹⁴³⁹ az önce zikrettiğimiz Kasas Sûresi’nin 57. ayeti bağlamında şunlar söylemektedir:

“Rasûlullah Muhammed’in mesajının, bütün kavmî çıkarları ters yüz edeceğinden korkanlar, aslında büyük sermayedarlar, faizciler ve Mekke kapitalistleriydi. Bu tipler, uluslararası ticaret ve faizcilik yüzünden zamanlarının Kârûn’ları haline gelmişlerdi. Bunlar asıl hakikatin azamî derecede servet kazanıp biriktirmek olduğuna inanan kimselerdi. Bu hedefi geçersiz kılan herhangi bir şey hiçbir surette kabul edilemeyecek bir yalandı. Öte taraftan ise, bu kodamanlara özlem dolu gözlerle bakıp bir an önce bu insanların ulaştığı zenginliğe büyük bir ihtirasla ulaşmak isteyen halk vardı. Böyle para ihtirasıyla yüklü bir atmosferde insanlar, Rasûlullah Muhammed’in (s.a.) tevhide, ahirete ve manevî bir yasaya yaptığı davetin kabul edilmesi halinde Kureyş’in yalnız ticarî değil, ekonomik açıdan da yıkımına yol açacağı şeklinde güya bomba gibi bir delile sahip oldukları düşüncesindeydiler.”¹⁴⁴⁰

Muhalefet önderlerinin duygu ve düşünce dünyalarını yansıtmaması bakımından bir tipoloji olarak Utbe b. Rebîa örnekliliği üzerinden de bazı tespitler yapılabilir. Muhalefet liderleri, iktisadî etmesi ve pazarlık yapması amacıyla Utbe’yi seçerek Hz. Peygamber’in yanına göndermişlerdir. Utbe’nin Hz. Peygam-

¹⁴³⁸ Tevbe: 9/28.

¹⁴³⁹ Aldemir, “İslâm Öncesi Mekke Ekonomisinin Kur’ân Daveti Açısından Değerlendirilmesi”, 295.

¹⁴⁴⁰ Mevdûdî, *Tefhîmu’l Kur’ân*, IV/210. Mevdûdî, maddî çıkarların insan davranışı ve düşüncesi üzerindeki etkisine örnek bağlamında ilgili ayetin devamında Kârûn’dan bahseder. Buna göre Kitâb-ı Mukaddes ve Talmud’ta ismi Korah olarak geçen Kârûn, Hz. Mûsâ’nın yeğenidir. (Çıkış: 6:18-21). Kur’ân’a göre de Kârûn Hz. Mûsâ’nın kavmindendir. (Kasas: 28/76).

ber ile olan diyalogu, lider kadronun içinde bulunduğu ruh halini ortaya koyması ve dünya görüşlerinin merkezine maddî çıkarları koyduklarını göstermesi açısından önemlidir. Nitekim Utbe'nin Hz. Peygamber'e ilk teklifi, davasını bırakması karşılığında, onu Mekke'nin en zengini yapmaya yetecek miktarda para toplanması yönünde olmuştur. İkinci teklifi ise evrensel şirk ve inkâr mantığının temel güdüleyicilerinden biri olarak zikredilebilecek, nefis arzusunun dışavurumu bağlamında cinsellik olmuştur. Bu bağlamda, Hz. Peygamber'in istediği on Kureyş kadınıyla evlendirilebileceği söylenmiştir.¹⁴⁴¹ Söz konusu iki teklif, Kureyş ileri gelenlerinin motivasyon kaynaklarına ışık tutmaktadır. Günümüz ifade biçimiyle, dünyevileşmenin temel parametreleri bu tekliflerde açıkça görülebilmektedir. Dolayısıyla dinî argümanların sıkça tekrarlamasına rağmen; direkt olarak muhalefet liderlerinden gelen bu yöndeki tekliflerin onların bilinçaltındakini gün yüzüne çıkaran mâhiyette teklifler olduğu düşünülebilir.

Yukarıdaki paragrafta temas edilen olayın başka tarikle gelen bir diğer rivayetinde Utbe, Hz. Peygamber'e Mekke liderliğini teklif etmektedir.¹⁴⁴² Ne var ki biz bu teklifi pek mümkün görmüyoruz. Zira Kureyş'in muhalefet etmesinin siyasî, sosyal ve iktisadî sebepleri göz önüne alındığında; onların esasen böyle bir liderliği kabul etmemek için muhalefete giriştiklerini görmüştük. Servetlerinin, iktidarlarının ve saygınlıklarının devamlılığı için mukavemet gerçekleştiren ileri gelenlerin; servet ve evlat noktasında düşük gördükleri birisine tâbi olmayı kabul etmeleri beklenmeyen bir durumdur. Zaten tek kişinin yönetimine dayanan bir yönetim anlayışı, Arap siyasî geleneğinin genelinde görülmediği gibi, Kureyş kabilesinin de böyle

¹⁴⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV/156.

¹⁴⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV/157.

bir yönetime sıcak bakmayacağı ve haddi zatında kabile yapılanmalarının da buna uygun olmadığı ifade edilebilir.

3.5. İslâm'ın Yükselişi ve Mekke Ticaretinin Gerileyişi

Kureyşlilerin sabır ve azimle bir ticaret merkezine dönüştürdükleri şehirlerinin, İslâm'ın Mekke dönemi sonrasında ticarî anlamda nasıl bir görüntü arzettiğini ele almak önemlidir. Kusey ile başlattığımız ve yaklaşık bir buçuk asırlık ticarî gelişimini ve bu gelişimin uzantısı olarak İslâm'a muhalefet veçhesini ortaya koymaya çalıştığımız Mekke'nin, İslâm'ın yükselişi ile neden eski ticarî başarısını sürdüremediğinin incelenmesi faydalı olacaktır. Kureyşlilerin, uğruna yıllarca muhalefet ettikleri, ellerinden kaybolmaması için uğraştıkları ticaretleri, Hz. Peygamber'in hamleleriyle kısa bir süre içerisinde durma noktasına gelmiştir. Siyasî ve iktisadî açıdan zayıflamaya başlayan Kureyşliler, kısa bir süre içerisinde ticaretleriyle birlikte şehirlerini de Müslümân hâkimiyetine teslim etmek zorunda kalmışlardır. Ne var ki onlar açısından yıkım gibi görünen bu gelişme; onların bilmedikleri, tahmin etmedikleri geleceklerinin de habercisidir.

Müslümanlar, Mekke dönemi boyunca Kureyşlilerin yoğun muhalefeti ile karşılaştılar. 13 yıllık Mekke döneminin ardından Medine'ye hicret edilmiştir. Ne var ki Kureyşliler, hicretten sonra da onları rahat bırakmamışlardır. Nitekim yazıldığı tarih tam olarak belli olmasa da Kureyşlilerin Medinelilere yönelik tehdit mektubu yazdıkları ve Müslümanları himaye etmekten vazgeçmelerinin istendiği bilinmektedir.¹⁴⁴³

Hz. Peygamber, Medine'ye hicret ettikten sonra Kureyşlileri unutmamıştır. Sayıca az olmasına rağmen nüfuz itibarıyla Arabistan'daki en önemli kabilelerden birisi olan Kureyş,

¹⁴⁴³ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 202.

İslâm'ın önündeki en büyük engel olarak varlığını devam ettirmektedir.¹⁴⁴⁴ Arabistan'ın İslâm'a girmesi de bu engelin ortadan kaldırılmasıyla daha rahat bir hale gelecektir. Kendisi de bir tâcir olan ve Kureyş kervanlarında bulunan Hz. Peygamber, onların ekonomik ve siyasî güçlerinin ticaret kervanlarıyla ilişkili olduğunu çok iyi bilmektedir.¹⁴⁴⁵

Müslümanların Mekke ticaretine yönelik tavırları hicret öncesinde söylem düzeyinde kalmıştır. Zaten İslâm'ın haddi zatında Kureyş îlâfına karşı olmadığı belirtilmelidir.¹⁴⁴⁶ Nitekim kendilerine verilen bu lütuftan dolayı sadece Allah'a ibadet etmeleri gerektiği vurgulanmıştır. O halde ticarete yönelik söylemin ticarî çıkarların bir üstünlük, inat, sömürü, zulüm ve İslâm'a muhalefet aracına çevrilmesine yönelik olduğu vurgulanmalıdır. Hicret sonrasında ise bu durum değişmiştir. Artık Mekke egemenliğinin en önemli can damarı olan ticaretlerine yönelik tavır, söylem düzeyinden eylem düzeyine geçmiş ve bizzatihi ticaretin kendisi hedef alınmıştır. Hz. Peygamber'in hicret sonrası attığı adımlar, kısa bir süre içerisinde Mekke ticareti aleyhinde ağır sonuçlar doğurmuştur.

Bu noktada öncelikle Medine vesikasına atıfta bulunulabilir. Bedir Savaşı'ndan önce yazılan¹⁴⁴⁷ bu vesikanın en dikkat çeken yönlerinden birisi; Medine'de yaşayan hiçbir müşrikin Kureyşlilere can ve mal himayesi sağlamayacağı ve hiçbir mümine bu konuda engel olamayacağı şeklindedir.¹⁴⁴⁸ Yine vesikanın devamında; Kureyşlilere ilaveten onlara yardımı dokunan kimselerin de aynı şekilde himaye altına alınamayağı kara-

¹⁴⁴⁴ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz–*, 89.

¹⁴⁴⁵ Khanfar, *İlk Bahar*, 237; İbrahim, *Tüccar Sermayesi ve İslâm*, 128.

¹⁴⁴⁶ Sehhâb, *Îlâfu Kureyş*, 417.

¹⁴⁴⁷ Furkan Çelebi, "Medine Vesîkasında Vatandaşlık Mefhûmu", Fikret Özçelik vd. (Ed.), *Genç Akademisyenlerin Gözünden Sosyal Bilimler*, Nida Akademi, İstanbul 2019, 249.

¹⁴⁴⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/113.

ra bağlanmıştı.¹⁴⁴⁹ Daha önce temas edildiği üzere, Kureyş'in dış ticaretinde yol üzerindeki kabilelerle yaptığı anlaşmalar hayati önem taşımaktadır. Çünkü ticaretin sürdürülebilirliği güvenin ve emniyetin devamlılığına bağlıdır. Hz. Peygamber Medine vesikası ile attığı adımla, Kureyş kervanlarının geçtiği önemli bir yer olan Medine'yi bu güven kapsamının dışına çıkarmış ve Mekke ticareti aleyhindeki girişimlerini başlatmıştır.

Gazve ve seriyyelerin esas amacı Kureyşlilerin uzun uğraşlar sonucu tesis ettikleri düzenlerini bozmaya yöneliktir. Seferler ile Bilâdüşşam yönüne giden Kureyş kervanlarının kullandığı yolların kontrol altına alınarak ekonomilerine darbe vurulması¹⁴⁵⁰ ve onların Müslümanların etkili olduğu yerlerden artık güvenle geçememeleri hedeflenmektedir.¹⁴⁵¹ Kureyş ticaretinin can damarı olan bu yolların kontrol altına alınması, Kureyşle mücadele noktasında Müslümanlara pek çok yönden avantajlar sağlayacaktır.¹⁴⁵²

Medine'ye hicretin üzerinden henüz yedi¹⁴⁵³ ay geçmişken Ramazan ayında Kureyşlilere yönelik ilk sefer düzenlenmiştir. Hamza b. Abdülmuttalib liderliğinde gerçekleşen bu seriyye, Şam'dan Mekke'ye dönmekte olan ve başlarında Ebû Cehil'in bulunduğu 300 kişilik bir Kureyş ticaret kervanını karşılamaya yöneliktir.¹⁴⁵⁴ Hemen ardından hicretin sekizinci ayı, Şevvâl ayında, Ubeyde b. el-Hâris liderliğinde Râbiğ yönüne doğru Kureyş kervanına yönelik yeni bir sefer düzenlenmiştir. Ebû Süfyân'ın önderlik ettiği bu kervanda Kureyş'ten 200 kişi bulunmaktadır.¹⁴⁵⁵ Ardından hicretin dokuzuncu ayı, Zil-

¹⁴⁴⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/114.

¹⁴⁵⁰ Umerî, *Sahih Rivayetlere Göre Hz. Peygamber'in Hayatı*, 317.

¹⁴⁵¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 362.

¹⁴⁵² Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 255.

¹⁴⁵³ Türkçe tercümede sehven "17" olarak yazılmıştır. Bkz. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 47.

¹⁴⁵⁴ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî li'l-Vâkıdî*, I/9.

¹⁴⁵⁵ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 48.

hicce ayında, Sa'd b. Ebû Vakkâs liderliğinde Harrâr'a yönelik yeni bir sefer yapılmıştır. Bu seferin amacı da yine Kureyş ticaret kervanını ele geçirmektir.¹⁴⁵⁶ Hicretin on birinci ayı, Safer ayında gerçekleştirilen ve bizzat Hz. Peygamber'in iştirak ettiği Ebvâ Gazvesi'nin hedefi de Kureyş kervanıdır.¹⁴⁵⁷ Hicretin on üçüncü ayı, Rebîülevvel ayında, Hz. Peygamber'in liderliğinde gerçekleştirilen Buvât Gazvesi'nin hedefi ise Ümeyye b. Halef öncülüğünde içinde 100 kişi ve 2500 devenin bulunduğu Kureyş kervanını ele geçirmektir.¹⁴⁵⁸ Hicretin on altıncı ayı, Cemâziyelâhir ayında, Hz. Peygamber liderliğinde gerçekleşen Zü'l-Uşeyrâ Gazvesi de Mekke'den Şam'a doğru hareket ettiği öğrenilen Kureyş kervanını ele geçirmeye yöneliktir.¹⁴⁵⁹

Görüldüğü üzere dokuz ay içerisinde Kureyş kervanlarına yönelik altı sefer düzenlenmiştir. Bu seferlerin tamamı Kureyşlilerin kuzey bölgesi ile olan ticaretlerine yöneliktir. Hicretin on yedinci ayı, Receb ayında ise çok önemli bir gelişme olmuştur. Bu tarihe kadar sadece kuzey yönlü kervanlar için sefer düzenleyen Hz. Peygamber ilk defa Nahle Seriyyesi ile Kureyş'in güney yönündeki ticaretine de müdahale etmeye başlamıştır. Abdullah b. Cahş komutasında gerçekleşen bu seriyye ile Taif'ten Mekke'ye dönmekte olan küçük bir Kureyş kervanı ile karşı karşıya gelen Müslümanlar, kervanı ele geçirmiş, Amr b. el-Hadramî'yi öldürmüş ve Osman b. Abdullah el-Muğîre ile el-Hakem b. Keysân'ı esir alarak Medine'ye dönmüşlerdir.¹⁴⁶⁰ Nahle Seriyyesi Kureyş açısından son derece tehlikeli bir duruma işaret eder. Bu tarihe kadar kuzey yönlü seferlerle sınırlı olduğunu düşündükleri Müslüman seriyye ve gazveleri artık

¹⁴⁵⁶ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 49.

¹⁴⁵⁷ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 49.

¹⁴⁵⁸ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 50.

¹⁴⁵⁹ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 50.

¹⁴⁶⁰ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 50-53.

en yakınlarına kadar uzanmaya başlamıştır. Ayrıca Nahle Serriyesi, Kureyş ticaretine katkı sağlayan haram aylarda gerçekleşmesi sebebiyle de Kureyş için büyük bir tehdittir.¹⁴⁶¹ Nitekim çok geçmeden, hicretin on dokuzuncu ayı, Ramazan ayında, Şam'dan dönmekte olan ve Ebû Süfyân liderliğinde olduğu daha önce ifade edilen kervanı ele geçirmeye yönelik Müslümanların girişimi Kureyşlileri harekete geçirmiş ve Bedir Savaşı'na sebep olmuştur.¹⁴⁶²

Gazve ve seriyyeler sadece Kureyş kervanlarına saldırı mahiyeti taşımamaktadır. Stratejik açıdan son derece önemli hamleler yine bu seferler sayesinde mümkün olmuştur. Nitekim Kureyşlilerin kuzey yönlü seyahatlerinde topraklarından geçtikleri kabileler, Müslümanların gazve ve seriyyeleri sırasında Müslümanların tarafına geçmiş ve onlarla anlaşmalar yapılmıştır. Kureyşlilerin ticarî seyahatleri esnasında topraklarından güvenle geçtiği Benî Müdlic,¹⁴⁶³ Benî Damre,¹⁴⁶⁴ Cüheyne¹⁴⁶⁵ ve Gıfâr¹⁴⁶⁶ gibi kabileler bu seferler ile Müslümanların saflarına geçmiş ve bu kabilelerin toprakları Kureyş açısından güvensiz bir hâl almıştır.¹⁴⁶⁷ Nitekim Bedir Savaşı'na sebep olan kabilede bulunan Mahreme b. Nevfel'in "Üstelik yol sakinleri de aley-

¹⁴⁶¹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I/226.

¹⁴⁶² Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 42.

¹⁴⁶³ Bu kabile ile hicretin 16. ayında gerçekleşen Zü'l-Uşeyra Gazvesi sırasında anlaşma yapılmıştır. Bkz. Muhammed Hamidullah, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebi ve'l-Hilâfeti'r-Râşide* (6. Baskı), Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1407/1987, 266.

¹⁴⁶⁴ Bu kabile ile hicretin 11. ayında gerçekleşen Ebvâ Gazvesi'nde (Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 49.) ve hicretin 16. ayında gerçekleşen Zü'l-Uşeyra Gazvesi sırasında (Hamidullah, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebi ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, 166.) anlaşma yapılmıştır.

¹⁴⁶⁵ Hamidullah, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebi ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, 265.

¹⁴⁶⁶ Hamidullah, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebi ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, 268.

¹⁴⁶⁷ Khanfar, hicretin hemen ardından gerçekleştirilen seferler ve yol güzergâhı üzerindeki kabilelerle yapılan anlaşmalar sayesinde Kureyş îlâfına karşılık bir Medine îlâfı tesis edilmeye çalışıldığını ifade etmektedir. Bkz. Khanfar, *İlk Bahar*, 239.

himize geçmişler ve Müslümanlara yardım ediyorlar.”¹⁴⁶⁸ ifadesi bu gerçeği gözler önüne sermektedir.

Bedir Savaşı sonrasında Kureyş ticaret kervanları artık durma noktasına gelmiştir. Safvân b. Ümeyye'nin sitemi bu durumu teyit etmektedir:

“Muhammed ve ashâbı ticaret yollarımızı kestiler. Onun ashâbına karşı nasıl önlem alacağımızı bilemiyoruz. Sahili de boş bırakmıyorlar. Sahil bölgesi halkı onunla anlaşarak tümünden ona katıldı. (Ne yapalım?) Nerede ikamet edelim? Bilemiyoruz. Şayet (Burada) yurdumuzda kalsak sermayemizi yeyip tüketeceğiz.”¹⁴⁶⁹

Müslümanların sahil yolunu kontrol altına almaya başlaması, Kureyş'in Şam ticareti için alternatif yol aramasını beraberinde getirmiştir. Kureyşliler bu noktada Irak yolu olarak ifade edilen yeni bir yol üzerinden ticareti sürdürme teşebbüsünde bulunmuşlardır. Mutad güzergâhtan farklı olan bu yol için Furât b. Hayyân el-İclî isimli bir rehber tutmuşlardır. Safvân b. Ümeyye öncülüğünde gerçekleştirilen bu kervanda külçe gümüş ve 30.000¹⁴⁷⁰ dirhem değerinde altın tabak olduğu aktarılmaktadır.¹⁴⁷¹ Ne var ki Kureyş tarafından alternatif olarak tasarlanan bu yoldaki Kureyş kervanı da hicretin yirmi yedinci ayı, Cemâziyelâhir ayında Zeyd b. Hârise liderliğinde gönderilen 100 kişilik seriyye ile saldırıya uğrayacaktır. Karede Seriyyesi olarak bilinen bu seferde Kureyş ileri gelenleri kaçmayı başarsa da kervan Müslümanların eline geçmiştir.¹⁴⁷² İbn Hişâm bu seriyye hakkında bilgi verirken, yukarıda ifade

¹⁴⁶⁸ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 62.

¹⁴⁶⁹ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, I/197; Yıldırım, *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbiler*, 186.

¹⁴⁷⁰ Türkçe tercümede sehven 300.000 olarak yazılmıştır. Bkz. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 198.

¹⁴⁷¹ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, I/197.

¹⁴⁷² Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 198-199.

ettiğimiz tespiti doğrular mâhiyette, Kureyş'in alışık oldukları sahil yolunu artık kullanamadığını "Bedir'den sonra Kureyş eski ticaret güzergâhını kullanmaktan çekindi. Bu yüzden Irak yolu üzerinden gittiler."¹⁴⁷³ sözleriyle teyit etmektedir. Karede Seriyyesi'nden sonra gerçekleşen Uhud Savaşı'nın esas sebeplerinden birisinin de Kureyş'in Müslümanlardan Bedir'in öcünü alma isteği kadar; tıkanan kuzey yönlü ticaret yollarını Müslümanların hâkimiyetinden kurtarma gayreti olduğu da söylenmektedir.¹⁴⁷⁴

Kureyşlilerin ticaretine yönelik ambargo öyle bir noktaya ulaşmıştır ki Hendek Savaşı'ndan kısa bir süre sonra Kureyşliler, akrabalık bağlarını kullanarak Yemâme'den almakta zorlandıkları tahıl için Hz. Peygamber'den aracı olmasını istemişlerdir. Hz. Muhammed, Müslüman olduktan sonra Kureyşlilerle tahıl ticareti yapılmasına izin vermeyen Sümâme b. Ūsâl'a haber göndererek ticareti devam ettirmesini sağlamıştır.¹⁴⁷⁵ Kureyşlilerin mektupta, Hz. Peygamber'e yönelik "sen babaları kılcıla, çocukları açlıkla öldürdün."¹⁴⁷⁶ yönündeki demagojik ifadeleri, kesintiye uğrayan ticaretlerine ve sonuçlarına ışık tutması açısından zikredilmeye değerdir.

Hz. Peygamber, Hudeybiye barışına kadar sürdürdüğü seferler ve anlaşmalar sayesinde Kureyşlilerin ticarî hareket kabiliyetini neredeyse yok etmiştir. Kureyşlilerin Hudeybiye'den sonra eski ticaretlerini tekrar canlandırmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Süfyân'ın "Hz. Peygamber ile barış sağlayınca güvene kavuştuğumuz konusunda şüphe duymadık. Ben de Kureyşli bir grupla Şam'la ticaret yapmak için yola koyuldum.

¹⁴⁷³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, III/8.

¹⁴⁷⁴ Umerî, *Sahih Rivayetlere Göre Hz. Peygamber'in Hayatı*, 346.

¹⁴⁷⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, IV/201.

¹⁴⁷⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, IV/201.

Menzilimiz ise Gazze'ydi."¹⁴⁷⁷ şeklindeki ifadesi de bu durumu teyit etmektedir. Ne var ki Hudeybiye barışı sırasında kendi lehlerinde olacağını zannettikleri bir antlaşma maddesi, Kureyş ticaretinin önüne büyük bir engel olarak çıkmıştır.

Müslüman olan Ebû Basîr, Mekke'den Medine'ye kaçarak gelmiştir. Fakat Hz. Peygamber, Hudeybiye antlaşmasına uyarak onu gelen Kureyş muhafızlarına teslim etmiştir. Mekke'ye götürülürken verilen molada muhafızlardan birini öldüren Ebû Basîr, tekrar Medine'ye gelmiş ve Hz. Peygamber'den onu Mekke'ye tekrar göndermemesi ricasında bulunmuştur. Hz. Peygamber'in onun hakkında söylediği "Ne yaman adam! Eğer aklına uyan birileri çıksa tam bir savaş tahrikçisi!"¹⁴⁷⁸ ifadeleri sonrasında Ebû Basîr, Kureyşlilerin Hudeybiye sonrasında tekrar kullanmaya başladıkları sahil yolu üzerindeki el-ʿÎs mevki-ne giderek oraya yerleşmiştir. Hz. Peygamber'in Ebû Basîr hakkındaki sözünü işiten Mekke'deki mahpus Müslümanlar, kaçarak Ebû Basîr'in yanına gelmişlerdir. Sayılarının yetmiş civarında olduğu ifade edilen bu kişiler, Kureyş ticaret kervanlarına saldırmaya başlamışlardır. Uzun bir kesintinin ardından tekrar aktifleştirmeye çalıştıkları ticaretleri bu şekilde saldırıya uğrayan Kureyşliler, Hz. Peygamber'e mektup yazarak antlaşma maddesini uygulamamasını ve ticaret yolu üzerindeki kişilerin Medine'ye gelmesini rica etmişlerdir. Onlar da Medine'ye gelmişlerdir.¹⁴⁷⁹

Kureyşlilerin Hudeybiye sonrasında eski ticaretlerini ne oranda sürdürebildikleri konusunda elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Hudeybiye ile Mekke fethi arasında yaklaşık iki senelik bir zaman olduğu ve bu süre esnasında Ebû Basîr gibi kişilerin Mekke ticaretine yönelik girişimleri hesaba katıl-

¹⁴⁷⁷ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, II/646.

¹⁴⁷⁸ M. Yaşar Kandemir, "Ebû Basîr", *DİA*, İstanbul 1994, X, 101.

¹⁴⁷⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, III/211-212.

dığında, Kureyşliler'in istenen düzeyde bir ticarî hareketlilik oluşturmadıkları düşünülebilir. Esasen Bedir Savaşı'ndan bu yana ticaretlerinin sekteye uğramış olması da eski ticaretlerini tekrar düzenleyebilmeleri için bir hayli zaman gerektirecektir. Ne var ki Kureyş'in Hudeybiye antlaşmasına uymaması, hicretin sekizinci yılında Mekke fethini beraberinde getirecek ve ihtiyaç duydukları zamanı elde edemeyeceklerdir.

Mekke'nin fethi, Kureyş açısından bir dönüm noktasıdır. Kusay'dan bu yana ilerletmeye çalıştıkları, uğruna büyük fedâkarlıklar gösterdikleri ticaretleri bitmekle kalmamış; ticaretlerine imkân veren kutsal şehirleri de yıllardan beridir mücadele ettikleri Müslümanların eline geçmiştir. Bugünden bakıldığında bir yıkım olarak görülebilecek bu hâdise, esasında Kureyş açısından yeni bir dönemin başlangıcını ifade etmektedir.

Kureyşliler, maddî çıkarlarını kaybetmemek ve diğer çeşitli sebeplerden dolayı muhalefet ettikleri İslâm'ı artık daha yakından tanımaya başlamışlardır. Zira iman etmeleri durumunda kaybetmekten korktukları şeyleri zaten kaybetmişlerdir ve o şeylerin kendilerine bir fayda sağlamadığını anlamaya başlamışlardır. Kısa bir süre içerisinde İslâmiyet'e samimiyetle bağlanan Kureyşliler, Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen ridde hadiseleri esnasında bu samimiyetlerini tescil etmişlerdir.

Birkaç sene öncesine kadar maddî çıkarları için karşılarna almaktan korktukları Arap kabilelerine karşı; ridde hadiseleri esnasında tam aksi bir tavır almış ve İslâm'a bağlılıklarını ortaya koyarak dinden dönen kabilelerle amansız bir mücadeleye girişmişlerdir. Hz. Aişe'nin ifadesi ile söylenecek olursa, ridde hadiseleri esnasında "Müslümanların içinde bulunduğu durum, karanlık bir kış gecesinde yağmurun bastırdığı koyunlar gibi"dir.¹⁴⁸⁰ Medine ve Taif gibi birkaç şehir dışında neredey-

¹⁴⁸⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, IV/224.

se bütün bir Arabistan'ın ya irtidat ettiği veya zekât vermeyeceğini bildirdiği¹⁴⁸¹ böyle bir ortamda Kureyşliler, İslâm safında yer almış ve dinlerinde sebat etmişlerdir.¹⁴⁸²

İslâm, Kureyşlilerin korkularının aksine, onları daha da yüceltmıştır.¹⁴⁸³ Kureyşliler, Bizans-Sâsânî mücadelesinin uzantısı olarak kadim dünyanın ana ticaret rotalarının tıkanması ile ancak ticarî girişimlerini sürdürebilmekteydiler. Sahip oldukları siyasî ve iktisadî güçleri, alternatif olarak üretilen Batı Arabistan Sahil Yolu'na hâkim olmaları ile mümkün olmuştur. Onlar bu hâkimiyetlerini kaybetmemek için yıllar boyunca İslâm'la mücadele etmiş, en sert muhalefeti göstermişlerdir. Ne var ki ridde hadiselerinden sonra başlayan hızlı fetih dalgaları hiç beklemedikleri sonuçlar doğurmuştur.

Söz konusu dönemde dünyanın en güçlü iki devletinden birisi olan Sâsâniler kısa bir süre içerisinde tarihin tozlu sayfalarına gömülürken,¹⁴⁸⁴ Bizanslılar da Anadolu içlerine kadar geri çekilmek zorunda kalmışlardır.¹⁴⁸⁵ Abbasiler'in ikinci halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) dönemine gelindiğinde ise artık Kureyşlilerin liderliğindeki Müslümanlar, kadim dünyanın ana ticaret rotaları olan İpek Yolu, Basra Körfezi Yolu ve Kızıldeniz Yolu'nu bizatihi hâkimiyetleri altına almış,¹⁴⁸⁶ doğu-batı ticaretinin tek mercii haline gelmişlerdir.¹⁴⁸⁷ Dolayısıyla,

¹⁴⁸¹ Mehmet Salih Arı, *Hiz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1995, 56-57.

¹⁴⁸² Çelebi, "Medeniyet Tarihimizde İslam Şehri Olgusu", 179. İbn Hişâm, Kureyş'in büyük bölümünün Hiz. Peygamber'in vefatından sonra dinden dönmeye niyetlendiğini fakat ileri gelenlerin buna engel olduğunu söylemektedir. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, IV/224.

¹⁴⁸³ Shahid, "İslâm Öncesi Arabistan", I/42.

¹⁴⁸⁴ Osman Gürbüz, "Bizans ve Sâsânilerdeki Dini Baskıların İlk Dönem İslam Fetihlerine Etkisi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7(4), 2007, 160.

¹⁴⁸⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 383-384.

¹⁴⁸⁶ Yıldırım, *Ticaret'in Altın Çağı*, 139-140.

¹⁴⁸⁷ Lombard, *İslâm Medeniyeti'nin Altın Çağı*, 13.

Müslüman olmaları durumunda şehirlerinin ticarî girişimini kaybedeceğini düşünen Kureyşliler aslında haklıydılar. Çünkü Mekke, hakikaten de artık eskisi gibi önemli bir ticaret şehri değildir.¹⁴⁸⁸ Fakat bunun sebebi, İslâmiyet'in Mekke ticaretine engel olması değildir. Tam tersine, İslâmiyet'in etkisiyle Kureyşlilerin güçlenmesi ve böylelikle kadim dünyanın ana ticaret yolları üzerinde doğrudan kontrol sahibi olmalarıdır. Ana ticaret yollarının tek bir otoritede birleşmesi, Mekke'nin ticaretini destekleyen dinamikleri ortadan kaldırmış ve alternatif yolların şehrin ticaretine olan katkısı azalmıştır.

¹⁴⁸⁸ Lombard, *İslâm Medeniyeti'nin Altın Çağı*, 30.

SONUÇ

Arabistan Yarımadası Asya, Afrika ve Avrupa kıtaları arasında merkezî bir konumda bulunmaktadır. Tarihin kadim dönemlerinden beri bu yarımada'nın sâkinleri olan Araplar ticaret/ aracılık konusunda ön plana çıkmışlardır. Doğu ile Batı arasında gerçekleştirilen ticarete Arapların hatırı sayılır bir etkisi olmuştur. Öyle ki, onların "Dünya ticaretinin mucidi" oldukları dahi ifade edilmektedir. Arabistan'ın coğrafi yapısı da onların ticarete sivrilmelerine neden olmuştur. Yarımada'nın büyük bölümü tarıma elverişli değildir. Dünyanın geriye kalan bölgelerinde toprak temelli iktisadî faaliyetler revaç bulmaktayken, Arabistan'ın bu imkândan mahrum olması bölge halkını ticarete yönlendirmiştir. Arabistan'ın kuzey ve güney kesiminde bulunan devletler bu sebeple hep aktif ticaret yolları üzerinde kurulmuşlardır. Bu devletler, ticaretin revaç bulduğu zamanlarda yükseliş; ticaretin kesintiye uğradığı vakitlerde ise düşüş dönemlerini yaşamışlardır.

Mekke şehri, Arabistan'ın ortasında bulunan Hicaz bölgesinin kalbinde yer almaktadır. Çölün ortasında, çorak dağların gizlediği alçak bir vadide kurulan şehir, tarıma elverişli olmaması sebebiyle Kur'ân'da "Ekin bitmeyen vadi" olarak tanımlanmaktadır. Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail döneminde Kâbe'nin burada inşâ edilmesi, Mekke'nin yarımada içindeki en önem-

li dinî merkez olmasını sağlamıştır. Ayrıca Yemen-Şam Ticaret Yolu üzerinde bulunması, Mekke'nin ticaret kabilelerinin uğradığı önemli bir ticarî durak olmasını da beraberinde getirmiştir. Ne var ki, Kâbe'nin şehirde bulunmasının ve ticaret kabilelerinin buradan geçmesinin tek başlarına Mekke'nin ticarî bir merkez olmasını sağladığı söylenemez. Kaynaklara bakıldığında genellikle şehrin ancak milâdî VI. asrın başlarından itibaren önemli bir ticaret merkezine dönüştüğü ifade edilebilir. Mekke'nin, risâlet dönemine gelindiğinde, önemli bir ticarî merkez haline gelmiş olması, yaklaşık bir buçuk asır içerisinde tedricî olarak gelişen bir süreç sonunda mümkün olmuştur.

Hız. Peygamber'in beşinci göbekten dedesi Kusay b. Kilâb, milâdî 440 senesinde Mekke şehrini hâkimiyeti altına almıştır. Kureyş kabilesi bu tarihe kadar Kinâne kabilesinin içinde Mekke'nin çevresindeki dağlarda dağınık halde yaşamıştır. Mekke'yi ele geçiren Kusay, Kureyş kabilesini şehre yerleştirmiştir. Mekke'de planlı mahalleler kurarak Kureyş batınlarını bu mahallelere yerleştiren Kusay, Mekke'nin şehirleşmesine imkân tanımış ve Kureyş'i göçebelikten kurtarmıştır.

Kusay, kabilesini Mekke'ye yerleştirmekle onların mukadderatını da Kâbe'ye bağlamıştır. Ona göre, varlıklarının ve nüfuzlarının sürdürülebilmesi şehrin dinî konumunun güçlendirilmesi ile yakından ilişkilidir. Nitekim bu yönde atılan adımlar, şehrin Araplar nezdindeki kutsiyetinin artmasına fayda sağlamıştır. Mekke'nin dinî konumunun güçlenmesi, Hâşim'in gerçekleştirdiği îlâfın başarıya ulaşmasında da önemli katkılarda bulunmuştur. Şehrin gerçek anlamda bir ticaret merkezine dönüşmesi ise milâdî VI. asırda Mekke'nin çevresindeki dünyada yerel, bölgesel ve milletlerarası alanlarda meydana gelen değişimlerle yakından ilişkilidir.

Milâdî 502 senesinde Bizans ve Sâsânî devletleri arasında yıllarca sürecek savaşlar dizisi başlamıştır. İki devlet arasında

devam eden savaşların esas sebebi Doğu mallarına ulaşmayı mümkün kılan yollara/bölgelere sahip olma arzusudur. Kadim dünyada Doğu ile Batı arasındaki ticarî irtibatı sağlayan ana yollar İpek Yolu ile Basra Körfezi Yolu'dur. Söz konusu iki yol da Sâsânîlerin topraklarından geçmektedir. Bu durum, kıymetli Doğu ürünlerine büyük bir arzu ile ulaşmaya çalışan Bizanslılar açısından büyük bir sorundur. Çünkü Sâsânîler onların en büyük düşmanlarıdır. Sâsânîlerin barış zamanlarında söz konusu iki yolda gerçekleşen ticaretten yüksek miktarlarda vergiler almaları, Bizanslıların kendi elleriyle rakiplerini güçlendirmeleri anlamına gelmiştir. Savaş zamanlarında ise Sâsânîlerin güvenlik ve casusluk gibi gerekçelerle söz konusu ticaretin işleyişini sınırlandırmaları, Bizans'ın doğudan gelen ürünlere erişimini kısıtlamıştır. Milâdî VI. asrın başında patlak veren savaş, Bizans'ın tıkanan ana yollara alternatif bir yol bulmasını zorunlu hale getirmiştir.

Bizanslılar, Doğu ürünlerini düşmanları Sâsânîler'den almaktansa dindaşları Habeşliler üzerinden elde etmeyi tercih etmişlerdir. Bu sebeple alternatif yol olarak Kızıldeniz Yolu aktifleştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim Habeşlilerin milâdî 525 senesinde Yemen'i işgal etmeleri bu süreçten bağımsız değildir. Ne var ki Kızıldeniz Yolu çeşitli sebeplerle istenen düzeyde kullanılamamıştır. Bu durumda Arabistan'ın batısından geçen kara yolu önemli bir alternatif yol olarak kullanılmaya başlanmıştır. Çin, Hindistan, Endonezya, Malay Takımadaları ve Sri Lanka'nın kıymetli ürünleri, gemiler aracılığıyla Yemen'in Aden Limanı'na boşaltılmakta; burada biriken ürünler kervanlar aracılığıyla Bizans topraklarına taşınmaktadır.

Batı Arabistan Sahil Yolu üzerinde gerçekleştirilen kervan ticareti, tarihin eski dönemlerinden beri Yemenliler eliyle sürdürülmektedir. Ne var ki, Bizans-Sâsânî mücadelesi Yemen üzerinde etkili olmuştur. Milâdî VI. asır itibariyle Yemen'de meyda-

na gelen dâhili ve hârici çalkantılar, kervan ticaretini yürütecek yeni bir aktör ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Aynı dönemlerde Kuzey Arabistan'da hüküm süren Gassânîler ile Hîrelilerin de ilgili savaşın uzantısı olarak kuvvet kaybetmeleri, yeni aktörün kuzey ve güney yönündeki hareket kabiliyetini artırmıştır. Söz konusu yeni aktör, Kusay'ın Mekke şehrine yerleştirdiği ve yarım asırlık bir hazırlık sürecinin ardından ticarî anlamda tarih sahnesine çıkmaya başlayan Kureyş kabilesi olmuştur.

Kur'ân'da zikri geçen îlâf, böyle bir ortamda meydana gelmiş ve Kureyş'e ciddi miktarda servet kazandırmıştır. Ana yolların tıkanmış olması kıymetli Doğu ürünlerinin fiyatlarının Bizans pazarlarında yükselmesine sebep olmuştur. Gemilerle Yemen limanlarına boşaltılan ürünlerin fiyatları ise Bizans pazarlarına göre daha uygundur. Kureyşliler iki bölge arasındaki fiyat farkından faydalanarak ticaretlerini sürdürmüşlerdir. Yol güzergâhı üzerindeki kabilelerin liderleri de ticarete dâhil edilerek yol güvenliği sağlanmıştır. Kusay döneminden beri Kureyşlilerin dinî alandaki girişimleri de onlara manevi bir otorite kazandırmıştır. Nitekim Fil Hadisesi'nden sonra Kureyşlilerin kendilerini "Ehlüllah" olarak takdim etmeleri, putperest Arapların topraklarından güvenle geçmelerine imkân tanıyan bir diğer önemli girişimdir.

Kureyş kervanları yazın Suriye'ye kışın ise Yemen'e gitmişlerdir. Kervanların kış aylarında Yemen'e gitmeleri, Uzakdoğu'dan gemilerle taşınan Doğu ürünlerinin kış aylarında Yemen limanlarına varmasıyla ilgilidir. Sanayi devrimi sürecinde geleneksel yöntemin yerini alacak buharlı motorların keşfine kadar, kadim dünyada bölgeler arasında sefer yapan gemilerin hareketleri çoğunlukla muson rüzgârlarına bağlıdır. Yaz ve kış musonları olarak iki kısma ayrılan bu mevsimsel rüzgârlar, altışar aylık uzun dönemlerden oluşmaktadır. Ekim ayında başlayıp Nisan ayına kadar devam eden kış musonlarında gemiler, Seylan

Adası'ndan hareket ederek Yemen'e ulaşmaktadır. Dolayısıyla kaynakların, Kureyş kabilesinin kış aylarında Yemen'e gittikleri yönünde verdikleri bilgiler, muson rüzgârlarının hareket yönüyle de paralellik arz etmektedir. Bu durumda Kureyş kervanlarının Yemen'e kış aylarında gitmelerinin arkasındaki esas nedenin, kış musonları sayesinde Uzakdoğu'dan Yemen'e gelen ticarî ürünleri almak olduğu anlaşılmaktadır.

Ficâr Savaşları, haram aylar, nesî uygulaması, hilfler ve ticarî ortaklıklar, Mekke'nin milâdî VI. asır içerisinde ticarî bir merkeze dönüşmesine katkıda bulunan etkenlerdendir. Ayrıca Kureyşlilerin ticarî yetenekleri bu bağlamda zikredilmeye değerdir. Zira Kâbe'nin şehirde bulunması sebebiyle elde edilen dinî konum ve milâdî VI. asırda meydana gelen uygun ortam; ancak bu fırsatı değerlendirebilecek kişilerin varlığı ile mümkündür. Kureyşliler attıkları stratejik adımlarla ticaretlerini tedricî olarak ilerletmişlerdir. Nitekim Kureyş Sûresi'nde îlâfın Mekke'ye değil de bizatihi Kureyş'e izafe edilmesi bu bağlamla yakından ilişkilidir.

Kureyş ticaret kervanlarında Güney Arabistan, Afrika ve Uzakdoğu menşeli ürünler taşınmaktadır. Senede iki defa düzenlenen ve birisi yaz aylarında Suriye yönüne diğeri kış aylarında Yemen tarafına olan büyük kervanlar, Kureyş'ten hemen herkesin katkıda bulunduğu kolektif organizasyonlardır. Bu seferler esnasında bir dinara karşılık bir dinar kâr elde ettikleri aktarılmaktadır. Bu iki sefer dışında senenin hemen her döneminde gerçekleştirilen seferler de bulunmaktadır. Nitekim hicretten sonraki on yedi ay içerisinde Kureyşlilerin Suriye tarafına giden en az altı kervanına saldırı girişimi düzenlenmiştir.

Senede iki defa düzenlenen büyük kervanların genellikle yükte hafif pahada ağır ürünler taşıdıkları düşünülmektedir. Buhur/itriyat, baharat, altın, gümüş ve değerli taşlar ile Yemen'in altın işlemeli dokumacılık ürünleri bu kapsamda yer almaktadır. Kureyş'e asıl servetini kazandıran ticaret kervanları da söz

konusu ürünleri taşıyan ve senede iki defa düzenlenen bu organizasyonlardır. Geriye kalan seferlerin ise nispeten daha düşük yoğunlukta ve temel ihtiyaç maddeleri gibi daha az kazanç sağlayacak ürünler olduğu tespit edilmiştir.

Ortalama bir Roma ticaret gemisinin 100-150 ton civarında taşıma kapasitesine sahip olduğu bilinmektedir. Kureyş kervanlarının bel kemiği olan ve “kara gemisi” olarak isimlendirilen develerin taşıdıkları ortalama ağırlık üzerinden yapılan hesaplamada; sayısı bazen 1000 bazen 2500 deveye ulaşan Kureyş ticaret kervanlarının ortalama 2-3 gemi yüküne tekabül edecek mal taşıdıkları hesaplanmıştır. Aynı şekilde Bedir Savaşı’na sebep olan kervandaki 50 bin dinar değerindeki emtianın, bugünkü ağırlık ölçüleri ile takribî 225 kg. altına tekabül ettiği tespit edilmiştir.

Kureyşlilerin diğer yerleşim yerleriyle olan ticarî ilişkileri sadece ürün alış-verişi üzerine kurulu değildir. Nitekim zamanla servet sahibi olan kimi Kureyşlinin çeşitli gayelerle farklı bölgelerden araziler satın aldıkları görülmektedir. Bu bağlamda Taif’te pek çok Kureyşlinin bağ veya bahçesi bulunmaktadır. Benî Süleym kabilesinin topraklarında bulunan ve içinde altın madenleri bulunan bir köyün Harb b. Ümeyye tarafından satın alındığı bilinmektedir. Buradan çıkarılan altın, onları zanaat işlerinde kullanan Medine Yahûdîlerine satılmaktaydı. Kimi Kureyşlinin bugün Ürdün olarak bilinen bölgede köy ve çiftlik satın aldıkları da kaynaklara yansıyan bilgiler arasındadır.

Yaklaşık bir buçuk asırda ilerletilen Mekke ticareti, milâdî 610 yılına gelindiğinde zirve dönemlerini yaşamaktadır. Söz konusu tarih aynı zamanda İslâmî davetin de başladığı zamana tekabül etmektedir. Kureyş kabilesinin İslâm’a yönelik yoğun bir muhalefet ve mücadele sürdürdüğü bilinmektedir. Bu muhalefetin pek çok sebebi olup; dinî, siyasî, iktisadî ve sosyal pek çok etkenin Kureyş muhalefetine etkili olduğu anlaşılmakta-

dır. Esasen insan davranışlarını tek bir neden üzerinden açıklamak doğru değildir. Bir olayın pek çok nedeni olabildiği gibi bir insanın davranışlarının da aynı anda birkaç farklı güdüden kaynaklanması mümkündür. Dinî sebeplerle muhalefet eden Kureyşliler olduğu kadar aynı anda birkaç neden yüzünden muhalefet eden kişiler de bulunmaktadır. Bu haliyle muhalefet sebeplerinin net olarak birbirinden ayrılması ve kişiler bazında kimin hangi sebepten ötürü muhalefet ettiğinin ortaya konulması kolay olmayan bir süreçtir. Bununla birlikte, Mekke’de oluşan tüccar sermayesinin Hz. Peygamber’in risaletine yönelik pozisyon alma süreci de tam bunları içermektedir.

Kureyşlilerin İslâm’a yönelik ilk ciddi tepkileri putlarının hedef alınmasından sonra yaşanmıştır. Mekke ticaretini domine eden sermaye sahibi elit tüccarlar, Hz. Peygamber’in putları, putlara tapanları ve atalar dinini hedef almasından sonra ciddi bir muhalefet başlatmışlardır. Bu sebeple Kureyşlilerin İslâm’a muhalefette çoğunlukla dinî tandanslı argümanlar kullandıkları görülmüştür. Bu haliyle onların temel muhalefet motivasyonlarının dinî sebeplerden kaynaklandığı düşünülebilir. Ne var ki Mekke şehri dinin, siyasetin ve iktisadın iç içe geçtiği ve aralarındaki sınırların genellikle belirsiz olduğu bir yer görüntüsü vermektedir. Nitekim İslâm’a yönelik en sert muhalefetin sermayeyi ellerinde tutan kabile liderleri ile kabilenin önde gelen liderlerinden zuhur etmesi bu noktada dikkat çekicidir. İlk birkaç senede Müslüman olanlar içerisinde, Mekke sermayesinde ciddi pay sahibi olan kimsenin neredeyse bulunmaması da Mekke ticareti ile İslâm’a muhalefet arasındaki irtibata işaret etmektedir.

Kureyş’in ticarî etkinliği putperestlikten bağımsız değildir. Suriye’ye, Yemen’e, Irak’a ve Habeşistan’a yapılan yolculuklar, yol güzergâhı üzerindeki putperest kabilelerin Kureyş’le işbirliğine bağlıdır. Bu işbirliğinde Kâbe’ye yerleştirilen kabile putlarının önemli oranda etkisi vardır. Bu durumda Kureyş’in putla-

rına dokunmak; doğrudan onların ticaretlerine de karışmak anlamına gelmektedir. Hal böyle olunca, Kureyş ileri gelenlerinin putları adına ortaya koydukları tepkilerinin, genellikle maddî güdüleyicilerden kaynaklandığı ve dinî argümanların bu noktada bir kılıf olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Siyasî sebeplerden kaynaklı Kureyş muhalefeti, Mekke'nin ticarî bir merkez oluşundan bağımsız değildir. Zira Câhiliye Mekke'sinde de sermaye sahiplerinin siyasî otoriteyi pek çok yönden etkiledikleri anlaşılmaktadır. Esasen Mekke siyasetine yön veren kişiler de Kureyş'in büyük sermaye sahibi tüccarlarıdır. Yine sosyal yapıdan kaynaklı Kureyş muhalefetine de çeşitli maddî güdüleyicilerin izleri müşahade edilmektedir. Zira sosyal yapı, siyasî ve iktisadî alanlardan bağımsız olarak şekillenmez. Mekke sosyal yapısını belirleyen ve şekillendiren kişiler, maddî güçleri ile ön plana çıkan ve bu haliyle kendilerine benzenilmek istenen zengin Kureyş ileri gelenleridir. Söz konusu çıkarımlardan hareket edildiğinde, maddî güdüleyicilerin Kureyş'in dinî, siyasî ve sosyal muhalefeti içerisinde de içkin olduğu ve bir nevi katalizör görevi gördüğü anlaşılmaktadır. Bu haliyle Mekke'nin ticarî bir merkez oluşunun İslâm'a muhalefette kayda değer bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Müslümanların Medine'ye hicretleri, Mekke ticareti açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Kureyş kabilesi sayıca az olsa da nüfuz itibarıyla Arabistan'ın en önemli kabilelerinden birisini oluşturur. Bu sebeple Kureyş kabilesi İslâmiyet'in önündeki en büyük engeldir. Bu durumun farkında olan Hz. Peygamber, onların siyasî ve iktisadî güçlerinin ticaret kervanlarıyla ilişkili olduğunun bilinciyle stratejik hareket etmiştir. Hicret sonrası dönemde, Kureyş kabilesi ile gerçekleştirilen mücadelenin, onların kervanlarına yönelik uygulamalarla başlatılması bu duruma işaret eder. Medine vesikası, Mekke ticareti aleyhinde atılmış ilk adımdır. Nitekim vesikanın dikkat çekici kısımlarından

birisi; Kureyşli olan veya Kureyşle ittifak halinde olan herhangi bir kimsenin artık Medinelilerce himaye edilemeyeceği yönündedir. Bu madde Kureyş kervanlarına yönelik ciddi bir darbedir. Çünkü kervanların selameti, yol üstündeki kabilelerin topraklarından güvenle geçmelerine bağlıdır. Hicretin yedinci ayından itibaren Kureyş kervanlarına yönelik düzenlenen gazve ve se-riyyeler de bu noktada dikkat çekicidir. Zira seferlerin tek amacı Kureyş kervanlarını ele geçirmek değildir. Kervanlara yönelik seferler esnasında, Kureyşlilerin topraklarından geçtiği ve ittifak içerisinde bulundukları kabilelerin Müslümanların safına çekilmesi ve Kureyş'e sağladıkları himayelerinin ortadan kaldırılması da hedeflenmiştir. Bu durumun uzantısı olarak, uzun yıllar içerisinde geliştirilen Kureyş kervan organizasyonları, Bedir Savaşı sonrasında durma noktasına gelmiş, Kureyş semayesi de bu durumdan oldukça etkilenmiştir.

Netice itibarıyla Mekke'nin ticarî bir merkeze dönüşmesi, unsurları ve neticelerinin ele alındığı bu çalışmada, İslâm'ın nâzil olduğu vasatın iktisadî görüntüsü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hz. Peygamber'in risâleti tebliğ etmeye başladığı dönemde önemli bir ticaret merkezi olduğu ifade edilen Mekke'nin bu konuma hangi aşamalardan geçerek ulaştığının tespit edilmiş olması önemlidir. Hicret sonrasında atılan adımlarla durma noktasına gelen söz konusu ticaretin, Mekke'nin fethinden sonraki durumunun araştırmacılarca incelenmesi ise faydalı olacaktır. Özellikle müellefe-i kulûb uygulaması ve sonrasında başlayan cihad hareketinden elde edilecek verilerle Mekke ticaretinin sonraki dönemlere ait görüntüsünün ortaya konulması, bu çalışmanın bir uzantısı olarak incelenebilecek önemli konulardan birisidir.

KAYNAKÇA

- Abbas, İhsan, “el-Alâkâtü’t-Ticâriyye beyne Mekke ve’ş-Şâm hettâ Bidâyâtü’l-Fethi’l-İslâmî”, *el-Ebhâs*, 1990, 3-40.
- Abdülkerîm, Halîl, *Kureyş Mine’l-Kabîle ile’d-Devleti’l-Merkeziyye* (2. Baskı), Sînâ li’n-Neşr, Kahire 1997.
- Abdürrezzâk, Hâlid Abdülkerîm, “en-Neşâtü’t-Ticârî fî Mekke el-Mükerreme Kable’l-İslâm”, *Mecelletu Midâdi’l-Edeb*, 1(15), 2018, 343-372.
- Abshire, Corey vd., “Enhanced Mathematical Method for Visualizing Ptolemy’s Arabia”, *International Web Journal on Sciences and Technologies Affined to History of Cartography and Maps*, 15(1), 2020, 1–25.
- Ağırman, Mustafa, Hz. Peygamber’in (sas) Amcası Hz. Abbas (ra), Siyer Yayınları, İstanbul 2020.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *Müsned el-İmâm Ahmed b. Hanbel I-XXXXX*, (Thk. Şuayb el-Arnâvut – Âdil Mürşid), Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1418/1997.
- Akyürek, Yakup, *Siyer Edebiyatı: Endülüs*, Siyer Yayınları, İstanbul 2023.
- Akyüz, Vecdi, “Devlet Başkanı, Hukuk Adamı ve Bir Medeniyet Kurucusu Olarak Hz. Muhammed”, *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed, Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri: 13-15 Nisan 2007/Konya*, Fecr Yayınları, Ankara 2007, 187-238.
- Akyüzoğlu, İlyas, “İslâm Medeniyetinde Dini Düşüncenin Yapısı ve

- Kurumsal Tezahürleri", Eyüp Baş (Ed.), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, 261-294.
- Aladieh, Salamah Salih Sylayman, *Meccan Trade Prior to the Rise of Islam* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), The University of Durham School of Oriental Studies, Durham 1992.
- Alan, Hüseyin, *Hiz. Peygamber Öncesi Mekke ve Arabistan* (2. Baskı), Beyan Yayınları, İstanbul ty.
- Aldemir, Halil, "İslam Öncesi Mekke Ekonomisinin Kur'an Daveti Açısından Değerlendirilmesi", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu: Sempozyum, 1-3 Temmuz 2011*, İstanbul 2011, 279-302.
- Algül, Hüseyin, "Haram Aylar", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 105-106.
- Ali, Cevâd, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm I-X* (2. Baskı), yy. Bağdat 1413/1993.
- Ali, Salih Ahmed, *Muhâdarât fî Târîhi'l-Arab*, Matba'atü'l-Me'ârif, Bağdat 1955.
- _____, *Târîhü'l-Arabî'l-Kadîm ve'l-Bi'setü'n-Nebeviyye*, Şirketü'l-Metbû'at li't-Tevzî'i ve'-Neşr, Beyrut ty.
- Altun, İsmail, *Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hayatı ve Kişiliği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.
- _____, *Hiz. Ömer, Hiz. Osman ve Hiz. Ali ile Münasebetleri Ekseninde Hazreti Ebû Bekir* (2. Baskı), Ravza Yayınları, İstanbul 2019.
- Altungök, Ahmet – Yıldırım, Taner, "Basra Körfezi Ticareti Üzerinde Sasani-Bizans Ve Arap Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 2013, 137-157.
- Altungök, Ahmet, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi –Sâsânî Dönemi – (M.S. 226-652)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015.
- Âlûsî, Ebû'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd (ö. 1924), *Bulûğü'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab I-III* (2. Baskı), (Haz. Muhammed Behcet el-Eserî), Dârü'l-Kitâbi'l-Misrî, yy. ty.
- Anthony, Sean William, *Muhammad and the Empires of Faith: The Making of the Prophet of Islam*, University of California Press, California 2020.
- Apak, Adem, "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siya-

- setinin Oluşumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), Bursa 2001, 177-194.
- _____, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (3. Baskı), Ensar Yayınları, İstanbul 2016.
- Arı, Mehmet Salih, Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1995.
- Armstrong, Karen, *Tanrı'nın Tarihi*, (Çev. Oktay Özel vd.), Ayraç Yayınevi, Ankara 1998.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl (ö. 400/1009'dan sonra), *el-Evâil*, (Thk. Muhammed es-Seyyid el-Vekil), Dârü'l-Beşîr li's-Sekâfe ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, Kahire 1408/1987.
- _____, *Kitâbu Cemhereti'l-Emsâl I-II* (2. Baskı), (Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim – Abdülmecid Katâmîş), Dârü'l-Cil / Dârü'l-Fikr, Beyrut 1408/1988.
- Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)* (3. Baskı), T.T.K. Yayınları, Ankara 2020.
- Aycan, İrfan, "Temîm (Benî Temîm), *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 418-419.
- _____, *Saltanata Giden Yolda Mu'âviye b. Ebî Sufyân* (2. Baskı), Otto Yayınları, Ankara 2020.
- Azizova, Elnure, "Ukâz", *DİA*, İstanbul 2012, XXXXII, 61-62.
- _____, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler (2. Baskı), İsam Yayınları, Ankara 2017.
- Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2004.
- _____, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, 64(241), 2000, 749-826.
- Bal, Faruk, *Arap Yarımadasında Ticaret –Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi-*, Beka Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Balcı, İsrail, "Kur'an'da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: el-Menât (المناة)", Mehmet Mahfuz Söylemez (Ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, 91-110.
- Barthold, Wilhelm, *İslam Medeniyeti Tarihi* (2. Baskı), (Çev. Mehmet Fuat Köprülü), Alfa Yayınları, İstanbul 2018.
- Baş, Eyüp, "İslâm Medeniyeti'nin Doğup Geliştiği Dönemde Dün-

- ya", Eyüp Baş (Ed.), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, 53-69.
- Baysa, Hüseyin, *Kureyş Kervanları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Bedr, Abdülbâsî, *et-Târihü's-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere I-III*, y.y., Medine 1414/1993.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fetihleri*, (Çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, *Ensâbü'l-Eşrâf Hz. Peygamber'in Hayatı ve Şahsiyeti I-II*, (Çev. Hikmet Akdemir), İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2018.
- _____, *Ensâbü'l-Eşrâf I-XIII*, (Thk. Süheyl Zekkar - Reyyâd Ziriklî), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1417/1996.
- Berru, Tevfik, *Târihü'l-Arab Kable'l-İslâm* (2. Baskı), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996.
- Beyhakî, Ebûbekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali (ö. 458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ I-XI* (3. Baskı), (Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2002.
- Beyzûn, İbrâhîm, *el-Hicâz ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, el-Müessesetü'l-Câmi'iyye, Beyrut 1403/1983.
- _____, *Mine'l-Hâdire ile'd-Deve, Dâru İkra'*, Beyrut 1998.
- Bıçak, Ayhan, *Tarih Felsefesi* (2. Baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.
- Bigiyef, Musa Carullah, *İslam Öncesi Araplarda Nesî Sistemi ve İslam'da Takvim Nizamı*, (Çev. Halil Aldemir - Ahmet Yasin Küçüktiryaki), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020.
- Bilge, Mustafa L., "Cidde", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 523-525.
- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed (ö. 453/1061 [?]), *el-Âsârü'l-Bâkiye mine'l-Kurûni'l-Hâliye*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 1428/2008.
- Black, Jeremy – Macraill, Donald M., *Tarih Çalışmak*, (Çev. Nuray Bozbora), Yayınodası, Ankara 2016.
- Bozkurt, Nebi – Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Mekke", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 555-563.
- Bozkurt, Nebi, "İpek Yolu", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 369-373.
- Braudel, Fernand, *Kapitalizmin Kısa Tarihi* (5. Baskı), (Çev. İsmail Yerguz), Say Yayınları, İstanbul 2020.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö.

- 256/870), *Kitâbu et-Târîhi'l-Kebîr I-IX*, (Thk. Haşim en-Nedvi vd.), Dairetü'l-Me'arifi'l-İslamiyye, Beyrut ty.
- _____, *Sahîhü'l-Buhârî*, Dâru İbn Hazm, Beyrut ty.
- Bukharin, Mikhail D., "Mecca on the Caravan Routes in Pre-Islamic Antiquity", Angelika N. – Nicolai S. – Michael M. (Ed.), *The Qur'ân in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur'anic Milieu*, Brill, Leiden-Boston 2010, 115-134.
- Bûşârb, Selvâ, *Mekke ve Alâkâtuha bi'l-Havâdiri'l-Hicâziyye ve'd-Düveli'l-Mücâvire* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Montecore Koonstantine Külliyyetü'l-Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-Ulûmü'l-İctimâiyye, Cezair 2008.
- Büyükoçkun, Kudret, "Arabistan: Fizikî ve Beşerî Coğrafya", *DİA*, İstanbul 1991, III, 248-252.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap Siyasal Aklı*, (Çev. Vecdi Akyüz), Mana Yayınları, İstanbul 2018.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), *Kitâbü'l-Büldân*, (Nşr. Sâlih Ahmed el-Ali), Matbaatü'l-Hükûme, Bağdat 1970.
- _____, *Resâilü'l-Câhiz I-IV*, (Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dârü'l-Cil, Beyrut ty.
- Carr, Edward Hallet, *Tarih Nedir?* (22. Baskı), (Çev. Misket Gizem Gürkürk), İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Chelhod, Joseph, "Hicret Öncesi Mekke'de Kapitalizm", (Çev. İzzet Er), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(4), 1992, 307-310.
- Conder, Josiah, *Arabia: Comprising Its Geography, History, and Topography*, Thomas Wardle, Philadelphia 1833.
- Crone, Patricia, *Meccan Trade And The Rise Of Islam*, Gorgias Press, USA 2004.
- _____, *Ticâretü Mekke ve Zuhûrü'l-İslâm*, (Arapça Çev. Âmâl Muhammed er-Rûbî), el-Meclisü'l-E'lâ li's-Sekâfe, Kahire 2005.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranış Psikolojisinin Temel Kavramları* (41. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul 2021.
- Çağlar, Gözde, "İpek Yolunda Ticaret ve Taşımacılık", *Journal Of Social, Humanities And Administrative Sciences*, 7, 2021, 568-577.
- Çelebi, Furkan, "Medeniyet Tarihimizde İslam Şehri Olgusu", Mah-

- sum Aytepe - Hasan Kaya (Ed.), *İslam Düşüncesi Araştırmaları -II- -Metodolojik Yaklaşımlar-*, Araştırma Yayınları, Ankara 2020, 173-190.
- _____, "Medine Vesîkasında Vatandaşlık Mefhûmu", Fikret Özçelik vd. (Ed.), *Genç Akademisyenlerin Gözünden Sosyal Bilimler*, Nida Akademi, İstanbul 2019, 241-262.
- Çelikkol, Yaşar, *İslam Öncesi Mekke* (3. Baskı), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- Darâdke, Salih, "Îlâfu Kureyş –Mulâhazât Havle's-Siyâdeti'l-Mülkiyye Kable'l-İslâm", *Mecelletü Dirâsât Târîhiyye*, 1984, 51-72.
- Daryae, Touraj, "Bazaars, Merchants, And Trade In Late Antique Iran", *Comparative Studies Of South Asia, Africa And The Middle East*, 30(3), 2010, 401-409.
- Demircan, Adnan, "Haniflik ve Hanifler Üzerine Bazı Düşünceler", Mehmet Mahfuz Söylemez (Ed.), *Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı* (2. Baskı), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015, 149-166.
- _____, *Cahiliye Arapları*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015.
- _____, *Siyer*, Beyan Yayınları, İstanbul 2016.
- Dermenghem, Emile, *The Life Of Mahomet*, (İng. Çev. Arabella Yorke), George Routledge & Sons, Londra 1930.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (ö. 282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, Matba'atü's-Sa'ade, Mısır 1330-1910/1911.
- Diyyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen (ö. 990/1582), *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi'n-Nefs I-II*, Müessesetu Şa'bân, Beyrut ty.
- Doğan, Halil İbrahim, "Halk Dilinde Müştehir Bir Hadis: 'Rızkın On-da Dokuzu Ticarettedir.'", *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 10(1), 2023, 137-161.
- Doğangül, Ömer Faruk, *Câhiliye Döneminde Fil Olayı ve Etkisi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Donner, Fred McGraw, "Mecca's Food Supplies and Muhammad's Boycott", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 20(3), 1977, 249-266.
- Duman, Muhammet Fatih, "Kâbe'nin Paganizm (Put İnancı) ile İlişki-

- si", Mehmet Mahfuz Söylemez (Ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, 241-263.
- _____, *Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı*, Şirnak Üniversitesi Yayınları, Mardin 2017.
- Dûrî, Abdulazîz, *İlk Dönem İslam Tarihi –Bir Önsöz-*, (Çev. Hayrettin Yücesoy), Endülüs Yayınları, İstanbul 2016.
- _____, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, (Çev. Sabri Orman), İnsan Yayınları, İstanbul 2014.
- Durukan, Murat, "Geç Antik Çağ'da Doğu Akdeniz'deki Ekonomik Gelişmenin Nedenleri: İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun Rolü, LR1 Amphoraları ve Kilikia'daki Diğer Kanıtlar", *Adalya*, 18, 2015, 237-258.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/889), *Sünen Ebî Dâvud* (2. Baskı), (Thk. Nâsiruddîn el-Elbânî), Mektebetü'l-Me'ârif li'n-Neşri ve't-Tevzî', Riyad ty.
- Ebû Ubeyd el-Bekrî, Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed (ö. 487/1094), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik I-II*, (Thk. Cemâl Talebe), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), *Kitâbü'l-Envâl*, (Thk. Muhammed Ammare), Dârü'Şurûk, Beyrut/Kahire 1409/1989.
- Ebu Zehra, Muhammed, *Son Peygamber Hz. Muhammed I-IV*, (Çev. Mehmet Keskin), İ'tisam Yayınları, Ankara 2018.
- Ed-Dâkûkî, Hüseyin Ali, "Hîre", *DÎA*, İstanbul 1998, XVIII, 122-124.
- Dımeşkî, Ebû'l-Fazl Cafer b. Ali (ö. IV-V / X-XI. [?]), *Ticarete Giriş: Taccirler ve Ticari Mallar*, (Çev. Muhammed Ali Koca), Albaraka Yayınları, İstanbul 2021.
- Efgânî, Saîd, *Esvâkû'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, el-Mektebetü'l-Hâşimiyye, Dimaşk 1356/1937.
- Cümeylî, Hudaýr Abbas, *Kureyş*, (Çev. Asım Sarıkaya), Endülüs Yayınları, İstanbul 2018.
- el-Hüseynî, Hâlid Mûsa- el-Kâbcî, İlham Hamed 'İsa, "el-Mahattât ve't-Turuku't-Ticariyye Kable'l-İslâm", *Mecelletu Âdâbi'l-Kûfe*, 10(37), 2018, 395-416.
- el-Saud, Abdullah Saud, *Central Arabia in the Early Hellenistic Period: With Special Reference to the al-'Ayun Region in the al-Aflaj Regi-*

- on of Saudi Arabia (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Edinburgh, Edinburgh 1991.
- Emin, Ahmed, *Fecrî'l-İslâm –İslâm'ın Doğuşu-*, (Çev. Ahmed Serdaroğlu), Kılıç Kitabevi, Ankara 1976.
- Erdem, Sargon, “Buhur”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 383-384.
- Erkal, Mehmet, “Nisab”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 138-140.
- Eroğlu, Muhammed, “Ashâbü'l-Uhdûd”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 471.
- Ersoy, Gani, Hz. Peygamber'in Davetinin Önündeki Engeller (Mekke Dönemi) (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2016.
- Ersoy, Tolga, “Bizans ve Sâsânî İmparatorlukları Arasında Akdedilen Dara Antlaşması'ndaki İktisadî Hükümlerin Değerlendirilmesi”, *History Studies/International Journal Of History*, 7(2), 2015, 33-45.
- Esmer, Mahmut, *İslam Fethine Kadar Hire Şehrinin Arap Kültüründeki Yeri ve Önemi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.
- Evans, Richard John, *Tarihin Savunusu*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İmge Kitabevi, Ankara 1999.
- Ezrakî, Ebü'l-Velid Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed (ö. 250/864), *Ahbâru Mekke I-II* (3. Baskı), (Thk. Rüşdi es-Sâlih Mühlis), Dârü'l-Endelüs, Beyrut 1403/1983.
- Fâkihî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs (ö. 278/891-92), *Ahbâru Mekke I-VI* (2. Baskı), (Thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Dâru Hadar, Beyrut 1414/1994.
- Fâsî, Ebü't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Mâlikî (ö. 832/1429), *Şifâü'l-Ğarâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm I-II*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mekke 1956.
- Fayda, Mustafa, “Nesî”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 578-579.
- _____, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid* (6. Baskı), İFAV, İstanbul 2016.
- _____, *Hulefâ-yı Raşidîn Devri* (9. Baskı), Kubbealtı, İstanbul 2019.
- Fehmî, Naim Zekî, *Turuku't-Ticâreti'd-Düveliyeye ve Mahattâtuhâ Beyne's-Şerki ve'l-Garb*, el-Mektebetü'l-Arabiyye, Kahire 1393/1973.
- Frankopan, Peter, *İpek Yolu Alternatif Dünya Tarihi*, (Çev. Mengü Gülmen), Pegasus Yayınları, İstanbul 2018.
- Gözübenli, Beşir, “Şirket”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 198-201.

- Günaltay, M. Şemseddin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* (4. Baskı), (Haz. M. Mahfuz Söylemez – Mustafa Hizmetli), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020.
- Gündüz, Şinasi, “Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği”, Mehmet Mahfuz Söylemez (Ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, 11-50.
- Gürbüz, Osman, “Bizans ve Sâsânilerdeki Dini Baskıların İlk Dönem İslam Fetihlerine Etkisi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7(4), 2007, 159-178.
- Hamevî, Şihâbüddin Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Bağdadî (ö. 626 / 1229), *Mu'cemü'l-Büldân V, Dârü's-Sâdir*, Beyrut 1397/1977.
- Hamidullah, Muhammed, “el-Îlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri”, (Çev. İsmail Cerrahoğlu), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 1961, 213-222.
- _____, “Hicrî Takvim ve Tarihî Arkaplanı”, (Çev. Kasım Şulul), *Ulu-dağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(9), 2000, 671-685.
- _____, “Îlâf”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 63-64.
- _____, *İslâm Peygamberi*, (Çev. Mehmet Yazgan), Beyan Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebî ve'l-Hilâfeti'r-Râside* (6. Baskı), Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1407/1987.
- Haq, Ziaul, “Inter-Regional And International Trade In Pre-Islamic Arabia”, *Islamic Studies*, 7/(3), 1968, 207-232.
- Hasan, Hasan İbrahim, *Târîhü'l-İslâm –es-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sekâfî ve'l-İctimâ'i- I-IV* (14. Baskı), Dârü'l-Cil/Beyrut – Mektebetü'n-Nehdetü'l-Mısriyye/Kahire, 1416/1996.
- Hemedânî, Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb (ö. 360/971'den sonra), *Sıfatı Cezîreti'l-Arab*, (Thk. Muhammed b. Ali el-Ekva'), Mektebetü'l-İrşâd, San'a 1410/1990.
- Herodot, *Herodot Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.
- Heyd, Wilhelm, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (2. Baskı), (Çev. Enver Ziya Kartal), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- Hitti, Ph. K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İFAV, İstanbul 2011.

- Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi – İlk Dönem-* (5. Baskı), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.
- Hobson, John M., *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri* (7. Baskı), (Çev. Esra Ermert), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020.
- Hodgson, Marshall G. S., *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek* (3. Baskı), (Çev. Ahmet Kanlıdere - Ahmet Aydoğan), Vadi Yayınları, İstanbul 2018.
- _____, *İslam'ın Serüveni I-III* (2. Baskı), (Çev. Berkay Ersöz), Phoenix Yayınevi, Ankara 2020.
- Hüseyin, Tâhâ, *Câhiliye Şiiri Üzerine* (3. Baskı), (Çev. Şaban Karataş), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.
- İsfahânî, Ebû'l-Ferec Alî b. el-Hüseyin (ö. 356/967), *el-Eğânî I-XXIV*, (Thk. Heyet), Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye - el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-'Âmme li'l-Kütüb, Kahire 1994.
- İsfahânî, Râgıb Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed (ö. 502/1109), *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, (Thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut ty.
- Işık, Emin, "Kureyş Sûresi Üzerine Bir Tefsir Denemesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (3), 1985, 9-14.
- Işılak, Fatma Hatice, *İslam Öncesi Mekke'nin Siyasi Yapısı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- İbn Abdірabbih, Ahmed b. Muhammed b. Abdірabbih el-Endelüsî (328/940), *el-İkdü'l-Ferîd I-IX*, (Thk. Müfid Muhammed Kumeyme), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1404/1983. 1/288.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî (ö. 571/1176), *Târîhu Medineti Dımaşk I-LXXX*, (Thk. Ömer b. Garâma el-Amrevî), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1415/1995.
- İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed Tancî (770/1368-69), *İbn Battûta Seyahatnâmesi I-II* (6. Baskı), (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020.
- İbn Cübeyr, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr (ö. 614/1217), *Rihletu İbn Cübeyr*, Dâru Meketebeti'l-Hilâl, Beyrut ty.
- İbn Düreyd, bû Bekr Muhammed b. el-Hasen (ö. 321/933), *el-İştikâk*,

- (Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dârü'l-Cîl, Beyrut 1411/1991.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (ö. 245/860), *el-Muhabber –Arap Kültürü-*, (Çev. Adem Apak – İsmail Güler), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018.
- _____, *el-Munemmak*, (Thk. Hurşîd Ahmed Fârûk), 'Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1405/1985.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe I-IX*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen (ö. 808/1406), *Mukaddime* (18. Baskı), (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
- İbn Havkâl, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali (IV. / X. yüzyıl), *Kitab-u Sûreti'l-Arz*, Menşûrat-u Dar-ı Mektebeti'l-Hayat, Beyrut 1992.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *Cemheretu Ensâbi'l-Arab* (5. Baskı), (Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dârü'l-Me'arif, Kahire ty.
- _____, *Cevâmi'u's-Sîre ve Hamsu Resâilin Uhrâ*, (Thk. İhsan Abbas), Nasirüddin el-Esed, Darü'l-Me'arif, Mısır ty.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye I-IV* (3. Baskı), Dârü'l-Fecr li't-Turâs, Kahire 1431/2010.
- İbn Hubeyş, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdillâh (Ubeydillâh) el-Ensârî el-Endelüsî (ö. 584/1188), *Kitâbü'l-Gazavât*, (Thk. Ahmed Guneym), y.y. 1403/1983.
- İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî el-Medenî (ö. 151/768), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004.
- İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), *Zâdu'l-Meâd fî Hayri'l-İbâd -Râsulullah'ın Rehberliğinde Ahiret Hazırlığı- I-V*, (Çev. Heyet), Nuh Yayıncılık, İstanbul 2018.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer (ö.

- 774/1373), *İbn-i Kesîr Tefsîri I-XII*, (Çev. Savaş Kocabaş - M. Beşir Eryarsoy), Karınca & Polen Yayınları, İstanbul 2017.
- _____, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XXI*, (Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Dâru Hecer, yy. 1417/1997
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (ö. 276/889), *el-Me'ârif* (4. Baskı), (Thk. Servet Ukkâşe), Dârü'l-Me'ârif, Kahire ty.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Afrîkî el-Mısırî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab I-XV*, Dârü's-Sâdir, Beyrut ty.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî el-Basrî (ö. 230/845), *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr I-XI* (2. Baskı), (Ed. Adnan Demircan), (Çev. Musa Kazım Yılmaz vd.) Siyer Yayınları, İstanbul 2015.
- İbn Saîd el-Endelüsî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik el-Mağribî (ö. 685/1286), *Neşvetü't-Tarab fî Târîhi Câhiliyyeti'l-Arab*, (Thk. Nusret Abdurrahman), Mektebetü'l-Aksâ, Amman 1982.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî (ö. 630/1233), *İslam Tarihi -el-Kâmil fi't-Tarih- I-X*, (Çev. Ahmet Ağırakça - Beşir Eryarsoy vd.), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.
- _____, *el-Kâmil fi't-Târîh I-XI*, (Thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), Dârü'l-Kütübü'l-İlmîyye, Beyrut 1407/1987.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (ö. III-IV./IX-X. yüzyıl), *Kitâbü'l-Büldân*, (Thk. Yûsuf el-Hâdî), 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1416/1996.
- İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr (ö. 204/819), *Kitâbü'l-Esnâm* (2. Baskı), (Çev. Beyza (Düşüngen) Bilgin), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- _____, *Cemheretü'n-Neseb*, (Thk. Nâcî Hasan), Âlemü'l-Kütüb/Mektebetü'n-Nehdetü'l-Arabiyye, Beyrut 1407/1986.
- _____, *Kitâbü'l-Mesâlib*, (Thk. Emced Hasan Seyid Ahmed), Câmiatu Pencap, Lahor 1397/1977.
- İbrahim, Hakî İsmail, *Esvâkü'l-Arabî't-Ticariyye fî Şibhi'l-Cezîreti'l-Arabiyye*, Dârü'l-Fikr li't-tibâ'e ve'n-neşr ve't-tevzî', Amman 1423/2002.

- İbrahim, Mahmood, *Tüccar Sermayesi ve İslam*, (Çev. Merve Tosun), Albaraka Yayınları, İstanbul 2021.
- _____, “İslâm’dan Önceki Mekke’de Sosyal ve İktisadî Şartlar”, (Çev. Mustafa Özel), *Tarih Risaleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, 83-110.
- İrfan Shahid, “İslâm Öncesi Arabistan”, Peter Malcolm Holt vd. (Ed.), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti I-IV* (2. Baskı), (Çev. Hamdi Aktaş vd.), Kitabevi, İstanbul 1997, I/19-43.
- İstahrî, Ebu İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârîsî (ö. 346 / 957), *el-Mesâlik ve l-Memâlik*, El-Hey’etü’l-Âmme li Kusûri’s-Sekâfe, Kahire ty. (Şamile, 3.64 Sürümü)
- Jones, Marsden, “İslâm’ın Zuhurunda Batı Arabistan’ın Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Olması Bakımından es-Sîretü’n-Nebeviyye”, (Çev. Ahmet Güner), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 [Prof. Dr. Ömer Yiğitbaşı’na Armağan], 1987, 493-504.
- Kâlî, Ebû Alî İsmâîl b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Kâlî el-Bağdâdî (ö. 356/967), *Kitâbü’l-Emâlî ve’z-Zeyl ve’t-Tenbih I-IV*, el-Hey’etü’l-Misriyyetü’l-Âmme li’l-Kütüb, y.y. 1975.
- Kalkaşendî, Ebû’l-Abbâs Ahmed (ö. 821/1418), *Nihâyetü’l-ereb fî Ma’rifeti Ensâbi’l-Arab*, (Thk. Ali el-Hâkânî), Matba’atü’n-Necâh, Bağdat 1378/1958.
- _____, *Subhu’l-A’sâ fî Sinâ’ati’l-İnşâ I-XIV*, Dârü’l-Kütübî’l-Misriyye, Kahire 1340/1922.
- Kallek, Cengiz, “Buhâr”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 469.
- _____, “Mudârebe”, *DİA*, Ankara 2020, XXX, 358-362.
- _____, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi –Harâc ve Emvâl Kitapları-* (3. Baskı), Klasik Yayınları, İstanbul 2015.
- _____, *Sosyal Servet –İslâm’da Yönetim-Piyasa İlişkisi-* (2. Baskı), Klasik Yayınları, İstanbul 2018.
- Kanat, Cüneyt, “Kârimî”, *DİA*, Ankara 2019, EK-2, 26-28.
- Kandemir, M. Yaşar, “Ebû Basîr”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 101.
- Kastallânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hatîb (ö.923/1517), *İrşâdü’s-Sârî ilâ Sahîhi’l-Buhârî I-X* (7. Baskı), Matba’atu Bulâk, Mısır 1323/1905.

- Kazvînî, Zekeriya b. Muhammed (ö. 682 / 1283), *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dârü's-Sâdir, Beyrut ty.
- Kelâî, Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim (ö. 634/1237), *el-İktifâ' bimâ tedammenehu min Meğâzî Resûlillâh ve's-Selâseti'l-Hulefâ' I-II*, (Thk. Muhammed Kemâleddin İzeddin Ali), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1417/1997.
- Kelpetin, Mahmut, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* (2. Baskı), Kuramer, İstanbul 2020.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay, Hz. *Peygamber'in Yönetimi et-Terâtibü'l-İdâriyye I-II*, (Çev. Ahmet Özel), İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Khanfar, Wadah, *İlk Bahar –Hz. Peygamber'in Hayatına Dair Stratejik Bir Okuma-*, (Çev. Mehmet Yuşa Solak - Hasan Hacak), Vadi Yayınları, İstanbul 2020.
- Kılıç, Ünal, "Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Hums", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 2004, 75-92.
- Kister, M. J., "Mekke İle İlgili Bazı Rivayetler (Cahiliyye'den İslam'a)", (Çev. Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 2002, 41-63.
- _____, "Mekke ve Temîm (İlişkisel Yönleri)", (Çev. Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2), 2003, 333-369.
- Koçyiğit, Hikmet, *Mekki Ayetlerde Sosyolojik Unsurlar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.
- Koehler, Benedikt, *İslam'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, (Çev. İsmail Kuru), Liberte Yayınları, Ankara 2016.
- Konuk, Süha, *Roma-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası (M.S. 298-591)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2017.
- Korkut, Cem, *İslam Ekonomisinde Sermaye Oluşumu, Birikimi Ve Yapısı: Fon Biriktirmede Türkiye İçin Model Ve Politika Önerileri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.
- Köksal, Nermin, Hz. *Peygamber Dönemi Mekke'den Medine'ye Hicret Eden Muhâcirler* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Erzurum 2023.
- Kurşun, Zekeriya, "Necid", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 491-493.

- Kurt, Abdurrahman, "Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 2009, 27-41.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân I-XXIV*, (Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1427/2006.
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, "Kinde (Benî Kinde)", *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 37-38.
- Lammens, Henri, "Mekke", *İA*, İstanbul ty., VII, 630-636.
- Lennox, John C., *God's Undertaker: Has Science Buried God?*, A Lion Book, Oxford 2009.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), Pegasus Yayınları, İstanbul 2019.
- Lombard, Mourice, *İslam Medeniyeti'nin Altın Çağı* (3. Baskı), (Çev. Ne-zih Uzel), Pınar Yayınları, İstanbul 2020.
- Macit, Abdulkadir, "İlk Bahar: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hayatına Dair Stratejik ve Siyasi Bir Okuma", *insan & toplum*, 11(2), 2021, 219-226.
- Mağlûs, Sami b. Abdullah, *Siyer Atlası* (9. Baskı), (Çev. Abdullah Karakaş), Siyer Yayınları, İstanbul 2020.
- Mahallî, Celâlüddin Muhammed b. Ahmed (ö. 864/1459) – Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebîbekir (ö. 911/1505), *Tefsîrül-Celâleyn*, Dârü'l-Hadîs, Kahire ty.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed (ö. 381 / 991'den sonra), *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (2. Baskı), Brill Matbaası, Leiden 1906.
- Makdisî, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme (620/1223), *et-Tebyîn fi Ensâbi'l-Kureşiyîn*, (Thk. Muhammed Nâif ed-Düleymî), Menşûrâtü'l-Mecme'ü'l-İlmî el-İrâkî, 1982.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442), *İmtâ'u'l-Esmâ' I-XV*, (Thk. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysî), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1420/1999.
- _____, *Resâilü'l-Makrîzî*, (Thk. Ramazan el-Bedrî - Ahmed Mustafa Kâsım), Dârü'l-Hadîs, Kahire 1419/1998.

- Mâlik b. Enes (ö. 179/795), *Muvattâu'l-Îmâm Mâlik I-VIII*, (Thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî), Müessesetü Zâyid b. Sultân Âli Nihyân li A'mâli'l-Hayriyyeti ve'l-İnsâniyye, Abu Dabi 1425/2004.
- Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII – XI. Yüzyıllar)*, (Çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- Mâverîdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverîdî (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilayatü'd-Dîniyye*, (Thk. Ahmed Mubarek el-Bağdâdî), Mektebetu Dâr İbn Kuteybe, Kuveyt 1409/1989.
- Mellâhî, Hâşim Yahyâ, *Târîhu Mekketi'l-Mukerreme*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2011.
- Merzûkî, Ebü Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan (ö. 421/1030), *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-Emkine*, (Tahric Halîl el-Mansûr), Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî (ö. 345/956), *Murûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher I-V*, (Thk. Charles Pellat), Menşûrâtü'l-Câmi'eti'l-Lübnâniyye, Beyrut 1965.
- Mevdûdî, Abu'l A'lâ, *Cahiliye Bilinci*, (Çev. Abdulkadir Coşkun), Ehil Yayıncılık, İstanbul 2017.
- _____, *Tefhîmu'l Kur'an I-VII*, (Çev. Kurul), İnsan Yayınları, İstanbul ty.
- Mihrân, Muhammed Beyyûmî, *Dirâsât fî Târîhü'l-Arabî'l-Kadîm*, Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiye ty.
- Miquel, Andre, *Doğuşundan Günümüze İslam Medeniyeti*, (Çev. Ahmet Fidan – Hasan Menteş), Gerçek Hayat, İstanbul 2003.
- Mu'allakât-ı Seb'a – Yedi Askı*, (Çev. Şerafeddin Yalıtıkaya), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2018.
- Mu'tî, Ali Muhammed, *Târîhü'l-Arabî'l-İktisâdî Kable'l-İslâm*, Dârü'l-Menheli'l-Lübnânî, Beyrut 1423/2003.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân I-V*, (Thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte), Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut 1423/2002, IV/861.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. el-Kuşeyrî (ö. 261/875),

- Şahîhu Müslim I-V* (1.Baskı), (Thk: Muhammed Fuâd Abdalbâkî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1991/1412.
- Naskali, Esko, "Sâsânîler", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 174-176.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî (ö. 676/1277), *Riyazü's-Salihîn I-III*, (Çev. A. Fikri Yavuz), Hisar Yayınevi, İstanbul 2010.
- Nisâbü'rî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî (ö. 730/1329 [?]), *Tefsîru Garaibi'l-Kur'an ve Regâibi'l-Furkân I-VI*, (Thk. Zekerîyâ Umeyrât), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1416/1996.
- Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb I-XXXIII*, (Thk. Müfid Kamhiyye vd.), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004.
- O'leary, De Lacy Evans, *Arabia Before Muhammad*, Stephen Austin & Sons, Londra 1927.
- Ortakçı, Halil, *Câhiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Yemen* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- _____, *İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Himyerîler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- Ortaylı, İlber, "Devenin Taşıma Maliyeti Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 28(1), Ankara 1973, 181-190.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi* (10. Baskı), (Çev. Fikret Işıltan), T.T.K. Yayınları, Ankara 2019.
- Ömerî, Hâdî Sâlih Nâsir, *Tarîkü'l-Buhûrî'l-Kadîm min Necdîn ila'l-Betrâ'* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmî'atu Bağdâd Külliyyetü'l-Edeb, Bağdat 2003.
- Önal, Ramazan, "Hz. Hamza'nın İslâm'dan Önceki Hayatı, Hz. Peygamber ile Olan Süt Kardeşliği Meselesi, Hidayeti ve Mücadelesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(40), 2018, 121-142.
- Önkal, Ahmet, "Cürhüm (Benî Cürhüm)", *DİA*, İstanbul 1993, VI-II, 138.
- Öz, Şaban, *Siyer Usûlü*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2019.
- Özel, Mustafa, *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, İz Yayıncılık, İstanbul 1995.

- Özkuyumcu, Nadir, "Hilf", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 29-30.
- Özmen, Hatun, *Mekke Müşriklerinin Hz. Muhammed'e Muhalefet Etme Sebepleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2017.
- Özsoy, İsmail, "Faiz", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 110-126.
- Öztürk, Levent, *Etiyopya'da İslâmiyet I*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.
- Pamuk, Bilgehan, "İpek Yolu Ticareti ve Erzurum", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22(2), 2007, 125-143.
- Polat, Mizrap, "Hz. Muhammed'in Kabile Reislerini İslam Toplumu-na Kazandırma Çabaları: Durumun Ebû Sufyân İbn Harb Örneğinden Yola Çıkılarak Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49(2), 2008, 185-196.
- Ponting, Clive, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi* (8. Baskı), (Çev. Eşref Bengi Özbilen), Alfa Yayınları, İstanbul 2020.
- Râzî, Fahrüddîn (ö. 606/1210), *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb I-XXIII*, (Çev. Suat Yıldırım vd.), Huzur Yayınevi, İstanbul 1991.
- Sahillioğlu, Halil, "Dirhem", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 368-371.
- Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (11. Baskı), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, yy. ty.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdûlmelik b. Muhammed b. İsmâîl (ö. 429/1038), *Simâri'l-Kulûb fî'l-Müdâfi ve'l-Mensûb*, (Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1424/2003.
- Sehhâb, Viktor, *Îlâfu Kureyş Rihletü's-Şitâi ve's-Sayf*, el-Merkezü's-Sekâfi'l-Arabî, Beyrut 1992.
- Selâm, Selâm Şâfi Mahmûd, *En-Neşatü't Ticari Fi Hayber Fi'l Cahiliyye ve Hatta'l Feth*, Tevzîu Münşietü'l-Me'ârif, İskenderiye 1989.
- Sellâme, Avâtif Edîb, *Kureyş Kable'l-İslâm*, Dârü'l-Merîh li'n-Neşr, Riyad 1414/1994.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr (ö. 562/1166), *el-Ensâb I-V*, (Thk. Abdullah Amr el-Bârûdî), Dârü'l-Cinân, Beyrut 1408/1988.
- Serjeant, R. B., "Meccan Trade and the Rise of Islam: Misconceptions and Flawed Polemics", *Journal of the American Oriental Society*, 110(3), 1990, 472-486.

- Shahîd, Irfan, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century I-II*, Dumbarton Oaks, USA 2009.
- Shahîd, Irfan, *The Martyrs of Najrân New Documents*, Bruxelles 1971.
- Sibâî, Ahmed, *Târîhu Mekke Dirâsât fi's-Siyâse ve'l-İlm ve'l-İctimâ' ve'l-İmrân*, Riyâd 1419.
- Simon, Robert, *Meccan Trade and Islam -Problem of Orgin and Structure-*, (İng. Çev. Feodora Sos), Akadémiai Kiadó, Budapest 1989.
- Sipahioğlu, Abdülvahid Yakup, *Abbâsîlerde İktidar, İktisat Ve Coğrafya (132-292/751-908): İbn Haldûn'un Yaklaşımı Bağlamında Bir İnceleme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2023.
- _____, *Boycot Döneminde Nazil Olan Surelerin Tespiti Ve Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, “Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri”, Mehmet Mahfuz Söylemez (Ed.), *Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı* (2. Baskı), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015, 9-51.
- _____, “Câhiliye Döneminde Lât Kültü”, Mehmet Mahfuz Söylemez (Ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, 51-90.
- _____, “Cahiliye Döneminde Mekke'nin Demografik, İdarî, Ekonomik, Kültürel ve Dini Yapısı Üzerine Bazı Notlar”, İdris Söylemez (Ed.), *Siyer Dersleri – Mekke Dönemi*, Malatya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Malatya 2018, 102-127.
- _____, “Kur'an'ın Anlaşılmasına Tarihin Etkisi: Kureyş ve Fil Sureleri ile Necm Suresi 19-23. Ayetleri Örneği”, Mehmet Mahfuz Söylemez (Ed.), *Kur'an ve İslam İlimlerinin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, 69-81.
- Suermann, Harald, “Early Islam in The Light of Christian and Jewish Sources”, Angelika N. – Nicolai S. – Michael M. (Ed.), *The Qur'an in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur'anic Milieu*, Brill, Leiden-Boston 2010, 135-148.
- Suvari, Çakır Ceyhan, “Din Ve Uyarlanma İlişkisine Antropolojik Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 2014, 134-150.
- Suyûtî, Celâlüddîn (ö. 911/1505), *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, (Thk.

- Mustafa Şeyh Mustafa), Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, Beyrut 1429/2008.
- Süheylî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî (ö. 581/1185), *er-Ravdû'l-Ünüf I-IV*, (Thk. Mecdî b. Mansûr), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- Şa'bân, Muhammed Abdulhay Muhammed, *Sadrü'l-İslâm ve'd-Develetü'l-Ümeviyye (600-750)*, el-Ehliyye li'n-Neşri ve't-Tevzî', Beyrut 1987.
- Şâhbahâyi, Cîhân bt. Abdurrahman, *Devru Mekketi'l-Mukerreme fi'l-Hayâti'l-İktisâdiyye Dirâsetün limâ Beyne'l-Karneyni er-Râbi' ve'Sâbi' el-Mîlâdiyyeyn* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmî'etü'l-Melik Abdülaziz Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye, Cidde 1422/2001.
- Şahin, Hanifi, "İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 2011, 47-70.
- Şâmî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî (ö. 942/1536), *Sübülü'l-Hüddâ ve'r-Reşâd fi Siyreti Hayri'l-İbâd I-XII*, (Thk. Heyet), yy., Kahire 1418/1997.
- Şerîf, Ahmed İbrahim, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, yy. ty.
- Şulul, Kasım, "Ficâr Savaşları'na Dair Bir Tetkik", *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, 2(1), 2016, 111-132.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Toplu Makaleler II İslâm İktisadı*, Kitabevi, İstanbul 2005.
- Taberânî, Hâfız Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-Kebîr I-XXV* (2. Baskı), (Thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî), Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire ty.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Tefsîrû't-Taberî Câmî'u'l-Beyân 'an Te'vîli âyi'l-Kur'an I-XXVI*, (Thk. Abdullah b. Abdü'l-Hasen et-Türkî), Merkezü'l-Buhûsî ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye bi-Dâr-i Hecer, Gîzâ 1422/2001.
- _____, *Târîhü't-Taberî Târîhü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk I-XI* (2. Baskı), (Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim), Dârü'l-Me'ârif bi Mısır, yy., ty.
- Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhü'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1430/2009

- Tan, Zeki, "Kur'an Kavramlarının Çeviri Bağlamında İslam Öncesi-ni Bilmenin Önemi: "İlâf" Örneği", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(16), 2016, 493-513.
- Tay, Hekim, *Mekki Ayetler Çerçevesinde Mekke'de Sosyal Tabaka Davranış-ları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sos-yal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.
- Temir, Hakan, *Arap Yarımadasında Kabile Hayatı (Ortaya Çıkışından Hz. Peygamber Dönemine Kadar)*, Siyer Yayınları, İstanbul 2020.
- Tomar, Cengiz, "Şam", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 311-315.
- Turgay, Nurettin, "Kur'an'da "Mütref" Kavramı", *Bilimname*, 7(12), 2007, 75-99.
- Türcan, Selim, *İlk Dönem Kur'an Tasavvuru Ve Dönüşümü -Kimlik ve Kitâb İlişkisi Bağlamında-*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üni-versitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Türk, Mahmut, *Kureyş Suresi Işığında Mekke Dönemi İktisâdî Hayatı* (Ya-yımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sos-yal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- Uğur, Hatice, "Sevâhili", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 579-581.
- Uluer, Ahmet Göksel, "Aksum Krallığı'nın Ortaya Çıkış, Yükseliş ve Yıkılışının Temel Dinamikleri", *OANNES - Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 2020, 25-39.
- Ulus, Emrullah Avşın, *Kur'an'da Mele' Ve Mütref Kavramları* (Yayımlan-mamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Umerî, Ekrem Ziya, *Sahih Rivayetlere Göre Hz. Peygamber'in Hayatı*, (Çev. Kasım Koç), Beka Yayınları, İstanbul 2017.
- Uslu, Recep, "Hums", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 364-365.
- Utku, Nihal Şahin, *Kızıldeniz -Çöl, Gemi ve Tacir-* (2. Baskı), Klasik Ya-yınları, İstanbul 2017.
- Ünal, Saadetin, "Kâbe", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 14-21.
- Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (ö. 207/823), *Kitâbü'l-Meğâzî Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Savaşları* (2. Baskı), (Thk. Marsden Jo-nes), (Çev. Musa K. Yılmaz), İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2016.
- _____, *Kitâbü'l-Meğâzî li'l-Vâkıdî I-III*, (Thk. Marsden Jones), 'Alemü'l-Kütüb, yy. ty.

- Velfenson, İsrail, *Tarihu'l Yehud fi Biladi'l Arab*, Matbaatü'l İtimad, Mısır 1927.
- Watt, W. Montgomery, *Hız. Muhammed Mekke'de*, (Çev. Süleyman Kalikan), Kuramer, İstanbul 2016.
- Wolf, Eric R., "Mekkenin Sosyal Organizasyonu ve İslam", (Çev. Nuri Tuğlu), *Araştırmalar - İnsan Bilimleri Araştırmaları*, II(3-4), 2000, 175-196.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih (ö. 292/905'ten sonra), *el-Büldân*, (Haz. Muhammed Emin Dannavî), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- _____, *Târîhü'l-Ya'kûbî I-II*, (Thk. Abdül Emîr Mehnâ), Şirketü'l-Ü'llemi li'l-Matbû'ât, Beyrut 1431/2010.
- Yaz, Dursun Ali, *Antik Çağdan Geleceğe Para* (3. Baskı), Timaş Yayınları, İstanbul 2021.
- Yazar, Nurullah – Uzunöz, Aygün Yılmaz, "The First Revelation And The Period of Persecution By Meccans", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 11 (Hz. Muhammed (sas) Özel Sayısı), 2021, 29-54.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili I-X*, Yenda Yayın – Dağıtım, İstanbul ty.
- Yıldırım, Muhammed Emin, *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbiler* (4. Baskı), Siyer Yayınları, İstanbul 2020.
- Yıldırım, Taner, *Abbasîler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık ve Ticaret* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2012.
- _____, *Ticaret'in Altın Çağı*, İksad Yayınevi, Ankara 2022.
- Yıldız, Hakkı Dursun (Red.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi I-XIV*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Arabistan: Tarih", *DİA*, İstanbul 1991, III, 252-258.
- Yılmaz, Ali, "Mekkeli Müşriklerin Hz. Muhammed'e Karşı Aşırı Muhalefetlerinin Öteki Yüzü", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(10), 2019, 59-89.
- Yiping, Zhang, *İpek Yolu'nun Öyküsü*, (Çev. Cüneyt Akalın), Kaynak Yayınları, İstanbul 2020.
- Yüksel, Ahmet Turan, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, Beyan Yayınları, İstanbul 1999.

- Yüksel, Mücahit, “Kureyş’in Batınlarından Benî Mahzûm ve Tarihî Süreçteki Konumu”, *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 13, 2022, 35-60.
- Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseynî (ö. 1205/1791), *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs I-XXXX*, (Thk. Heyet), Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1406/1986.
- Zehebî, el-Îmâm Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ I-XXV* (2. Baskı), (Thk. Heyet), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1402/1982.
- Zemahşerî, Cârullah Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (ö. 538/1144), *el-Keşşâf I-VI*, (Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd.), Meketebetü'l-Ubeykân, Riyad 1998/1418.
- Zeydân, Corci, *Kitâbü'l-Arab Kable'l-İslâm* (2. Baskı), Matba'atü'l-Hilâl, Mısır 1922.
- Zübeyrî, Ebû Abdillâh Musâb b. Abdullah b. Mus'ab (ö. 236/851), *Kitâbu Nesebi Kureyş* (3. Baskı), (Tsh. Lévi-Provençal), Dârü'l-Meârif, Kahire ty.
- Zweig, Stefan, *Macellan Bir İnsan Bir Yaşam* (8. Baskı), (Çev. Zehra Ak-su Yilmazer), Can Yayınları, İstanbul 2019.

